

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Van landverraders tot goede vaderlanders: De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België, 1944-1950

Grevers, H.M.-E.

Publication date

2013

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Grevers, H.M.-E. (2013). *Van landverraders tot goede vaderlanders: De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België, 1944-1950*. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

VAN LAND VERRADERS TOT GOEDE VADERLANDERS

De opsluiting van
collaborateurs in Nederland
en België, 1944 -1950

Helen GREVERS

VAN LANDVERRADERS TOT GOEDE VADERLANDERS

De opsluiting van collaborateurs
in Nederland en België, 1944–1950

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof. dr. D. C. van den Boom
ten overstaan van een door het college voor promoties ingestelde
commissie, in het openbaar te verdedigen in de Agnietenkapel
op woensdag 23 oktober 2013, te 14:00 uur

door

Helen Marie-Elise Grevers

geboren te Alphen aan den Rijn

PROMOTIECOMMISSIE

Promotores: prof. dr. P. Romijn
prof. dr. M. De Metsenaere

Overige leden: prof. dr. H. Amersfoort
prof. dr. I. de Haan
prof. dr. P. Lagrou
dr. N. G. Pas
prof. dr. M. J. Wintle

Faculteit der Geesteswetenschappen

INHOUD

Inleiding 5

- 'De tijd zal dit als een zwarte bladzijde opnemen' 6
- België en Nederland vergeleken 14
- Van 'landverraders' tot 'goede vaderlanders' 17

Hoofdstuk 1 – Toenemend isolement 25

- 1.1 Inleiding 25
- 1.2 Opkomst en onderdrukking van het fascisme 26
- 1.3 Gewelddadige nieuwe tegenstellingen 35
- 1.4 Ideeën over de komende afrekening 45
- 1.5 Voorbereiding van de naoorlogse internering 51
- 1.6 Conclusie 56

Hoofdstuk 2 – Opsluiting in oorlogstijd 58

- 2.1 Inleiding 58
- 2.2 'Snijdt haar het haar af': geweld en arrestaties op straat 59
- 2.3 Gezocht: locaties en personeel 73
- 2.4 Dagelijks bestaan in gevangenschap 86
- 2.5 'Er was niet veel te organiseren, want er was niets' 93
- 2.6 'Er is geen plaats voor hen': rechtvaardigheidsopvattingen buiten het kamp 100
- 2.7 Sociale en politieke identiteiten in gevangenschap 107
- 2.8 De rechtspraak 118
- 2.9 Conclusie 125

Hoofdstuk 3 – Collectieve uitsluiting na de bevrijding 128

- 3.1 Inleiding 128
- 3.2 Wie wind zaait, zal storm oogsten 129
- 3.3 Opsluiting na de bevrijding 136

- 3.4 Geweld in de interneringskampen 149
- 3.5 Verloren idealen? 168
- 3.6 Vrijlatingen en straffen 181
- 3.7 Conclusie 190

Hoofdstuk 4 – Ideeën over de ‘morele verbetering’ van collaborateurs 193

- 4.1 Inleiding 193
- 4.2 Bijzondere gevangenen, bijzondere reclassering 195
- 4.3 Visie op misdaad en straf 203
- 4.4 Heropvoeding tijdens en na de straf 214
- 4.5 Travail par rachat in de Belgische kampen 230
- 4.6 ‘Open’ strafkoloniën in Nederland 238
- 4.7 Conclusie 253

Hoofdstuk 5 – Verzoening met de natie? 256

- 5.1 Inleiding 256
- 5.2 Terug in de samenleving 258
- 5.3 Modelopsluitingen? 266
- 5.4 Het heropvoedingsexperiment in de praktijk 278
- 5.5 Boete en schuld 298
- 5.6 Conclusie 314

Algemeen besluit 317

- Isoleren 319
- Transitie 320
- Integratie 322

Dankwoord 325

Geraadpleegde bronnen 327

Literatuurlijst 332

Noten 343

Resumé 394

Samenvatting 403

INLEIDING

In de roman *De stad der blinden* van de Portugese schrijver José Saramago wordt een man die in de auto voor het stoplicht wacht, plotseling blind. Al snel blijkt dat de blindheid besmettelijk is. In razend tempo steken mensen elkaar aan met wat ‘de witte ziekte’ wordt genoemd. De regering besluit daarop om iedereen die blind of besmet is, te interneren. In een oud psychiatrisch ziekenhuis worden honderden mensen onder barre omstandigheden opgesloten. Faciliteiten ontbreken en over de verdeling van het schaarse voedsel ontstaat al snel strijd tussen groepen gevangenen. De militaire autoriteiten die de gevangenen bewaken, weten zich vervolgens geen raad met de situatie. Met de opsluiting van de blinden hoopt de regering de witte ziekte binnen de perken te houden en de stad te zuiveren. Hoe lang de internering zal duren, weet niemand. Voorlopig moet de opsluiting in ieder geval voor orde en rust zorgen.

Simpel gezegd betekende dat, dat al die mensen in quarantaine zouden worden gebracht, precies zoals vroeger, in de tijd van de cholera en de gele koorts, schepen die besmet waren of waarvan het vermoeden bestond dat ze dat waren, veertig dagen buitengaats moeten blijven, in quarantaine dus, tot nader order.¹

Als er een fenomeen in de recente geschiedenis van Nederland en België is dat doet denken aan de roman van Saramago, is het wel de massale opsluiting van verdachten van collaboratie vlak na de Tweede Wereldoorlog. In de nasleep van de oorlog in Nederland en België werden in totaal meer dan tweehonderdduizend mensen gearresteerd en in provisorisch opgerichte gevangenkampen opgesloten. Deze grootschalige opsluiting was het antwoord op de eveneens

omvangrijke binnenlandse collaboratie met de Duitsers die tijdens de bezetting had plaatsgevonden. Illustratief voor de analogie met de *De stad der blinden* is de brief die een Belgische lokale verzetsbeweging in mei 1945 ophing: ‘Wij willen dat onze gemartelde medeburgers uit de concentratiekampen verlost, in een gezuiverde stad kunnen rondwandelen.’² Na de bevrijding werden de verdachten van collaboratie vaak als het ware uit dorpen en steden gedreven. De lokale bevolking kon de aanwezigheid van deze mensen na de bevrijding niet langer dulden.³ De verdachten werden niet verbannen maar juist ingesloten: zij kwamen onder controle van de Belgische en Nederlandse regering te staan en werden in kampen en gevangnissen geïsoleerd om de ‘besmetting’ van het nationaalsocialisme en landverraderlijk gedrag ongedaan te maken. Deze studie gaat over de grootste opsluitingoperatie in de Nederlandse en Belgische geschiedenis ooit.

‘De tijd zal dit als een zwarte bladzijde opnemen’

Over de noodzaak voor de massale opsluiting van collaborateurs mocht in bevrijdingsdagen dan wel grote overeenstemming bestaan, die consensus zou naderhand omslaan in controverse. Al vrij snel na de bevrijding werden de naoorlogse opsluitingen zowel in Nederland als in België in toenemende mate als problematisch ervaren. In eerste instantie leefde die perceptie vanzelfsprekend het sterkst onder een deel van de gevangenen. Binnen korte tijd kwamen er echter ook kritische geluiden vanuit bredere kringen in de Nederlandse en Belgische samenleving.⁴ Er ontstond discussie over de wijze waarop de bestraffing van collaborateurs plaatsvond. Er zouden vergissingen zijn gemaakt en het zou allemaal te traag gaan. Kleine vissen zouden hard zijn gestraft, terwijl grote de dans leken te ontspringen. De gedeelde verwachting onder brede lagen van de Belgische en Nederlandse bevolking dat de collaborateurs hun verdiende loon niet zouden ontlopen, maakte plaats voor irritatie over de werking van het justitieel apparaat of voor toenemende onverschilligheid.

Dat de publieke ideeën over de opsluiting en bestraffing niet in

steen gebeiteld waren, ontging ook de gevangen collaborateurs niet. Zij putten er hoop uit dat op termijn de hele operatie moreel gediskwalificeerd zou worden. In België verscheen met dat doel voor ogen in 1945 het *Zwartboek der zwarten*, over de geweldplegingen tegen collaborateurs in de directe periode rond de bevrijding.⁵ Ook in Nederland werd de naoorlogse opsluitingen al snel als beschamend gediskwalificeerd. In januari 1946 schreef de voormalig NSB'er Harterink in het dagboek dat hij gedurende zijn gevangenschap bijhield: 'De tijd zal dit als een zwarte bladzijde opnemen.'⁶ Die profetie werd in België en Nederland – weliswaar op verschillende momenten – bewaarheid. Hoe heeft die creatie van 'een zwarte bladzijde' in de Belgische en Nederlandse geschiedenis zich weten te voltrekken?

Voor België is het duidelijk dat de evolutie samenhangt met de politieke context na 1945. Al in de onmiddellijke naoorlogse periode zou de herinnering aan de collaboratie en bestraffing in België inzet worden van politieke strijd met uiteenlopende herinneringslandschappen aan beide kanten van de taalgrens tot gevolg. De kwestie was van meet af aan voorwerp van getouwtrek tussen rechts en links (wat zich bijvoorbeeld duidelijk zou uiten tijdens de Koningskwesitie), maar met name de verstrengeling tussen de bestraffing van de collaboratie en de Vlaamse zaak zou invloedrijk blijken. In brede Vlaamsgezinde kring werd de naoorlogse bestraffing in toenemende mate als anti-Vlaams, streng en onrechtvaardig bestempeld.⁷ De verdachten van collaboratie zouden tijdens de bevrijding door de wraaklustige bevolking en verzetsbewegingen op straat hardhandig en volstrekt willekeurig zijn aangepakt, en ook de opsluiting en bestraffing door de staat zouden onrechtmatig zijn geweest. Die voorstelling werd bewust in het leven geroepen door de voormalige Vlaamse collaborateurs zelf. Met gevoel voor stijl en dramatiek schetsten zij in talloze geschriften het beeld van de onschuldige, Vlaamsgezinde idealist die slachtoffer was geworden van de 'haatdragende' Belgische staat en zodoende onterecht in interneringskampen belandde of zelfs terechtgesteld werd.⁸ In hun ogen was de naoorlogse bestraffing gericht geweest op de onderdrukking van het Vlaams-nationalisme in plaats van het nationaalsocialisme. Logisch sluitstuk van de morele diskwalificatie van deze bestraffing was de amnestie-eis voor alle veroordeelde collaborateurs.

Het gecultiveerde slachtofferschap moffelde de herinnering aan de repressieve, nationaalsocialistische collaboratie in Vlaanderen weg en kreeg tegelijkertijd het flamingantisme weer in anti-Belgisch vaarwater. De Vlaams-nationalistische strategie bleek succesvol: zij vond niet enkel doorgang in Vlaamsgezinde kring, maar ging in belangrijke mate de publieke herinnering over de bestraffing van collaboratie in Nederlandstalig België domineren.⁹ De makers van het *Zwartboek der zwarten* en gelijkaardige publicaties konden tevreden zijn: tegen de jaren zeventig waren ze erin geslaagd de beeldvorming goeddeels naar hun hand te zetten. Illustratief voor dat succes was de rol die voormalige collaborateurs in de publieke of zelfs politieke sfeer van het naoorlogse Vlaanderen konden spelen. Zij werden vaak opnieuw politiek actief in de heropgerichte Vlaams-nationalistische partij. In de jaren zeventig kon een veroordeeld lid van het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV) parlementslid en later zelfs minister worden.¹⁰ De netwerken van voormalige Vlaamse collaborateurs vonden ankerpunten in de bredere samenleving.

Niets van dit alles in Franstalig België. De Belgische francofone bevolking bleef zich na de oorlog met het verzet en het Belgische patriottisme identificeren. De voornaamste Franstalige publicaties over de bestraffing van de collaboratie kwamen van de hand van betrokken juristen.¹¹ De bekendheid van die publicaties bleef wegens het technisch-juridische karakter beperkt. Naarmate de amnestie-eis onder Vlaams-nationalistische invloed steeds sterker werd gesteld, verdween in francofoon België de mogelijkheid om een alternatief discours over de bestraffing van de collaboratie vorm te geven. De weinige stemmen die bijvoorbeeld de opsluiting van collaborateurs aan de orde stelden, vonden nauwelijks of geen gehoor. De afwikkeling van de bestraffing van de collaboratie groeide vervolgens uit tot een twistappel in de communautaire verhoudingen in België.

In Nederland bestond een normatieve consensus over het nabije oorlogsverleden die uitgedrukt werd met de begrippen 'goed' en 'fout'. Net als in Franstalig België lag de nadruk op verzetsdaden en goed burgerschap. Iedereen die 'fout' was geweest, zoals alle leden van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB), ging door voor 'on-Nederlands'.¹² Zo omschreef een groep voormalige verzetsleden

de NSB'ers als 'volksvijandige en nationaal gevaarlijke elementen [...], karakterloze van-twee-wallen-eters, op laag gewin beluste collaborateurs e. d. Wij verafschuwen de houding dezer groepen omdat zij de eer van ons Nederlandse volk aanrandden, onze vlag bevleekten.'¹³

In tegenstelling tot Franstalig België waren er in Nederland, ondanks de krachtige normatieve consensus over het oorlogsverleden, al direct na de bevrijding vanuit verschillende hoeken ook kritische geluiden te horen over de bestraffing van collaboratie.¹⁴ Geestelijken, medewerkers van interneringskampen en journalisten brachten het geweld dat in de kampen zou plaatsvinden, voor het voetlicht. Van grote invloed was de brochure *Kamptoestanden 1944/'45-1948* die in 1949 verscheen. De voormalige dominee en ex-NSB'er H.W. van der Vaart Smit wekte hierin het idee dat alle naoorlogse opsluitingen onrechtmatig waren en de bewaringsplekken oorden van dood en verderf vormden. Deze aanklacht sloeg destijds in als een bom, en de interneringskampen werden in het publieke en politieke debat als 'een zwarte bladzijde' in de Nederlandse geschiedenis getypeerd.

Door de aandacht te vestigen op de mishandelingen in de kampen, werden de Nederlandse collaborateurs, net als in Vlaanderen, als slachtoffers gepositioneerd. Dit had in de jaren vijftig aanleiding kunnen zijn voor de inmiddels vrijgelaten collaborateurs om van de mishandelingen in de interneringskampen een publieke en politieke zaak te maken. Dit gebeurde nagenoeg niet: zij speelden vrijwel geen enkele rol in het publieke debat. Anders dan in Vlaanderen was in Nederland een cultuur van stilzwijgen ontstaan. In het heersende discours van 'goed' en 'fout' was geen plaats voor de stem van de mensen die aan de 'foute' kant hadden gestaan. Net als in Franstalig België trokken de Nederlandse voormalige collaborateurs zich bij gebrek aan een sociaal en politiek draagvlak terug uit het publieke debat en verdwenen naar de achtergrond.

Het is dan ook de vraag in hoeverre voormalige Nederlandse en Franstalige Belgische collaborateurs na de jaren veertig, anders dan de Vlaamse die zich hergroepeerden en politiek gewicht vormden, nog als groep aangeduid kunnen worden. In Nederland hebben voormalige NSB'ers of SS'ers zich nooit durven, willen of kunnen

herenigen in een nieuwe sociale beweging of politieke partij van enig formaat. De Stichting Oud Politieke Delinquenten, in 1951 opgericht, verwierf in het antifascistische naoorlogse klimaat bijvoorbeeld nooit veel aanhang.¹⁵ Van der Vaart Smit bleef een enkeling met zijn pleidooi om ‘[...] de zaak door een afdoende grondige zuiverende, algemene amnestie [te] beëindigen [...]’.¹⁶ Deze verregaande politieke boodschap – amnestie hield immers in dat via de wetgevende macht de strafbare feiten van de collaboratie werden opgeheven – kreeg geen enkele bijval. Het fenomeen van de naoorlogse opsluitingen politiseerde in Nederland dus niet.

In de Nederlandse publieke discussies over de collaboratie verschoof vanaf de jaren vijftig de nadruk langzaam naar de medeplichtigheid aan de Holocaust. Het ‘goede’ zelfbeeld begon barsten te vertonen. De Jodenvervolging werd inzet van verschillende affaires die de publieke en politieke debatten in de jaren vijftig en zestig beheersten.¹⁷ Ook begin jaren zeventig was sprake van een verhit debat toen de toenmalige katholieke minister van Justitie Dries van Agt de laatste drie gedetineerde Duitse oorlogsmisdadigers, ‘de drie van Breda’, die in de koepelgevangenis van Breda in principe een levenslange gevangenisstraf uitzaten, wilde vrijlaten.¹⁸ Het accentueren van de Jodenvervolging en de rol van de Duitse oorlogsmisdadigers zorgden er begin jaren zeventig ook voor dat kritische vragen werden gesteld naar de verantwoordelijkheid van ‘landverraders’. In hoeverre kon een ‘gewone’ NSB’er hebben bijgedragen aan de deportatie en vernietiging van miljoenen Joden? Dergelijke vragen leidden automatisch naar de naoorlogse bestraffing van deze groep en de rechtvaardiging daarvan. Een nieuwe generatie journalisten die zelf de oorlog niet (bewust) had meegemaakt, begon kritische vragen over de bezetting en bestraffing te stellen.¹⁹

Vanaf het einde van de jaren zeventig werd de bestraffing van collaborateurs ook voor het eerst voorwerp van wetenschappelijke geschiedschrijving. Er verschenen standaardwerken over de Bijzondere Rechtspleging van de hand van jurist A. D. Belinfante (1978) en historicus Peter Romijn (1989) waarin vooral de juridische en politieke context werd geanalyseerd.²⁰ Deze werken pasten in een bredere tendens tot verwetenschappelijking die in de jaren tachtig en negentig de dichotomie van ‘goed’ en ‘fout’ verder ondergroef. His-

toricus Hans Blom pleitte in 1983 voor een systematische beschrijving, bestudering en analyse van de stemming, mentaliteit en beleving van de bevolking tijdens de bezetting en voor een inbedding van de Nederlandse casus in de internationale historiografie.²¹ Hij ging daarbij uit van een klassiek Rankeans perspectief. Morele a priori's vormden naar zijn inschatting vooral een belemmering voor wetenschappelijke vooruitgang. De bevrijding van de Nederlandse oorlogshistoriografie van het dwingende moralisme leidde inderdaad tot een meer gelaagde en complexere kijk op het oorlogsverleden.

Die verdiepte kennis liet journalist en historicus Chris van der Heijden toe een invloedrijke synthese te schrijven waarin hij het oude zwart-witbeeld van de bezetting inruilde voor een grijze visie.²² In *Grijs verleden* betoogde hij dat slechts een kleine minderheid actief voor het verzet of de collaboratie had gekozen en dat verreweg de meeste mensen, de grijze massa, tijdens de bezetting simpelweg hadden willen overleven met het nodige gedobber en geschipper tot gevolg. De kleurenmetafoor gaf echter al aan dat Van der Heijden niet alleen een wetenschappelijke maar ook een morele benadering had, en dat was zeker ook het geval voor vele van de reacties die *Grijs verleden* losmaakte. Volgens sommige historici was het boek 'nivellerend' omdat Van der Heijden geen morele hiërarchie zou aanbrengen.²³ Niet alleen werd het wereldbeeld van Van der Heijden in twijfel getrokken, ook de motieven die aan *Grijs verleden* ten grondslag lagen werden gewantrouwd. Van der Heijden werd zwart gemaakt als kind van een 'foute' ouder. De controverses die *Grijs verleden* gedurende meer dan een decennium bleef uitlokken, wijzen erop dat binnen de Nederlandse samenleving én geschiedwetenschap de behoefte om in moraliserende termen over de oorlog te spreken, onverminderd groot bleef en na een periode van wetenschappelijke ontzuivering zelfs weer toenam.

Paradoxaal genoeg bood het denken over de oorlog in morele termen ook aanknopingspunten voor de kinderen van 'foute' ouders om de naoorlogse bestraffing opnieuw onder de aandacht te brengen. Vanaf begin jaren tachtig verenigden sommige kinderen van voormalige collaborateurs, anders dan hun ouders, zich publiekelijk in de werkgroep Herkenning. Zij voelden zich als kind van een

'foute' ouder buitengesloten in de naoorlogse Nederlandse maatschappij.²⁴ In tegenstelling tot hun ouders konden zij zich als een bijkomende categorie oorlogsslachtoffers positioneren: terwijl zij zelf geen deel hadden gehad in de collaboratie, hadden zij wel de gevolgen van de naoorlogse behandeling van hun ouders moeten ondergaan. Met hun verhaal stapten zij vervolgens in de schijnwerpers. Verschillende nakomelingen van collaborateurs brachten boeken uit met hun herinneringen over een leven met een stigma in de naoorlogse samenleving. Zij gingen echter nog een stap verder en stuurden ook aan op een herevaluatie van het lot van hun ouders. Want was het leed dat hun ouders na de oorlog was aangedaan door de Nederlandse regering wel in verhouding met hun eigenlijke doen en laten tijdens de bezetting? Van der Heijdens grijze beeld over de bezetting werd door deze groep breed uitgedragen. In deze visie was collaboratie immers geen bewuste keuze geweest, maar het gevolg van omstandigheden. De manier waarop hun ouders nadien in de interneringskampen waren aangepakt, viel voor hen niet te rechtvaardigen. Vanuit deze hoek verschenen populair-historische verhandelingen om de naoorlogse rechtspleging en opsluitingen te discrediteren. Het onrecht dat hun ouders (en hunzelf) na de oorlog was aangedaan, gold als leidraad in deze publicaties.²⁵

Van diezelfde gedachtegang getuigde het recente, vuistdikke boek *Fout en niet goed. De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog* van de hand van journalist Koos Groen. Groen, die al vanaf de jaren zeventig publiceert over naoorlogse bestraffing, schetst een beeld van volstreekte rechteloosheid waarin de verdachten van collaboratie zich na de oorlog bevonden zouden hebben. Volgens de auteur werden de gevangenen in de kampen door de Nederlandse overheid doelbewust uitgehongerd en jarenlang mishandeld. Voor Groen werden de NSB'ers niet gestraft voor hun daden tijdens de bezetting, maar omdat ze 'mensen met een andere politieke overtuiging' waren.²⁶ Die retoriek werkt als bliksemafleider voor de vraag waarom NSB'ers überhaupt opgesloten werden. Het maakt hen daarmee ook tot slachtoffers van de oorlog. De studie van Groen is geen geïsoleerd geval: in het hedendaagse populair-historisch onderzoek naar de bezetting en haar nasleep in Nederland is slachtofferschap van collaborateurs in de naoorlogse gevangenschap uitge-

groeit tot een krachtig relaas. Het vormt bijvoorbeeld ook de insteek van het boek *Interneringskamp Westerbork*.²⁷ Ook het recente *Operatie Black Tulip* over de uitzetting van Duitse burgers na de oorlog geeft een fel oordeel over het optreden van de Nederlandse overheid.²⁸ Het doel van dergelijke publicaties is niet zozeer van wetenschappelijke als wel van morele aard, zoals Groens titel *Fout en niet goed* expliciet aangeeft. De auteurs ervan willen de naoorlogse geschiedenis niet zozeer begrijpen als wel aanwenden om de toenmalige Nederlandse autoriteiten te veroordelen.²⁹

Het beeld dat over de interneringskampen en gevangenissen in deze publicaties naar voren komt, is dat van een provisorische, erbarmelijke opsluiting van collaborateurs, met gebrek aan voedsel en materiaal en veelal gewelddadig, onbekwaam personeel en een in het beste geval onverschillige overheid. Het is echter maar de vraag of dit beeld niet tot stand is gekomen door selectief bronnengebruik. Vaak worden immers gepubliceerde egodocumenten van voormalige collaborateurs of processen-verbaal die pas jaren later werden opgesteld, onkritisch overgenomen. Problematisch aan dit soort bronnen is dat zij door voormalige collaborateurs bewust werden geproduceerd om erkenning te krijgen voor het 'onrecht' dat hun was aangedaan. Aangezien die bronnen in genoemde populariserende werken nauwelijks aan andere bronnen worden getoetst, schemert het perspectief van voormalige collaborateurs er sterk in door. Gezien de belangstelling die deze studies kennen, is het beeld van de naoorlogse opsluiting van collaborateurs als een 'zwarte bladzijde' of 'zwartboek' in de Nederlandse geschiedenis intussen ruim verspreid.

De uiteindelijke Nederlandse creatie van 'een zwarte bladzijde' is des te opmerkelijker als we dit vergelijken met de ontwikkelingen in België. Juist op het moment dat dit in Nederland onder invloed van de kinderen van 'foute' ouders in opmars kwam, begon het in Vlaanderen te desintegreren. De klemtoon op het slachtofferschap van de collaborateurs en de wraaklustige regering kenmerkte tot de jaren tachtig de heersende visie in Vlaanderen, zoals de behandeling van bestraffing van de collaboratie in de invloedrijke televisiereeks van Maurice De Wilde nog aangeeft.³⁰ Ook in de jaren negentig verschenen nog studies vanuit dit perspectief, maar intussen was het onder

invloed van de ontbolsterende oorlogshistoriografie niet meer het dominante vertoog.³¹ In die jaren kwam de wetenschappelijke geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog en de nasleep in België op kruissnelheid. Een nieuwe generatie Vlaamse historici brak met de traditie om het Vlaams-nationalistische collaboratie te vergeelijken, zoals het invloedrijke *Greep naar de macht* van historicus Bruno De Wever over het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV).³² De opkomst vanaf de jaren tachtig van een nieuw racistisch en rechts-radicaal Vlaams-nationalisme droeg bij aan die ontwikkeling. De groeiende belangstelling voor de Jodenvervolging die in België eigenlijk pas vanaf de jaren tachtig op gang kwam, zorgde er daarnaast voor dat de collaboratie kritischer tegen het licht werd gehouden. In dat klimaat verschoof ook de kijk op de bestraffing van de collaboratie. Vanaf de jaren tachtig verschenen er studies over de naoorlogse rechtspleging die tot op de dag van vandaag als standaardwerk gelden. In het bijzonder was het onderzoek van de sociologen Luc Huyse en Steven Dhondt (1991) van belang.³³ Op basis van een kwantitatieve analyse van de veroordelingen werd onder meer aange- toond dat de bestraffing geen anti-Vlaamse operatie was. Toen de ban eenmaal was gebroken, zette de tendens tot verwetenschappelij- king zich door. Toen de generatie van de voormalige collaborateurs goeddeels verdwenen was, stierf het slachtofferdiscours over de be- straffing van de collaboratie ogenschijnlijk weg. In tegenstelling tot Nederland dienden zich geen groepen ‘kinderen van collaborateurs’ aan die de gemoederen bleven beroeren.

België en Nederland vergeleken

De steeds verdergaande ontsluiting van naoorlogse archieven over de bestraffing van collaborateurs maakte de afgelopen jaren nieuw onderzoek mogelijk.³⁴ In België zijn deelonderwerpen rond de op- sluiting van collaborateurs steeds vaker het onderwerp van afstu- deerscripties.³⁵ Het recente onderzoek heeft bijgedragen aan een steeds genuanceerder beeld van de bestraffing van collaboratie in de naoorlogse periode. Ook verschenen al enkele interessante deel- studies over het interneringskamp van Lokeren en over het inter-

neringscentrum in de Wollestraat in Gent.³⁶ In Nederland werd recent de deelstudie over interneringskamp Amersfoort gepubliceerd.³⁷ Er ontbreekt echter voor België en zeker voor Nederland een synthetische studie. Om deze leemte te vullen, is het van belang dat het onderzoek naar de interneringskampen en gevangenen een breder kader dan alleen de nationale politieke besluitvorming hanteert en het vastgeroeste verhaal opnieuw wordt bekeken.

Dat kan onder andere door de nationale casussen met elkaar te vergelijken. Er is inmiddels op het nationale niveau literatuur beschikbaar over de opsluiting van collaborateurs in Nederland en België na de Tweede Wereldoorlog. Dit maakt de weg vrij voor een vergelijkende studie. Deze benadering is voor een dergelijk onderwerp uiterst geschikt. Zoals uit de besproken historiografie blijkt, is het onderwerp sterk moreel geladen. Het wordt in beide landen achtereenvolgens als 'een zwarte bladzijde' in het nationaal verleden gezien. Door in een vergelijkende studie deze 'zwarte bladzijden' naast elkaar te leggen, wordt de uniciteit ervan duidelijk. Op deze manier kunnen nationale ontwikkelingen die als vanzelfsprekend zijn beschouwd, ineens heel bijzonder blijken. De vergelijking maakt het mogelijk de blik verder te richten dan enkel het nationale perspectief. De vraag of er grotere structuren en verbanden aan te wijzen zijn, kan dan worden beantwoord.³⁸

De vergelijking vergt dat we afstand nemen van het nationale discours en de nationale terminologie. Bepaalde nationale begrippen gaan immers niet voor beide landen op. Het voor Nederland ingeburgerde begrip 'politieke delinquent' of in België gebruikelijke 'inciviek' laten zich moeilijk samen gebruiken. De termen zijn immers typisch Nederlands of typisch Belgisch en niet inwisselbaar. Het was in België ondenkbaar om de term 'politieke delinquent' te gebruiken voor de categorie gevangenen waar dit onderzoek over gaat.³⁹ Het gebruik van de term 'collaborateur' is dan neutraler maar stuit ook op beperkingen. Het gaat hier immers om een verzamelterm: de collaborateurs waren geen monolithische eenheid. Het ging om vrouwen, mannen en jongeren. Ook waren er heel wat verschillende types van collaboratie. Vanuit het juridische perspectief impliceert de term ook dat iemand daadwerkelijk schuldig is bevonden aan collaboratie, terwijl dit niet voor alle gevangenen is vast komen te

staan. Ondanks deze beperkingen wordt het begrip collaborateur wel gebruikt in deze studie.

De oorlog en de nasleep in Nederland en België zijn al eerder vergeleken, maar vaak op summere wijze.⁴⁰ Toch worden de buurlanden vaak wel naast elkaar bekeken om over de nationale casus een oordeel te vellen, bijvoorbeeld wanneer het gaat over de naoorlogse ‘heropvoeding’ en integratie van collaborateurs.⁴¹ Origineel archiefonderzoek voor beide landen moet de vergelijking systematischer onderbouwen. Het Archief van het Hoog Commissariaat voor ‘s Rijks Veiligheid geeft inzage in hoe de Belgische overheid de interneringskampen organiseerde en wat zich binnen en rondom de kampen afspeelde. De archieven van het Militair Gezag en het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging geven inzicht in de achterliggende ideeën, organisatie en praktijk van de opsluitingen in Nederland. Zo zijn er ook inspectieverslagen en onderschepte brieven en pamfletten van gevangenen in beide archieven terug te vinden. Deze bronnen geven inzicht in de organisatie en praktijk van de opsluitingen mits rekening wordt gehouden met de context waarin de verslagen tot stand kwamen. Het zijn verslagen van de autoriteiten die in deze periode een duidelijk doel hadden, namelijk het uitschakelen van hun politieke tegenstanders. Dat waren in eerste instantie de collaborateurs. In België wantrouwde de regering ook verschillende verzetsbewegingen die zich niet loyaal aan de Belgische regering opstelden. Met dit in het achterhoofd bieden de archieven veel inzicht in de naoorlogse opsluiting vanuit diverse perspectieven: de overheid, de gevangenen zelf, het personeel in de kampen en de omgeving buiten het kamp.

Ook het geweld tegen collaborateurs in de interneringskampen kan door kritisch bronnenonderzoek opnieuw worden bekeken. Het beeld van gevangenen die jarenlang door de Nederlandse overheid in de kampen doelbewust werden uitgehongerd en geslagen, bestaat nog steeds. Onlangs maakte Koos Groen de schatting dat als gevolg van dit optreden 1500 mensen om het leven kwamen.⁴² Dat is zonder meer een schrikbarende conclusie, maar of die klopt, is moeilijk na te gaan. Oorzaak hiervan is een bronnenprobleem: de niet-verifieerbare getuigenissen hadden destijds een politieke boodschap, in het geval van de brochure *Kamptoestanden* rehabilita-

tie van collaborateurs. De historische betrouwbaarheid van dergelijke verklaringen is hiermee onzeker. Omdat het parlementair onderzoek naar de mishandelingen vertrok vanuit de verhalen die in 1949 in *Kamptoestanden* werden beschreven, loont het om ook andere onderzoeken naar misstanden te bestuderen. Want zowel onder het Militair Gezag als later onder het ministerie van Justitie werden er al processen-verbaal opgesteld naar aanleiding van klachten over geweld. Dit zijn echter momentopnames, en slechts een klein deel van de geïnterneerden werd in deze processen-verbaal verhoord. Toch zijn het, in tegenstelling tot de optekeningen van Van der Vaart Smit en de daarop volgende onderzoeken door de Parlementaire Enquête Commissie, een van de weinige beschikbare tijdsdocumenten. Deze bronnen zijn in het verleden door historici echter gediskwalificeerd omdat ze geen realistisch beeld zouden geven van hetgeen zich destijds in de kampen afspeelde: kampcommandanten wilden niet alles vertellen, gevangenen waren te bang om uit de school te klappen, en de inspecteurs waren er niet op uit om alles te weten te komen.⁴³ Toch kunnen de inspectierapporten mits kritisch gebruikt wel degelijk inzicht bieden in het hoe en waarom van het geweld in de kampen en gevangenissen.

Van 'landverraders' tot 'goede vaderlanders'

De opsluiting van de Nederlandse en Belgische verdachte collaborateurs tijdens en vlak na de bevrijding wijkt in belangrijke mate af van opsluitingpraktijken in gewone tijden. In Nederland wordt deze periode vaak met de term 'internering' aangeduid. Speciaal opgerichte tribunalen konden collaborateurs een straf van tien jaar internering in een kamp opleggen. In België kreeg internering vanuit de wetgeving bekeken een andere definitie. Hier was internering administratief van aard. Dit betekende dat het om een tijdelijke maatregel ging en niet als straf was bedoeld. Om begripsverwarring te voorkomen, wordt in deze vergelijking tussen België en Nederland daarom gesproken over opsluiting en gevangenen, tenzij internering in juridische zin wordt gebruikt.

De laatste jaren is er steeds meer aandacht voor de verschillende

vormen van opsluiting rond de Eerste en Tweede Wereldoorlog. De opsluiting van etnische minderheden, politieke gevangenen, krijgsgevangenen en *displaced persons* in oorlogsperiodes wordt steeds uitgebreider onderzocht.⁴⁴ Het beleid, de organisatie van de kampen en/of gevangnissen en de behandeling van de gevangenen staan hierbij centraal. De opsluiting in en rond oorlogstijd heeft een aantal onderscheidende kenmerken. Net als in de fictieve stad in de roman van Saramago waar de blindheid plotseling als een epidemie om zich heen slaat, gebruiken staten de opsluiting wanneer zij zich door politieke, sociale of economische spanningen acuut bedreigd voelen. Groepen waar de vermeende bedreiging van uitgaat, worden dan geïsoleerd en opgesloten. Op die manier hoopt de staat de openbare orde en binnenlandse veiligheid te handhaven. Met name in tijden van oorlog of de dreiging daarvan gebeurt het isoleren van de binnenlandse vijand om die reden.⁴⁵

Door het veelvuldig opsluiten van grote groepen mensen in oorlogstijd is de twintigste eeuw 'de eeuw der kampen' genoemd.⁴⁶ In de overzeese gebiedsdelen experimenteerden de koloniale heersers voor het eerst met massale opsluiting in kampen. In de kolonie Nieuw-Guinea gebruikte de Nederlandse regering tussen 1928 en 1942 bijvoorbeeld het kamp Boven-Digoel voor de internering van politieke tegenstanders. Het gebruik van kampen verbreidde zich vervolgens van de koloniën naar het Europese continent. Vanuit Europa verspreidden de kampen zich ten slotte over de niet-westerse wereld.⁴⁷ Die verschuiving naar het Europese continent vond rond de Eerste Wereldoorlog plaats. Het ging dan om de opsluiting van externe vijanden zoals mensen met een vreemde nationaliteit of interne vijanden zoals politieke minderheden die in de ogen van de regering een bedreiging vormden voor de openbare orde en staatsveiligheid.⁴⁸

Buitengewone tijden zorgen ook voor buitengewone juridische maatregelen. In tijden van crisis trekken regeringen meer macht naar zich toe en worden zo 'states of exception'.⁴⁹ Dit maakt het mogelijk burgerrechten bijvoorbeeld tijdelijk op te schorten om de veiligheid te waarborgen. In tegenstelling tot het rechtssysteem in normale tijden hoeft er tijdens een periode van onrust geen sprake te zijn van individuele schuld om iemand op te sluiten. Het gaat er niet

altijd om wat de mensen gedaan hebben, maar om wie de mensen zijn en wat ze mogelijk in de toekomst kunnen doen. De etnische achtergrond of politieke overtuiging van een individu of groep kan reden genoeg zijn om iemand te doen opsluiten. Zo sloot de Amerikaanse overheid bijvoorbeeld na de Japanse aanval op de marinebasis Pearl Harbor in december 1941 de 120.000 in Amerika wonende Japanners collectief op. Het feit dat zij van Japanse herkomst waren, was op dat moment reden genoeg hen tijdelijk op te sluiten. Wanneer een staat in een oorlogstoestand tot internering overgaat, hoeft er in het verleden dus geen strafbaar feit te zijn gepleegd. Het gaat juist om de potentiële bedreiging die een groep of individu vormt voor de toekomstige orde en veiligheid. Dit maakt dat de wettelijke garanties voor de gevangenen anders zijn dan voor mensen die via een rechterlijke uitspraak worden opgesloten.

Dit brengt met zich mee dat deze vorm van opsluiting een massaal karakter kent. Met name tijdens en direct na de Tweede Wereldoorlog was de schaal van opsluiting enorm. In dergelijke situaties zijn de bestaande gevangnissen dikwijls niet toereikend genoeg waardoor opsluiting in bijvoorbeeld forten, scholen en kazernes nodig is. Maar er worden vooral grootschalige kampen opgericht. In een aanzienlijk aantal gevallen worden kampen ook hergebruikt, zoals de voormalige concentratiekampen van de nazi's na de Tweede Wereldoorlog voor de opsluiting van collaborateurs.⁵⁰ De kampen vormen samen een '*web of detention*': een conglomeraat waarbinnen mensen van het ene kamp naar het andere kamp worden gebracht. Dit betekent dat zij in elk kamp hun ervaringen van eerdere kampen meebrengen.⁵¹ Gezien de schaal van de opsluitingen, moet voor al deze kampen extra personeel worden aangeworven. Soms nemen militairen deze taak tijdelijk op zich. Kenmerkend aan de opsluiting in kampen is de grote mate van improvisatie. Faciliteiten die in een bestaande gevangenis aanwezig zijn, moeten in kampen worden gecreëerd.

Dergelijke opsluitingen hebben een tijdelijk karakter. Als de dreiging is geweken, is vrijlating mogelijk. Dit is in zekere zin te vergelijken met het opsluiten van krijgsgevangenen in oorlogstijd. Ook dan is er een tijdelijk, preventief en collectief karakter en wordt er geen strafrechtelijk proces gevoerd of beoogd. Een belangrijk verschil is

echter dat in mei 1940 voor krijgsgevangenen wel internationale wetgeving bestond (afgesproken tijdens de Haagse conventies in 1907) en voor vormen van administratieve opsluiting van eigen burgers, zoals de internering niet. Dit zou later op de Vierde Geneefse Conventie in 1949 worden vastgelegd. Tot die tijd vielen regeringen automatisch terug op hun nationale wetgeving. Staten voorzagen immers wel een wettelijk kader om tot een geregelde vorm van buitengewone opsluiting over te kunnen gaan.

De duur van opsluiting was afhankelijk van de omstandigheden en van de achterliggende bedoeling. Net als in gewone tijden kent opsluiting in buitengewone tijden verschillende doelen. Het fascistische bewind in Italië maakte bijvoorbeeld onderscheid tussen twee soorten kampen. Aan de ene kant waren dat kampen *per scopi repressivi*: kampen waar de gevangenen bij wijze van straf opgesloten zaten. Hier werden mensen opgesloten die in de ogen van de autoriteiten een gevaar vormden, zoals partizanen. Onder barre omstandigheden moesten de gevangenen verplicht zware arbeid verrichten. Aan de andere kant waren er kampen *a scopo protettivo*: kampen voor gevangenen met het doel hen te beschermen. De condities in deze kampen waren beter dan in de kampen met repressie als achterliggende doel. De gevangenen zaten weliswaar ook hier achter prikkeldraad, maar kregen een grote mate van zelfbestuur toegekend. Bovendien was de voedselvoorziening stukken beter geregeld.⁵² Ook het concept *Schutzhaft* was in nazi-Duitsland bedoeld 'ter bescherming van volk en staat' tegen politieke tegenstanders. De uitzonderingswetten van 1933 maakten het mogelijk bijvoorbeeld communisten zonder gerechtelijke tussenkomst in *Schutzhaft* te nemen, oftewel administratief te interneren.⁵³

Het is de vraag of de naoorlogse massale opsluiting van collaborateurs in Nederland en België ook meerdere doelstellingen had, zoals beschermen, bestraffen of 'heropvoeden'. En hoe verhielden deze verschillende doelstellingen zich tot elkaar? In de historiografie over de naoorlogse opsluiting van collaborateurs staat het idee van een willekeurige, irrationele wraakoefening van de bevolking, regeringen en verzetsbewegingen dikwijls voorop. Bestrafing is inderdaad een emotionele aangelegenheid, maar bovenal ook een complex en

langdurig proces van in- en uitsluiting. Het is een symbolisch en geritualiseerd proces waar de (publieke) aanhouding, de opsluiting, de verhoren, de rechtszitting en uiteindelijke vrijlating deel van uitmaken.⁵⁴ Dat het om een proces gaat, blijkt ook duidelijk uit het verloop van de opsluitingen van de Nederlandse en Belgische collaborateurs. Van de meer dan tweehonderdduizend opgesloten collaborateurs in 1945 zaten er in de jaren vijftig nog enkele honderden vast. Dit impliceert dat de houding tegenover collaboratie in korte tijd veranderde. Gedurende de bezetting en in het eerste jaar na de bevrijding was het voor zeer veel mensen ondenkbaar dat deze groep ‘landverraders’ ooit weer zou terugkeren in de Belgische en Nederlandse maatschappij. Toch bleek het verlangen naar boetedoening al snel om te buigen in een streven naar verbetering van deze mensen. Collaborateurs moesten ‘heropgevoed’ worden om weer volwaardig staatsburger te worden. Hun straf werd hierop afgesteld. De evolutie die in dit onderzoek centraal staat, is die van uitsluiting naar insluiting. Hoe werden al deze mensen in het beleid in korte tijd van ogenschijnlijk onverbeterlijke ‘landverraders’ tot potentiële ‘goede vaderlanders’?

De achterliggende ideeën, organisatie en praktijk van de opsluitingen is het thema van dit boek. De ideeën over de opsluiting van collaborateurs kregen tijdens de bezetting vorm. Er bestond al snel een onderscheid tussen collaborateurs en niet-collaborateurs. De sociale, politieke en economische spanningen tijdens de bezetting gaven in belangrijke mate vorm aan de relatie tussen beide groepen. Voor zowel Nederland als België gold dat de samenleving in hoog tempo polariseerde. Deze polarisatie bereikte tijdens de bevrijding een hoogtepunt toen zeer veel mensen op verdenking van collaboratie werden gearresteerd. Een internationaal vergelijkende bezettingsgeschiedenis tussen Nederland en België ontbreekt nog maar is onontbeerlijk voor de vergelijking van de naoorlogse opsluiting van collaborateurs. In hoeverre waren de nationale oorlogsgebeurtenissen bepalend voor de manier waarop de collaboratie na de bevrijding werd gestraft?

De naoorlogse bestraffing was door de Belgische en Nederlandse regering in ballingschap voorbereid. Ook in de opsluiting van grote groepen verdachten was voorzien. In september 1944 werden de

Londense voorbereidingen op de proef gesteld: hoe verhielden de gemaakte plannen zich tot de praktijk? Wat de organisatie van de opsluitingen in eerste instantie sterk beïnvloedde, was de nog doorgaande oorlogvoering. De opsluitingen voorafgaand aan de bevrijding in mei 1945 moeten dan ook vanuit dat perspectief worden bestudeerd. Op welke manier gaf de doorgaande strijd tegen nazi-Duitsland vorm aan de opsluitingen van verdachten van collaboratie? In hoeverre waren de Belgische en Nederlandse regering in staat en bereid de problemen die de opsluitingen met zich mee brachten aan te pakken? Door de capitulatie van Duitsland in mei 1945 veranderde vervolgens de context: de opsluitingen stonden niet langer meer in het teken van oorlog. Het politieke gevaar van de collaborateurs was op dat moment immers ook verdwenen. Welk effect had dat op de opsluitingen van collaborateurs in beide landen? Veranderde de houding van de publieke opinie en de regeringen?

In de studies naar het gevangeniswezen is de omgang tussen de gevangenen en het personeel een nog weinig onderzocht thema.⁵⁵ De relatie verdient echter meer aandacht. Het zijn immers de medewerkers die het beleid uitvoeren en theorie omzetten in praktijk. In het bevrijde Nederland en België is de relatie tussen gevangenen en medewerkers vaak in het teken van gewelddadigheden bekeken. In de geschiedschrijving is vaak benadrukt hoe brutaal en vernederend de opsluiting was voor de verdachten. Zij waren overgeleverd aan de grillen van het personeel. Dit maakte van de geschiedenis een 'zwarte bladzijde'. In hoeverre klopt deze voorstelling van zaken?

Met name in Nederland kwam de geschiedenis van de naoorlogse opsluiting in het teken van geweld te staan. Naar aanleiding van de brochure van Van der Vaart Smit werden de gewelddadigheden in het parlementaire onderzoek naar het regeringsbeleid tussen 1940–1945 meegenomen. Belinfante beoordeelde in 1978 dit onderzoek als een 'gemiste kans' om de waarheid over de misstanden boven tafel te krijgen.⁵⁶ Er was volgens hem te weinig onderzocht en alleen de op dat moment al bekende feiten werden in het eindrapport genoemd. Hij concludeerde dat het te laat was om de misstanden in de kampen te onderzoeken: getuigen die verklaringen hadden kunnen afleggen, waren inmiddels overleden. De onvrede over de onderzoeksresultaten van de Parlementaire Enquête Commissie

werd nadien nooit weggenomen en gaf ruimte voor speculatie.

In plaats van de horreur op te sommen, dienen andere vragen te worden gesteld die het geweld eventueel zouden kunnen verklaren. Wat vertellen de bronnen over de context waarin in sommige interneringskampen geweld plaatsvond? Wie was er betrokken bij dit geweld en zijn er patronen in te ontdekken? En kwamen er alleen in Nederland incidenten voor, of ook in België? In België ging het in het publieke debat immers veel meer over het geweld op straat, de zogenaamde ‘straatrepresie’, en veel minder over geweld in de kampen en gevangenis.

Na de massale opsluiting tijdens en vlak na de bevrijding kwamen andere vragen aan de orde. Was het eindeloos opsluiten van grote groepen mensen eigenlijk wel wenselijk? Wat waren de mogelijkheden tot heropvoeding en reclassering? De oorsprong, aard en doelstellingen van de reclasseringsinstellingen voor collaborateurs in beide landen zijn nog niet in kaart gebracht.⁵⁷ Dat is ontorecht omdat reclassering al snel een belangrijk aspect van de naoorlogse opsluiting van collaborateurs vormde. Hoe was het discours van de betrokkenen en wie liet zich in met de opsluitingen? Hoe moesten de overgebleven Belgische en Nederlandse collaborateurs hun tijd in de gevangenis doorbrengen? Op welke manier werden zij voorbereid op het leven na de straf? In bestudering van de ideeën over de strafuitvoering blijkt dat er interessante verschillen tussen beide landen bestonden, waarbij in de Belgische situatie de staat de bovenaan voerde en in de Nederlandse conceptie de overheid het initiatief doorschoof naar de *civil society*. Hoe zijn deze verschillen te verklaren?

Wat waren vervolgens de praktijk en de ervaringen van de betrokkenen met ‘heropvoeding’ in een brede context van kamp- en gevangenisleven tot 1950? Het algemene probleem na regimewisselingen is dat heropvoeding vaak als wenselijk wordt opgevat en als een politiek doel geformuleerd, maar dat politieke ‘heropvoeding’ met de ideologie van een ‘open samenleving’ botst. Ook heeft ‘heropvoeding’ alleen maar zin als de ontvangende partij daar ontvankelijk voor is. Of een sociaal-politieke interventie effect heeft, is immers in belangrijke mate afhankelijk van de doelgroepen.⁵⁸ Hoe pakt de betrokken beleidsmakers de ‘heropvoeding’ van collabo-

rateurs aan en hoe stond deze groep hier tegenover? Keerden de voormalige ‘landverraders’ na het hele opsluitingstraject te hebben doorlopen weer terug in de naoorlogse samenleving als ‘goede vaderlanders’?

HOOFDSTUK 1

Toenemend isolement

1.1 Inleiding

Tijdens de bevrijding van België en Nederland vond een massale opsluiting van de verdachten van collaboratie plaats. Al bij de minste verdenking werd iemand naar een dichtbij gelegen kamp, politieeel of gevangenis gebracht. De schaal waarop dit gebeurde, was ongekend in de Belgische en Nederlandse geschiedenis. Waar kwam die intense behoefte om nationaalsocialisten en andere collaborateurs te isoleren, vandaan? De Duitse bezetting van Nederland en België was een zeer ingrijpende gebeurtenis in het leven van veel mensen geweest. De Nederlandse neutraliteit was tegen de verwachting van zeer velen in geschonden. De Belgische bevolking had gehoopt dit keer aan een wereldoorlog te ontsnappen. De verschrikkingen van 1914–1918 lagen bij velen immers nog vers in het geheugen.

Onder deze nieuwe omstandigheden polariseerde de Belgische en Nederlandse maatschappij. Deze polarisatie was tijdens de jaren dertig begonnen als gevolg van de economische crisis en de groeiende kritiek op de parlementaire democratie. In heel Europa schoten tijdens het Interbellum rechts-autoritaire bewegingen uit de grond die de maatschappij en politiek drastisch wilden hervormen. Deze bewegingen collaboreerden tijdens de bezetting met de Duitsers, waardoor zij de vijandigheid van brede lagen van de bevolking over zich afriepen. Deze polarisatie bereikte tijdens de bevrijding een hoogtepunt toen alle verdachten van collaboratie werden gearresteerd.

Recent is in de geschiedschrijving meer aandacht voor de manier waarop deze polarisatie tijdens de bezetting gestalte kreeg. In plaats van de politiek-ideologische ontwikkeling van de elites van de collaborerende bewegingen staan de gewone leden in deze studies

voorop.¹ Door deze aanpak is duidelijk geworden op welke manier de scheidslijnen in de samenleving als gevolg van collaboratie precies vorm kregen. De recente studies over de Vlaamse collaborateurs door Aline Sax en over de Nederlandse NSB'ers door Josje Damsma maken het mogelijk de gradaties van isolement en interactie met elkaar te vergelijken.² Het is hier niet de bedoeling een volledig overzicht van de bezettingsgeschiedenis van Nederland en België te geven, maar een antwoord te formuleren op de vraag welke nationale ontwikkelingen tijdens de bezetting ten grondslag lagen aan de ongekende naoorlogse opsluiting van verdachte collaborateurs.

Aan de hand van het tijdsverloop en oorlogsgebeurtenissen, de mate van geweld door collaboratie en verzet en de reactie van de regeringen in ballingschap hierop worden de gradaties van het sociale isolement waarin de Belgische en Nederlandse collaborateurs precies terecht kwamen, tegen het licht gehouden.

1.2 Opkomst en onderdrukking van het fascisme

Vanaf het moment dat in België en Nederland nieuwe bewegingen met fascistische denkbeelden opkwamen, probeerden de politieke elites de mensen in deze bewegingen onder controle te houden. In het revolutionaire karakter van de fascistische ideologie zag men een bedreiging voor de bestaande verhoudingen. De bewegingen streefden immers naar een nieuwe orde in de politiek, economie en samenleving. Zij wilden een nieuwe hiërarchische samenlevingsvorm met een sterke leider en een herschikt sociaaleconomisch stelsel. Bovendien oefende het fascisme op veel mensen aantrekkingskracht uit. De wens voor een nieuwe orde kreeg door de economische en parlementaire crisis van de jaren dertig steeds meer bijval. Dit is terug te zien in de parlementaire successen die de bewegingen in België en Nederland in de jaren dertig, ondanks hun ondemocratische karakter, boekten.

De meest succesvolle nationaalsocialistische beweging in België was het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV).³ De wortels van het VNV lagen in de Vlaamse Beweging die na de onafhankelijkheid van België in 1830 ontstaan was om de positie van het Nederlands in Bel-

gië te versterken, en die geleidelijk zou uitgroeien tot een Vlaams subnationalisme dat tot 1914 niet anti-Belgisch van inslag was. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verscheurde de Duitse *Flamenpolitik* de Vlaamse beweging in een loyaal-Belgische en een anti-Belgische vleugel. De loyale flaminganten wezen Duitse bemoeienissen met de Vlaamse beweging af en wensten na de oorlog op democratische en wettelijke wijze hun strijd binnen het Belgische kader verder te zetten. Een minderheid van de flaminganten, de zogenaamde ‘activisten’, was wel bereid om Duitse maatregelen (zoals de vernederlandsing van de Universiteit van Gent of de bestuurlijke scheiding) te aanvaarden en evolueerde in anti-Belgische richting. Na de Eerste Wereldoorlog werden de activisten voor deze mislukte machts-greep door de Belgische rechtbanken bestraft.⁴ Het anti-Belgische Vlaams-nationalisme bleef echter een factor van belang, al bleef de partijpolitieke vertaling ervan in de jaren twintig zwak en verdeeld. In 1933 werd vervolgens de nieuwe formatie vnv opricht om de Vlaams-nationalistische krachten te bundelen in een autoritair, rechts-radicaal verband. Deze beweging was sterk anti-Belgisch en streed voor een onafhankelijk Vlaanderen en een toekomstige eenheid van de Nederlandstalige gebieden, ofwel een eengemaakt Dietsland.

Ook het antidemocratische en antisemitische Verbond van Dietsche Nationaal Solidaristen (Verdinaso) kon op enige aanhang onder de Belgische bevolking rekenen. Het Verdinaso was in 1931 door Joris Van Severen en Wiens Moens opgericht. Het Verdinaso wilde een ‘Dietse volksstaat’ stichten die eerst uit alle Nederlandstaligen moest bestaan en later uit Nederland, België en Luxemburg. De beweging zocht vanaf het begin toenadering tot Adolf Hitlers National Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP). Ook de in 1935 opgerichte pro-nationaalsocialistische DeVlag (Deutsch-Vlämische Arbeitsgemeinschaft/Duitsch-Vlaamsche Arbeidsgemeenschap) zocht als culturele vereniging contact tussen Vlaamse en Duitse studenten. De vermeende gemeenschappelijkheden tussen beide culturen stonden voorop.⁵ Het vnv zocht ook toenadering tot Duitsland. In 1939 richtte de leider van de beweging, Staf De Clercq, een Militaire Organisatie op. Dit geheime netwerk bestond uit Vlaams-nationalisten in het Belgisch leger. Mocht er een oorlog met

Duitsland uitbreken, dan zouden de leden van deze organisatie zich tegen de Belgische staat keren door als Belgisch soldaat sabotageacties te ondernemen. De Militaire Organisatie werkte samen met de inlichtingendienst van het Duitse leger, de *Abwehr*. Ze zou weliswaar nooit tot acties van betekenis overgaan, maar de intenties van de Militaire Organisatie en haar samenwerking met de *Abwehr* wijzen er duidelijk op dat het vnv staatsvijandig was.

In Franstalig België maakte de partij Rex onder leiding van de katholieke, charismatische Léon Degrelle in de jaren dertig een flinke opmars.⁶ In 1936 boekte Rex veel winst ten koste van de katholieke partijen. Landelijk haalde de partij 11 procent van de stemmen, en in de provincie Luxemburg zelfs 29 procent. Dit leverde Degrelle een uitnodiging van Mussolini en een ontmoeting met Hitler op, een bezoek waaraan Rex Duitse financiële steun overhield. Net als bij de Vlaamse rechts-radicalen werd de sympathie voor nazi-Duitsland ook bij Rex niet onder stoelen of banken geschoven.

In Nederland vonden de meeste fascistische bewegingen elkaar in de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). De in 1931 opgerichte beweging onder leiding van Anton Mussert was nationalistisch, autoritair en gericht op sterk leiderschap. De NSB stond in de leer dicht bij het Duitse nationaalsocialisme en had direct contact met de NSDAP.⁷ In 1935 telde de NSB vijftigduizend leden. Er waren ook andere kleinere fascistische bewegingen in Nederland die in deze periode concurreerden met de NSB en meer tegen het Italiaans fascisme aanleunden, zoals het sterk antisemitische Zwart Front van Arnold Meyer. Deze organisatie was voorstander van een Groot-Nederland en van de aansluiting van Vlaanderen bij Nederland. Zwart Front behaalde nooit een zetel bij de verkiezingen. De NSB wel. Zij verwierf bij de Statenverkiezingen in 1935 bijna 8 procent van de stemmen.⁸

Evenals de Belgische fascistische bewegingen was de NSB anti-parlementair en een gevaar in de ogen van de heersende politieke elites. De Belgische en Nederlandse regeringen voelden zich in de economische en politieke onzekere jaren dertig bedreigd door deze extremistische bewegingen. Hun openlijke sympathie voor Duitsland op het moment dat de oorlogsdreiging almaar toenam, droeg bij tot de ongerustheid. De bewegingen moesten in de ogen van de regeringen geïsoleerd worden om zo de potentiële aanhang in te

dammen. Hiertoe werden verschillende maatregelen genomen. Na het succes van Rex bij de verkiezingen in 1937 trokken de traditionele politieke elites een cordon sanitaire op. Degrelle kon het vroege succes van de beweging al snel niet meer vasthouden. Ook politieke blunders van Degrelle, zoals de coalitie met het vnv die voor Rex negatief uitpakte, droegen daartoe bij. In 1939 behaalde Rex in Franstalig België nog 6 à 7 procent en landelijk nog maar 4 procent van de stemmen.

De Belgische regering had aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog meer moeite om de groei van de extremistische bewegingen vnv en Verdinaso te stoppen. Het fascistische maatschappijbeeld oefende een aanzienlijke aantrekkingskracht uit op de Nederlandstalige Belgen. Het vnv behaalde in 1939 bij de verkiezingen 15 procent van de stemmen in Vlaanderen. Op dat ogenblik telde het verbond 30.000 leden. Via het Vlaams-nationalisme had het vnv een steviger draagvlak in de Vlaamse samenleving. Dit bemoeilijkte voor de Belgische regering de beheersing van de groei van het vnv. Het was bij de Belgische regering bekend dat het vnv vanaf 1937 voor het dagblad *Volk en Staat* financiële steun kreeg van het Duitse propagandaministerie.⁹ Niet toevallig vaardigde de Belgische regering in juni 1939 een wet uit waarin werd bepaald dat er gevangenisstraf stond op het ontvangen van buitenlands geld voor pers- of propagandadoeleinden.¹⁰ Na de Duitse aanval op Polen staakte de Belgische regering de activiteiten van DeVlag. Eerder in 1934 was een militieverbod voor de bewegingen afgekondigd als reactie op de manifestaties op straat van afweerkorpsen.

De NSB werd vanaf haar beginjaren in het sterk verzuilde Nederland op maatschappelijk en op politiek vlak op allerlei manieren tegengewerkt. De Nederlandse regering probeerde de groei van de beweging tegen te houden met een reeks maatregelen. Deze maatregelen gingen nog verder dan in België het geval was. De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, Andries Cornelis Dirk de Graeff, liet in 1934 blijken ongerust te zijn dat de NSB een staatsgreep zou plegen als zij de kans kreeg.¹¹ Daarom was een jaar eerder besloten Vrijwillige Burgerwachten, die bij uitstek uit 'goede' burgers moesten bestaan, 'van fascistische elementen te zuiveren'.¹² Ook kon een NSB'er geen legerofficier meer worden en kwam er in 1933 een ver-

bod voor ambtenaren om lid van de NSB te zijn. Vlak voor het uitbreken van de oorlog werd een colportageverbod ingevoerd en mochten NSB'ers niet meer in het openbaar vergaderen. De verschillende kerkgenootschappen verboden in 1935–1936 tevens het lidmaatschap van de beweging, en NSB'ers werden niet meer tot de heilige sacramenten toegelaten.¹³

De maatregelen om de NSB'ers in een isolement te plaatsen, hadden succes. Het ledenaantal liep na 1936 sterk terug van 52.000 naar 32.000 in 1940. Bij de parlementsverkiezingen in 1937 had de NSB nog maar 4 procent van de stemmen weten te behalen. Dat had ook te maken met de radicalisering in de leer die de beweging doorvoerde en waarvoor een groot deel van de leden terugschrok. Gewelddadige incidenten tussen NSB'ers en mensen van een andere politieke kleur waren in de jaren dertig geen uitzondering in het straatbeeld.¹⁴ Als NSB'ers colporteerden, uit een vergadering kwamen of zich publiek manifesteerden, werd de beweging door de lokale bevolking geregeld uitgelachen of uitgescholden. Als gevolg van deze publieke afwijzing was onder de NSB'ers destijds de saamhorigheid en het gevoel te moeten strijden voor de nationaalsocialistische ideologie steeds verder gegroeid.¹⁵ Zo was de beweging, anders dan het VNV en enigszins vergelijkbaar met Rex, aan de vooravond van de Duitse bezetting in een marginale sociale en politieke positie terechtgekomen.

Zowel in de politiek als in de sterk verzuilde Belgische en Nederlandse samenleving werden de nieuwe fascistische bewegingen in brede kring als vreemd en bedreigend ervaren. In maart 1940 verscheen een korte maar krachtige ingezonden lezersbrief in het Nederlandse regionale dagblad *Limburger Koerier*:

Wie en wat is er nu in onzen bewogen tijd nog lager en gemeener dan een spion of landverrader. Eene misdaad zonder weerga, ja, erger dan moord! Daarom zou spoedige invoering der doodstraf voor landverraders en spionnen eene geruststelling en een opluchting voor 't geheele Nederlandsche volk zijn.

De schrijver reageerde hiermee op een eerder krantenbericht waarin was gepleit voor de herinvoering van de doodstraf voor ‘landverraders’, die als onverbeterlijk werden gezien. Het was duidelijk dat dit gold voor diegenen die de kant van Duitsland zouden kiezen mocht er een oorlog uitbreken. Volgens de lezer was dit pleidooi ‘[...] honderdduizenden Nederlanders uit het hart gegrepen’.¹⁶

De discussie in Nederland over het herinvoeren van de doodstraf voor ‘landverraders’ was deel van een bredere verontrusting die aan de Duitse inval op 10 mei voorafging. Er werd gevreesd voor het bestaan van een ‘vijfde colonne’, een groep mensen die in het geheim voor de vijand werkte. Bij het uitbreken van een oorlog zouden zij de vijand helpen en zo de eigen bevolking een mes in de rug steken. Ook in de Belgische pers werden, naarmate de oorlog dichterbij kwam, beschuldigingen geuit over spionageactiviteiten.¹⁷

Beide regeringen namen preventieve maatregelen om bij het uitbreken van een oorlog met Duitsland spionnen en ‘landverraders’ te kunnen interneren. Vanaf 1938 werden lijsten opgesteld waarop de namen van ‘staatsgevaarlijke’ personen voorkwamen, zoals nationaalsocialisten en fascistten, trotskisten en anarchisten. Maar niet alleen mensen met een andere politieke voorkeur werden gewantrouwd, ook mensen met een andere nationaliteit zoals de uit Duitsland gevluchte Joden, mensen met de Duitse nationaliteit en gevluchte Italiaanse antifascisten stonden onder streng toezicht. Daarbij waren vreemdelingen door de economische crisis in de jaren dertig al steeds meer met rancune, xenofobie en vreemdelingenhaat benaderd.¹⁸ Mocht er een oorlog met Duitsland uitbreken, dan moesten deze groepen direct geïsoleerd worden, zodat ze geen bedreiging konden vormen. De aanhoudingen zouden administratief van aard zijn en dienden ertoe de orde in deze onrustige tijd te handhaven en om eventuele misdrijven in de toekomst te voorkomen.

In België werd op 25 augustus 1939 de oorlogstijd afgekondigd. Het leger werd gemobiliseerd, en vanaf dat moment vielen alle misdaden die tegen de veiligheid van de staat werden gepleegd onder de bevoegdheid van het militair gerecht. Op 10 mei 1940 werd vervolgens de staat van beleg afgekondigd. De militaire overheden kregen op deze manier ook andere bevoegdheden. Het Coördinatiecomité

dat onder het ministerie van Justitie viel, was enkele weken voor de Duitse inval begonnen met het opstellen van arrestatielijsten. Hierop kwamen namen voor van fascistten, Duitsgezinden, vreemdelingen, inwoners van de na de Eerste Wereldoorlog geannexeerde Duitstalige Oostkantons en communisten. Interneringen waren in België wettelijk gezien al langer mogelijk. De Besluitwet van 12 oktober 1918 die als gevolg van de Eerste Wereldoorlog tot stand was gekomen, bepaalde dat de minister van Justitie bevoegd was Belgen of in België verblijvende vreemdelingen met het oog op de handhaving van orde en veiligheid te interneren. Met het uitroepen van de oorlogstijd in 1939 trad de Besluitwet van oktober 1918 opnieuw in werking. Daarnaast werd ook op 29 september 1939 een nieuwe besluitwet aangenomen die de macht van de minister van Justitie nog verder uitbreidde. De minister kon nu gemakkelijk vreemdelingen die illegaal in België verbleven, uitwijzen of interneren, waarmee de Besluitwet zorgde voor een 'criminalisering van illegalen'.¹⁹ Ook andere personen die mogelijk een gevaar vormden voor de binnenlandse veiligheid, konden door het besluit van de minister worden gearresteerd. In april 1940 waren al twee- tot drieduizend verdachten opgesloten in Belgische interneringskampen.²⁰

In Nederland maakte de afkondiging van de staat van beleg op 19 april 1940 administratieve internering van staatsvijanden wettelijk mogelijk. Dit kwam voort uit de Wet voor de Staat van Oorlog en Beleg van 23 mei 1899. Die gaf de Nederlandse regering bijzondere bevoegdheden, zoals het onmiddellijk militair kunnen ingrijpen zonder eerst met de burgerlijke autoriteiten te moeten overleggen.²¹ Na deze afkondiging werden twee weken voor de Duitse inval door de ministeries van Defensie en Justitie eenentwintig 'staatsgevaarlijke' mannen preventief gearresteerd onder verdenking van spionage voor Duitsland en in een fort in Zeeland geïnterneerd.²² Onder deze mannen bevonden zich drie communisten en achttien leden van de NSB. Anton Mussert, de leider van de NSB, was ondergedoken en kon dus niet worden gearresteerd. Meinoud Marinus Rost van Tonningen en Henk Feldmeijer, de latere grondleggers van de Nederlandse SS, werden wel geïnterneerd.²³ Naast deze eenentwintig mannen verwachtte de regering dat ze bij het werkelijk uitbreken van een oorlog met Duitsland nog 2300 leidende nationaalsocialisten zou moeten oppakken.²⁴

Toen Duitsland op 10 mei 1940 België en Nederland daadwerkelijk binnenviel, haalde de praktijk de theorie in. In paniek werden veel meer mensen dan voorzien gearresteerd. Kenmerkend zijn de geruchten die met het uitbreken van de ‘panische’ toestand in beide landen gepaard gingen. Rexisten, VNV’ers en NSB’ers werden ervan verdacht een ‘vijfde colonne’ te vormen. Volgens de Nederlandse historicus Loe de Jong, die promoveerde op de Duitse vijfde colonne tijdens de Tweede Wereldoorlog, deden geruchten de ronde dat VNV’ers, rexisten en NSB’ers spioneerden voor de Duitsers en aan het Duitse leger signalen gaven om hen de weg te wijzen. NSB’ers zouden het leidingwater, snoep en de sigaretten die zij op straat uitdeelden, hebben vergiftigd. In België was de bevolking, net als tijdens de inval in augustus 1914, verontrust door de verhalen over spionnen die verkleed over straat gingen als priesters of nonnen. Ook werd er voortdurend gewaarschuwd voor parachutisten die eigenlijk spionnen zouden zijn.²⁵

De inschatting van de aantallen te arresteren verdachten bleek te laag. In Nederland werden ongeveer tienduizend mensen wier gezindheid niet werd vertrouwd, geïnterneerd door de politie. Tijdens de aanhoudingen werden zeven verdachten doodgeschoten. Over deze gewelddadige incidenten tijdens de interneringen schreef Loe de Jong ‘[...] de verontwaardiging tegen hen die met de vijand heulden, was ook zo intens! Ze mochten blij zijn dat ze niet meteen tegen de muur werden gezet!’²⁶ Ook in Nederlands-Indië werden honderden NSB’ers gearresteerd.²⁷ In België moesten Rijksduitsers zichzelf vanaf 10 mei verplicht aangeven bij het gemeentehuis. De bevolking werd opgeroepen de Duitsers die dat niet deden, aan te geven. Naast vreemdelingen werden Belgische nationaalsocialisten opgepakt, onder wie de bestuursleden van de Militaire Organisatie van het VNV.²⁸ In totaal liep het aantal aanhoudingen in de duizenden. De angst voor het oprukkende Duitse leger bepaalde de manier waarop de arrestaties plaatsvonden: hoe dichterbij de vijand kwam, hoe meer mensen er ad hoc geïnterneerd werden.

Deze verdachten kwamen vervolgens in interneringskampen terecht, waar de omstandigheden slecht waren. Belgische interneringskampen en gevangenissen raakten al snel overvol. Met oog op het steeds verder oprukkende Duitse leger besloot de Belgische over-

heid de gevaarlijkste verdachten over te brengen naar kampen in het op dat moment nog veilige Frankrijk. Ongeveer drieduizend mensen werden vervolgens vanuit het westen van België met 'spooktreinen' naar Frankrijk gebracht. Op de wagons van deze treinen stonden woorden als 'spionnen en '5de colonne!' geklad en wanneer de trein onderweg stopte, reageerde de plaatselijke bevolking vijandig. Eenmaal in Frankrijk werden de geïnterneerden overgedragen aan de Franse en Britse autoriteiten. Intussen zorgde het snel oprukkende Duitse leger ook in Frankrijk voor steeds meer spanning. Toen het Duitse leger op 20 mei het Kanaal bereikte en er bombardementen plaatsvonden, werd in de Noord-Franse gemeente Abbeville door het Franse leger besloten dat de 78 geïnterneerden uit België niet meer geëvacueerd konden worden. Het Franse leger schoot 21 van hen dood, onder wie de voorman van het Verdinaso, Joris Van Severen.²⁹ Met het overlijden van Van Severen werd het Verdinaso onthoofd als organisatie en bleef de beweging in verwarring achter.

De verdachten die in de meidagen waren geïnterneerd door de Belgische en Nederlandse regering, vonden door hun opsluiting en alles wat daaromheen misging, nog meer redenen om zich afkerig op te stellen tegenover de autoriteiten.³⁰ In de ogen van de Vlaams-nationalisten waren de deportaties een bewijs dat de Belgische staat de Vlamingen onderdrukte en tegenwerkte.³¹ Brede lagen van de bevolking voelden zich daarentegen verraden door iedereen die zich pro-Duits en nationaalsocialistisch had opgesteld.³² Tijdens de bezetting zou in Nederland de brede overtuiging blijven bestaan dat de snelle verovering door de Duitsers enkel mogelijk was geweest door de hulp van een 'vijfde colonne', en de NSB'ers werden als verraders gezien.³³ Van deze geruchten zou achteraf niet veel waar blijken, maar ze zorgden voor een groeiend wantrouwen onder de bevolking.

De meeste Belgische en Nederlandse verdachten van mei 1940 bleven echter niet lang geïnterneerd. Na de Duitse zege werden gelijkgestemden zoals VNV'ers, rexisten en NSB'ers door de Duitsers vrijgelaten. De weggevoerde communisten bleven dikwijls nog in de interneringskampen of kwamen in handen van de Duitse politie. Ook de uit België weggevoerde Duitse Joden die in Frankrijk in de interneringskampen zaten, lieten de Duitsers na bezetting van

Frankrijk niet vrij. Zij werden opgesloten in het Franse doorgangskamp Drancy om enige tijd later van daaruit te worden gedeporteerd naar Auschwitz.³⁴

1.3 Gewelddadige nieuwe tegenstellingen

Het Nederlandse leger capituleerde in de ochtend van 14 mei. Na de capitulatie werden de Nederlandse militairen die krijgsgevangen waren gemaakt, snel in vrijheid gesteld. Er waren ruim 2500 burger-slachtoffers en 2200 gesneuvelde soldaten te betreuren.³⁵ Het Belgisch leger hield intussen de strijd tegen de Duitsers langer vol en gaf zich na de Achttiendaagse Veldtocht op 28 mei over. De Duitsers maakten 215.000 krijgsgevangenen, van wie er begin 1942 nog steeds 80.000 gevangenzaten. Het waren overwegend Waalse soldaten die opgesloten bleven. In de context van de *Flamenpolitik* werden Walen, anders dan de Vlamingen, gediscrimineerd. De afwezigheid van deze mannen zou gedurende de bezetting een grote impact hebben op de achtergebleven gezinnen. Het oprukkende Duitse leger en de herinnering aan de ontberingen van de Eerste Wereldoorlog zorgden ervoor dat de Belgische bevolking op de vlucht sloeg. Meer dan twee miljoen mensen (een kwart van de bevolking) wisten Frankrijk te bereiken. Gedurende het oorlogsgeweld in mei 1940 vielen er 20.000 Belgische slachtoffers, van wie 13.000 burgers, bijna vijf keer zoveel slachtoffers als in Nederland die periode.³⁶

Een dag voor de capitulatie was de Nederlandse koningin Wilhelmina met haar ministers naar Londen gevlucht om daar de strijd voort te zetten. De Duitsers stelden in het bezette Nederland een *Zivilverwaltung* in onder leiding van rijkscommissaris Arthur Seyß-Inquart. Het was de bedoeling van de bezetter om een snelle nazificatie van het Nederlands bestuur en de Nederlandse samenleving door te voeren. Voor België besloot de bezetter een *Militärverwaltung* in te stellen onder leiding van militair bevelhebber generaal Alexander von Falkenhausen. Deze keuze had waarschijnlijk te maken met het feit dat de Belgische koning Leopold III nog altijd aanwezig was in België. Hoewel de ministers in de meidagen van 1940, evenals hun Nederlandse collega's, het land hadden verlaten

om naar Londen te gaan, had de koning stellig geweigerd uit België te vertrekken. Dit leidde tot een breuk met de Belgische regering. Het besluit van Leopold III om in België te blijven, zorgde er vervolgens voor dat hij krijgsgevangene van de Duitsers werd. Hierdoor werd de positie van de vorst in de ogen van de uitgeweken regering grondwettelijk onmogelijk. Pas nadat de koning en zijn familie in juni 1944 naar Duitsland werden overgeplaatst, kwam er een burgerlijk bestuur in België. Het optreden van Leopold III zou na de bevrijding uitmonden in de Koningskwestie en de gemoederen in naoorlogs België nog lange tijd bezighouden.³⁷

Voor, tijdens en direct na de oorlogshandelingen van mei 1940 bestond er een sterke anti-Duitse stemming in beide landen. Binnen enkele weken werd zij een stuk milder. Veel mensen leken zich neer te leggen bij de gedachte dat Duitsland de oorlog had gewonnen, en men was positief verrast over de houding van de bezetter. Vooral in België haalde de bevolking opgelucht adem toen het Duitse leger niet zo ongedisciplineerd bleek te zijn als in 1914. Na de impopulaire maatregelen en verordeningen van de Duitsers en het aanhoudende en succesvolle verzet van Engeland tegen Duitsland zou de stemming in beide landen in de loop van de bezettingstijd omslaan en ontstond er allengs weer een sterke afkeer van de Duitsers.

Het verzet tegen de Duitse overheersing kwam geleidelijk van de grond. In het eerste jaar van de bezetting uitte dit zich in kleinigheden die veelal symbolisch van aard waren. Het ging vaak om een kleine minderheid die actief optrad en protestacties ondernam tegen de bezetter. Zo werd afkeer van de Duitsers duidelijk gemaakt door muren te bekladden met anti-nationaalsocialistische leuzen, door de Belgische of Nederlandse driekleur te dragen, door het drukken en verspreiden van brochures of door het uitjoelen van Duitse propaganda tijdens de bioscoopjournaals of met applaus als Engelse soldaten in beeld kwamen.³⁸ Ook werden patriottistische gevoelens geuit op de nationale feestdagen of op verjaardagen van familieleden van het koninklijk huis. In Nederland werd op 29 juni 1940, de verjaardag van prins Bernhard, als protest tegen de Duitse bezetting een anjer gedragen, de lievelingsbloem van de prins.³⁹

De afkeer van de plaatselijke collaborateurs en mensen die zich als gevolg van de bezetting verrijkten, was vaak sterker dan de haat

tegen de Duitsers. Vooral in Nederland werd de houding en het ver-
raad van de NSB als on-Nederlands ervaren.⁴⁰ Toch groeide het deel
van de bevolking dat zich in deze omstandigheden aansloot bij de
bezetter. Vanaf mei 1940 nam het aantal leden van de NSB en het
VNV met ongeveer twee derde toe. Het ledenaantal van het VNV
steeg van 25.000 naar 70.000 en van de NSB van 32.000 naar ruim
100.000 mensen. Het ledenaantal van Rex groeide minder spectacu-
lair: van 10.000 naar 15.000 à 20.000 leden. De tegenstellingen die
tijdens het Interbellum waren ontstaan, groeiden in deze nieuwe
context verder. Hiermee ontstond een nieuwe scheidslijn in de sa-
menleving tussen Duitsgezinden en anti-Duitsgezinden oftewel
tussen collaborateurs tegenover niet-collaborateurs.⁴¹

Om deze groei te verklaren is in het verleden door Nederlandse
historici vaak gewezen op opportunisme: lidmaatschap zou het
leven onder de bezetting een stuk gemakkelijker maken. Mensen
werden in deze visie vooral 'om den brode' lid, om op te klimmen uit
de maatschappelijke ellende waarin zij door de crisis van de jaren
dertig verkeerden of gewoon om te profiteren. Volgens deze historici
was het lidmaatschap iets vrijblijvends: zolang je maar elke maand
netjes je contributie betaalde, verwachtte de beweging verder niet
veel. Er bestond in hun ogen dus ruimte om alleen papieren lid
te zijn tot eigen voordeel.⁴² Recentelijk is er meer nadruk op de al-
omvattende ideologische component van het lidmaatschap van
een fascistische beweging: veel leden geloofden wel degelijk in de
Nieuwe Orde en waren bereid hiertoe hun steentje bij te dragen. Uit
onderzoek blijkt dat de collaborerende bewegingen van hun leden
verwachtten dat zij actief bijdroegen aan het uitdragen van de ideo-
logie. Dat deden ze bijvoorbeeld door zich in te zetten in een van de
vele organisaties van de collaborerende bewegingen. Hele families
raakten hierbij betrokken, want ook voor de jeugd en voor vrouwen
waren speciale verenigingen in het leven geroepen.⁴³

De collaboratie werd snel op allerlei niveaus zichtbaar. Na de in-
stallatie van de bezetter in mei 1940 boden de collaboratiebewegin-
gen politieke steun. Lokale ambtenaren en politiemensen die zich
tegen de nationaalsocialisten verzetten, werden via verordeningen
van de Duitsers uit hun functie ontheven, en de lege bestuursplek-
ken werden opgevuld met leden van de nationale fascistische bewe-

gingen of andere pro-Duitsers. Op lokaal niveau gingen collaborateurs op deze manier een steeds grotere rol spelen. In Nederland werd na verloop van tijd 40 procent van de burgemeesters vervangen door NSB'ers, het eerst in de grootste en belangrijkste gemeenten.⁴⁴ Ook leden van het VNV werden in colleges van burgemeesters en schepenen (wethouders) opgenomen. In 1943 zou het bestuur van een op de twee Vlaamse gemeentes in handen van het VNV zijn.⁴⁵ Rexisten kregen door Hitlers *Flamenpolitik* minder kansen om bestuurlijk te collaboreren, waarmee de Nederlandstalige Belgen net zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog bevoordeeld werden boven de Franssprekende. Maar naarmate steeds meer ambtenaren in Wallonië uit hun post werden gezet, viel de bezetter ook hier noodgedwongen terug op rexisten.⁴⁶

De collaborateurs werden in toenemende mate door de bevolking in verband gebracht met de Duitsers en de impopulaire maatregelen die zij invoerden, zoals de censuur op radio en in de pers, de rantsoenering van voedsel en goederen. Door deze maatregelen werd het dagelijks leven voor veel mensen steeds onaangener. De sociale onrust nam toe met gebrek aan voedsel als een belangrijke katalysator.⁴⁷ In België ontstonden al in de zomer van 1940 tekorten, en het voedselvraagstuk zou gedurende de hele bezetting een groot probleem blijven. De gezondheid ging als gevolg van de slechte voedselvoorziening snel achteruit, en de Belgen die het zich konden veroorloven, begaven zich noodgedwongen op de zwarte markt. Regels omtrent de voedselregulering werden massaal overtreden. In een vroeg stadium van de bezetting stond het dagelijks leven van vele Belgen dus al in het teken van onzekerheid. Dat was voor de Nederlanders helemaal anders. Hier was de voedselsituatie beduidend beter dan in België, al betekende dit niet dat de Nederlanders dit ook zo ervoeren. Velen hadden sterk het gevoel dat hun land werd leeggeroofd door de Duitsers.⁴⁸ Maar grote hongersnood of men wel genoeg voedsel kon verzamelen, ontstond pas echt tijdens de winter van 1944–1945.⁴⁹

Het voedseltekort in België leidde al snel tot onvrede over het Duitse bezettingsregime. Waar in Nederland de materiële voorziening weinig aanleiding gaf tot verzet, groeide het ongenoegen in België. De achteruitgang van de levensstandaard als gevolg van de be-

zetting versterkte de tegenstellingen in de Belgische samenleving. De bekende enquête die Guillaume Jacquemyns tijdens de bezetting uitvoerde, geeft aan dat er sterke maatschappelijke tegenstellingen ontstonden door het gedrag van oorlogsprofiteurs, smokkelaars en mensen die woekerprijzen vroegen voor voedsel. Ook klassentegenstellingen speelden op, en haat tegen de bourgeoisie nam toe (net als overigens in Nederland tijdens de bezetting het geval was) om haar welvaart.⁵⁰

Wat in beide landen vervolgens in grote mate bijdroeg aan de sociale onrust, was de verplichte tewerkstelling die de Duitse bezettingsautoriteiten eind 1942 invoerden. Nederlandse en Belgische mannen werden in steeds groteren getale gedwongen in Duitsland in de oorlogsindustrie te gaan werken. Mannen die weigerden of onderdoken, werden gearresteerd. In België lagen de wegvoeringen van mannen tussen 1914 en 1918 nog vers in het geheugen. De Belgische advocaat en politicus Paul Struye merkte in zijn oorlogsnotities op dat de maatregel in heel België zorgde voor 'een diepe emotie en verbijstering'.⁵¹ Voor beide landen betekende de verplichte tewerkstelling dan ook een omslagpunt in de bezettingsgeschiedenis. Zowel de Belgische als de Nederlandse bevolking zag de maatregel als niet legitiem; de invoering ervan wakkerde dan ook het verzet aan.

De polarisering tussen de collaborateurs en niet-collaborateurs ging verder door. Naarmate de bezetting voortduurde, kwam het tot openlijke confrontaties. Met name in Wallonië werden rexisten op allerlei manieren tegengewerkt en geïntimideerd. Rex was al voor de bezetting in een marginale sociale en politieke positie terechtgekomen en kende, anders dan het VNV en de NSB, in mei 1940 geen spectaculaire ledengroei. Volgens de Britse historicus Martin Conway werden rexisten door de vijandigheid van de bevolking gedwongen zich terug te trekken uit het openbare leven en kwamen de collaborateurs in een 'ghetto existence' terecht.⁵² Leden van Rex werden gezien als opportunisten die de belangen van de Duitsers dienden. Al voor de bezetting leefden rexisten in een politiek en maatschappelijk isolement, en ook hun sociale isolement groeide naarmate de bezetting voortduurde. Niet-leden deden bijvoorbeeld geen boodschappen meer in de winkels van rexisten, waardoor sommige leden van Rex in financiële moeilijkheden kwamen en terugvielen op de

solidariteit van de beweging. Deze afhankelijkheid maakte terugtrekken uit de collaboratie steeds moeilijker.

Het vnv kreeg naderhand (vanaf 1943) ook met steeds meer vijandigheid van de bevolking te maken, al werden vnv'ers nooit met dezelfde gewelddadige afkeer bejegend als de rexisten. In jaren ervoor waren zij ook lang niet zo gemarginaliseerd als rexisten of nsb'ers. Het isolement van de Vlaamse collaborateur was beduidend minder groot dan dat van de Franstalige. De vooroorlogse verschillen werkten door. Toch stond volgens waarnemer Struye de meerderheid van de Vlamingen op den duur vijandig tegenover het vnv. Deze vijandigheid werd steeds sterker naarmate de bezetting voortduurde en de beweging radicaliseerde en zich steeds meer aan de Duitsers bond.⁵³

De Nederlandse bevolking werd door de regering in ballingschap gesterkt in de gedachte dat er twee kampen in het bezette land bestonden. In juli 1940 sprak koningin Wilhelmina vanuit Londen over de scheidslijnen die door het uitbreken van de oorlog in de Nederlandse samenleving waren ontstaan. Ze sprak over 'een strijd tussen het goede en het kwade, een strijd tussen God en het geweten enerzijds en anderzijds de duistere machten die in deze wereld hoogtij vieren.'⁵⁴ In een radiotoespraak op 10 mei 1941, waarin het eerste bezettingsjaar werd herdacht, sprak koningin Wilhelmina over 'de handvol verraders, waarvoor in een bevrijd Nederland geen plaats meer zal zijn'.⁵⁵ In december 1941 werd de in Londen opgestelde verzetskrant *Vrij Nederland* omschreven als 'zedelijk ont-aarden, bankroete politici, mislukte zakenlieden, achtergestelde ambtenaren, avonturiers, machtsbeluste, brutale militairen; een allegaartje van ontwortelde of enkel ruwe mensen'.⁵⁶ In de ogen van de regering in Londen was de nsb radicaal, crimineel en on-Nederlands.

Uit de recente onderzoeken blijkt dat het sociale isolement van de Belgische collaborateur groter was dan dat van de Nederlandse.⁵⁷ Waar de Belgische collaborateur de banden met niet-collaborateurs volledig verloor, kreeg de Nederlandse nsb'er niet te maken met volledig gesloten sociale netwerken. Op persoonlijk niveau bleven relaties tussen collaborateurs en niet-collaborateurs voortbestaan. Het was als groep dat de nsb grote afkeer wekte. Zorgde dit ook voor

meer geweld tussen collaborateurs en niet-collaborateurs in België in vergelijking met Nederland?

Geweld nam altijd al een prominente plaats in binnen de nationaalsocialistische ideologie; het werd als een legitiem middel gezien om de nationaalsocialistische heilstaat te vestigen. Paramilitaire organisaties, zoals de Weerbaarheidsafdeling (WA) van de NSB met zeventuizend leden en de rexistische *Formations de Combat* met vierduizend aanhangers, kregen na de Duitse zege weer een belangrijke plaats in het straatbeeld.⁵⁸ De zichtbaarheid van de collaborerende bewegingen voor de overige bevolking werd hierdoor een stuk groter. Na de Duitse inval in de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 werd de werving van Oostfrontsoldaten steeds belangrijker en werden militaire eenheden zoals het Waals/Vlaams Legioen opgericht. Deze eenheden bestonden naast de Vlaamse-ss en de Wa Het ffen-ss. Tevens werden verschillende wachteenheden en bewakingsdiensten opgericht, zoals de paramilitaire Boerenwacht in België die belast was met het bewaken van de voedselvoorziening.⁵⁹ Deze wachteenheden waren werkzaam naast de verschillende politiediensten. In Nederland vielen sommige eenheden direct onder de Duitse *Ordnungspolizei* en waren ze actief betrokken bij de opsporing en deportatie van de Joden. Later werd de Vrijwillige Hulppolitie opgericht die zich ook bezighield met het oppakken van Joden.⁶⁰ In België spoorde de *Feldgendarmarie* en de *Geheime Feldpolizei* mannen op die weigerden gehoor te geven aan de gedwongen arbeid in Duitsland. Deze repressieve militaire politiediensten werden vanaf 1941 aangevuld met Belgische collaborateurs.⁶¹ In Nederland lette de Duitse *Ordnungspolizei* erop dat de bepalingen werden nageleefd en trad zij gewelddadig op tegen ordeverstoring. De *Sicherheitspolizei* en *Sicherheitsdienst* (Sipo/SD), de politie en inlichtingendienst van de ss, hield met behulp van de Nederlandse politie verzetsactiviteiten in de gaten.⁶²

Op allerlei manieren waren plaatselijke collaborateurs dus actief betrokken bij de ordehandhaving en bij geweld tegen de eigen bevolking. De inzet van geweld tussen collaborateurs en hun tegenstanders ontstond echter eerder in België en zou hier intenser blijven dan in Nederland. Na de Duitse inval in de Sovjet-Unie was het Belgische communistisch verzet goed van de grond gekomen. In het

najaar van 1941 pleegde het aanslagen op Duitse soldaten, maar collaborateurs zouden in toenemende mate het doelwit worden. De (gewelddadige) activiteiten van het verzet namen in België vanaf april 1942 sterk toe, met name in Wallonië en Brussel waar de Kommunistische Partij een stevige positie had. In de tweede helft van 1942 werden zestig aanslagen op collaborateurs gepleegd, een aantal dat steeds verder zou toenemen. De verplichte tewerkstelling zorgde voor een verdere escalatie van geweld. Dit werd volgens Nico Wouters zelfs na oktober 1942 in België meer de dagelijkse gang van zaken. Er vonden steeds meer gewelddadige acties in de openbare ruimte plaats, en huizen van collaborateurs werden steeds vaker vernield of in brand gestoken.⁶³ Ook in het café en op straat kwam het vaker dan voorheen tot vechtpartijen tussen rexisten en niet-rexisten.⁶⁴ In totaal zouden tussen 1942 en 1944 ruim 850 Belgische collaborateurs worden vermoord.⁶⁵

De acties van het verzet bleven niet onbeantwoord. Er ging een spiraal van liquidaties door België. Tijdgenoot en observator Struye sprak in 1943 zelfs van een ‘sfeer van “terreur” en “burgeroorlog”’.⁶⁶ De burgemeesters kregen het recht om zich te bewapenen, en samen met de schepenen kregen zij in de meest gewelddadige gebieden bescherming van driehonderd lijfwachten. Met name rexistische burgemeesters traden hard op tegen verzetsmensen.⁶⁷ Om verzetsmensen op te sporen richtte Rex vervolgens in maart 1943 het *Département Sécurité et Information* (SDI) op dat midden 1944 steun kreeg van de Sipo-SD.⁶⁸ Ook de DeVlag en het VNV traden gewelddadig op in de bestrijding van het verzet.

In deze dynamiek van terreur bestonden duidelijke regionale verschillen: in het noorden van België was het overwegend ‘kalm’ en in het zuidoosten ‘gewelddadig’. Voor mogelijke verklaringen is door de Belgische historicus Antoon Vrints gewezen op de verschillen in het politieke klimaat. Het verzet had een zwakkere positie in Vlaanderen dan in Wallonië, en omgekeerd was het isolement van de collaborateur in de Franstalige streken groter dan in de Nederlandstalige gebieden. In Wallonië was er ook door de honger veel eerder onvrede over de bezetting. Door de langdurige krijgsgevangenschap van de Waalse soldaten heerste er een sterker anti-Duits ressentiment dan in Vlaanderen, waar de krijgsgevangenen al veel eerder waren vrijgelaten.⁶⁹

In Nederland bleef een vergelijkbare escalatie tussen verzet en collaboratie uit. De WA, de paramilitaire organisaties van de NSB, intimideerde haar tegenstanders op straat. Leden van de organisatie traden toe tot de Waffen-SS of tot de vrijwillige hulppolitie die de Duitse machthebbers bijstond bij het wegvoeren van Joden. Tot de april-meistakingen in 1943 die ontstonden als reactie op het plan van de bezetter om de Nederlandse militairen alsnog krijgsgevangenen te maken, waren gewelddadigheden tussen verzet en collaboratie met een dodelijke afloop in vergelijking met België nauwelijks voorgekomen. Het duurde tot februari 1943 vooraleer de eerste NSB'er door een verzetsgroep werd doodgeschoten. Vanaf dat moment nam het geweld echter toe. De bezetter raakte de greep op de ordehandhaving steeds verder kwijt en er was sprake van een toenemende wetteloosheid. Tegelijk nam de nationaalsocialistische repressie op de bevolking toe. De NSB richtte eind 1943 de Landwacht op om leden van de NSB tegen verzetsbewegingen te beveiligen. Die werd in het laatste jaar van de bezetting 'de gesel van de burgerbevolking'.⁷⁰

Na de bevrijding van België en Zuid-Nederland in september 1944 brak in het noorden van Nederland volgens de Nederlandse historicus Peter Romijn een 'beperkte en ongeregelde binnenlandse oorlog' uit.⁷¹ De steeds massalere oproep voor de gedwongen Duitse arbeid in het najaar van 1944 had een grote impact op de Nederlandse bevolking. Op het moment dat België en Zuid-Nederland al waren bevrijd, vonden boven de rivieren in Nederland grote razzia's plaats waarbij tienduizenden mannen werden opgepakt en naar Duitsland werden vervoerd. Werkweigeraars liepen de kans standrechtelijk geëxecuteerd te worden.⁷² Deze maatregel had tot gevolg dat er in Nederland bijna zesduizend meer gedeporteerde arbeiders stierven dan in België. Het laatste bezettingsjaar in Nederland leidde voor veel mensen tot een enorme achteruitgang van de levensomstandigheden. De politieke tegenstellingen werden steeds groter, en Duitsgezinde Nederlanders, zoals NSB'ers, verbonden hun lot steeds meer aan dat van de bezetter.⁷³ Door de toenemende onrust kwam het binnenlands bestuur in een crisis terecht. Op dat moment ontstond er voor het eerst in Nederland een nijpend tekort aan voedsel en brandstof. Duizenden mensen zouden het slachtoffer

worden van de Hongerwinter. Regelgeving, in het bijzonder omtrent voedsel, werd, zoals in België al jaren eerder gebeurde, massaal overschreden.⁷⁴

Als geweld een indicator is voor de mate waarin een samenleving is gepolariseerd, dan valt op dat de tegenstellingen in België groter waren dan in Nederland. In België werden ruim 850 leden van Belgische collaboratiebewegingen vermoord. Dit gebeurde in veel mindere mate in Nederland: in totaal ging het om 33 NSB'ers en 70 leden van de Landwacht.⁷⁵

België ⁷⁶	Nederland ⁷⁷
raciaal vervolgd (Joden): 36,4 % [29.000]	raciaal vervolgd (Joden): 63,5 % [104.000]
burgerslachtoffers: 24 % [19.000]	burgerslachtoffers: 18,3 % [30.000]
repressie tegen het verzet: 18,2 % [14.490] – politieke gevangenen : 14.100 – gefusilleerde gijzelaars: 240 – omgebracht door collaborateurs: 150	repressie tegen het verzet: 4,5 % [7.350] politiek gevangenen: 5.350 gefusilleerde gijzelaars: 2.000
militairen: 12,2 % [9.700]	militairen: 4,8 % [7.900]
collaborateurs ⁷⁸ : 6 % [4.850] oostfronters: 4.000 van wie omgebracht door het verzet: 850	collaborateurs: 3,7 % [6.103] oostfronters: 6.000 van wie omgebracht door verzet: 103 ⁷⁹
gedepoteerde arbeiders: 3,2 % [2.600]	gedepoteerde arbeiders: 5,1 % [8.500]
Totaal 100% = 79.640 doden.	Totaal 100% = 163.853 doden.

Tabel 1.1: Aantal doden tijdens de Tweede Wereldoorlog in België en Nederland

1.4 Ideeën over de komende afrekening

In Nederland sprak men al in het najaar van 1940 over de dag waarop de afrekening met de vrienden van de vijand zou plaatsvinden: Bijltjesdag.⁸⁰ De Nederlandse illegale verzetskrant *Het Parool* waarschuwde in de zomer van 1943 echter voor de talloze onschuldige mensen die bij het uitbreken van Bijltjesdag slachtoffer zouden worden van de volkswoede. De krant blikte alvast vooruit op hoe de bestraffing van ‘NSB’ers en andere landverraders’ eruit moest zien. Volgens *Het Parool* moest de bestraffing in ieder geval de eerste prioriteit zijn van de Nederlandse regering bij terugkeer uit Londen. De rechtsstaat moest in ere worden hersteld, en leidende figuren van de collaboratiebeweging moesten de doodstraf krijgen. Anderen moesten voor een minimum van tien jaar in een van de Nederlandse koloniën zoals Nieuw-Guinea of Suriname dwangarbeid verrichten. Het ging dus om daadwerkelijke fysieke verwijdering uit de Nederlandse samenleving. Hun Nederlanderschap zou hun daarbij moeten worden ontnomen.⁸¹ Ook in België bestond er tijdens de bezetting onder grote delen van de bevolking een verlangen naar strenge rechtspraak. De collaboratie met de Duitse bezetter en de verrijking ten koste van de overige bevolking mochten niet ongestraft blijven. Struye noteerde eind 1942 dat het gezag van de Belgische staat pas weer kon worden hersteld wanneer alle collaborateurs en profiteurs van de oorlog gearresteerd zouden zijn.⁸²

Wat werd er intussen door beide regeringen in Londen besloten? In hoeverre waren zij op de hoogte van de tegenstelling tussen collaborateurs en niet-collaborateurs die zich gedurende de bezetting had afgetekend? Welke plannen werden gemaakt om na de bevrijding met dit probleem om te gaan?⁸³ Koningin Wilhelmina sprak vanuit Londen in april 1942 de Nederlandse bevolking al geruststellend toe:

[...] kan ik u zeggen, dat evenals in andere bezette landen, wettelijke bepalingen gereed liggen of in de maak zijn, om wegens hulp, op welke wijze ook aan de vijand verleend, rekenschap te vorderen. Deze bepalingen zullen onverwijld worden toegepast, opdat de landverraders hun welverdiende straf niet ontslopen.⁸⁴

Al in een vroeg stadium dachten beide regeringen na over de opsluiting en bestraffing van deze groep. Hoe de regeringen dat precies moesten doen, lag echter niet vast. Op internationale bepalingen en wetgeving hieromtrent konden ze niet terugvallen. Op de Haagse Vredesconferenties in 1899 en 1907 was weliswaar internationale regelgeving vastgelegd over oorlogvoering, maar over de naoorlogse omgang met collaborateurs was niets bepaald. Ook na de Eerste Wereldoorlog werd door de Volkenbond geen regelgeving omtrent het arresteren van collaborateurs vastgelegd. Het is ook typisch een probleem dat tot het domein van de nationale staat behoort. Het betreft immers de eigen burgers. Zo waren ook de administratieve interneeringen van 1940 bepaald door het nationaal strafrecht. Ook de naoorlogse opsluiting en bestraffing van collaborateurs zouden een eigen, nationaal patroon kennen.

De regeringen in ballingschap vonden het noodzakelijk dat zij het monopolie op de bestraffing van collaboratie zouden hebben. Het was niet de bedoeling dat een deel van de bevolking zelf schoon schip zou maken, al hielden de Belgische en Nederlandse regering wel rekening met de mogelijkheid van een volksgericht. In België waren immers in november 1918 collaborateurs ook het mikpunt geweest van de volkswoede.⁸⁵ In Londen stelde de Belgische socialis-tische onderstaatssecretaris voor Landsverdediging Henri Rolin midden 1943, toen de Duitse repressie almaar harder werd, dat de afkeer van grote delen van de bevolking tegen collaborators steeds verder toenam en er maatregelen voorzien moesten worden. Een eerste rapport van de grootste Belgische verzetsorganisatie, het communistische Onafhankelijkheidsfront, aan de Londense regering in november 1943 deed ook vermoeden dat er acties tegen collaborators zouden plaatsvinden:

Het vraagstuk van de bestraffing van collaborators en oorlogsprofiteurs, van laag tot hoog. ‘Vergelden’ en ‘betaald zetten’ zijn de ordewoorden van een tendens die waarschuwt tegen een beleid dat de spons over alles haalt na enkele exemplaire executies. Mocht dat het geval zijn, zou men het risico lopen op een ‘werkelijke opstand’.⁸⁶

Het gewelddadige optreden van het (communistische) verzet tegen collaborateurs in het bezette land boezemde de Belgische regering angst in. Het monopolie op geweld van de Belgische staat werd hierdoor geschonden, en het was de vraag welke uitwerking dat zou hebben bij de bevrijding. Voor de Belgische regering-Pierlot stond het buiten kijf dat de verzetsbewegingen de macht niet in handen mochten krijgen. Vanwege de communistische achtergrond van het Onafhankelijkheidsfront werden zij door de Belgische regering in Londen niet als betrouwbare bondgenoten in de strijd tegen de nazi's beschouwd. Ook de manier waarop de communisten de vijand probeerden te bestrijden, kon niet de goedkeuring van de regering krijgen.⁸⁷

De kans dat deze bewegingen tijdens de bevrijding de macht naar zich toe zouden trekken als zij de kans kregen, werd ernstig genomen. De situatie was voor de regering uiterst precair. Dit had alles te maken met de moeilijke binnenlandse verhoudingen die als gevolg van de positie van de Belgische koning Leopold III waren ontstaan. De regering in ballingschap had hem als een verrader bestempeld nadat hij geweigerd had België te verlaten na de Duitse machtsovername. Dezelfde regering vreesde nu dat de koning de legitimiteit van de ministers niet meer zou erkennen wanneer de oorlog ten einde kwam. Hierbij was het voor de regering ook bedreigend dat het Geheim Leger, de belangrijkste militaire verzetsorganisatie in België, de koning steunde. Er moest worden voorkomen dat zij tijdens de regimewisseling ten koste van de zittende regering de macht naar zich toe zou trekken.⁸⁸

Om een machtsovername van links of van rechts in België te voorkomen, was handhaving van de openbare orde tijdens de bevrijding noodzakelijk. Hiertoe werd in juli 1943 het Hoog Commissariaat voor 's Rijks Veiligheid opgericht. Het Hoog Commissariaat kreeg veel macht toebedeeld en zou coördinerend moeten optreden in het bevrijde gebied. Daarmee zou het de Belgische regering echter niet vervangen. Een tijdelijke overheid zou in de precaire machtsituatie van de Belgische regering een te groot risico zijn geweest. Immers, wanneer militairen belast worden met de ordehandhaving en een grote macht toebedeeld krijgen, is de kans dat zij de macht later niet meer willen afstaan, reëel. Om dit te voorkomen, is daarom

een zekere mate van interne politieke stabiliteit vereist. In België was daar op dat moment geen sprake van, en een dergelijke constructie was misschien niet zonder gevaar geweest. De toekomstige positie van de koning was immers twijfelachtig. Daarom werd de macht van de bestaande politieke instituties niet ingeperkt. Het Hoog Commissariaat was feitelijk niets meer dan een verlengstuk hiervan en kwam onder leiding van auditeur-generaal bij het Hoger Militair Gerechtshof, Walter Ganshof van der Meersch te staan.⁸⁹ Ganshof van der Meersch had op dat ogenblik een stevige reputatie als topmagistraat opgebouwd. Door zijn betrokkenheid bij het opstellen van de arrestatielijsten voor de oorlog had hij tevens de nodige ervaring als het om interneringen ging. In VNV-kringen werd Ganshof van der Meersch dan ook de 'anti-Vlaamse' interneringen van mei 1940 verweten.⁹⁰

De Nederlandse regering in Londen vestigde ook al tijdens de bezetting de aandacht op de naoorlogse bestraffing van collaborateurs. Zo sprak koningin Wilhelmina in september 1943 over: 'De verwijdering van alle ongewenste elementen, die dadelijk afgezonderd moesten worden, opdat tot snelle doch rechtvaardige berechting der misdadigers kan worden overgegaan.'⁹¹ In dezelfde radiorede kondigde de koningin aan dat deze 'verwijdering' een van de taken van het Militair Gezag zou zijn. Het Militair Gezag was eerder dat jaar opgericht om, net als het Hoog Commissariaat in België, orde in het bevrijde gebied te handhaven. Het moest gaan fungeren als een tijdelijke militaire overheid die ondergeschikt was aan de minister van Oorlog. Het ontstaan van het Militair Gezag was mogelijk door het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg van 11 september 1943. Het was een aanvulling op de Staat van Beleg van 19 april 1940 die ervoor zorgde dat de militaire autoriteiten maatregelen konden nemen zonder eerst met de burgerlijke autoriteiten te overleggen. Verwacht werd dat de staat van beleg van korte duur zou zijn.⁹² De keuze voor een militair bestuur leek de meest praktische: het contact met de geallieerden zou beter verlopen en het Militair Gezag zou, omdat het snel kon handelen, in staat zijn de noodzakelijke harde maatregelen te treffen. Niettemin stuitte de creatie van een tijdelijke militaire overheid sommige bewindslieden tegen de borst. Een militair bestuur deed immers autoritair aan. Die vrees hadden

zij gemeen met de Belgische regering. Uit angst dat de geallieerden anders te veel macht naar zich toe zouden trekken, stemden zij uiteindelijk toch in met een tijdelijke militaire overheid.⁹³

Het Militair Gezag en het Hoog Commissariaat zouden zich na de bevrijding beiden gaan ontfermen over de arrestatie van collaborateurs. Het wettelijk kader voor de opsluiting en bestraffing van verdachten werd reeds in Londen opgesteld. Voor België kwam op 17 december 1942 een besluitwet tot stand die bepaalde wat onder samenwerking met de bezetter werd verstaan en welke straffen daarop stonden. De Belgische ministers konden voortbouwen op wetsartikelen die vanaf de Eerste Wereldoorlog in gebruik waren voor de bestraffing van binnenlandse vijanden van de staat. Zo werden de bestaande artikelen 113 (militaire collaboratie), 115 (economische collaboratie), 118 bis (politieke collaboratie), en 121 bis (verklikking) uitgebreid. Hiermee werd de omschrijving van collaboratie aanzienlijk verruimd, waarbij ook de doodstraf – sinds 1863 niet meer toegepast – weer tot de mogelijkheden ging behoren.⁹⁴ Deze Besluitwet zorgde er dus voor dat de betekenis van ‘misdrijven tegen de uitwendige veiligheid van de staat’ ruimer werd en dat de bijbehorende straffen werden vergroot.

In mei 1944 werd vervolgens besloten dat bepaalde burgerlijke en politieke rechten als sanctie kwamen te vervallen. Ook zou men bij een veroordeling de Belgische nationaliteit kunnen verliezen. Want, zo lichtte de minister van Justitie Antoine Delfosse enkele maanden later toe:

Het ware niet aan te nemen dat zij die met den vijand hebben geheuld kort na de bevrijding van het grondgebied aan ons openbaar leven zouden deelnemen [...]. Zij die het Vaderland hebben verraden moeten geheel en snel in de onmogelijkheid worden gesteld om kwaad te doen.⁹⁵

Vervolgens werd in de Besluitwet op 26 mei en 18 september 1944 de procedure voor de vervolging vastgelegd. Hierin werd besloten de bestraffing van collaborateurs over te laten aan het militair gerecht. Dertien op te richten krijgsraden zouden de zaken behandelen. De krijgsauditeur zou een aanhoudingsbevel zonder motivatie (die

anders wel nodig was) afleveren en verlengen. Een maand na de aanhouding mochten verdachten een voorlopige invrijheidstelling aanvragen. Ook na de Eerste Wereldoorlog waren collaborateurs door krijgsraden veroordeeld, en er werden dus geen nieuwe tribunalen of rechtbanken in het leven geroepen.⁹⁶ De regering-Pierlot kon waarschijnlijk ook niet veel anders dan de bestaande wetgeving omarmen. De Belgische regering was constitutioneel immers in haar kunnen beperkt door de precaire politieke situatie die als gevolg van het conflict met de koning was ontstaan.⁹⁷

Door de Nederlandse regering in ballingschap werd ter voorbereiding van de vervolging en bestraffing van collaboratie het strafrecht en het strafapparaat op 22 september 1943 uitgebreid met vier wetsbesluiten.⁹⁸ Anders dan in België bestonden er namelijk geen eerdere wetten die konden worden uitgebreid. Het Besluit Buitengewoon Strafrecht was volledig nieuw. Dit besluit bepaalde wat als strafbaar feit werd gezien. De belangrijkste misdaad tegen de veiligheid van de staat was hulpverlening aan de vijand. Daarnaast was het blootstellen van anderen aan geweld van de vijand, bijvoorbeeld het verraden van onderduikers, een misdaad. De straffen die de rechters door het Besluit Buitengewoon Strafrecht konden uitvaardigen, waren levenslange of tijdelijke gevangenisstraffen. Ook bestond de mogelijkheid om de collaborateur voor tien jaar te interneren en gedurende deze periode zijn burgerrechten te ontnemen. Het besluit maakte tevens mogelijk dat de doodstraf, in 1870 verdwenen uit het burgerlijk strafrecht, weer kon worden opgelegd.⁹⁹ In 1944 werd volgens het Tribunaalbesluit afgekondigd. In nieuw op te richten tribunalen zouden naast rechters ook leken oordelen over de vraag in hoeverre iemand zich als goede vaderlander had gedragen. De voormalige verzetsleden waren in de ogen van de Londenaren de juiste mensen om als leek zitting te nemen in een tribunaal. Een tribunaal kon als straf tien jaar internering, ontzetting uit bepaalde rechten en/of verbeurdverklaringen opleggen.¹⁰⁰

Er werd dus anders dan in België geen militair gerecht ingesteld.¹⁰¹ Ook geheel anders was de keuze om verzetsleden op te nemen in het vervolgingsapparaat. In de ogen van de Nederlandse regering waren zij bij uitstek geschikt om te beoordelen over wie 'goed' en wie 'fout' was geweest tijdens de bezetting. De Belgische re-

gering vreesde daarentegen bemoeienis van de verzetsbewegingen. Deze mensen werden in de politiek onstabiele situatie gewantouwd. De bestraffing moest daarom in België een exclusieve staatsaangelegenheid zijn en blijven.

1.5 Voorbereiding van de naoorlogse internering

Nu de hoofdlijnen voor de bestraffing van collaboratie waren opgesteld, moesten beide regeringen ook in kaart brengen hoe en waar de verdachten van collaboratie zouden worden opgesloten. Vanaf 1943 legden zij zich toe op deze vraag. Opnieuw was de ervaring van de Eerste Wereldoorlog voor België belangrijk bij deze voorbereidingen. De Besluitwet van oktober 1916 voorzag dat Belgen die een gevaar voor de binnenlandse orde en veiligheid vormden, konden worden opgesloten. De Besluitwet van oktober 1918 bepaalde verder dat de minister van Justitie de bevoegdheid had deze verdachte Belgen te interneren.¹⁰² Deze besluitwetten lagen aan de basis van de omzendbrief die op 21 augustus 1944 werd ondertekend door de minister van Justitie Delfosse. Deze brief, die al in de loop van 1943 in de maak was, bepaalde dat de burgemeesters een belangrijke rol moesten spelen bij de interneringen. Van hen werd verwacht dat zij mensen boven de zestien jaar die 'wegens hun betrekkingen met de vijand verdacht zijn', zouden arresteren door middel van een individueel arrestatiebevel. De burgemeesters zouden vervolgens verantwoordelijk zijn voor het onderbrengen van de geïnterneerden tot het Beheer van het Gevangeniswezen deze taak kon overnemen. Een latere toevoeging bepaalde dat naast de burgemeester ook de procureurs des konings, de krijgsauditeurs en de administrateur van de staatveiligheid verantwoordelijk waren voor de arrestaties.

Hoe de interneringskampen er precies uit moesten zien, bleef nog onduidelijk. Het lijkt erop dat er bewust een zekere mate van flexibiliteit aanwezig was in de bepalingen van de Belgische regering. Dat de voorbereidingen beperkt bleven tot het aanwijzen van de verantwoordelijken voor de arrestatie en internering, maakte de Belgische minister van Justitie Delfosse wel enigszins zenuwachtig. Hij was later aangekomen in Londen en had met eigen ogen gezien

hoe de stemming in het bezette land ten opzichte van collaborateurs was. In 1943 drong hij er daarom bij de regering in ballingschap op aan om betere voorbereidingen te treffen. Ook de in Londen aanwezige A. Delierneux, op dat ogenblik directeur van het gevangeniswezen, begon in 1944 met het uitwerken van interneringsplannen. Hij wilde onder meer lijsten opstellen van plaatsen die voor opsluiting in aanmerking kwamen en van de instituties die goederen konden leveren aan de kampen. Het is echter maar de vraag of dergelijke lijsten indertijd ook daadwerkelijk gemaakt zijn: ze zijn in ieder geval niet teruggevonden in de archieven.¹⁰³

Het is moeilijk vast te stellen op hoeveel arrestaties de Belgische regering rekende. De Belgische sociologen Huyse en Dhondt schrijven dat de Belgische regering er tot de herfst van 1942 niet van uitging dat er een massale bestraffing van collaboratie zou plaatsvinden. De regering wilde zich in plaats daarvan richten op de grotere collaborateurs en hen zwaar bestraffen. Met de komst van Delfosse uit het bezette gebied eind 1942 veranderde deze zienswijze omdat nu meer bekend werd over de mate van collaboratie en de scherpe, gewelddadige tegenstellingen die waren ontstaan. Maar ook de internationale visie op bestraffing veranderde: eind 1942 maakten de geallieerden duidelijk dat de oorlogsmisdadigers strenger zouden worden bestraft dan na de Eerste Wereldoorlog. Toen was hun bestraffing enkel een nationale aangelegenheid geweest.¹⁰⁴ De visie op bestraffing van de Belgische regering in ballingschap werd door deze interne en externe ontwikkelingen bijgesteld, en al in 1943 sprak auditeur-generaal Ganshof van der Meersch over tienduizenden strafzaken die gevoerd moesten worden.

In Nederland maakte artikel 16 van het Besluit op de Bijzondere Staat van Beleg de arrestatie en opsluiting van alle verdachte personen mogelijk. Dit bepaalde dat het Militair Gezag de bevoegdheid had om verdachten van collaboratie te interneren en vrij te laten. Een bevel van de rechtbank was in deze omstandigheid niet nodig.¹⁰⁵ Begin november 1943 werd een nota opgesteld door majoor W.P.C. Molenaar, aangesteld als leidinggevende van de interneringskampen.¹⁰⁶ Molenaar was als directeur van de strafgevangenis in Den Haag ook direct betrokken geweest bij de interneringen van mei 1940. Elke verdachte van collaboratie moest onmiddellijk worden

opgepakt. Het stond voor Molenaar buiten kijf dat dit alle mannelijke leden van de NSB die na 1 juli 1942 tot de beweging waren toegetreden, omvatte. Men schatte hun aantal op ongeveer vijftigduizend. Er werd rekening mee gehouden dat niet iedereen te vinden zou zijn, vele mannen zouden zich waarschijnlijk nog aan het Oostfront bevinden. Het was ook nog maar afwachten hoeveel van hen het einde van de oorlog levend zouden halen. Zeker was dat naast NSB'ers er andere mensen wegens collaboratie en verraad voor opsluiting in aanmerking kwamen, maar of dit ook voor alle vrouwelijke verdachten gold, bleef onduidelijk. Dit alles in acht nemende kwam het Militair Gezag uit op een schatting van honderdduizend te arresteren mensen. Het zou blijken dat deze schatting er niet ver naast zat.

In Londen wist men natuurlijk niet waar al deze mensen zich op het moment van de bevrijding zouden bevinden. Voor het opzetten van interneringskampen moest het Militair Gezag daarom bij aankomst in Nederland direct een schatting van de plaatselijke autoriteiten ontvangen. Op die manier konden de kampen georganiseerd worden. Verwacht werd daarbij dat voordat de militaire commissarissen in Nederland aankwamen, de lokale politie al begonnen was met arrestaties. Het zou daarom in de praktijk onmogelijk blijken de potentiële kampen dan al gereed te hebben. Men ging ervan uit dat de eerste dagen chaotisch zouden zijn en dat van de snel op te richten kampen niet veel verwacht kon worden. Tot die tijd moest op lokaal niveau door de autoriteiten eerst zelf worden uitgekeken naar een oplossing, vergelijkbaar met de grote verantwoordelijkheid die op de Belgische burgemeesters kwam te liggen. Anders dan in België was de rol van de lokale Nederlandse autoriteiten, zoals de burgemeester, echter van tijdelijke aard en niet geïnstitutionaliseerd. Als de situatie eenmaal gestabiliseerd zou zijn, kon men overgaan op centralisatie.

Ook de Nederlandse strafinrichtingen en kampen werden door Justitie in ballingschap geïnventariseerd. De gevangenen reserveerde men voor het onderbrengen van 'de landverraderlijke en meest gevaarlijke elementen'.¹⁰⁷ In de gevangenen bestond minder ontsnapingsgevaar en kon van de mogelijkheid gebruik worden gemaakt personen geïsoleerd op te sluiten. Binnen de gevangene-

nis zouden zij, in tegenstelling tot in de interneringskampen, niet de kans krijgen 'als raddraaiers en opruiers op te treden'.¹⁰⁸ Op capaciteitsproblemen rekende Molenaar vooralsnog niet: 'Ik zou niet zover willen gaan als de Duitschers, die 3 man in één cel logeeren'.¹⁰⁹ Mocht het echter nodig zijn, dan was er geen bezwaar tegen om twee mensen in één cel te plaatsen. Mannen en vrouwen mochten in hetzelfde gebouw worden opgesloten mits zij van elkaar afgezonderd werden. Met het oog op de verplichte scheiding tussen mannen en vrouwen moesten er ook aparte interneringskampen komen. Het Militair Gezag hoopte daarvoor de hand te kunnen leggen op de Duitse concentratiekampen, zoals Amersfoort, Vught en Westerbork. Dit maakte het mogelijk om duizenden mensen te internen, en materiaal, zoals stapelbedden, zou waarschijnlijk al aanwezig zijn. De oprichting van kleine kampen moest zo veel mogelijk vermeden worden. Dat bracht immers veel meer logistieke kosten met zich mee dan het beheer van een paar grote kampen.

Noodzakelijkerwijs moest het bestaande gevangenispersoneel direct worden gezuiverd van mensen die onder verdenking stonden. Maar er moest wel genoeg personeel zijn voor de bewaking van de verdachte collaborateurs. De verwachting was dat één personeelsslid volstond voor tien gevangenen, en dat er dus op honderdduizend gevangenen tienduizend man personeel nodig was. Deze mensen zouden deels uit de politie afkomstig moeten zijn, anderen moesten worden gerekruteerd onder de bevolking. Voor de vrouwenkampen moesten het vrouwelijke bewakers zijn. Het strekte tot aanbeveling als de bewakers een vuurwapen wisten te gebruiken. De kampeiding zou in handen kunnen komen van officieren of reclasseringsambtenaren die discipline en orde wisten te handhaven.

De voorbereidingen die in Londen werden getroffen, sloten aan op de toespraak van Jaap Burger, Engelandvaarder en minister zonder portefeuille belast met het terugkeerbeleid, op 29 januari 1944. De redevoering had dezelfde toon als die van Wilhelmina in 1941:

Voor hen en voor allen, die op welke wijze ook, ons volk ontrouw zijn geworden in de tijd van neergang en verdrukking, zal op de dag van de bevrijding geen plaats zijn. [...] Voorzien moet intussen worden, in afwachting van definitieve beslis-

singen, dat zij aan wier nationale houding gegronde twijfel bestaat, onmiddellijk uit de samenleving verwijderd kunnen worden.¹¹⁰

In maart 1944 kwamen er vervolgens richtlijnen voor het inrichten van de interneringskampen en instructies voor de toekomstige kampcommandanten. In die opzet moesten twee verschillende soorten kampen komen die beide een ander doel hadden. Het ging enerzijds om verblijfkampen voor de ‘lichtere’ gevallen. Hier zouden mensen geïnterneerd worden die waarschijnlijk niet schuldig waren aan collaboratie maar voor hun eigen veiligheid en handhaving van de openbare orde moesten worden opgesloten. Anderzijds moesten er bewaringskampen komen voor de ‘zwaardere’ gevallen. Van deze mensen zou vaststaan dat zij hadden gecollaboreerd. Voor beide type kampen werden richtlijnen opgesteld. De bewaringskampen moesten veel strenger zijn dan de verblijfkampen. Regelingen voor de ‘lichtere’ gevallen in de verblijfkampen moesten op het vlak van voeding, bezoek et cetera gunstiger zijn. Hier mochten de mensen bijvoorbeeld zelf bepalen hoe zij hun haar en baard droegen, terwijl in de bewaringskampen de mannen en vrouwen kort afgesneden haar moesten dragen. Voor de ‘lichtere’ gevallen moest kortom, ‘getracht [...] worden aan deze kampen zooveel mogelijk het vernederende en onteerende karakter te ontnemen.’¹¹¹

De maatregelen werden door de Nederlandse regering in Londen verder uitgewerkt dan door de Belgische collega’s. Voor België bleef een zekere flexibiliteit bestaan. De Belgische regering was gezien de onstabiele politieke situatie vooral bang voor de mogelijke onrust tijdens de bevrijding. Via interneringen van verdachten zou de orde hopelijk beter gehandhaafd kunnen worden. Dit bleef echter nog allemaal theorie, en de werkelijke situatie in het land bij de bevrijding zou een bittere pil zijn voor beide regeringen. Want hoe reëel was de inschatting van de situatie toen de geallieerde legers in september 1944 België en delen van Zuid-Nederland bevrijdden? Zouden de Nederlandse en Belgische verzetsbewegingen het gezag van respectievelijk het Militair Gezag en het Hoog Commissariaat accepteren?

1.6 Conclusie

In september 1944 waren er op straat grootschalige vergeldingsacties tegen collaborateurs. Tegelijkertijd begon de staat met het arresteren en bestraffen, hetgeen een operatie van formaat was. Het verlangen naar boetedoening en collectieve uitsluiting van deze groep in het cultureel-maatschappelijk, politiek en economisch leven was tijdens de bezetting gegroeid en zou de gemoederen in de periode na de bevrijding domineren. Door hun houding tijdens de bezetting moesten de collaborateurs in de ogen van het gros van de bevolking en de regering uit de samenleving verdwijnen. Het was voor veel mensen ondenkbaar dat de groep collaborateurs ooit weer terug zou keren in de naoorlogse samenleving; zij hadden zich als verraders en als binnenlandse vijand laten kennen.

Tijdens de bezetting waren als gevolg van collaboratie en verzet de verhoudingen gepolariseerd. In België waren de gradaties van het sociale isolement sterker dan in Nederland. Rexisten waren in de jaren dertig al in een marginale positie gekomen. Naarmate de bezetting voortduurde, werden VNV'ers hier ook mee geconfronteerd, maar hun isolement werd nooit zo totaal als dat van de rexisten. Al binnen een jaar na de Duitse inval karakteriseerde geweld de verhoudingen tussen collaborateurs en niet-collaborateurs. Dit was anders in Nederland waar de NSB niet direct in een sociaal isolement terechtkwam. Geweld was weliswaar een belangrijke poot onder de ideologie van de beweging maar werd pas in een later stadium bepalend voor de sociale verhoudingen. Pas na de bevrijding van België en Zuid-Nederland escaleerde de situatie in het nog bezette deel van Nederland.

Het vroege en intense geweld in België zorgde voor angst bij de regering in Londen. Het geweldsmonopolie was al in een vroeg stadium geschonden door gewapende verzetsgroepen die om politiek-ideologische redenen door de regering gewantrouwd werden. De Nederlandse regering in ballingschap voelde zich minder bedreigd. Het verzet tegen de Duitsers werd onder de vlag van Oranje eensgezind gevoerd. Ook hadden de tegenstellingen tussen NSB'ers en niet-collaborateurs nooit dezelfde brutaliteit gekend als in België. Toch zouden na de bevrijding in Nederland meer dan twee keer zo

veel personen verdacht van collaboratie worden opgepakt dan in België. Dit is een opmerkelijk gegeven omdat de mate van collaboratie in beide landen gelijk was geweest. Betekent dit dat de wens om collaborateurs volledig uit de samenleving te bannen in Nederland groter was dan in België?

HOOFDSTUK 2

Opsluiting in oorlogstijd

2.1 Inleiding

Op 9 september 1944 was België grotendeels door de geallieerden bevrijd. Aanvankelijk bestond er euforie onder de Belgische bevolking, maar al snel bleek dat de oorlog nog niet voorbij was. Nazi-Duitsland was nog lang niet verslagen. Antwerpen en Luik werden nog maandenlang door de Duitsers gebombardeerd en tijdens de slag om de Ardennen werden de provincies Luxemburg, Luik en Namen deels opnieuw bezet. Pas op 15 februari 1945, zes weken na het mislukte Duitse Ardennenoffensief, kondigde de Belgische regering af dat het land was bevrijd. Nederland moest nog langer wachten. Vanaf 12 september 1944 werden delen van het zuiden geleidelijk bevrijd door de geallieerden. Nederland werd hierdoor in tweeën gesplitst: het noorden bleef in handen van de Duitsers en de bevolking zou hier een zeer zwaar laatste bezettingsjaar ingaan. De verschillende manieren waarop de bevrijding in beide landen tot stand kwam, zou grote gevolgen hebben voor het functioneren van het binnenlands bestuur.

De Belgische regering keerde al op 8 september terug naar het land. Van september 1944 tot augustus 1945 voerden regeringen van nationale eenheid het bewind in België, eerst onder premier Hubert Pierlot en vanaf februari onder premier Achille Van Acker. Het Hoog Commissariaat voor 's Rijks Veiligheid was, zoals afgesproken in Londen, belast met de ordehandhaving. De Nederlandse regering daarentegen kon wegens de oorlogssituatie niet terugkeren en moest vooralsnog noodgedwongen in Londen blijven. Het zou tot maart 1945 duren vooraleer koningin Wilhelmina het bevrijde deel van Nederland bezocht. Het Militair Gezag moest zoals was bepaald als interim-regering gaan fungeren en vestigde zijn gezag in

bevrijde gebieden. Op lokaal niveau werden militaire commissarissen aangesteld. De staf van het Militair Gezag moest echter bij gebrek aan een onderkomen tot april 1945 noodgedwongen in Brussel blijven.

Dit was de situatie waarin de regeringen de verdachten van collaboratie moesten gaan opsluiten. Grote delen van de bevolking hadden hier gedurende de bezetting reikhalzend naar uitgekeken en eisten een snelle en strenge bestraffing. Gevreesd werd dat het geweld dat tijdens de bezetting had plaatsgevonden, na de bevrijding zou doorzetten. Om dit te voorkomen, moesten de regeringen hier kortdadt op reageren en de bestraffing van collaboratie ter hand nemen. Het was echter nog maar de vraag in hoeverre de Belgische en Nederlandse regeringen hiertoe op dat moment in staat waren. De Belgische regering was immers tijdens de bezetting in haar machtspositie aangetast. Zij was allesbehalve populair onder de bevolking, zeker in vergelijking met de verzetsbewegingen die zich tijdens de bezetting geliefd hadden gemaakt. Voor de Nederlandse regering zou het uitvoeren van het gezag bemoeilijkt worden door de gedeelde bevrijding van het land.

De doorgaande oorlogvoering had ook invloed op de opsluitingen. Immers, zolang het Derde Rijk nog niet was verslagen, bestond er bij beide partijen zowel hoop als angst om de strijd te winnen of te verliezen. In hoeverre had het aanslepen van de oorlog invloed op de organisatie van de arrestaties, opsluiting en bestraffing? Was de onzekerheid over de uitkomst van de oorlog voelbaar in de interneringskampen? Wat betekende dit voor de houding van het personeel in de kampen enerzijds en de gevangenen anderzijds?

2.2 'Snijdt haar het haar af': geweld en arrestaties op straat

Toen de bevrijding in de zomer van 1944 naderde, wisten vele collaborateurs in noordelijke of oostelijke richting te vluchten. In augustus 1944 waren zo'n 20.000 tot 25.000 Duitsgezinde Belgen de Duitse grens overgestoken.¹ In Nederland vond op 5 september, de dag die bekend is geworden als 'Dolle Dinsdag', een massale uittocht van NSB'ers plaats. Naar schatting vluchtten tussen september en okto-

ber 1944 ruim 60.000 van hen naar Duitsland.² Er waren ook collaborateurs bij die, in plaats van te vluchten, snel een nieuwe weg probeerden in te slaan. Het ledenaantal bij het vnv daalde van 70.000 in mei 1940 tot 15.000 à 10.000 in 1944. Rex had aan het einde van de bezetting nog 8000 leden. Hoeveel nsb'ers precies hun lidmaatschap na september 1944 hebben opgezegd, is niet bekend, maar er vonden wel opzeggingen plaats. Vanaf het voorjaar 1944 ontving de nsb in Amsterdam bijvoorbeeld 64 opzeggingen van het lidmaatschap.³ Dit redmiddel was natuurlijk alleen maar zinvol wanneer het openbaar bekend werd. Zo hing in juli 1944 een opportunistische nsb'er een briefje op zijn deur waarin hij meedeelde geen lid meer van de beweging te zijn. Een dag later kreeg hij per openbare brief antwoord dat deze actie nutteloos laat kwam: zijn dagen waren inmiddels geteld.⁴ Bij veel anderen bestond daarentegen het idee dat het geen zin meer had om het zinkende schip te verlaten. Zij zochten daarom juist meer toenadering tot de Duitse autoriteiten.⁵ Een allerlaatste redmiddel was zelfmoord. In Antwerpen schoot een vnv'er zijn vrouw, zijn dochter en zichzelf dood nadat zijn huis door de lokale verzetsbeweging was doorzocht. Als boodschap had de man achtergelaten: 'Dietschland zal leven ook als wij sterven moeten. Hou-Zee.'⁶

Met de naderende bevrijding probeerden de Belgische en Nederlandse collaborateurs zo veel mogelijk bewijsmateriaal te vernietigen. Brieven, dagboeken, foto's en administratie gingen in vlammen op. Ook uniformen en andere tekens die lidmaatschap van een nationaalsocialistische beweging konden bewijzen, probeerde men te laten verdwijnen. Deze mensen wisten immers maar al te goed dat hen na de bevrijding een gerechtelijke vervolging boven het hoofd hing. Zowel de Belgische als de Nederlandse regering had dit vanuit Londen eerder bekendgemaakt. Van officiële zijde hadden de verschillende verzetsbewegingen in het land ook beloftes gemaakt over de komende afrekening. Een informele afrekening, een bijtjesdag, leek daarom een reële mogelijkheid.

Beide regeringen hadden in de Londense besluiten over de arrestatie van collaborateurs echter geen rol ingecalculeerd voor de verschillende verzetsbewegingen. De regeringen wilden heel nadrukkelijk zelf de regie over de bestraffing van collaboratie in handen

houden, met het belangrijke verschil dat Nederland hiervoor in de vorm van het Militair Gezag wel en België niet een tussenschakel, creëerde. Voor België was de creatie van een interim-regering op dat ogenblik niet evident. De politieke situatie was in België als gevolg van de bezetting meer precair dan in Nederland. Het communistische en het leopoldistische verzet werden door de Belgische regering (in ballingschap) gewantrouwd. Zij waren niet loyaal aan de regering en bovendien goed bewapend. Vanaf 1942 waren zij, tegen de zin van de Belgische regering in Londen, gewelddadig tegen de Duitse bezetter en collaborateurs opgetreden. De guerrilla die was ontstaan tussen beide partijen, had het geweldsmonopolie van de Belgische regering vervolgens sterk aangetast. Om een politieke crisis te voorkomen was het daarom voor de Belgische regering noodzakelijk dat zij alleen de macht in handen had. De onmiddellijke ontwapening van deze groepen stond hoog op de agenda van de Belgische regering. Deze situatie was heel anders in Nederland. Het Militair Gezag kon als tussenschakel fungeren omdat, in tegenstelling tot België, de verzetsbewegingen in Nederland niet als een bedreiging werden gezien. Het grote verschil met België was dat de strijd tegen de Duitse bezetter vanuit Londen door de Nederlandse regering en de vorstin onder de vlag van Oranje was gevoerd. Ook de verzetsbewegingen hadden zich achter de regering en vorstin in Londen geschaard.⁷

Door de regeringen in ballingschap werd van tevoren rekening gehouden met de mogelijkheid dat een deel van de bevolking het heft in eigen hand zou nemen. In een interne nota van het Militair Gezag die in 1944 in Londen was opgesteld, werd enerzijds gesteld dat 'Nederland een rechtsstaat is, waar eigenrichting niet is toegestaan, anderzijds moet het begrijpen, dat het feitelijk onmogelijk en ook niet gewenscht is deze veiligheidsklep geheel te sluiten'.⁸ Deze inschatting van de mogelijkheid van eigenrichting is niet verwonderlijk. De regeringen in ballingschap waren zich in 1944 immers bewust van de wraakgevoelens tegen collaborateurs en de verlangens naar bestraffing van deze groep die onder grote delen van de bevolking leefden. Het zomaar negeren van deze gevoelens was op dat ogenblik praktisch onmogelijk. In feite zagen zij een tijdelijke uiting van de onvrede als noodzakelijk kwaad om grotere gewelddadigheden te voorkomen.

Hoe dit zich vervolgens uitte, is bekend. Kaalgeschoren en met pek en veren besmeurde vrouwen staan inmiddels in ieders voorstelling gegrift. Maar hoe kwam het destijds zo ver dat 'brave' burgers tot dergelijke acties overgingen? Over dit geweld verschenen de afgelopen jaren meerdere studies. Hieruit blijkt hoe er zich in zowel Nederland als België, maar ook in andere landen zoals Frankrijk, Noorwegen of Denemarken, hetzelfde fenomeen voltrok. De Belgische historicus Peter Schrijvers merkt hierover treffend op dat er 'in zekere zin een opmerkelijke logica in de ogenschijnlijk barbaarse chaos schulde'.⁹ Dit betekende overigens niet dat de acties in België en Nederland tussen september 1944 en mei 1945 even vaak voorkwamen. Het lijkt dat dergelijke uitingen in deze periode veel meer voorkwamen in België. Daar leefde immers een sterker gevoel dat de oorlog echt voorbij was, en die euforie klonk in de bevrijdingsrituelen door.¹⁰ In Nederland lag dit anders door de geleidelijke bevrijding.

De bevrijdingsritten hebben verschillende kenmerken. De (gewelddadige) acties waren in de eerste plaats gericht tegen bekende normovertreders. De meest zichtbare collaborateurs tijdens de bezetting vormden een gemakkelijk doelwit. Dat ging in eerste instantie om de leden van de NSB, Rex of het VNV. Zij waren bekend in hun buurt door het dragen van een uniform of speldje van de beweging of doordat ze een affiche voor hun raam hadden gehangen. Tijdens de bezetting hadden zij een kleine gemeenschap gevormd die onderling optrok en bij elkaar winkelde. Hun kinderen waren via de nationaalsocialistische jeugdbeweging met elkaar verenigd en liepen in herkenbare kleding rond. Ook mensen die geen lid waren maar wel zichtbaar hadden gecollaboreerd, waren het doelwit van acties na de bevrijding. Iedereen die persoonlijk bekend of gemakkelijk bereikbaar was, werd aangevallen. Zo werden buurtwinkels aangevallen, maar bleven de grote industriële collaborateurs buiten schot. Zij waren immers niet zichtbaar of grijpbaar voor brede lagen van de bevolking.¹¹ Lokale gebeurtenissen en omstandigheden tijdens de bezetting waren bepalend voor de aanvallen tegen collaborateurs.

Ten tweede hadden deze acties een spontaan karakter. Er was geen vooropgezet plan, de lokale bevolking en verschillende verzets-

groepen gingen meestal eigener beweging over tot de bevrijdingsrituelen. Deze acties vonden in de openbaarheid plaats en hadden de sfeer van een spektakel. De verdachten werden bijvoorbeeld onder veel lawaai thuis opgehaald en vervolgens op een kar door de stad gereden of op het dorpsplein gezet waar zich dan snel een belangstellende menigte verzamelde. De verdachte collaborateurs moesten met borden rond hun nek lopen waarop stond dat zij ‘landverraders’ waren. Zo werden zij eerloos gemaakt en gedwongen publiekelijk schuld te belijden. Deze mensen moesten ontmaskerd worden als verraders en zo aan de hele buurt worden getoond. Een jongen uit een gezin dat in de buurt bekendstond als Duitsgezind, schreef in zijn dagboek:

Toen wij buiten kwamen ontstond er een geroep en getier van belang. Heel Antwerpen was hier bijeengekomen om de zwarte beesten te zien. Met van alles werd naar onze hoofden gesmeten, men speekte en rochelde naar ons.¹²

Een jonge vrouw uit een Duitsgezinde, Vlaams-nationalistische familie was tijdens de bezetting lid van de Dietsche Meisjesscharen (DMS) geweest en droeg tijdens de bezetting haar zwarte uniform, naar eigen zeggen, met opgeheven hoofd. Gedurende de bevrijding gingen in Mechelen haar stadsgenoten naar haar op zoek:

Enkele jongen snoeshanen begonnen plots hysterisch te gillen en te roepen: ‘Daar is er nog een. Pak ze. Pak ze.’ [...] Plots rende een razende, met de armen molenwiekende man uit de sigarenwinkel waar tegenover we te praten stonden op mij af. ‘Dat is het toppunt van onbeschaamdheid!’ schreeuwde hij, ‘haar foto in uniform hangt in mijn etalage en dan heeft zij nog het lef er vlak onder te gaan staan. Snijdt haar het haar af. Snijdt haar het haar af.’ [...] De straat behoorde alleen nog aan ‘Belgische patriotten’ en al diegenen die we kenden waren of gevangenen of ondergedoken of gevlucht.¹³

Een derde belangrijk kenmerk van de bevrijdingsritten is de materiële schade die aan collaborateurs werd berokkend. Onder grote

belangstelling werd de inboedel van collaborateurs op straat kapotgeslagen, en hun bezit werd geregeld in brand gestoken. Het ging bij het afnemen van persoonlijke eigendommen – uitzonderingen daargelaten – in de eerste plaats echter niet om persoonlijk gewin. De eigendommen van collaborateurs werden niet gestolen maar vernield. Zo werd volgens een getuige bij een plaatselijke Belgische kolenhandel honderdduizend kilo kolen in brand gestoken.¹⁴ In een tijd van extreme schaarste was dat niet evident. Met de vernieling maakte men duidelijk dat de (veronderstelde) verrijking van deze mensen tijdens de bezetting niet werd getolereerd. Daarnaast ging het er opnieuw om collaborateurs in de buurt voor iedereen herkenbaar te maken. In het verlengde van deze praktijken werden de huizen en winkels van personen die bekendstonden als collaborateur of Duitsgezind, beklad met swastika's of ontterende en ontmaskerende leuzen.

Niet alleen huizen en winkels maar ook vrouwen die beschuldigd werden van 'horizontale collaboratie', oftewel seksuele betrekkingen met Duitsers, werden herkenbaar gemaakt door ze met een swastika te brandmerken of met pek te besmeuren. Soms dwongen men de vrouwen zich ten overstaan van alle belangstellenden te vereenzelvigen met de Führer: ze kregen de typische snor opgeschilderd of moesten een portret van Hitler dragen. Over de mishandeling van deze vrouwen op straat tijdens de bevrijding zijn de afgelopen jaren meerdere studies verschenen.¹⁵ Het *gender*-specifieke aspect daarvan staat in deze onderzoeken steeds centraal. Het kaalknippen of scheren van het haar van de vrouw was het meest kenmerkende aspect van de gewelddadigheden. Er werden weliswaar ook enkele mannen kaalgeschoren, maar de actie was vooral op vrouwen gericht. In de geschiedschrijving worden hiervoor verschillende verklaringen gegeven. Het afscheren van het haar zou als ultieme straf gelden voor een vrouw: zij werd hierdoor immers op een vernederende manier ontdaan van haar vrouwelijkheid.¹⁶ Sommige historici beargumenteren dat deze vernedering van vrouwen een reactie was op de krenking die mannen tijdens de bezetting moesten ondergaan vanwege de (nieuwe) rol die vrouwen hadden kunnen spelen. In hun afwezigheid hadden vrouwen mogelijk niet enkel seksuele betrekkingen met andere (Duitse) mannen gehad, zij

hadden tevens een belangrijke rol ingenomen in het productieproces.¹⁷ Door deze vrouwen kaal te scheren, zouden mannen hun dominante maatschappelijke rol herbevestigen en de vooroorlogse morele orde herstellen. Anderen wijzen op de historische continuïteit van het kaalscheren. In de charivari (volksgericht) werd dit ritueel immers vaker toegepast, bijvoorbeeld bij prostituees die een besmettelijke ziekte hadden. Een kaalgeschoren hoofd maakte hen herkenbaar.

Zowel in België als in Zuid-Nederland kwam het kaalscheren gedurende de bevrijding in september 1944 voor. In België werd dit na de bevrijding van 1918, in tegenstelling tot Frankrijk, ook al toegepast.¹⁸ Het waren dikwijls leden van de verschillende verzetsgroepen die de vrouwen knipten en schoren. In Yerseke schoor de waarnemend burgemeester zelf een jonge vrouw uit een NSB-gezin kaal. Hierbij kreeg hij hulp van de plaatselijke bevolking.¹⁹ In België hielden de geallieerde troepen soms bij het kaalscheren.²⁰

Minder bekend dan het kaalknippen zijn de verkrachtingen van vrouwen tijdens de bevrijding. Hiervoor is echter slechts sporadisch bewijs te vinden. Dit zegt minder over de frequentie van deze praktijken dan over het taboe waarin ze zijn gehuld.²¹ Ook is niet precies vast te stellen hoeveel mensen het leven lieten bij de bevrijding. De schattingen voor België lopen tussen de vijftig en de honderd, waarbij geen onderscheid wordt gemaakt tussen de periode voor en na mei 1945.²² In Nederland is het cijfer voor de periode van september 1944 tot mei 1945 ook niet bekend, er wordt uitgegaan van enkele tientallen over de gehele bevrijdingsperiode.²³ Deze beide cijfers staan in relatief contrast met Frankrijk, waar duizenden mensen op straat werden doodgeschoten, en dit geeft aan dat in Nederland en België een dergelijke vorm van eigenrichting uitzonderlijk was.

Het geweld dat tijdens de bevrijding tegen collaborateurs werd gepleegd, kwam niet uit de lucht gevallen. Het vormde een voorzetting van de gewelddadigheden tijdens de bezetting. Collaborateurs en niet-collaborateurs waren in België vanaf 1942, en in Nederland met name in het laatste jaar, in een spiraal van geweld terechtgekomen. De bevrijding bood nu de mogelijkheid voor niet-collaborateurs om gevoelens openlijk te uiten en stond daarmee in het teken van vergelding. Eindelijk was het mogelijk wraak te nemen op de

mensen die zelf leed hadden veroorzaakt of vertegenwoordigers waren van het aangedane leed. De diepe scheidslijn die tijdens de bezetting was ontstaan, kreeg daarmee een nieuwe betekenis: een collectieve uitstoting van 'landverraders' vond plaats. Daarmee werd de identiteit van beide groepen herbevestigd. 'Goed' burgerschap werd gedefinieerd door de 'foute' groep burgers uit te sluiten. Ofzoals Martin Conway het voor België duidde:

*Purges were therefore not just acts of revenge; they were also, however imperfectly, statements of a wider commitment to justice and freedom. [...] The post-war purges represented an [...] abortive attempt to redefine the nature of citizenship within the Belgian political community.*²⁴

De opgepakte collaborateurs moesten vervolgens een weg afleggen naar het politiebureau of het interneringscentrum, wat op een rituele uittocht uit de buurt leek. Onder veel lawaai en belangstelling werden deze mensen opgehaald, en onderweg waren ze het mikpunt van publieke spot, werden ze bespuugd, geslagen en geschopt. Buurtbewoners maakte de gearresteerde mensen duidelijk dat ze niet langer gewenst waren. De lokale bevolking bracht ook zelf op allerlei plaatsen verdachten naar het politiebureau.²⁵ De nationaal-socialistische 'besmetting' moest ongedaan gemaakt worden. Illustratief hiervoor was dat verdachten van collaboratie aan het schoonmaken werden gezet: in Luik moesten gearresteerde mensen de vloer met chloor schoon schrobben²⁶ en in Zuid-Limburg moesten gevangen NSB'ers een gebouw voor repatrianten schoonmaken.²⁷

Vaak wordt verondersteld dat men van de gelegenheid gebruikmaakte om burenruzies te beslechten. Een aangifte zou er immers voor zorgen dat iemand uit de buurt verdween.²⁸ Maar juist door de massale belangstelling voor de arrestatie van verdachte collaborateurs is het niet waarschijnlijk dat een valse aangifte onopgemerkt bleef. Een valse verdachtmaking lijkt daarom niet effectief te zijn geweest tenzij de hele buurt een afkeer van deze persoon had. De Amerikaanse historica Megan Koreman toonde voor de periode van de *après-libération* in Frankrijk in ieder geval aan dat aangifte van collaborateurs andere doelen diende dan het beslechten van persoon-

lijke conflicten. Het was veelal een middel van de zwakkere groepen uit de samenleving om gehoord te worden door de autoriteiten. Het duidt volgens haar ook op de lage verwachtingen die de bevolking op dat moment had van het politionele apparaat. Om te voorkomen dat mensen ongestraft bleven, gingen ze vervolgens zelf over tot het aangeven van collaborateurs. Dit hangt samen met een zeker ongeduld om de reactie van de autoriteiten af te wachten. Daarnaast wijst Koreman erop dat het zelf aangeven van een persoon een reactie was op het feit dat in de ogen van de buurt juist de verkeerde mensen werden opgepakt door de autoriteiten.²⁹

De Belgische en Nederlandse regeringen wilden echter voorkomen dat mensen zelf, of met hulp van verzetsbewegingen, met de arrestaties begonnen. Ze wilden zelf de regie over de aanhoudingen houden en waren ook van dat scenario uitgegaan. Op grond van het Besluit op de bijzondere Staat van Beleg had het Nederlandse Militair Gezag de bevoegdheid verdachten van collaboratie te arresteren en op te sluiten. De politie moest, na gezuiverd te zijn van de nationaalsocialistische leden, bij het opsporen en aanhouden van verdachten een belangrijke rol gaan spelen. De geallieerden zouden ook personen arresteren die militaire operaties in gevaar hadden gebracht en oefenden druk uit om zo veel mogelijk verdachten te arresteren. Zij paktten liever een verdachte te veel dan te weinig op, want niemand mocht hen bij de militaire operaties voor de voeten lopen, zeker geen vrienden van de Duitsers.³⁰ Voor de verzetsbewegingen was in de plannen voor de arrestatie van collaborateurs geen rol weggelegd. Toch begonnen verschillende verzetsbewegingen tijdens de bevrijding van Zuid-Nederland direct met het oppakken van verdachten. Zo hadden zij in Maastricht al honderden NSB'ers gearresteerd en schoren zij de hoofden van de van collaboratie verdachte vrouwen kaal. Ook op andere plekken in de provincie Limburg hadden lokale verzetsgroepen NSB'ers opgepakt.³¹

De verzetsgroepen hielden zich niet aan de beslissingen die het Militair Gezag had genomen over de arrestatiebevoegdheid. Ten eerste waren zij door het te laat ontvangen van de Algemene Lastgeving niet allemaal op de hoogte van de procedure. Daarmee was in de bevrijde gebieden verwarring ontstaan over wie de vermeende collaborateurs moest arresteren. Door de geleidelijke bevrijding van

Zuid-Nederland waren de militairen van het Militair Gezag niet direct ter plaatse om de arrestaties uit te voeren.³² De politie kon volgens het verzet deze taak op dat moment ook niet uitvoeren. Zij was nog niet gezuiverd en had door het optreden tijdens bezetting een slechte reputatie gekregen. Daarnaast waren de verzetsbewegingen de mening toegedaan dat het een logische uitkomst van de afgelopen jaren was dat deze rol hun toekwam. Bovendien kenden zij de lokale situatie: zij wisten wie er gecollaboreerd had. De geallieerden bevestigden deze veronderstelling vervolgens toen zij verzetsbewegingen gingen inzetten bij de arrestaties zolang de politie nog niet gezuiverd was. De zuivering van de politie bleek namelijk een moeilijker operatie dan verwacht.

Toen het Militair Gezag eenmaal in de bevrijde gebieden arriveerde, kon het vervolgens niet meer om de rol van het verzet heen. De verschillende verzetsbewegingen waren samengegaan in de Binnenlandse Strijdkrachten en herkenbaar aan de oranje armband die zij droegen. Koningin Wilhelmina had prins Bernhard als opperbevelhebber aangewezen.³³ Lang niet alle 140.000 mannen die uiteindelijk onder zijn bevel kwamen, hadden tijdens de bezetting in het verzet gezeten. Net als in België, waar deze mannen spottend de 'septemberweerstanders' werden genoemd, betraden velen in Nederland 'het verzet' pas tijdens of net na de bevrijding. Vrijwel onmiddellijk besloot het Militair Gezag dat de Binnenlandse Strijdkrachten vanaf september 1944 de bevoegdheid tot het arresteren van gevaarlijk geachte personen in gevechtszones kregen. Zo kwam de voormalige verzetsbewegingen toch een rol toe in de arrestaties van verdachten van collaboratie.

De gedeelde verantwoordelijkheid van de Binnenlandse Strijdkrachten en het Militair Gezag in de arrestaties leidde echter wel direct tot conflicten. Over de vraag wie er dan precies gearresteerd moest worden, bleken de meningen uiteen te lopen. Het Militair Gezag had op 12 september 1944 in de Algemene Lastgeving bepaald dat mensen die na 1 juli 1942 (nog steeds) lid waren geweest van de NSB, WA, SS of Nationale Jeugdstorm, moesten worden aangehouden, net als mensen die een functie hadden bekleed in Duitse diensten of nationaalsocialistische pers. Onmiddellijk bleek dat de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten er andere opvat-

tingen op na hield. Zijn uitgevaardigde instructie op 25 september 1944 week sterk af van de Algemene Lastgeving van het Militair Gezag. Veel meer mensen kwamen volgens dit document in aanmerking voor arrestatie. De uiterlijke opzegdatum van het lidmaatschap van een nationaalsocialistische beweging moest 15 mei 1940 zijn en niet 1 juli 1942. Ook wilden de Binnenlandse Strijdkrachten, in tegenstelling tot het Militair Gezag, vrouwen opsluiten die met Duitsers verhoudingen hadden, leden van nationaalsocialistische mantelorganisaties, mensen die onderduikers en verzetsmensen hadden verraden en mensen met de Duitse nationaliteit.³⁴

Ook al had het Militair Gezag in Londen een reële schatting van het aantal te arresteren personen gemaakt, voor de Binnenlandse Strijdkrachten gingen de kaders van wie moesten worden opgesloten niet ver genoeg. In hun ogen moest, als gekeken werd naar de stemming onder de bevolking tijdens de bezetting, iedereen die verdacht werd van welke vorm van landverraad of collaboratie opgepakt worden. Om de spanning tussen de Londense ideeën en de realiteit in het bevrijde gebied op te lossen, besloot het Militair Gezag in oktober 1944 daarom een Tweede Algemene Lastgeving uit te vaardigen. Ook in december 1944 volgden aanpassingen, en deze nieuwe richtlijnen kwamen dichterbij de buurt van wat de Binnenlandse Strijdkrachten voor ogen hadden.

De Binnenlandse Strijdkrachten en het Militair Gezag kwamen desondanks ook daarna nog dikwijls met elkaar in conflict over de arrestatiebevoegdheid. Net zoals in mei 1940 het geval was geweest, deden tijdens deze laatste oorlogsmaanden opnieuw geruchten de ronde over spionage door ‘moffenmeiden’ en aanvallen die de Duitsers zouden beramen. De Binnenlandse Strijdkrachten verweten het Militair Gezag slap optreden hiertegen.³⁵ Het Militair Gezag verweet op zijn beurt dat de Binnenlandse Strijdkrachten onterechte arrestaties uitvoerden. In het algemeen bouwden de Binnenlandse Strijdkrachten in korte tijd een kwalijke reputatie op. Zij ontwikkelden zich nooit tot een echt leger en prins Bernhard had er weinig greep op. Hierdoor domineerde al snel persoonlijk initiatief in bijvoorbeeld de arrestaties. Er zou in het bevrijde zuiden sprake zijn van ‘terrorisme, brutaliseren van de bevolking, diefstal en onrechtmatige daden’.³⁶ Minister-president Pieter Gerbrandy waarschuwde de

koningin na zijn bezoek aan de bevrijde gebieden in november 1944 dat het optreden van de Strijdkrachten schadelijk was voor de reputatie van het koningshuis omdat onder de vlag van Oranje misbruiken voorkwamen. Zo werden de Binnenlandse Strijdkrachten in de volksmond spottend ‘(O)ranje (D)ieven’, ‘wa van de prins’ en ‘Witte terreur’ genoemd.³⁷

Ook al was geweld niet de norm – in Maastricht bijvoorbeeld verliepen de arrestaties door het verzet geheel gewelddoos – ³⁸, de Nederlandse minister-president Gerbrandy was eind 1944 niet te spreken over de houding die leden van de Binnenlandse Strijdkrachten bij de arrestaties aannamen. Hij was bezorgd dat misstanden hieromtrent net zo erg zouden worden als in België, waar de regering de illegaliteit volgens hem niet in de hand had en de geallieerden wellicht moesten gaan ingrijpen.³⁹ Deze visie van Gerbrandy op bevrijd België paste binnen de bredere negatieve berichtgeving over de politieke situatie in dat land in de eerste maanden na september 1944. Volgens de geallieerden leek de Belgische situatie op die van Italië en Griekenland, en het communistisch verzet zou, volgens Winston Churchill, in België een coup willen plegen. De Belgische historicus Pieter Lagrou wijst erop dat deze berichtgeving over België niet juist was, maar door de Belgische regering ook niet werd ontkracht, omdat het beeld van een wankel België haar eigenlijk wel goed uitkwam. Dit gaf de regering namelijk argumenten om aan de geallieerden steun te vragen in haar strijd tegen het gewapende communistische en leopoldistische verzet en zo het geweldsmonopolie weer terug te krijgen.⁴⁰

Dat de berichtgeving over de politieke situatie in België overdreven was, blijkt onder meer uit het verloop van de arrestaties. Deze waren door de verschillende verzetsbewegingen niet volledig uit handen van de Belgische overheid genomen. Op vele plaatsen richtten zij weliswaar arrestaties, maar ook de politie, de Rijkswacht en de geallieerde legers speelden hierin een rol.⁴¹ Dit was echter niet wat de Belgische regering in Londen voor ogen had gehad. Daar was namelijk bepaald dat de burgemeester het bevel aan de politie moest geven om verdachten van collaboratie te arresteren. Deze centrale rol van de burgervader gaf echter al snel problemen. Net zoals in Nederland eerst de politie gezuiverd moest worden, zou in België een

zuivering van het lokaal bestuur moeten plaatsvinden vooraleer de burgemeester er een vertrouwensbasis kon vormen. De verzetsgroeperingen arresteerden daarom de burgemeesters van de Nieuwe Orde. Burgemeesters die geen lid waren van een collaborerende beweging, maar wel een slechte reputatie hadden opgebouwd tijdens de bezetting, werden ook aangehouden. Dit gebeurde bijvoorbeeld met de burgemeester van Schriek in de provincie Antwerpen, omdat hij tijdens de bezetting een streng voedselbeleid had gehanteerd. Hierdoor waren de smokkelaars in de problemen gekomen en was er minder voedsel voorhanden geweest.⁴² Een ander niet voorzien probleem rond de centrale rol van de burgemeester in de arrestaties was zijn veronderstelde welwillendheid om deze taak naar behoren uit te voeren. Het zou blijken dat met name katholieke burgemeesters in plattelandsgemeenten hun handen niet aan de interneringen wilden branden. Zij waren bang voor het effect van die bemoeienis op hun lokale imago, bijvoorbeeld omdat optreden tegen collaborateurs hen niet populair maakte. De regering voelde zich binnen enkele weken daarom genoodzaakt niet de burgemeester maar de procureur des konings, administrateur van de Veiligheid van de Staat en de krijgsauditeur de bevoegdheid te geven arrestatiebevelen uit te schrijven.⁴³

De onverwacht snelle militaire bevrijding van België door de geallieerden had ervoor gezorgd dat de verzetsgroeperingen hierbij slechts van geringe betekenis waren geweest. Enigszins gedesillusioneerd gingen zij vervolgens al hun energie op de arrestaties richten.⁴⁴ Er waren plekken waar alle aanhoudingen door het verzet werden verricht, zoals in en rond Eeklo. Volgens verbindingsofficier François Ganshof, die door zijn broer auditeur-generaal Ganshof van der Meersch was aangesteld om na de bevrijding de interneringskampen te inspecteren⁴⁵, waren meerdere onterechte arrestaties uitgevoerd, enkel 'ingegeven door persoonlijke rancunes'.⁴⁶ De plaatselijke bevolking was hierover ontevreden en voelde zich niet veilig. Ook in Aalst zouden er 'arbitraire' aanhoudingen zijn geweest door het verzet. De Rijkswacht en politie hadden zich machteloos gevoeld tegenover het geweld van de verzetsbewegingen.⁴⁷

Hoe reageerde de Belgische regering op de rol van het verzet bij de arrestaties? Kwam het er, zoals historicus Peter Romijn het voor

Zuid-Nederland uitdrukte, tot een 'synthese van legaal en illegaal'?⁴⁸ Verzetsgroepen mochten zich officieel niet bemoeien met de arrestaties en kregen, in tegenstelling tot Nederland, geen geïnstitutionaliseerde rol in het arrestatiebeleid. De auditeur-generaal Ganshof van der Meersch was zeer uitgesproken tegen een rol voor verzetslieden in de bestraffing van collaboratie. Toen de minister van Justitie Delfosse in mei 1944 voorstelde om voormalige verzetsleden in de krijgsraden op te nemen, had Ganshof met ontslag gedreigd. Als gevolg van zijn verzet werd het voorstel teruggetrokken.⁴⁹ Het was in de ogen van Ganshof ondenkbaar om de bestraffing van de collaboratie uit handen van de Belgische regering te geven. Voor de Nederlandse Parlementaire Enquête Commissie verklaarde hij hierover later:

Onze grote vrees was, dat de weerstand, het verzet, de zaak in handen zou hebben genomen, niet omdat ik geen achting voor de weerstand zou hebben, integendeel, ik heb er veel achting voor, maar wij vreesden de tussenkomst van de weerstand in de publieke zaken. Wat er in Frankrijk en Italië gebeurd is, wilde de Regering niet. Aan de rol van de weerstand was een eind gekomen bij de bevrijding van het land; dat was natuurlijk voor degenen, die zich moedig gedragen hadden, hard, maar het moest zo zijn.⁵⁰

Oftewel: bij de Belgische regering bestond de vrees dat als verzetsbewegingen de taak kregen collaborateurs te arresteren of te bestraffen, zij een machtsbasis en legitimiteit verwierven. Dit had de op dat ogenblik precaire legitimiteit van de regering kunnen ondermijnen.

Ook al was het niet de bedoeling, in oktober 1944 vonden er nog altijd aanhoudingen plaats door de verschillende verzetsbewegingen in België. De stafhouder (deken) van de balie van Leuven schreef in een brief aan de minister van Justitie bezorgd te zijn over deze aanhoudingen, omdat ze 'al te dikwijls het gevolg zijn van persoonlijke veten of naamloze klachten'.⁵¹ Het was in de ogen van de regering noodzakelijk de macht van de verzetsbewegingen snel in te dijken. Een ontwapend verzet zou zich niet meer met de arrestaties kunnen bemoeien. Op 13 november 1944 besloot de regering-Pierlot

dat alle wapens ingeleverd moesten worden. De communisten reageerden verontwaardigd op dit besluit, en de communistische ministers stapten uit de regering. Op 25 november 1944 volgde een betoging tegen de inlevering van wapens in Brussel, maar uiteindelijk won de regering het pleit.⁵²

In deze eerste weken na de bevrijding was er geen tijd of waren er geen middelen om een behoorlijke administratie van de arrestaties en interneringen bij te houden. Met name in Nederland was het eerder uitzondering dan regel dat iemand met een arrestatiebevel werd aangehouden. Processen-verbaal werden door gebrek aan kennis of mankracht ook niet altijd opgesteld. Zuiver juridisch gezien zijn deze aanhoudingen dus als ‘illegale interneringen’ te bestempelen.⁵³ Maar de arrestaties in beide landen gebeurden in een uitzonderlijke situatie. Om bijltjesdag, ofwel ‘*private justice*’, te voorkomen, werden de verdachten opgesloten en werd ‘*first-best justice [...] replaced by second-best procedures to prevent third-best outcomes*’.⁵⁴ Zo zaten al snel tienduizenden mensen vast zonder arrestatie-, internerings- of aanhoudingsbevel. Beide regeringen stonden voor de immense taak een onderzoek tegen deze mensen te openen en het dagelijks bestaan in de interneringscentra in goede banen te leiden.

2.3 Gezocht: locaties en personeel

Het is niet mogelijk het aantal mensen dat vanaf september 1944 werd opgesloten en de locaties waar dat gebeurde, precies weer te geven. In België sprak de minister van Justitie in november 1944 over 55.000 en in februari over 70.000 opgesloten mensen.⁵⁵ Voor het zuiden van Nederland wordt geschat dat in die periode 20.000 tot 25.000 mensen werden aangehouden.⁵⁶ Al deze mensen moest een onderkomen worden geboden. Zoals in het vorige hoofdstuk is besproken, was daar door beide regeringen in Londen over nagedacht. Nederland had daarbij een nauwkeuriger draaiboek gemaakt dan België en daarin was zelfs al bepaald hoe laat het appel moest plaatsvinden en wanneer de gevangenen moesten gaan slapen. Wat kwam hier in de praktijk van terecht?

De capaciteit verschilde sterk per plaats. Soms zaten er nog geen

tien mensen bij elkaar opgesloten, maar er waren ook kampen waar enkele honderden of na verloop van tijd zelfs duizenden gevangenen bijeenzaten. In zowel België als Nederland werden personen na de arrestatie in eerste instantie veelal opgesloten in een tijdelijke, lokale inrichtingen die onder het beheer van de gemeente of de rijksoverheid vielen. Dit kon in een schoollokaal of in een cel op het plaatselijke politiebureau zijn. In Eindhoven werden bijvoorbeeld 1500 mensen in cellen op het politiebureau geïnterneerd.⁵⁷ In Antwerpen werden er voor enkele dagen zelfs lege kooien in de dierentuin gebruikt. Van hieruit werden de gearresteerde personen meestal overgebracht naar grootschaligere interneringsplekken. Het grootste onderscheid bestond tussen opsluiting in een kamp of in de gevangenis. In de gevangenis kwamen mensen in individuele cellen terecht en niet in gemeenschappelijke barakken. Daarbij werden in de gevangenis de regels van het gevangenisregime vaak wel gehandhaafd en in een kamp niet.⁵⁸ Dit betekende dat het verblijf in een cel strenger was dan in een barak.

De reguliere gevangenis die ongeschonden uit de oorlog waren gekomen, zaten al snel vol omdat daar ook de gewone gevangenen zaten. Nieuwe plekken waren daarom nodig. Hiervoor konden militaire gebouwen worden gebruikt, zoals forten en kazernes, die het voordeel van een afgezonderde ligging hadden, waardoor ontsnappen moeilijk was. In een afgekeurde kazerne in Maastricht werden alleen al 1400 Nederlanders en Duitsers opgesloten. In België werd bijvoorbeeld de kazerne het Klein Kasteeltje in Brussel aangewend. Tijdens de bezetting waren dergelijke kazernes door de Duitsers aangewend als gevangenkamp. Na de bevrijding werden ze hergebruikt voor de opsluiting van collaborateurs. Zo werd ook de Dossinkazerne in Mechelen, van waaruit tijdens de bezetting 25.000 Joden naar Auschwitz waren gedeporteerd, gebruikt voor de opsluiting van collaborateurs.

Voor het onderbrengen van NSB'ers en andere collaborateurs uit het zuiden van Nederland had het Militair Gezag in Londen alle hoop gevestigd op kamp Vught. Tussen januari 1943 en september 1944 werd dit kamp door de Duitsers als doorgangskamp gebruikt voor 12.000 Joden en als concentratiekamp voor 20.000 andere gevangenen. Onder druk van de opmars van de geallieerden werd het

kamp vanaf juli 1944 ontruimd. De Duitsers organiseerden fusillades, en in totaal werden in de laatste maanden nog 329 mannen vermoord. Andere gevangenen werden op transport gezet naar Duitsland. Velen van hen overleefden dit niet.⁵⁹ Het kamp kwam eind oktober 1944 in geallieerde handen, en Vught werd daarmee het grootste interneringskamp in het zuiden van Nederland. Naast NSB'ers werden er ook Duitse evacués opgesloten die onder het gezag van de Canadese geallieerden vielen. Tot ongenoegen van het Militair Gezag zou kamp Vught daardoor lange tijd verdeeld blijven in een deel waar ruim zesduizend Duitse burgers verkeerden en een deel waar ruim zesduizend Nederlandse collaborateurs zaten opgesloten. Herhaaldelijk vroegen verschillende districtscommissarissen om gearresteerde collaborateurs naar Vught te mogen verplaatsen, meestal omdat de lokale omstandigheden waarin mensen waren geïnterneerd te slecht waren. Dikwijls werd dit geweigerd omdat er naast de Duitsers in het kamp geen plaats meer was.⁶⁰

In België waren meerdere grote kampen in gebruik zoals het kamp Sint-Kruis nabij Brugge en het interneringskamp van Lokeren. Het kamp in Lokeren werd begin 1941 met het oog op de oorlogvoering in Engeland op wens van de Duitsers gebouwd als *Durchgangslager*, een kamp van waaruit gevangenen naar Duitsland werden gedeporteerd. Omdat de oorlog tegen Engeland in het nadeel van de Duitsers uitpakte, werd aan het kamp eind 1942 een andere invulling gegeven. Het diende vanaf dat moment als hechteniskamp voor mannen die voornamelijk voor smokkel en sluikhandel waren veroordeeld.⁶¹ Sint-Kruis behoorde toe aan het Belgische leger en bestond uit een groot complex met barakken.⁶² Op 23 september werd het als interneringskamp in gebruik genomen. Een maand later waren er bijna drieduizend gevangenen.⁶³ Ook het Limburgse barakkenkamp Waterschei, dat tijdens de bezetting dienst deed als krijgsgevangenkamp voor Russen, werd na de oorlog gebruikt als interneringskamp voor collaborateurs.

Naast de gevangnissen en grotere kampen, werden ook tijdelijke, provisorische kampen ingericht. In Zeeuws-Vlaanderen dienden schuren en paardenstallen als gevangenis. In het kamp van Reusel werden 1500 mensen in een leegstaande sigarenfabriek ondergebracht.⁶⁴ Het was voor het Militair Gezag en het Hoog Com-

missariaat moeilijk al deze kleinere kampen in het vizier te krijgen. Zo ontdekte het Militair Gezag in de eerste maanden steeds weer nieuwe kampen en het duurde tot 1945 voordat het een overzicht van het totaal aantal gevangenen en kampen kon opstellen. Pas vanaf januari 1945 kwam er een centrale registratie.⁶⁵ Toch bestonden er na 1945 nog steeds kampen die niet door het Militair Gezag werden geleid, maar bijvoorbeeld door de Politieke Opsporingsdienst, een overheidsinstelling die vanaf februari 1945 belast was met het opsporen van oorlogsmisdadigers.⁶⁶

Ook in België was het niet vanaf het begin duidelijk waar alle gearresteerden vastgehouden werden. De gevangenen van Hasselt en Tongeren en de kazernes in Luik en Vilvoorde bijvoorbeeld waren in september 1944 volledig opgeëist door verzetsbewegingen.⁶⁷ In Eeklo kwamen de gearresteerden in het interneringscentrum terecht zonder de benodigde aanhoudingsbevelen, en het leek er niet op dat iemand daarvoor de verantwoordelijkheid nam. De hoofdverantwoordelijke van het kamp, de districtscommandant van de Rijkswacht, accepteerde deze gang van zaken al snel niet meer en internerde niemand meer voordat dit was rechtgezet.⁶⁸ Uit de case-study naar het interneringscentrum de Wollestraat in Gent blijkt daarentegen dat in slechts 1,6 procent van de arrestaties geen officieel document aanwezig was.⁶⁹ Dit nuanceert in ieder geval voor België het beeld dat mensen lukraak werden opgepakt.

Gedurende hun opsluitingsperiode verbleven de gevangenen niet altijd in hetzelfde interneringskamp. De eerste onderkomens waren vaak tijdelijk van aard en verkeerden in slechte toestand. Na enkele weken was de kazerne in Gent bijvoorbeeld al ontruimd en waren de mannelijke gevangenen overgeplaatst naar het grote kamp in Lokeren en de vrouwen naar een plaatselijke school.⁷⁰ De doorgaande oorlogvoering zorgde ook voor verplaatsingen van gevangenen. Het opsluiten van collaborateurs dicht bij de frontlijn was tactisch gezien onverstandig: herovering van grondgebied bleef een reële mogelijkheid zolang de Duitsers nog niet verslagen waren. Tijdens het Ardennenoffensief was het van belang gevangenen uit de gebieden waar gevochten werd te verplaatsen. Hiervoor kon het hele land worden doorkruist: gevangenen uit Luik werden bijvoorbeeld tijdelijk overgeplaatst naar de kustplaats Oostduinkerke.⁷¹ Tijdens het

Ardennenoffensief wilden de Amerikanen dat het Militair Gezag in Zuid-Nederland vierduizend gevangenen uit de buurt van de gevechtszones zou verplaatsen. Door ruimtegebrek was dit echter een moeilijke opdracht. De gevangenen werden eerst bij andere evacués in Eindhoven ondergebracht met de bedoeling ze daarna naar Vught over te plaatsten. Maar hier stuitte het Militair Gezag opnieuw op weerstand van de Canadezen.⁷²

Verplaatsingen verliepen niet altijd zonder problemen. Aan brandstof was nog steeds gebrek en transport was moeilijk te organiseren. In sommige gevallen moesten de gevangenen een lange reis te voet maken. De verplaatsingen uit de Ardennen gebeurden bijvoorbeeld met behulp van goederentreinen, iets beters was niet voorhanden. Sommige gevangenen hadden materiaal bij zich waarmee ze tijdens de reis de wagons konden openbreken. Ruim negentig mensen, onder wie ter dood veroordeelde collaborateurs, konden op deze manier ontsnappen. Ganshof van der Meersch wilde hierop de namen van deze mensen in de lokale krant of op de radio verspreiden. De inspecteur van de Veiligheid van de Staat raadde dit echter af omdat bekendmaking van de namen van vermiste personen met het oog op de actuele oorlogsomstandigheden te gevaarlijk zou zijn. De Duitsers zouden er hun voordeel mee kunnen doen als ze wisten welke collaborateurs op vrije voeten waren. Huiszoekingen bij familie en naasten van de ontsnapte gevangenen gebeurden op verzoek van Ganshof wel, en binnen enkele weken was ruim drie kwart van de ontsnapte gevangenen teruggevonden.⁷³

Ook op andere momenten in de directe maanden na de bevrijding deden honderden geïnterneerden een poging hun vrijheid zelf terug te winnen. Tussen september 1944 en april 1945 waren er in Nederland 1692 gevangenen gevlucht van wie er 1039 werden teruggevonden.⁷⁴ De autoriteiten waren zich bewust van deze problemen, maar konden er vaak weinig tegen doen. Vooral corruptie onder het personeel bleek lastig aan te pakken. Sommigen van hen lieten zich omkopen door gevangenen die een dagje thuis wilden doorbrengen. Dit gebeurde in kamp Vught.⁷⁵ Ook in België zouden gevangenen tegen betaling thuis de nacht doorbrengen.⁷⁶ Deze ontsnappingen werden dikwijls door de plaatselijke bevolking opgemerkt. In de regio van Bergen ontstond onrust toen de verdachten van collabo-

ratie gemakkelijk bleken te ontsnappen om 's nachts in hun eigen bed te gaan slapen. Zij keerden dan de volgende ochtend weer terug naar het kamp. Hierover werd door de plaatselijke bevolking geklaagd, waarop een inspectie naar de ontsnappingsmogelijkheden in het kamp plaatsvond.⁷⁷

Ontsnapte gevangenen gingen naar huis of zochten toevlucht in de herberg, die vaker een verzamelplaats bij ontsnappingen bleek te zijn.⁷⁸ In een radiobericht werd de bevolking gewaarschuwd voor enige vorm van hulpverlening aan mensen die waren ontsnapt. Op het bieden van onderdak stond een straf van vijftien jaar dwangarbeid of hechtenis.⁷⁹ Ook de inmiddels teruggevonden ontsnapte gevangenen in kwestie werden gestraft. Dit kon een individuele of collectieve straf zijn. Naar aanleiding van de ontsnapping van elf mannen uit Vught eind februari 1945 werden de volgende dag bij wijze van collectieve straf 103 mannen kaalgeschoren.⁸⁰ Een kaal hoofd maakte iemand ook herkenbaar, zodat het lastiger zou zijn nog eens te ontsnappen.

Door gebrek aan vakkundig personeel was ontsnappen gemakkelijker dan in andere tijden het geval was. Als gevolg van de tekorten aan professioneel personeel gingen verzetsbewegingen in de eerste weken na de bevrijding in de interneringscentra aan de slag. In Nederland gebeurde dit zogezeegd formeel door de Binnenlandse Strijdkrachten bewakingstaken in de kampen te laten verrichten. In België voerde een deel van de tienduizend daartoe bevoegde oorlogsvrijwilligers bewakingstaken in de interneringskampen uit. Deze mensen waren in september 1944 door de Belgische regering gemachtigd wapens te dragen en konden gemobiliseerd worden in de oorlogvoering.⁸¹ Er was ook een deel van het voormalig verzet dat hiertoe niet bevoegd was en eigenmachtig interneringskampen bewaakte. Op sommige plaatsen hadden zij in het begin zelfs de volledige controle over enkele centra. Elders had dan weer slechts een klein percentage van de bewakers tijdens de bezetting in het verzet gezeten. In het interneringskamp van Lokeren was dit 'slechts' 14 procent.⁸²

Zoals al eerder bleek, legaliseerde de Belgische regering-Pierlot de bijdrage van de verzetsbewegingen in de bestraffing van collabo-

ratie niet. De regering wilde juist snel een einde maken aan de bemoeienis van verzetsbewegingen met de interneringen. De ontwapening van de verzetsbewegingen in november 1944 moest hiervoor zorgen. Naast het opstappen van de communistische ministers uit de regering en de betoging in Brussel werd in Aalst door lokale verzetsleden woedend gereageerd op de aangekondigde ontwapening. Uit protest en als teken van de door hun toegeëigende macht lieten zij 540 geïnterneerden uit het interneringskamp ontsnappen. De Rijkswacht spoorde de meeste collaborateurs weer op en interneerde nu ook de leider en enkele verzetsleden die verantwoordelijk waren voor de ontsnapping.⁸³

De Belgische regering wilde vooral af van de communistische verzetsleden in de interneringskampen. Volgens verslagen van het Hoog Commissariaat waren er aanwijzingen dat het gevreesde communisme in de kampen bij de bewakers en gevangenen op steeds meer sympathie kon rekenen.⁸⁴ Het personeel zou in deze kampen een voorname rol in de werving voor het communisme spelen. Bewakers in de Wollestraat in Gent zouden volgens het Hoog Commissariaat meer dan tweehonderd ingevulde inschrijfformulieren voor de Kommunistische Partij hebben verzameld. In Sint-Kruis zouden bewakers leden voor de Kommunistische Partij België werven onder het mom van: 'Wordt lid van de K. P. en ge kunt op een spoedige in-vrijheidstelling hopen.'⁸⁵ In een rapportage over het Klein Kasteeltje werd gewaarschuwd dat:

Enkele bewakers onthouden zich er echter niet van om zich begripvol en zachtaardig op te stellen tegenover de gedetineerden toe en tonen openlijk hun lidmaatschap van de communistische partij. Ze uiten kritiek op de nieuwe omstandigheden, de zorgeloosheid van de overheid en van de Engelsen tegenover de wanhoop van de Belgische bevolking.⁸⁶

De angst dat communisme om zich heen zou grijpen, lijkt achteraf niet erg gegrond. Het communisme werd door de nationaalsocialisten immers als de grote vijand gezien. Het is moeilijk denkbaar dat de collaborateurs na september 1944, op het moment dat nazi-Duitsland nog in oorlog verkeerde met de Sovjet-Unie, overstapten

naar het communisme. Daarbij waren het ook de communisten die een strenge bestraffing van collaboratie voorstonden. Dit was geen geheim in de interneringskampen.⁸⁷ Men moet er daarom rekening mee houden dat de verslagen over het communisme in de archieven van het Hoog Commissariaat politiek gekleurd en overtrokken zijn. De traditionele Belgische partijen vreesden immers voor een grote communistische aanhang onder de bevolking. De publieke opinie was de regering nog altijd niet goed gezind. Brede lagen van de bevolking verweten de Belgische regering dat zij grote problemen, zoals de voedselvoorziening, niet onder controle had. De voormalige verzetsbewegingen, waaronder het communistische Onafhankelijkheidsfront, waren daarentegen wegens de rol die zij tijdens de bezetting hadden gespeeld, wel populair onder de bevolking. De politieke elite had zich tot doel gesteld het communisme als politieke machtsfactor uit te schakelen.

Klachten over communistische sympathieën onder de bewakers in de Nederlandse interneringskampen zijn voor wat deze periode betreft niet terug te vinden. Dit kan aan het gebrekkige bronmateriaal voor deze periode liggen, maar het is tevens plausibel dat het communisme op dat moment een minder grote aanhang kende dan in België en (daarmee) door de Nederlandse regering als een minder grote bedreiging werd gezien dan de Belgische regering dat deed. Hiervoor zijn verschillende redenen. Ten eerste was de legitimiteit van de Nederlandse regering minder betwist dan de legitimiteit van de Belgische regering. Zij had al direct in het eerste bezettingsjaar aan populariteit ingeboet. De bevolking verweet haar de vlucht naar Frankrijk en later Londen. De positie die zij had ingenomen tegenover de koning, had ook voor ontevredenheid gezorgd. Deze kwestie had de machtsbasis van de Belgische regering aangetast en de Belgische elites vreesden na de bevrijding daarom een politieke crisis. De goed bewapende communistische partizanen en het koningsgezinde verzet vormden een gevaar voor de politieke stabiliteit van het land. Ontwapening en het terugkrijgen van het monopolie op geweld was daarom van groot belang.⁸⁸ Ten tweede kan geweest worden op het gebrekkige contact dat de Nederlandse regering in ballingschap had met het bezette land. Zij was, anders dan de Belgische collega's, veel minder goed op de hoogte van de verzetsprak-

tijken en de eventuele communistische ideologie die daarachter schuilging. Verzetsbewegingen waren in Nederland door deze gebrekkige communicatie ook minder goed bewapend. Tot slot is het belangrijk te wijzen op de rol van de Binnenlandse Strijdkrachten in het bevrijde Zuid-Nederland. Als bevelhebber van de VS had prins Bernhard militairen die hij vertrouwde op belangrijke posten gezet. Een overheersing van het linkse, communistische verzet was zo bij de algehele bevrijding van Nederland weinig waarschijnlijk.

De ontwapening van de Belgische verzetsbewegingen had succes en na verloop van tijd verdwenen zij uit de interneringscentra. In Gent werden in november na het vertrek van de verzetsbewegingen tijdelijke penitentiaire beambten aangeworven door de directeur van het interneringscentrum de Wollestraat.⁸⁹ Al vroeg lag de nadruk op professionalisering: zo werd in Aalst het (vrijwillige) personeel en bestuur niet geschikt bevonden omdat zij de beginselen van het gevangeniswezen niet kenden.⁹⁰ Op sommige plekken werd personeel gerekruteerd via de administratie van het gevangeniswezen.⁹¹ Het bleef wel een lastige taak om voldoende goed geschoold personeel te vinden. In La Louvière merkte het Hoog Commissariaat in december 1944 op: 'De aangeworven bewakers zijn onbetrouwbaar, tuchtloos, ongeschoold en niet geëncadreerd.'⁹² Zij werden vervangen, en enkele weken later zou volgens het Hoog Commissariaat de orde in het interneringskamp zijn hersteld nu een onderofficier van de Rijkswacht er de leiding had.⁹³ In november 1944 ontsloeg de krijgsauditeur in het kamp Zwartberg te Genk het bewakingspersoneel dat uit leden van de kleinere verzetsgroep Belgische Nationale Beweging bestond. Zij hadden als kamppersoneel geld aangenomen in ruil voor het laten ontsnappen van dertig geïnterneerden en zeventig vuurwapens in hun bezit gehad. Ze werden vervangen door mannen van de Rijkswacht.⁹⁴

Het gebrek aan (geschikt) personeel is mede te verklaren door de onaantrekkelijke voorwaarden die verbonden waren aan het werk in een interneringskamp. De Belgische regering kon aanvankelijk de salarissen niet uitbetalen, hetgeen onvrede veroorzaakte. Officieel verdiende een personeelslid 53 Belgische frank per dag. De communistische krant *De Rode Vaan* schreef naar aanleiding hiervan:

Zoals de gevangenen bevoordeeld worden, worden de bewakers behandeld als honden. [...] Nu is dit des te erger, daar sommige bewakers oud-gevangenen uit Breendonk zijn, die men nu de rol wil doen spelen van vuilmeid voor de Gestapo-agenten, ss bandieten, kollaborateurs en verklidders.⁹⁵

Doordat salarissen niet werden uitbetaald, kwamen sommige personeelsleden in financiële problemen. Ruilhandel in de interne-ringscentra bood de mogelijkheid wat extra's te verdienen. Het ging dan om het smokkelen van briefjes, het toelaten van bezoek, verkoop van eten en sigaretten enzovoort. Volgens de aalmoezenier van het Klein Kasteeltje was er geen enkel personeelslid dat niet meedeed aan de omkoppingen.⁹⁶ Een ander bekend probleem was dat het personeel uit de voor de gevangenen bestemde pakketten stal. Oplossingen waren echter niet gemakkelijk te vinden. Ontslag van het onbetrouwbare personeel zorgde mogelijk voor personeelsgebrek. Een eventuele salarisverlaging kon ook tot ontevredenheid leiden en de orde en tuchthandhaving in gevaar brengen. In Oostduinkerke staakten de bewakers eind februari wegens overbelasting en de onregelmatig uitbetaling van hun loon.⁹⁷ Toen de hulppolitie van Brugge tijdelijk in de bewaking van het kamp werd ingezet, ging zij er financieel op achteruit. Ganshof van der Meersch waarschuwde met klem voor deze ontwikkeling omdat die een gevaar voor de lokale orde kon betekenen.⁹⁸ Misnoegdheid van het bewakingspersoneel had direct effect op de kampsamenleving, op de publieke opinie en op de openbare orde.

Het Militair Gezag had in Londen richtlijnen opgesteld over de inzet van het personeel in de Nederlandse kampen. De tienduizend mensen die hiervoor nodig werden geacht, moesten deels uit de politie komen. Maar net als bij de arrestaties was hier geen rekening gehouden met de zuivering die eerst onder de politiekorpsen nodig was. Voor het administratief personeel waren ook al richtlijnen uitgewerkt, en in maart 1944 was bepaald dat al het bewakend personeel militair geschoold diende te zijn. Aalmoezeniers moesten, net zoals in gevangnissen het geval was, de geïnterneerden in de kampen religieuze zorg bieden. Wat kwam er van deze plannen terecht?

Net als bij de arrestaties gingen de Binnenlandse Strijdkrachten

onvoorzien een belangrijke rol spelen in de kampen. De BS bestonden uit bewakingstroepen en stoottroepen. De bewakingstroepen werkten binnen het kamp en de stoottroepen, die een militaire opleiding kregen, werden samen met leden van de Koninklijke Marechaussee ingezet voor de buitenbewaking van de kampen. De bewaking van de kampen werd zolang de oorlog voortduurde nog als een militair doel gezien. Over de stoottroepen had de kampcommandant feitelijk niets te zeggen omdat ze onder de verantwoordelijkheid van prins Bernhard vielen. Dit zorgde nogal eens voor wrijving tussen de Binnenlandse Strijdkrachten en de kampcommandant. In de Parlementaire Enquête Commissie werd door Jacob Maarten van Bemmelen, hoogleraar strafrecht aan de Universiteit Leiden en hoofd van de interneringskampen onder het Militair Gezag, over de stoottroepen geoordeeld:

De stoottroepen waren wilde jongens, die er overal op wilden slaan en dus ook op de kampen. Aan de ene kant was het dus een voordeel, dat men die gezagstroepen kreeg, aan de andere kant was het een nadeel, omdat men mensen kreeg, die nog in geen enkel verband waren geweest.⁹⁹

De Gemeenschap van Oud Illegale Werkers Nederland (GOIWN), die in oktober 1944 was opgericht om bij te dragen aan de wederopbouw van het land en die bestond uit verzetsleden¹⁰⁰, had ook geen hoge pet op van de Binnenlandse Strijdkrachten. Zij oordeelde begin 1945 over hun houding in kamp Vught:

Wij noemen als zeer bedenkelijke verschijnselen: omgang met geïnterneerde vrouwen en meisjes, ergerlijk lummelachtige houding, volkomen gemis aan besef hoe de houding moet zijn tegenover de geïnterneerden, gebrek aan discipline, profiteren en misbruik maken van hun machtspositie.¹⁰¹

Daarnaast verschilde het opleidingsniveau van de leden van de Binnenlandse Strijdkrachten nogal. Sommigen kregen een zware opleiding waarbij zij onder andere met een vuurwapen leerden omgaan, terwijl anderen helemaal geen training kregen.¹⁰² De kampcom-

mandant van Vught klaagde in februari bij het Nederlandse Militair Gezag dat de buitenbewaking van het kamp niet fysiek getest was en geen opleiding had gevolgd. Daarnaast had hij te weinig personeel. De Duitsers hadden het in zijn ogen destijds in Vught beter georganiseerd:

Het kamp telt nu pl. min 12.000 arrestanten en geïnterneerden, die door een handvol soldaten moeten worden bewaakt. Tijdens de Duitse bezetting was er een bewakingsdetachement van 400 goedgepaste SS-mansschappen, stond draadversperring om het kamp onder stroom, waren de om het kamp bewakingstorens geregeld bezet met posten die beschikten over schijnwerpers en machinegeweren en was er 's nachts in het kamp een bewaking van manschappen met bloedhonden. De gehele omgeving van het kamp was voor het publiek verboden en er werd zonder waarschuwing geschoten. Bovendien werden alle gevangenen gekleed in gevangenskleren en geheel kaal geschoren. Van dit alles is nu geen sprake.¹⁰³

Door gebrek aan bronnen in de Nederlandse archieven weten we minder over de houding van bewakers in de Zuid-Nederlandse interneringskampen tussen september 1944 en mei 1945. Wel bekend is dat het ontbreken van officiële regels over het versturen en ontvangen van post smokkelpraktijken in de hand werkten. De Binnenlandse Strijdkrachten verweten de kampcommandant van Reusel, Niemeyer, dat de gevangenen te gemakkelijk het kamp konden verlaten en dikwijls naar hun woning terugkeerden. Ook zou de kampcommandant brieven uit het kamp verspreiden en had hij met sommige NSB'ers een te vriendschappelijke verhouding, waardoor bevoordeling plaatsvond.¹⁰⁴ Na onderzoek werd hij echter geschikt gevonden en werden enkele andere personeelsleden ontslagen wegens wangedrag. Niemeyer werd in november kampcommandant van Vught. Opnieuw ontstonden geruchten over zijn persoon en leiding: er werd hem drankmisbruik, het organiseren van feestjes en openlijk flirten met het vrouwelijk personeel verweten. De marechaussee veroordeelde dit

te meer daar er steeds aan gedacht moet worden dat zoovele goede Nederlanders in dit zelfde oord hun leven lieten voor een goede zaak, terwijl deze nagedachtenis door handelingen als de hier voren omschreven, ernstig wordt geschaad.¹⁰⁵

Dit zorgde ervoor dat het Militair Gezag opnieuw een onderzoek naar zijn houding en de algemene toestand in het interneringskamp liet uitvoeren. Hieruit bleek dat de vele geruchten en verdachtmakingen niet juist waren, maar wel een sfeer van wantrouwen tegen de kampcommandant hadden veroorzaakt. Uit het onderzoek bleek opnieuw dat personeelsleden van het kamp 'niet steeds op gewenschte en tactische wijze hun werkzaamheden in het kamp hebben uitgevoerd'. Omdat de reputatie van Niemeyer echter dusdanig was aangetast, besloot het Militair Gezag naar aanleiding van het politieonderzoek de kampcommandant uit zijn functie te ontslaan.¹⁰⁶ L. Mennes, die de oorlog als gijzelaar in Sint-Michielsgestel had doorgebracht, volgde hem op.

Geallieerde Canadese militairen waren tevens werkzaam in kamp Vught. Volgens de Gemeenschap Oud Illegale Werkers Nederland gingen de bewakingstroepen zich naar verloop van tijd steeds meer schamen voor de Canadezen. Zij zouden harde middelen inzetten om de geïnterneerden tot een bekentenis te dwingen.¹⁰⁷ De samenwerking met de geallieerden verliep dan ook wat teleurstellend. De gemaakte plannen van Molenaar in Londen waren vooral theoretisch geweest. Hij had gehoopt dat de geallieerden bij veel interneringskwesties konden helpen, maar in de praktijk gebeurde dat niet.¹⁰⁸ Canadese militairen verstoorden tijdens een nachtelijk feestje het vrouwengedeelte van het kamp. Het Militair Gezag reageerde direct op het incident: vrouwen werden binnen drie dagen overgeplaatst naar Maastricht.¹⁰⁹

Uit deze voorbeelden blijkt dat het Militair Gezag, net als het Hoog Commissariaat in België, de problemen in de interneringskampen niet op hun beloop liet maar actief probeerde op te treden wanneer er onregelmatigheden voorkwamen. Maar konden de problemen ook worden opgelost?

2.4 Dagelijks bestaan in gevangenschap

Het contact tussen het personeel en de geïnterneerden was zeer wisselend van aard. Persoonlijke voorkeuren, rancune en lokale omstandigheden speelden een rol. Zo zijn er getuigenissen over personeelsleden die het leven in het interneringskamp draaglijk probeerden te maken voor de geïnterneerden. Vlaams-nationalist Raymond Watthy schreef in zijn dagboek over het personeel in Sint-Kruis: '[Zij] zijn goede mensen; verstaan en begrijpen ons en zien een beetje door de vingers.'¹¹⁰ Aan de andere kant kwamen er ook al snel verhalen naar buiten over mishandeling van gevangenen door het personeel. Zeker in het begin, toen de verhoudingen op scherp stonden tussen 'goed' en 'fout', bleven gewelddadigheden niet uit.

In de vergadering van de Belgische Senaat op 28 maart 1945 benadrukte de socialistische senator van Ieper Edgard Missiaen dat de behandeling van Belgische collaborateurs niet op die van de Duitsers destijds mocht lijken:

Dan toch durven we zeggen dat de gevangenen en geïnterneerden een menselijke behandeling moet toebedeeld worden waardig van een beschaafde natie. Want wij zijn geen barbaren, en hoe weerzinwekkend de daden ook mogen zijn van dezen die tegenwoordig onder de hoede van het Belgisch gerecht geplaatst worden, we moeten hen waardig behandelen, omdat bij ons het menselijke gevoel, ondanks alles, toch de bovenhand behoudt.¹¹¹

Desondanks had een in Antwerpen geïnterneerde man eerder aan huis geschreven: 'De methodes die men bij de Duitsers blameerde worden hier toegepast, met nog een schepje erbij!'¹¹²

Het bekendste voorbeeld van geweld tegen geïnterneerden in België is het optreden van de bewaakster in het interneringskamp van Breendonk, ten zuiden van Antwerpen. Op een overgeleverd filmfragment is te zien hoe bewaakster 'tante Jeanne' (Jeanne Hoekmans) een vrouw kaalscheert, een hakenkruis op haar borst schildert en haar vervolgens dwingt in een doodskist te gaan liggen.¹¹³ Hoekmans werd in november gearresteerd en veroordeeld voor

misdaden die zij pleegde in het interneringskamp Breendonk. Ook zou zij nog een gevangenisstraf opgelegd krijgen wegens collaboratie met de Duitse bezetter. De kwestie maakte veel los. Er werd van vnv-zijde een beeld geschetst van weerloze Vlaamse vrouwen die slachtoffer waren geworden van 'het verzet'.¹¹⁴ Precies dit beeld zou bepalend worden voor de herinnering die de Vlaams-nationalisten over de bestraffing in het leven riepen.¹¹⁵ Gevallen als tante Jeanne zijn echter eerder uitzondering dan regel geweest. Bij overplaatsingen werden geruchten over mishandeling verspreid. In bronnen over het geweld gaat het dikwijls om dergelijke geruchten en komen de daadwerkelijke daders en/of slachtoffers niet aan het woord.

De geruchten kwamen het Hoog Commissariaat destijds ook ter ore, en dat probeerde er een antwoord op te bieden. Op 7 september 1944 stuurde de voorzitter van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, Frans Van Cauwelaert, een brief aan de minister van Justitie waarin hij geruchten over mishandeling in bijvoorbeeld het Klein Kasteeltje in Brussel aan de orde bracht. Hij pleitte voor snel ingrijpen van regeringswege.¹¹⁶ De brief werd doorgestuurd aan de auditeur-generaal, waaraan de minister van Justitie toevoegde: 'De atmosfeer waarin dit alles gebeurt maakt mij ongerust voor de toekomst van het Land.'¹¹⁷ Hij wilde een bundeling van krachten om zo een halt aan dergelijke praktijken toe te roepen. Wanneer er een vermoeden was van mishandeling, werd dit onderzocht. De kriegsauditeur van Hasselt gaf in december 1944 opdracht klachten over de bewaking, die bestond uit de gewapende verzetsorganisatie Belgische Nationale Beweging, in de Witte Nonnenkazerne van Hasselt en het interneringskamp Zwartberg te onderzoeken. Uit deze onderzoeken bleek dat er diefstal, omkoping en geweld tegenover gevangenen was voorgekomen. Tevens was een vrouwelijke gevangene verkracht en was er 'aanslag op de eerbaarheid' van een andere vrouw gepleegd door een bewaker. Verder onderhielden sommige bewakers seksuele of liefdesrelaties met vrouwelijke gevangenen.¹¹⁸

Toch zijn in de Belgische dossiers weinig klachten over mishandeling door de bewaking te ontdekken. In een enkel geval komen ze ter sprake in een rapport, zoals in oktober 1944 over de situatie in het Henegouwse kamp Casteau. Hier sloegen de bewakers sommige voormalige leden van de ss en Waalse Garde met hun riemen en

geweerkolven. Andere gevangenen in dit kamp verklaarden nooit mishandeld te zijn. Pesten zou wel voorkomen.¹¹⁹

In Nederland maakte de Gemeenschap Oud Illegale Werkers begin 1945 melding van mishandeling in kamp Vught. Er zouden regelmatig 'rospartijen' plaatsvinden en zij spraken over 'middel-eeuwse methoden' die werden gebruikt, zoals het toedienen van 25 stokslagen aan gevangenen die hadden gestolen. Zij concludeerde: 'Er hangt nog menig Duitsch geintje!'¹²⁰ Ook in de brochure van Arnold Meyer, met de veelzeggende titel 'Pruisische practijken in herrijzend Nederland!', werd de vergelijking met Duitse kampen gemaakt.¹²¹ En in een dagblad in Maastricht verscheen in maart 1945 een artikel over de slechte omstandigheden in het plaatselijke interneringscentrum onder de kop 'Dachau in Maastricht'.¹²² Pastoor Jos Steegmans in Maastricht had in januari 1945 al gewaarschuwd dat de omstandigheden in de afgekeurde kazerne aan de Grote Looiersstraat niet op de leefwereld van de Duitse kampen mocht lijken. Het zou de mensen niet verbeteren, maar verbitteren.¹²³ Ook na mei 1945 zouden mishandelingen in de Nederlandse interneringskampen voorkomen. In het volgende hoofdstuk wordt bij de betekenis van geweld in de interneringskampen uitvoeriger stilgestaan.

Voor veel mensen was de verveling in gevangenschap ondraaglijk.¹²⁴ In de eerste maanden na de bevrijding was er maar weinig te doen. In de Nederlandse instructies voor de interneringscentra van maart 1944 werd ervan uitgegaan dat alle gevangenen in de bewaarskampen hun dag zouden besteden aan werk. Dat kon binnen het kamp of buiten het kamp ten goede komen van de Nederlandse economie. Particulieren zouden ook opdrachten kunnen geven. Tijdens te verrichten werkzaamheden mochten de gevangenen volgens de bepalingen niet lachen, zingen of fluiten. In de praktijk ging niet iedereen aan het werk. Voor grootschalige inzet was namelijk extra bewaking nodig, en daaraan was tekort. Vooralsnog ging het om lokale initiatieven. De vraag naar werkkrachten was groot.¹²⁵ In Zeeland werd bij de boeren op het land gewerkt. In maart 1945 hadden van de zesduizend gevangenen in kamp Vught 2500 mensen vast werk.¹²⁶ Er was ook veel werk te doen in het kamp zelf. In januari werd er voor de vrouwelijke geïnterneerden een werkproject aange-

worven. Honderden vrouwen konden aan de slag in een reparatie-atelier van een confectiebedrijf waarvoor zij loon ontvingen.¹²⁷ In België werd werken door opgesloten collaborateurs voorlopig nog niet toegestaan. Het werd niet wenselijk geacht dat de zij het interneringscentrum zouden verlaten. Toch werden op lokaal niveau sommige werkzaamheden wel toegestaan, zoals in Eupen, waar opgesloten landbouwers overdag toestemming kregen op hun eigen land te werken zolang zij 's avonds maar weer terug naar het interneringskamp kwamen.¹²⁸

Na het werk, of bij gebrek aan werk, hielden de gevangenen ook elkaar bezig. Er werd les in de Engelse of Franse taal gegeven. Via de pakketten vroegen mensen spullen van huis waarmee ze zich konden bezighouden, zoals schrijfpapier. Afhankelijk van hetgeen ze opgestuurd kregen, werd er geschaakt, gekaart en gelezen.¹²⁹ Op veel plaatsen was het gebruikelijk dat de ontvangen boeken eigendom van de inrichting werden. Op die manier kwamen bibliotheken in de kampen tot stand. De in Sint-Kruis geïnterneerde Vlaams-nationalist Watthy schreef in maart 1945 in zijn dagboek dat hij de celbrieven van Wies Moens las.¹³⁰ Moens had deze brieven geschreven toen hij na de Eerste Wereldoorlog als 'activist' was opgesloten.

Toch was er bij tijd ook gezelligheid in de kampen, vaak tot ongenoegen van de autoriteiten. Begin 1945 stuurde de lokale commandant van de Rijkswacht een verontruste brief naar de auditeur-generaal over de feestjes die tijdens Kerstmis en oudejaarsavond in het Antwerpse interneringskamp hadden plaatsgevonden. Met toestemming van de kampcommandant en onder toezicht van het personeel hadden de gevangenen voordrachten gehouden, muziek gemaakt en was er gezongen. Tijdens Kerstmis zou er zelfs champagne zijn gedronken. De commandant van de Rijkswacht wilde dat de dienstdoende rijkswachters voor hun lakse houding werden bestraft.¹³¹ Ook vanuit het Klein Kasteeltje kwamen bezorgde berichten. Hier zouden volgens de aalmoezenier elke zondagavond cabaretfestjes op initiatief van twee geïnterneerde journalisten plaatsvinden zonder dat de bewaking ingreep. De opvoeringen hadden volgens de aalmoezenier een 'pornografische stijl'. Het zinde de aalmoezenier niet dat deze geïnterneerde journalisten zich nogal boven het personeel verheven leken te voelen: 'Ze streven ernaar om

te onderstrepen dat de opsluiting van deze intellectuele collaborateurs onrechtvaardig is en dat ze eigenlijk de beste Belgen zijn.¹³²

In Lokeren organiseerden de geïnterneerden zelf voorstellingen met het 'lege magenkloppers cabaret'.¹³³ Ook in de kazerne in Antwerpen keken geïnterneerden op matrassen drie rijen dik naar het zelf opgevoerde cabaret. De Vlaams-nationalistische dichter en schrijver Bert Peleman verzorgde hier elke avond een gedicht.¹³⁴ Hij was voor de oorlog sympathisant van het Verdinaso en tijdens de bezetting leider van Stijl en Vorming van de Dietsche Militie – Zwarte Brigade. Na de oorlog zou hij ter dood worden veroordeeld wegens hoogverraad, wat later werd omgezet in levenslang. Via gratie kwam hij eind 1950 vervroegd vrij.¹³⁵ De gedichten van Peleman werden getoonzet door Jef Van Hoof, om wie in het kamp ook de 'Vriendenkring Jef Van Hoof' was opgericht.¹³⁶ Deze muzikant was veroordeeld tot een jaar cel wegens het voeren van propaganda. Hij was in 1918 eerder tot acht maanden cel veroordeeld wegens 'activistische sympathie'.¹³⁷

In de kampen was dus mogelijkheid tot persoonlijk contact en ontspanning. Ook onderhielden gevangenen op verschillende manieren contacten met de buitenwereld: via bezoek, brieven, het personeel of tewerkstelling buiten het kamp. Net na de bevrijding was het officieel nog niet toegestaan contact te hebben met familie en vrienden. Het enige contact dat de gevangenen toen formeel hadden, was met het personeel en met elkaar. Toch probeerden gevangenen een glimp van hun geliefden buiten het kamp op te vangen en andersom. Via (gesmokkelde) briefjes werd bijvoorbeeld een tijd afgesproken waarop de gevangene uit het raam van het interneringscentrum zou kijken. Zijn of haar geliefde moest dan buiten voor het raam verschijnen. Om dergelijke praktijken te voorkomen, werden midden oktober 1944 de ramen in de Antwerpse kazerne potdicht gemaakt. Dit tot verdriet van een moeder die nu haar man en kinderen niet meer kon zien: 'Nu zijn ze voor mij precies levend begraven. Schande is het'.¹³⁸

Gevangenen kwamen ook weer een stukje dichterbij de wereld buiten het kamp als nieuwe gevangenen werden binnengebracht. Informatie over de toestand in de 'vrije' wereld kwam dan het kamp in. Met het binnenbrengen van de nieuwe lichte gevangenen pro-

beerde men ook een glimp van bekenden buiten het interneringskamp op te vangen. Hierbij bestond wel een verschil tussen de kampen waar de gevangenen zich vrij over het terrein konden bewegen, en de gevangenissen waar dit nauwelijks mogelijk was. In Sint-Kruis bijvoorbeeld stonden voor de poort groepjes mensen die meelevend zwaaiden en riepen naar de gevangenen.¹³⁹

In Nederland bleef het ontvangen van bezoek verboden in deze periode. In België werd eind december 1944 het contact met de familie officieel toegestaan. Een gevangene mocht één à twee keer per maand naaste familieleden ontvangen.¹⁴⁰ Maar net als met de regelgeving omtrent de voedselpakketten stond de kampleiding dit op lokaal niveau ook al eerder toe. Maar er bleken ook er interneringskampen te zijn waar de gevangenen helemaal geen bezoek ontvingen. Iemand als de ter dood veroordeelde vnv'er Theo Brouns moest daar tot december op wachten. Dit uiteindelijke weerzien met zijn gezin was emotioneel: 'Terug in de cel heb ik van ontroering enkele ogenblikken geweend.'¹⁴¹ Per interneringskamp verschilde de procedure voor het ontvangen van bezoek. In de gevangenissen van Hasselt bijvoorbeeld gebeurde dit achter tralies en glas. In de interneringskampen was zo'n afscheiding niet mogelijk. Een afrastering met prikkeldraad kon ervoor zorgen dat geïnterneerden en bezoek elkaar niet konden aanraken. In Sint-Kruis werd aan de minister van Justitie bericht dat sommige gevangenen hun familie of geliefden in aparte, onbewaakte ruimtes ontvingen.¹⁴²

Een andere manier om contact met elkaar te onderhouden was het schrijven en ontvangen van brieven. In beide landen was dit één keer per maand toegestaan.¹⁴³ Naast de officiële weg vond smokkel plaats door mensen die het centrum in en uit gingen, zoals personeelsleden. Ook aan gevangenen die weer vrijkwamen, werden brieven of mondelinge boodschappen meegegeven. Verder gaven de toegestane pakketten een mogelijkheid voor de smokkel van briefjes.

De brieven waren een welkome afleiding van het eentonige dagelijkse bestaan. Gevangenen werden betrokken bij de buitenwereld wanneer zij over nieuwtjes uit de buurt of over familie lazen. Ook werd hun dikwijls moed en hoop op betere tijden ingesproken. Men stuurde prentkaartjes, vrolijke afbeeldingen en foto's van geliefden,

kinderen of andere familieleden mee. Niet alle brieven waren even positief. Uit de brieven blijkt dikwijls ook hoe bezorgd de familie en vrienden waren over de situatie waarin de geïnterneerde zich bevond. Geruchten over de slechte leefomstandigheden deden de ronde. In de brieven werd ook besproken hoe de zaken er juridisch voorstonden. De familie kon zich inspannen om de specifieke zaak te bepleiten. Zij hielden de geïnterneerde op de hoogte wanneer zij contact hadden met de advocaat.

Gevangenen konden aanvullende pakketten met voedsel en materiaal aan hun familieleden vragen. Dit systeem kwam in de eerste dagen na de bevrijding al spontaan tot stand. Bestuurders van de kampen en gevangeniszen zagen zich gedwongen dit toe te staan, want alleen op die manier zou er genoeg te eten zijn. In België werd het ontvangen van pakketten vervolgens al snel officieel beleid en ging het een belangrijk deel uitmaken van het kampleven. Begin oktober 1944 bepaalde de minister van Justitie dat de gevangenen een pakje levensmiddelen van drie kilogram van thuis mochten ontvangen.¹⁴⁴ In februari werd dit verhoogd naar vijf kilogram.¹⁴⁵ Daarnaast mocht eens in de twee weken het vuile en schone linnengoed heen en weer worden gestuurd. Vanaf januari 1945 mochten diegenen die zwaar werk uitoefenden, zes kilogram voedsel ontvangen.¹⁴⁶ In Nederland was pakketten versturen en ontvangen formeel niet toegestaan door het Militair Gezag.¹⁴⁷ Toch werden hier en daar pakjes (tijdelijk) oogluikend doorgelaten. De kampcommandant van Vught stond in de winter van 1945 toe dat dekens, kleding, toiletartikelen en eetgerei nagezonden werden aan de mensen die dit tijdens hun arrestatie niet hadden kunnen meenemen.¹⁴⁸ Het was echter maar afwachten of de gevraagde spullen de kampen via de post ook daadwerkelijk bereikten in een periode waarin de postdiensten in Zuid-Nederland nog nauwelijks functioneerden.

De verzoeken die uit de interneringskampen kwamen, konden een last voor de familie betekenen. Voedsel was schaars, en het kon een moeilijke klus zijn om steeds het voedselpakket voor een gezinslid in een interneringscentrum klaar te maken. Soms moest de familie voor meerdere mensen pakketten maken, bijvoorbeeld als beide ouders opgesloten zaten. Daarbij hadden zij dan soms ook nog de zorg over de kinderen van de gevangenen ouders. Er werden organisa-

ties voor onderlinge bijstand in het leven geroepen, zoals de Vlaams-nationalistische jeugdbeweging 'de Zilvermeeuwjes' in Brussel. Zij hielpen kinderen van wie beide ouders geïnterneerd waren.¹⁴⁹

Een baantje in het kamp, bijvoorbeeld in de keuken, kon helpen om aan meer eten te komen. Mensen die in de keuken werkten, konden nog wel eens iets extra's krijgen. Ook konden mensen die niets van huis toegestuurd kregen, soms op hulp van medegevangenen rekenen.¹⁵⁰ Maar wat als iemand hier niet op kon terugvallen? Werden de gevangenen in de centra door de Nederlandse en Belgische autoriteiten aan hun lot overgelaten?

2.5 'Er was niet veel te organiseren, want er was niets'

De problemen die in de interneringscentra ontstonden, waren overal hetzelfde: honger en tekort aan materiaal zorgden in combinatie met de overbevolking voor ontberingen waar iedereen mee te maken kreeg. Een jongen die samen met zijn broer en vader in Antwerpen geïnterneerd was, schreef midden september 1944 aan zijn moeder 'Ik heb hier honger, koude en verveel mij morsdood. Gevangenen zitten is de vervelendste stiel die er bestaat.'¹⁵¹

Problemen als honger en kou waren van begin af aan bekend bij de Nederlandse en Belgische autoriteiten. Voor beide landen zijn naar aanleiding hiervan meerdere inspectierapporten terug te vinden. Ook de hoogste autoriteiten bemoeiden zich ermee. In België bezocht de minister van Justitie Maurice Verbaet op 7 november 1944 het interneringskamp Sint-Kruis in Brugge, en de Nederlandse minister van Justitie, Gerrit-Jan van Heuven Goedhart, bezocht diezelfde maand kamp Vught. Ook de geallieerden schreven rapporten over de omstandigheden waarin de verdachten werden opgesloten.¹⁵² In het zuiden van Nederland constateerde in oktober 1944 het hoofdkwartier van de opperbevelhebber van de geallieerde troepen bijvoorbeeld dat de omstandigheden in de interneringskampen slecht waren.¹⁵³ Ook door mensen binnen het kamp werden rapporten gemaakt, bijvoorbeeld door collaborateurs die bevoegd waren om als arts op te treden.

Dat inspecties plaatsvonden en problemen werden gemeld, bete-

kende echter niet dat ze ook direct opgelost konden worden. De Nederlandse historicus Dick Schoonoord wijst er terecht op dat de situatie in de interneringskampen niet de eerste prioriteit van het Militair Gezag was, eerder de laatste. Het Militair Gezag had besloten dat de meeste aandacht uit moest gaan naar de wederopbouw, de algehele voedselvoorziening, de zorg voor evacués en het herstel van het openbare leven.¹⁵⁴ Voor de Belgische regering gold hetzelfde principe. Ook zij had haar handen vol aan het oplossen van problemen rond de voedselvoorziening, de ontwapening van het verzet en niet te vergeten: de oorlogvoering. Daarbij zou de publieke opinie zich tegen de regering kunnen keren wanneer zij zich te veel over de collaborateurs ontfermde. Toch betekent dit niet dat beide regeringen weigerachtig waren om de problemen rond de interneringen aan te pakken. Uit de discussies die hierover werden gevoerd, blijkt dat zij vanaf het moment van de bevrijding wel degelijk met het probleem van de opsluitingen in hun maag zaten. De voorbereidingen voor de interneringen hadden zij ook niet voor niets in Londen gemaakt. De praktijk bleek tijdens het aanslepen van de oorlog alleen complexer dan verwacht.

In veel Nederlandse kampen lieten de omstandigheden daarom te wensen over. In Eindhoven werden honderden mensen geïnterneerd in het politiebureau en in scholen. Even verderop, net voor de Belgische grens, bevond zich het interneringskamp Reusel, waar 1500 mensen waren opgesloten. Door de druk van de oorlog waren ook verdachten uit Nijmegen naar hier overgebracht. Geruchten over misstanden deden al snel de ronde. Hier was aan alles gebrek om de mannen, vrouwen en hun baby's onder te brengen en te voeden. Er was geen licht, geen stromend water en er zat geen glas meer in de raamkozijnen. Verplaatsing was noodzakelijk, en eind 1944 werden de mensen uit Reusel naar Vught gebracht, waar de omstandigheden een stuk beter waren.¹⁵⁵ In een kamp in Zeeuws-Vlaanderen moesten de gevangenen bij gebrek aan borden uit lege sigarenkistjes eten.¹⁵⁶ Ook in de Belgische kampen was aan veel materiaal gebrek. De minister van Justitie liet met het oog hierop weliswaar zeventigduizend matrassen aankopen, maar door gebrek aan transportmiddelen konden die niet naar de kampen worden gebracht en werd het probleem dus niet direct verholpen.¹⁵⁷

Toen de winter naderde, bleken de voorraden van de kampen en gevangnissen niet toereikend. De gevangenen werden daarom door de lokale bestuurders van de interneringskampen aangemoedigd bepaalde goederen van thuis te laten komen, zoals dekens en warme kleding. Ook in Nederland mocht de familie schone kleren komen brengen. Zorgelijk in de koude winter van 1944–1945 was het gebrek aan kolen. In het Belgische interneringskamp Zwartberg braken de geïnterneerden in de koude decembermaand een deel van de barakken af om het hout in de kachel te kunnen gooien.¹⁵⁸ Gevangenen in de Dossinkazerne in Mechelen deden dit ook tot er een verbod van het bestuur op kwam.¹⁵⁹ In het interneringskamp van Sint-Kruis trad het bestuur harder op. De opgesloten collaborateurs hadden er hier een gewoonte van gemaakt de krib van een net vrijgelaten barakgenoot in de kachel te gooien. Als straf hiervoor werd de kachel uit de barak weggehaald.¹⁶⁰

Overbevolking in de centra was van meet af aan een groot probleem. In het Klein Kasteeltje sliepen veertig geïnterneerden in een kamer die voor zestien mensen bedoeld was.¹⁶¹ In de meeste gevangnissen zaten meerdere mensen in een cel. In sommige inspectierapporten wordt over tien tot twaalf man op dezelfde cel gesproken. In Wanroy zaten in februari twee mannen al veertien dagen in een cel opgesloten zonder gelucht of gewassen te zijn. Eentje sliep op de brits, de ander op de grond. Een gat in de grond werd als toilet gebruikt. De verbindingsofficier was geschrokken van dit tafereel en noemde deze toestand inhumain en strijdig met wat als menselijk kon worden verstaan. Volgens hem ging het hier om ‘on-Nederlandse praktijken’. Naar aanleiding van deze klacht stelde de militaire commissaris van Noord-Brabant een onderzoek in.¹⁶²

Door de slechte luchtventilatie en overbevolking braken geregeld ziektes uit. Het stro dat in de meeste kampen werd gebruikt om op te slapen, was een bron van infecties. Geïnterneerden zaten dicht opeen, waardoor besmettelijke ziekten, luizen en vlooiën zich gemakkelijk konden verspreiden. Het afknippen of volledig kaalscheren van het hoofdhaar was dikwijls nodig om besmetting tegen te gaan. Wanneer mogelijk werden de mensen ingeënt tegen ziektes, zoals in Sint-Kruis waar alle geïnterneerden in het voorjaar van 1945 werden ingeënt tegen kroep (een dodelijke keelontsteking).¹⁶³

In Aalst verbleven vierhonderd verdachten in de Pupillenschool die als doorgangskamp voor interneringskampen in Lokeren en Gent diende en die de burgemeester in december 1944 'niet meer menschelijk' noemde. Er was geen verwarming en het water liep er van de muren. De enige oplossing was de geïnterneerden naar het kamp van Lokeren over te brengen.¹⁶⁴ In de kazerne van Charleroi werd door een inspectie gesproken over 'de vreselijke sfeer' en een totaal gebrek aan hygiëne. Dit was niet te vergelijken met de levensomstandigheden in de gevangenis van Charleroi, waar de inspectie wel ventilatie en verwarming aantrof.¹⁶⁵ In de overbevolkte interneringskampen van Maastricht en Eindhoven bestond bij gebrek aan stromend water nauwelijks gelegenheid om zich te wassen. In andere gevallen was er wel sanitair aanwezig maar kon het niet gebruikt worden, zoals in de kazerne van Charleroi, waar de douches waren opgeëist door het Amerikaans leger.¹⁶⁶ Het was ook niet vanzelfsprekend dat er toiletten aanwezig waren. Een geïnterneerde in de gevangenis van Sint-Gillis klaagde over potten die in de cel als toiletten dienden en niet goed werden schoongemaakt of ontsmet.¹⁶⁷ In de barakken van Sint-Kruis stonden gietijzeren tonnen voor de behoeftes. Naar het toilet gaan onder toezien oog van medegevangenen werd door de geïnterneerden als een vernedering ervaren.¹⁶⁸

In de Antwerpse gevangenis sprak de arts (zelf een gevangene) van 'middeleeuwse hygiënische toestanden' als gevolg van de overbevolking. Hij wilde in februari 1945 geen verantwoordelijkheid meer nemen voor de situatie. Hij wees op de in zijn ogen onhoudbare toestand dat vijf à zes mensen in één cel zaten. Zij moesten in dezelfde ruimte hun etenswaren bewaren en in een emmer hun behoeften doen. De emmers werden twee keer per dag geleegd, maar dit was in zijn ogen onvoldoende. 's Nachts moesten de gevangenen in de overbevolkte cel bovendien in het donker de emmer zien te vinden. Hierbij was een man ten val gekomen en direct aan zijn verwondingen overleden.¹⁶⁹ Ook de auditeur-generaal was bekend met deze situatie en sprak in januari over 'zeer erge wantoestanden'.¹⁷⁰

Ofschoon in dit Antwerpse interneringscentrum het ongedierte en de wandluizen inmiddels succesvol waren bestreden, bleef de bestrijding van lijfluizen onmogelijk. Bij het ontsmetten van de cellen

werden de gevangenen bij gebrek aan ruimte steeds in één cel bij elkaar geplaatst, waardoor besmetting opnieuw vrij spel kreeg.¹⁷¹ In het algemeen leden veel geïnterneerden aan schurft, buikloop, bronchitis, zweren en etterende wonden. Tuberculose greep in de centra tevens om zich heen. De besmettelijke ziekte vroeg om een goede behandeling, maar die was moeilijk te geven. Als er al een aparte ziekenzaal was in het interneringskamp, dan was deze vaak overbevolkt. Artsen die de zieken wilden helpen, liepen tegen een tekort aan medicijnen en materialen aan.¹⁷² Volgens de arts in de Antwerpse gevangenis werden de vrouwen te vroeg en zeer hevig ongesteld vanwege 'emotiviteit'. Ook zouden verschillende vrouwen een miskraam hebben gekregen in de derde of vierde maand van de zwangerschap. Volgens de arts was er 'een bloedbad geweest dat niet gewoon is'.¹⁷³ Menstrueren in gevangenschap werd door vrouwen als een vernedering ervaren. Vaak bracht deze situatie vrouwen dichter bij elkaar omdat ze elkaar te hulp schoten. Met de weinige spullen die ze bezaten, zoals handdoeken, hielpen ze medegevangenen die hier niet over beschikten.

Verreweg het grootste probleem vormde het grote tekort aan voedsel en materiaal. De kampcommandant van de kazerne in Maastricht verklaarde later voor de Parlementaire Enquête Commissie:

Er was niet veel te organiseren, want er was niets. [...] het grenst aan het ongelofelijke. Alles was op het materiaal gericht; eerst moesten het kampen zijn; die waren er niet, er was althans niets, wat die naam waardig was.¹⁷⁴

Tijdens de bezetting was voedsel een vraagstuk van de eerste orde geworden. Met de bevrijding was dit vraagstuk niet ineens opgelost. Integendeel, de splitsing van Nederland in een bevrijd en bezet deel zorgde voor logistieke moeilijkheden, en het noorden van Nederland zou de Hongerwinter nog moeten doorstaan. Tekort aan eten bleef voor veel mensen nog geruime tijd de dagelijkse realiteit in België en Nederland.¹⁷⁵ Het voedsel dat wel voorradig was, bleek moeilijk te distribueren door gebrekkige transportmogelijkheden. Honger was in de eerste maanden na september 1944 dus een probleem

dat niet alleen de interneringskampen betrof. Het dagelijks brood bleef voor brede lagen van de bevolking een bron van continue zorg.

Het verschil was alleen dat de honger die de gevangenen in de kampen en gevangnissen voelden, hen er vast aan herinnerde dat zij afhankelijk waren geworden van de Belgische of Nederlandse regering. Er werd de hele dag over eten gedacht en gesproken in het kamp.¹⁷⁶ Zeker de eerste vier maanden was het voedsel vaak karig en eenzijdig. Lambert Swerts, geïnterneerd in Hasselt wegens VNV-lidmaatschap, schreef in zijn dagboek hoe hij elke dag zuurkool en brood at.¹⁷⁷ Een geïnterneerde man in Sint-Kruis herinnerde zich hoe hij in het kamp dagelijks soep met rode kool kreeg. Dit was hem zo tegen gaan staan dat hij in de twintig jaar erna nooit meer een hap rode kool zou eten.¹⁷⁸ Sommige Belgische gevangenen kwamen tegen het voedselbeleid in protest. Een man in de gevangenis van Sint-Gillis, die duidelijk ontevreden was met het voorgeschotelde eten, schreef hierover aan zijn advocaat: ‘Het voedsel dat ons op dit moment bedeed wordt, is walgelijker dan de meest verschrikkelijke brei die ze aan hun varkens geven.’¹⁷⁹ Deze vergelijking met varkens geeft aan dat de man zich door de behandeling in de gevangenis ontmenselijkt voelde.

Als gevolg van de schaarste ontstonden relletjes in de kampen. Dezelfde brieven schrijver waarschuwde voor ‘de sfeer van oproer’ die de honger in de gevangenis teweegbracht. Hongerige gevangenen zouden volgens hem om extra eten hebben geschreeuwd. Blijkbaar was dit effectief, want onder dreiging van het uitbreken van rellen werden extra verdeelrondes in Sint-Gillis gemaakt. In Sint-Kruis leidde de schaarste aan voedsel daadwerkelijk tot een opstand. In december 1944 kwamen de vrouwen van het kamp in protest tegen het regime nadat een bewaker in hun barak enkele eetketeltjes van hun stoven had geslagen. Dit had hij gedaan als straf omdat vrouwen niet direct gehoorzaamden om aardappels te gaan schillen. De vrouwen reageerden woedend op de verspilling van hun eten. Zij marcheerden onder het zingen van ‘De Vlaamse Leeuw’ door het kamp en hitsten hiermee de andere gevangenen op. De pogingen van de directeur om hen tot rust te brengen, liepen op niets uit. Uiteindelijk moest de Rijkswacht met extra politieondersteuning de vrouwen terug naar hun barakken brengen.¹⁸⁰

Gevangenen hadden het idee dat zij bewust niet genoeg en slecht eten voorgeschoteld kregen. De regering zou hen slecht behandelen vanwege de verdenking van collaboratie. Arnold Meyer, die als voormalig voorman van Nationaal Front in kamp Vught was geïnterneerd maar wist te vluchten en een brochure over de omstandigheden in het kamp schreef, vermeldt dat uithongering in kamp Vught als straf werd opgelegd.¹⁸¹ Al snel ontstond het idee dat er een oneerlijke verdeling van voedsel werd gemaakt, en geruchten hierover verspreidden zich binnen en buiten de interneringscentra. Het beeld ontstond dat door smokkel met pakketten sommige gevangenen in het Klein Kasteeltje kip en spek aten, terwijl anderen alleen soep en brood voorgeschoteld kregen. Economische collaborateurs dronken er koffie met likeur en rookten sigaren na het eten, zo heette het.¹⁸² In maart 1945 eiste senator Edgard Missiaen, de socialistische afgevaardigde van Ieper, dat hieraan een halt werd toegeroepen:

[...] aan het schandaal dien men dagelijks kan waarnemen, van die luxe auto's die zich in de nabijheid van de inrichtingen bevinden en van waaruit pakketten met kostelijke levensmiddelen en dranken, bijna uitsluitend van de zwarte markt voortkomende, aan de gevangenen worden besteld. Gevangenen die veel meer en veel beter eten en drinken hebben dan hun cipiers moet onvermijdelijk tot gevolgen leiden die niemand van ons kan wenschen.¹⁸³

Ook de kapitein-commandant van de Rijkswacht van Brugge rapporteerde begin 1945 dat hij het idee had dat 'groote kollaborateurs' het stukken beter hadden in de kampen dan 'arme sukkelaars'. Hij wilde met het oog op een betere orde en tucht in het kamp dat deze groepen op dezelfde voet behandeld zouden worden.¹⁸⁴

Een geïnterneerde schreef in zijn dagboek hoe hij zag dat militairen en medegevangenen voedsel en tabak uit de pakketten haalden voordat het pakket de rechtmatige eigenaar toekwam. Deze tafereelen versterkten de gevangenen in hun veronderstelling dat ze bewust werden uitgehongerd.¹⁸⁵ Een gevangene in Sint-Gillis omschreef hoe de 'diefstal' uit de pakketten een nachtmerrie was voor de hongerige gevangenen.¹⁸⁶ Na binnenkomst werden alle pakketten echter ge-

controleerd op verboden goederen. Zo was het verboden voedsel en spullen op te sturen die door de geallieerden legers waren aangereikt aan de vrije bevolking.¹⁸⁷ Als het personeel bijvoorbeeld sigaretten of chocola aantrof die de geallieerden hadden uitgedeeld in een pakket, werden die eruit gehaald. Dit kon dan op het eerste gezicht op diefstal lijken.

2.6 'Er is geen plaats voor hen': rechtvaardigheidsopvattingen buiten het kamp

De commandant van het Maastrichtse kamp had tegenover de Parlementaire Enquête Commissie verklaard dat er weinig te organiseren was als gevolg van de tekorten. Met veel moeite kreeg hij uiteindelijk voorraden van de geallieerde legers. Dit stuitte de plaatselijke bevolking tegen de borst: de voormalige collaborateurs kregen te eten terwijl zij bijna niets had.¹⁸⁸ Zoals altijd in tijden van grote schaarste hield de verdeling van voedsel de bevolking bezig. Tijdens de bezetting had het idee bestaan dat collaborateurs beter te eten hadden dan de rest van de bevolking. Dit was als onrechtvaardig gezien. Na de bevrijding werd door de bevolking op verschillende manieren duidelijk gemaakt dat de gevangenen collaborateurs het nu niet opnieuw beter mochten hebben. Hier en daar werd in de dagbladen de veronderstelling gewekt dat collaborateurs meer te eten kregen dan vrije mensen. Het *Eindhovens Dagblad* berichtte in oktober 1944 dat NSB'ers broodjes met ham kregen in het interneringscentrum. Het was een journalist ter ore gekomen dat hier door de politie werd toegestaan dat familieleden voedsel brachten. Hetzelfde dagblad schreef later ook dat gevangenen 400 gram brood per dag kregen. In de praktijk was dit 240 (tegenover de 250 gram die de bevolking kreeg).¹⁸⁹ In België publiceerde *De Rode Vaan* soortgelijke berichten. Van de beloften die in Londen op de radio waren gemaakt, werd in hun ogen niets waargemaakt. De 'verraders' werden veel te goed behandeld terwijl de weerstanders, arbeiders en patriotten het te verduren hadden:

Het gevangen <Herrn> volk moet ook versterkt worden en zoo zien we dat dagelijks in ditzelfde concentratiekamp 1500 liter (vijftienhonderd) melk worden afgezet voor de zg. T. B. C lijdens. En dit alles, terwijl enkele minuutjes verder, te Lokeren, Antwerpen en Gent, kinderen door ondervoeding bij gebrek aan melk tot den T. B. C dood veroordeeld worden.¹⁹⁰

Een paar weken later werd door het dagblad eenzelfde soort bericht gepubliceerd: in het interneringscentrum van Vilvoorde was op kerstdag gefeest door de geïnterneerden. Elke gevangene zou een stuk chocola, twee witte broodjes belegd met salami, twee aardappelen en een fles bier hebben gekregen. Een gevangene smokkelaar zou het feestmaal met toestemming van de bevelhebber het kamp hebben binnengesluist. In hetzelfde bericht werd geschreven dat vrouwen van de geïnterneerden via de lokale bakker extra brood het kamp binnenbrachten. Bewakers zouden daarentegen enkel soep krijgen. Margarine werd geleverd door een vnv'er die nog steeds op vrije voeten rondliep. De Belgische regering trad volgens de krant niet hard genoeg op.¹⁹¹ Enkele maanden later schreef hetzelfde dagblad dat de gevangenen in Kortrijk op één dag driehonderd kilogram vlees te eten kregen.¹⁹² Het Gentse socialistische blad *Vooruit* schetste een gelijkaardige overdreven voorstelling van zaken. In de Lokerse barak, die het 'millioenenkwartier' werd genoemd omdat daar de economische collaborateurs verbleven, werd volgens het blad biefstuk met frieten warm geserveerd, cognac geschonken en zouden witte broodjes eten.¹⁹³

De bevolking maakte ook aanspraak op het materiaal dat voor de kampen bestemd was. *De Roode Vaan* liet verontwaardiging blijken over de zeventigduizend aangekochte matrassen voor de interneringskampen. Er werd de minister van Justitie barmhartigheid verweten: volgens het dagblad had de minister deze matrassen beter kunnen gebruiken voor daklozen van bombardementen en geëvacueerde Belgen.¹⁹⁴ Ook in Nederland stuitte de levering van voedsel en materiaal aan de interneringskampen de lokale bevolking tegen de borst. De rechtvaardigheidsopvattingen van de geallieerden hadden ook invloed op de toevoer van materiaal naar de kampen. Zo werd er hout uit Duitsland gehaald om kribben voor de geïnterneer-

den te maken tot de Amerikanen dit tegenhielden: terwijl hun jongens in de modder in Duitsland moesten slapen, mochten verraders toch zeker niet op stro liggen.¹⁹⁵

Bij gebrek aan radiotoestellen in kamp Vught stuurde de militaire commissaris van Noord-Brabant een verzoekschrift hiervoor aan de directeur van Philips. Uit diens antwoord bleek het principe van oog om oog, tand om tand:

Misschien moge U uit paedagogisch oogpunt gelijk hebben, maar als U nagaat, wat er door de Duitschers gedaan is om onze duizenden landgenooten in het kamp Vught afleiding te bezorgen, evenals in zoovele andere kampen in het land, dan lijkt het ons zeer peadagogisch, dat de jeugd, die zoozeer sym-pathiseerde met de daden van onze bezetters en geweldplegers, eens aan den lijve ondervindt, hoe aangenaam het is in een kamp te mogen vertoeven, terwijl de kamp-autoriteiten zich niet bekommeren omtrent de geestelijke afleiding.¹⁹⁶

In België bestond door het landelijk verbod op werk buiten het kamp het idee dat de opgesloten collaborateurs de hele dag luierden. Het Belgische communistische dagblad *De Rode Vaan* sprak over 'logeergasten' in het interneringskamp van Kortrijk, 'waar de verraders en verklikkers, in zalig nietsdoen, een rustkuur genieten.'¹⁹⁷

Niet alleen de collaborateurs maar ook de Duitsers hadden in de ogen van de bevolking niet het recht om aanspraak te maken op een goede behandeling. Door de lokale bevolking in Noord-Brabant werd tegen de aanwezigheid van de Duitsers in het kamp geprotesteerd. Als gevolg van de oorlogsdreiging waren zij naar plaatsen ver van huis geëvacueerd. Zij verweten dit de Duitsers in kamp Vught: als zij niet in dit kamp waren ondergebracht, had de Nederlandse bevolking hier onderdak kunnen vinden. De aanwezigheid en concentratie van duizenden Duitsers op zes kilometer van de frontlinie werd daarbij door de bevolking als gevaarlijk gezien. Hoe zou dat uitpakken als er een Duitse tegenaanval plaatsvond? Verder werd er ook gewezen op het feit dat deze opgesloten Duitsers plekken innamen voor collaborateurs en NSB'ers, die nu als gevolg van plaatsgebrek nog vrij rondliepen.¹⁹⁸

Voormalige Belgische politieke gevangenen uit Esneux (*Fraternelle des Ancien Détenus et Déportés Politiques d'Esneux*) schreven in februari 1945 een protestbrief aan de krijgsauditeur in Luik uit naam van de ouders, vrouwen en kinderen van de politieke gevangenen die nu nog in de Duitse concentratiekampen zaten, en vroegen om een 'behandeling die meer aansluit bij hun status als inciviek of collaborateur'.¹⁹⁹ Met de ervaringen uit de Duitse concentratiekampen en gevangnissen als referentiepunt konden zij niet anders oordelen dan dat het regime in de interneringskampen te mild was. Zij zagen hoe de gevangenen bezoek en pakketten ontvingen en goed te eten kregen. De bewaking trad in hun ogen veel te slap op. De brief van de voormalige politieke gevangenen werd onderzocht door de gerechtelijke politie van Luik, en de aanklacht dat de families elke dag eten kwamen brengen, bleek te kloppen. De krijgsauditeur besloot hierop de geïnterneerden over te plaatsen naar een interneringskamp in Vorst, ruim honderd kilometer verderop.²⁰⁰

Soortgelijk protest kwam van de kant van de groep Oud Politieke Gevangenen van de Oorlog 1940. De voorzitter van de afdeling Nieuwpoort verzette zich tegen de maatregel die hem ter ore was gekomen dat de gevangenen in het interneringskamp van Oostduinkerke met Kerstmis van hun familie lekkernijen mochten ontvangen in de pakketten. Hij eiste dat deze maatregel teruggetrokken werd en dreigde met het uitbreken van onrust als dit niet gebeurde. Op welke manier die onrust zou uitbreken, maakte hij niet duidelijk. De krijgsauditeur waarschuwde de minister van Justitie vervolgens dat deze bedreiging, gezien de verbitterde houding van de bevolking in West-Vlaanderen tegen de invrijheidstellingen, niet te licht opgenomen moest worden.²⁰¹ Een inwoner van Sint-Kruis schreef de krijgsauditeur een relaas van de in zijn ogen heersende wantoestanden in het interneringskamp. Familieleden van geïnterneerden zouden aan de achterkant van het kamp pakjes komen brengen, terwijl de bewaking een oogje dichtkneep. Hij waarschuwde voor het ontstaan van een vijfde colonne in het kamp, wat mogelijk was door de slappe bewaking die toch niet uit 'zuivere Belgen' kon bestaan.²⁰²

De vrijlatingen werden ook als een groot onrecht ervaren door brede lagen van de lokale bevolking en konden dikwijls op heftige reacties rekenen. Zij hadden gedurende de bezetting naar de verwijdering van de collaborateurs verlangd. Dat zij na de bevrijding, terwijl nazi-Duitsland nog niet volledig was verslagen, alweer vrij rond konden lopen, zorgde voor veel onbegrip. Delen van de bevolking beseften niet altijd dat internering een veiligheidsmaatregel was en daarom vaak van korte duur was. Zij verwachtten niet de gearresteerde mensen weer zo snel te zien terugkeren. Het was het begin van grote onvrede over de bestraffing van collaboratie. De naoorlogse regeringen werden hier door grote delen van de bevolking streng op aangekeken en het was in februari 1945 een van de belangrijkste redenen waarom de regering-Pierlot aftrad.²⁰³

De felle reactie op collaborateurs door brede lagen van de lokale bevolking bleek bijvoorbeeld toen negentien vrouwen uit Vught eind april met huisarrest naar huis werden gestuurd omdat zij een baby hadden of binnenkort zouden bevallen. De meeste van deze negentien vrouwen waren lid geweest van de NSB en/of hielden nauwe contacten met de Duitse bezetter. Bij de lokale bevolking stonden zij bekend als verraadsters. De vrijlating zorgde niet alleen voor ongeloof in de buurt, ook de militaire commissaris van Den Bosch protesteerde tegen de vrijlating. Omdat de woningen van deze vrouwen na hun arrestatie door andere mensen waren ingenomen, waren zij na hun vrijlating samen op een nieuw adres gaan wonen. Volgens de militaire commissaris ontkwamen zij hiermee aan huisarrest:

Nu raakt men geleidelijk de noodige controle op deze lieden kwijt, zoodat er kans bestaat, dat zij na eenige adresveranderingen, weer ongemerkt in de maatschappij terugkeren, waar zij zeker voorshands niet thuis hooren.²⁰⁴

Ook twee zussen uit Goes die relaties hadden gehad met Duitsers, werden onder huisarrest geplaatst. De lokale bevolking reageerde verontwaardigd en protesteerde, waardoor de vrouwen alsnog werden geïnterneerd.²⁰⁵

In het Belgische Diest kwamen eind 1944 mensen naar het lokale

politiebureau om enkele personen aan te geven die ontvlucht waren. Het bleek om mensen te gaan die inmiddels waren vrijgelaten.²⁰⁶ Het idee werd breed gedeeld dat bevoorrechte mensen eerder vrijkwamen dan 'gewone' mensen die vaak veel minder op hun kerfstok hadden. Ook het vrijlaten van vreemdelingen, meestal met de Duitse nationaliteit, kon voor felle reacties van de plaatselijke bevolking zorgen.²⁰⁷ In maart schreef minister van Justitie Charles du Bus de Warnaffe aan de voorzitters van de consultatieve commissies, die adviseerden over vrijlatingen, dat vanwege die felle reacties internering soms opnieuw moest worden toegepast. Hij herinnerde er in zijn brief nogmaals aan dat vrijlating alleen mogelijk was wanneer de veiligheid van de staat en de handhaving van de openbare orde hiermee niet in gevaar kwamen.²⁰⁸

Op straat was de strijd, zolang de oorlog doorging, nog altijd niet gestreden. Confrontaties tussen mensen die aan de kant van de geallieerden stonden, en diegenen die tijdens de bezetting voor de Duitsers waren, bleven doorgaan. Op straat verschenen plakbrieven waarin collaborateurs en de plaatselijke bevolking die hen te hulp schoot, met dreigende taal werden toegesproken.²⁰⁹ In Roeselare hadden voormalige leden van DeVlag en vnv tijdens het Ardenne-offensief van de Duitsers hun tevredenheid laten blijken aan de overige bevolking. Zij zouden gezegd hebben 'Onze toer komt weldra terug.'²¹⁰ In Koksijde werden in maart op vijftien huizen van voormalige collaborateurs swastika's geschilderd. In een verslag van de Veiligheid van de Staat werd opgemerkt dat de bevolking van de badplaats zeer ontevreden was over de vrijlatingen van collaborateurs die zich na hun invrijheidstelling uitdagend zouden opstellen. In Sint-Kwintens-Lennik werd rond dezelfde tijd bij een gewezen vnv'er een handgranaat door het raam van zijn herberg gegooid.²¹¹ In Geraardsbergen werd niet alleen een hakenkruis met teer op de woning van Duitsgezinden aangebracht, ook de woning van een lid van de consultatieve commissie moest eraan geloven. Bij de woningen van twee voorlopig in vrijheid gestelde mannen uitten buurtbewoners met ketelmuziek hun ontevredenheid hierover. De Rijkswacht werd ingezet om de openbare orde te handhaven.²¹² Ook in Blankenberge werd melding gemaakt van geschilderde swastika's. Een levensgrote pop die verkleed was als ss'er, was aan een woning

opgehangen. Op de pop waren briefjes bevestigd waarop stond: 'Alleen dan kunnen wij leven, als de zwarten zijn verdwenen,' 'Dood en ellende hebben zij gezaaid de zwarten zullen nu worden weg gemaaid' en: 'Wij zullen alle zwarten verdelen, er is geen plaats voor hen onder de Belgen.'²¹³

In verschillende provincies werden (gewelddadige) acties voorbereid tegen voormalige collaborateurs of hun families. In Wachetebeke en het nabijgelegen Sint-Kruis-Winkel werden tussen december en maart 23 aanslagen gepleegd. Dit werd gedaan door het voormalige verzet tegen gewezen collaborateurs en hun familie, in de hoop hen schrik aan te jagen en hen te doen beslissen hun heil elders te zoeken. Even verderop in Sint Niklaas publiceerde het Onafhankelijkheidsfront een lijstje met namen van mensen die waren vrijgelaten.²¹⁴ Ook op verschillende plaatsen werden aanslagen gepleegd, zoals in januari, februari en maart 1945 in Waver. Doelwit waren voormalige rexisten die na enkele maanden opsluiting weer vrijgelaten waren door de consultatieve commissie. Deze aanslagen konden als een vergeldingsactie worden gezien voor de dodelijke aanslagen door rexisten op de burgemeester en drie verzetsleden in augustus 1944. De krijgsauditeur liet in reactie op het geweld na de bevrijding enkele voormalig rexisten (weer) interneren.²¹⁵

Verschillende bewoners ondernamen actie tegen de vrijlatingen door het ministerie van Justitie of de krijgsauditeur aan te schrijven. Tientallen inwoners van Boom tekenden bijvoorbeeld een petitie om vrijgelaten collaborateurs weer te laten opsluiten omdat 'ze rechtstreeks in druischen met de opvatting van het ware Belg zijn'. Door de krijgsauditeur van Antwerpen werd een onderzoek ingesteld.²¹⁶ Uit onvrede over de vrijlatingen wilde de bevolking op verschillende plaatsen niet langer meewerken aan het onderzoek van de auditeur-generaal.²¹⁷

Ook de lokale autoriteiten maakten op een dergelijke manier hun onvrede over sommige vrijlatingen kenbaar. De schepenen, raadsleden en burgemeester van de stad Diest schreven begin januari een brief aan de krijgsauditeur waarin zij aandacht vroegen voor de ernstige situatie die na de vrijlating van mensen die in de buurt als collaborateurs bekendstonden, was ontstaan. De gemoederen van de 'vaderlandslievende burgers' waren in Diest weer opgelaaid en de rust en orde was verdwenen:

Het is inderdaad bevreemdend en kwetsend voor de vaderlandsche gevoelens, wanneer moet vastgesteld worden dat elementen die, tijdens de vijandelijke bezetting in uniform en gewapend de straten doorkruisten, thans op vrije voeten gesteld worden zonder te gewagen van degenen die zich, ten gevolge der aanwezigheid van de Duitschers, verrijkten en nu, na hunne invrijheidstelling, door allerhande middelen de soldaten der geallieerde legers trachten aan te lokken en uit te buiten.²¹⁸

In België kregen acties tegen de voormalige collaborateurs in de loop van april een nieuwe impuls door de berichten over landgenoten die mishandeld en vermoord waren in de Duitse kampen. In Ronse riep het verzet via plakbrieven alle Duitsgezinden eind april op binnen 48 uur de stad te verlaten. Ze waarschuwden *'Belges n'oubliez pas vos assassins'*.²¹⁹ Op datzelfde ogenblik werd de bevrijding van de rest van Nederland ingezet, wat ook daar zou leiden tot een massale jacht op collaborateurs.

Er waren echter ook tegengeluiden te horen. De strijd was immers nog niet gestreden en collaborateurs waren nog in de positie om dreigende taal te laten horen. Zo werd in het politiebureau van Lier in december een briefaangetroffen:

Alle Duitsch- en Vlaamschgezinde mannen, vrouwen en kinderen moeten zoo vlug mogelijk worden vrijgelaten. Zoo niet zal ik bevel geven aan de Vlaamsche ss in Duitschland, alle Belgische en Engelsche politieke gevangenen, krijgsgevangenen en arbeiders aldaar verblijvend, te fusiljeeren, alsook de Belgische Vorst Leopold III. Heil Hitler.²²⁰

2.7 Sociale en politieke identiteiten in gevangenschap

Duizenden mensen zaten noodgedwongen bij elkaar in een interneringskamp. Het was hier, in tegenstelling tot de gevangenen, gemakkelijk contact met elkaar te maken en te onderhouden. Het waren met name de 'lichtere' gevallen van collaboratie die in een

kamp werden opgesloten. Totale afzondering van deze mensen werd niet nodig geacht. Voor de 'zwaardere' gevallen van collaboratie lag dat anders; zij gingen naar de gevangenis waar de mogelijkheid bestond om geïsoleerd opgesloten te worden. Communicatie onderling was daardoor een stuk lastiger, maar niet onmogelijk. Volgens een verslag van het Hoog Commissariaat communiceerden de gevangenen in de gevangenis van Bergen inventief met elkaar via de verwarmingsbuizen. Nieuws over bijvoorbeeld het Ardennenoffensief werd zo gedeeld. Ook bespraken zij de mogelijkheid om in opstand te komen en hadden ze het over mensen die uit de weg geruimd moesten worden.²²¹ In de verslagen van het Hoog Commissariaat zijn meerdere voorbeelden van politieke uitlatingen van gevangenen te vinden. Dit roept de vraag op welke politiek-ideologische opstellingen de gevangenen in de kampen en gevangenissen hadden. Veranderde de opsluiting de houding van de voormalige collaborateurs? En welke invloed had de aanslepende oorlog hierop?

Voordat centralisatie plaatsvond, waren de interneringskampen dikwijls lokaal georganiseerd. Dit zorgde ervoor dat veel van de opgesloten mensen elkaar uit de buurt kenden. Hele families werden gezamenlijk geïnterneerd en kwamen in het kamp hun buurtgenoten en vrienden tegen. De jonge vrouw die in Mechelen tijdens de bevrijding op straat was opgejaagd door de lokale bevolking, herinnerde hoe zij bij binnenkomst in de Dossinkazerne in Mechelen 'de indruk [had] niets anders dan bekende gezichten te zien. Het was een armgezwaai en een gegroet langs alle kanten. Net één grote diepe aan elkaar gehechte familie.'²²² Mensen kenden elkaar dikwijls uit de politieke bewegingen. De solidariteit die tijdens de bezetting als gevolg van het sociale isolement binnen deze groepen had bestaan, werd dikwijls versterkt door de opsluiting. Anderzijds kon het ook zo zijn dat bepaalde groepen die vóór de opsluiting niets met elkaar te maken hadden, elkaar door de opsluiting als lotgenoten gingen zien. Eventuele tegenstellingen die tijdens de bezetting tussen de verschillende collaborerende bewegingen bestonden, zoals die tussen de NSB en Zwart Front en tussen het VNV en DeVlag, werden minder sterk in de interneringscentra.²²³ In de rapportages van het Hoog Commissariaat wordt hierover in ieder geval niet tot nauwelijks gesproken. In de brochure van voorman Arnold Meyer schrijft

hij herhaaldelijk hoe het Zwart Front destijds voor de NSB waarschuwde, maar uit zijn geschrift blijkt niet dat deze tegenstelling in kamp Vught er nog langer toe deed.²²⁴

Zeker naarmate de oorlog verder vorderde en in het nadeel van de Duitsers leek uit te pakken, waren partijpolitieke tegenstellingen niet meer functioneel. Groot-Duitsers als DeVlag-leden enerzijds en Vlaams-nationalisten van het vnv anderzijds hadden er geen belang meer bij om tegen elkaar te strijden. Door de gezamenlijke opsluiting en de gedeelde vijand (de Belgische staat) ontstond een nieuwe identiteit; die van de 'zwarte'. Dit blijkt duidelijk uit een door het Hoog Commissariaat onderschept pamflet gericht aan de 'Vlaamsche Broeders en Zusters', aan 'gij allen, gevangenen van den haatdragenden Belgischen staat', waarin alvast over toekomstige solidariteit werd nagedacht:

Een zwarte helpt overal, altijd, zonder tegenprestatie een andere zwarte. Een zwarte heeft geen armzalige centiem over voor iemand anders, hij mag dan nog zoo'n vriend zijn, of geteisterd of wat ook, indien hij niet eveneens tot de Zwarte behoort. In iedere gemeente, in iedere stadswijk moeten de zwarte elkaar kennen, zonder hiervan den schijn te geven. [...] Liever een kwartiertje ver lopen om bij een vriend een uitgave te doen, dan naast de deur bij een Anglofiel of onverschillige iets te koopen.

Als de 'gebroodroofde zwarten' weer vrijkwamen, moesten andere Dietschers hun een baantje bezorgen, want 'Dietschland kan alleen leven wanneer het zichzelf behelpt'.²²⁵

De sociale onderscheiden en groepen die buiten het kamp bestonden, werden in gevangenschap door de gevangenen zelf in stand gehouden. Collaborateurs waren in andere omstandigheden waarschijnlijk niet in een inrichting beland en associeerden zich dan ook niet met mensen die in normale tijden het overgrote deel van de gevangenisbevolking uitmaakten. Anders dan gewone delinquenten kwam een deel van de collaborateurs uit de middengroepen, en er was hun veel aan gelegen de burgerlijke respectabiliteit hoog te houden. Zo vroeg een man aan zijn vrouw een hoed op te

sturen voor als hij weer vrijkwam.²²⁶ Een andere man vroeg in een gesmokkeld briefje aan zijn vrouw een overhemd met stropdas.²²⁷ Deze verzoeken geven aan dat deze mannen hun klassenbewustzijn door de internering niet waren verloren en ook in het kamp of bij het verlaten ervan er netjes bij wilden lopen.

Het gevangenisbestuur associeerde de gevangenen ook niet met criminelen. Ter distantiëring van groepen gevangenen met een crimineel karakter werden de opgesloten collaborateurs in België als ‘incivieken’ aangeduid en werden ze in Nederland ‘politieke delinquenten’ genoemd. Ook was het regime voor dit type gevangenen meer bevoorrecht dan voor gewone delinquenten. In hoofdstuk 4 wordt hier uitvoerig op ingegaan.

Onder de gevangen vrouwen werd een sociaal onderscheid gemaakt waarbij de prostituees (en ‘moffenmeiden’) tot de laagste categorie behoorden. Het mocht niet de bedoeling zijn dat ‘eerbare vrouwen en de minderjarige meisjes’ gezamenlijk werden opgesloten.²²⁸ Irma Laplasse, op 21 december 1944 ter dood veroordeeld wegens verklikking en verraad, schreef in haar dagboek dat ze met ‘zo een vrouw uit de straat’ in de cel zat en deze vrouw niet als een lotgenoot zag.²²⁹ Wie in dezelfde positie was beland, zag dat eerder als een belediging en ervoer het als vernedering. In haar herinneringen getuigde een voormalig lid van de Dietsche Meisjesscharen: ‘Nevens mij zat een zonderlinge vies uitzierende vrouw die blijkbaar uit een heel ander milieu kwam. [...] Ik schoof vol walg zover mogelijk uit de buurt van deze viezige vrouw.’ Twee vrouwen die binnenkwamen omschreef zij als ‘die uitgesproken “hoeren” [...], te vies om met een tang aan te raken’. Hierop vroeg de vrouw de kinderrechter, die als katholiek bekendstond, in een brief, ‘of het samen brengen van welopgevoede katholieke meisjes met publieke vrouwen, waarvan enkele aan geslachtsziekten leden, de nieuwe methode was van de “Belgische wederopvoeding” tot volwaardige Belgische burgers’. Toeval of niet, een week later werden de minderjarige meisjes binnen het kamp verplaatst en bij elkaar in een kamer ondergebracht.²³⁰

Ook elders werd door vrouwen geprotesteerd tegen gezamenlijke opsluiting met prostituees. In Sint-Kruis klaagden voormalige leden van de Dietsche Meisjesscharen tegen gezamenlijke opsluiting

met de vrouwen die tijdens de bezetting in een Duits soldatenborddeel in Brugge hadden gewerkt. De vrouwen zochten de kampaalmoezenier hierover op en na een gesprek met de directeur werden de twee groepen uit elkaar gehaald.²³¹ Hierover schreef de aalmoezenier 'dat nog steeds slechte vrouwen gemengd onder de deftige gelogeed zijn; en dat velen daarvan geheime ziekten hebben. Wat een toestand voor onze goede Kristelijke Vlaamsche vrouwen!'²³² Er waren in de ogen van mensen als deze aalmoezenier dus twee soorten vrouwelijke collaborateurs: zij die een politieke fout hadden gemaakt, en zij die door morele verderfelijkeid achter de bezetter aan hadden gelopen.

Soms bleek dat het personeel zich meer achter de opgesloten verdachten van collaboratie schaalden dan de Belgische regering lief was. In Nederlandstalig België waren het vooral de religieuzen die hierbij een voorname rol leken te spelen. Het Hoog Commissariaat volgde hun activiteiten op de voet. De moeder van de eerder genoemde jonge vrouw die bij de Dietsche Meisjesscharen zat, had contact met de priester die tevens bestuurder was van het lyceum waar haar dochter naar school ging. Via de moeder gaf hij een boodschap mee aan de gevangene vrouw: 'Verre van zich te laten overmeesteren door gevoelens van haat of wraak, moet zij zich overgeven aan een grenzelooze liefde tot den God van het Kruis. [...] Het idealisme dat haar meesleept was enkel menselijk.'²³³

De geniekazerne in Antwerpen bleek regelmatig te worden bezocht door paters van een nabijgelegen orde. De gevangenen verklaarden hierover dat de paters hen tijdens de biecht bemoedigend hadden toegesproken. Er werd hun verteld dat hun offer niet voor niets was omdat 'Dietsland nakend is'.²³⁴ De families van deze geïnterneerden ontvingen post met religieuze inslag die betrekking had op de strijd van de Vlaams-nationalisten. Uit de correspondentie van een opgesloten familie in Antwerpen blijkt ook hoezeer het bezoek van de pater werd gewaardeerd. Een jongen van dit gezin noemde in maart in zijn dagboek:

Om half drie gingen wij te biechten. Stel u even voor. Men mag eigenlijk niet uit de biecht spreken, maar ik wil er toch iets van vertellen omdat het mij zo pakte. Er zat een pater, ik geloof een

dominicaan. Als ik mijn zonden opgebiecht had begon hij te vertellen dat ook Christus onrechtvaardig veroordeeld werd. En dat hetgeen waarvoor wij gestreden hadden niet voor niets zou zijn. Dat wij moeten bidden voor de vijanden van ons Dietse vaderland en opdat de onrechtvaardigheid waarmee men ons veroordeelt vlug uit de wereld zou zijn. Bij iedereen had hij iets van die aard gezegd. Wat doet dat goed zo eens iets te horen zeggen van een pater.²³⁵

In maart 1945 berichtte de auditeur-generaal aan de minister van Justitie dat de aalmoezenier van het interneringskamp Sint-Kruis zich inzette voor de vrijlating van geïnterneerden. Elke dinsdag kwam hij op het ministerie van Justitie pleiten voor de gevangenen. Hierop keerde hij terug in het kamp met papieren die voor de voorlopige invrijheidstelling konden zorgen. De aalmoezenier maakte zich zo een belangrijk figuur in het kamp. In de ogen van het Hoog Commissariaat was het zorgelijk dat hij verdachte boeken in de bibliotheek plaatste en gebeden uitdeelde die anti-Belgische gevoelens ophitsten, zoals het 'Gebed voor het lijdende Vlaanderen', waarin de Belgische overheid werd bekritiseerd:

Wij hadden niet vermoed hoe 's Lands Gezag, dat ons de wettelijkheid beloofde, na vier jaren vreemde overheersching, te kleinmoedig zou wezen om zich tegen het gepeupel te verzetten en tienduizenden van hun onderhoorigen, waaronder duizenden onschuldigen, ten prooi zouden laten, ook vrouwen en meisjes, een versmading en onteering.

Hierop pleitte de auditeur-generaal om de aalmoezenier te vervangen door

een waardig, gewetensvol en gematigd priester, die zich er meer op zou toeleggen de geïnterneerden er toe voor te bereiden van hun verkeerde opvattingen en optreden af te zien dan hen op te hitsen en hen ervan te overtuigen dat zij martelaren zijn.²³⁶

Of soortgelijke politiek-ideologische steunbetuigingen ook bij niet-Vlaamse religieuzen plaatsvond, is niet bekend.

Ook de politieke houding die bepaalde groepen gevangenen aannamen in gevangenissen en kampen, was voor de autoriteiten een grote zorg.²³⁷ In verschillende Belgische interneringskampen werd Vlaams-nationalisme niet onder stoelen of banken gestoken. In Mechelen en in Antwerpen werd door geïnterneerden massaal ‘De Vlaamse Leeuw’ gezongen.²³⁸

In een verslag van de Veiligheid van de Staat werd in maart 1945 over een nieuwe stemming onder de gevangenen gesproken. Uit brieven die in de censuur onderschept waren, bleek dat er flink wat politieke propaganda werd gevoerd. In deze brieven klonk de hoop door op de totstandkoming van een nieuwe Vlaamse partij die de belangen van de geïnterneerden kon verdedigen.²³⁹ In het interneringscentrum in Kortrijk bleek ook dat de voormalige leden van De Vlag en vnv hun principes niet hadden opgegeven. Een maand voordat de overwinning op nazi-Duitsland een feit was, gaven zij te kennen ‘dat hun tijd nog wel kwam’. Een inspecteur van de Veiligheid van de Staat rapporteerde dat zij andere gevangenen voor zich probeerden te winnen.²⁴⁰

Uit verschillende dagboeken en brieven blijkt ook hoe vijandig de gevangenen zich opstelden tegenover de Belgische regering: ‘En als wij hier uitkomen komt de wraak!’²⁴¹ Volgens de aalmoezenier van het Klein Kasteeltje, waar de minder ‘zware’ gevallen zaten, was er een onderscheid te maken tussen verschillende groepen gevangenen:

De aanhangers van het vnv trekken echter de aandacht door hun zwijgende koppigheid voor de Vlaamse en zo dus anti-Belgische zaak. De Walen, die in de minderheid zijn, en de Brusselaars lijken niet te zijn bewogen door een ideaal en zouden de aanstichters van hun fouten missen mochten ze daar de kans voor krijgen.²⁴²

Deze verschillende houding tussen Nederlands- en Franstaligen had alles te maken met de betekenisgeving die achteraf aan de collaboratie werd gegeven. Samenwerking met de Duitse bezetter werd – na-

derhand – door vNV'ers vergoelijkt door zich te verschuilen achter de Vlaamse zaak. Het nationaalsocialistische en antidemocratische karakter van hun collaboratie werd goeddeels onder de mat geschoven. Daarmee maakten ze na september 1944 van het Vlaams-nationalisme hun reddingsboei.²⁴³ Hun opsluiting door de Belgische overheid werd als een groot onrecht gezien, en het was voor hen tevens het bewijs van hun onderdrukking door de Belgische staat. De interneringen van mei 1940 hadden destijds dezelfde gevoelens te weeggebracht.²⁴⁴ In het eerder genoemde pamflet dat rondging, omschreven Vlaams-nationalisten zichzelf als 'gevangenen van den haatdragenden Belgischen staat' en spraken zij over de 'laatste ronde van den uiteindelijken bevrijdingsstrijd der Vlamingen'.²⁴⁵ Of zoals vNV'er Brouns het zag, was 'Vlaanderen [...] het eeuwige slachtoffer van de Belgische politiek'.²⁴⁶ In het dagboek van een gevangen Vlaams-nationalist die samen met Brouns in Luik was opgesloten, valt in maart 1946 te lezen: 'Maar bij dit volk is thans geen plaats meer voor ons.' Hij schrijft vervolgens dat de droom blijft voortbestaan en dat de opsluiting niet nutteloos mocht zijn: 'Wij offeren u ons celled. Voor 't heil van heel ons volk dat weet dat 't slechts door u kan goedheid winnen. Om u willen wij Vlaanderen beminnen.'²⁴⁷

Dat onder hen het idee bestond dat enkel de Vlaams-nationalisten opgepakt werden, blijkt uit meerdere egodocumenten. De veronderstelling dat de naoorlogse bestraffing door de Belgische regering was gebruikt om met de Vlaams-nationalisten af te rekenen, zou ook de herinnering aan de bestraffing van collaborateurs voor een groot deel gaan bepalen.²⁴⁸ Dat deze voorstelling van zaken destijds al ontstond, blijkt bijvoorbeeld uit een brief van een Antwerpenaar in september 1944: 'Ik geloof vast dat al onze bekenden opgesloten zitten. Waar gaat dat naartoe? En waarom? Het is een echte Vlaamsgezindenslaching, een revolutie en wat zal het gevolg zijn voor ons land?'²⁴⁹ Vanaf februari noteerde hij vervolgens in zijn dagboek hoe groot de haat tegen België werd door de strafrechtelijke executies van Vlaamse Waffen-ss'ers, in zijn ogen de beste strijders van Vlaanderen.²⁵⁰ Magistraat Ganshof van der Meersch was als hoogste baas van het militair gerecht in de ogen van opgesloten vNV'ers de belichaming van het kwaad.²⁵¹

Een aparte groep gevangenen vormden de bewoners van de

Duitstalige Oostkantons in het oosten van België. Deze gebieden waren na de Eerste Wereldoorlog via het Verdrag van Versailles ter compensatie aan België gegeven. Hitler schond dit verdrag echter tijdens de Tweede Wereldoorlog, waardoor de gebieden weer terug bij Duitsland kwamen. De Belgische regering maakte zich zorgen over hun (gebrek aan) loyaliteit aan de Belgische natie. Hoe verhiel den zij zich tot België en tot Duitsland? In februari 1945 werd door de Veiligheid van de Staat gerapporteerd dat de inwoners van de Oostkantons vooral een teruggetrokken en afwachtcnde houding in deze kwestie aannamen. Er was geen uitgesproken vijandigheid tegenover België of Duitsland of sprake van Duitsgezindheid. Op de vraag of zij het Duitse of het Belgische leger verkozen, antwoorden de jonge mannen, tot tevredenheid van het Hoog Commissariaat, dat zij liever het Belgische regime dan het Duitse hadden.²⁵²

Over de politiek-ideologische opstelling van Nederlandse gevangenen is voor deze periode veel minder bekend. Documentatie hierover ontbreekt. Pas na de algehele bevrijding van Nederland werden verslagen systematischer opgesteld en gearciveerd. In tegenstelling tot België had Nederland op dat moment nog nauwelijks middelen om de houding en het gedrag van de gevangenen te monitoren. In het bevrijde Zuid-Nederland zat de regering, in de vorm van het Militair Gezag, er veel minder bovenop en was zij minder aanwezig dan in België. Daarbij bestond onder de NSB, in tegenstelling tot de Vlaams-nationalisten, geen traditie om zich tegen de staat te verzetten. Dit is een belangrijk verschil in de houding van beide groepen en de reactie van de Belgische en Nederlandse overheid. Er zijn sporadisch verslagen over de periode vóór mei 1945. In een rapportage over kamp Vught werd bijvoorbeeld genoemd dat in februari een groepje NSB'ers in Vught vergaderingen hadden belegd over hoe ze de Duitsers konden helpen in de oorlogvoering.²⁵³ Hieruit blijkt dat ook de opgesloten Nederlandse collaborateurs het bijtje er nog niet bij neergelegd hadden.

De strijd ging nog altijd door en de oorlogvoering werd in de interneringskampen op de voet gevolgd. In het Klein Kasteeltje zou volgens het Hoog Commissariaat in januari 1945 'een vijfde colonne' zich organiseren. Hiervoor zouden gevangenen contact hebben met voormalige rexisten die op vrije voeten stonden. In het kamp wer-

den vergaderingen gehouden en afgesloten met de fascistische groet. Via het hoofd van de verpleging, ook een gevangene, werd Duitse clandestiene pers en het dagblad van Léon Degrelle *Le Pays Réel* het kamp binnen gesmokkeld.²⁵⁴ Ook uit een onderschepte brief van een geïnterneerde vnv'er en lid van de Zwarte Brigade bleek dat de moed nog niet werd opgegeven: 'Wij zullen zegepralen, tijdelijk verliezen, maar uiteindelijk overwinnen. [...] ik voorzie dat Duitsland hier nog komt en overwint.'²⁵⁵ Een belangrijk moment was de slag om de Ardennen in december–januari. In het Klein Kasteeltje legde een groep geïnterneerden haar hoop en lot duidelijk in handen van de Duitsers:

De fantastische geruchten over de Duitse opmars werden onthaald in een euforische sfeer. De vrouwen dachten elke ochtend op te staan met 'Aufstehen!'. En er werd niet meer gesproken over het werk van de consultatieve commissies. Men wachtte op de Commissie Von Rundstedt.²⁵⁶

In Antwerpen zou volgens een in januari 1945 opgesteld verslag 70 procent van de geïnterneerden een overwinning van nazi-Duitsland wensen, en 25 procent twijfelde er ook niet aan dat dit ging gebeuren.²⁵⁷ In het kamp van Sint-Kruis waren, volgens de Vlaams-nationalistische dagboekschrijver Watthy, de meningen over het einde van de oorlog verdeeld. Aan de ene kant waren er geïnterneerden die dachten dat terugkomst van de Duitsers hun enige redding was. Er werd druk gesproken over nieuwe Duitse bommen en wapens: 'Ze klampen zich aan ieder nieuwsje vast dat ook maar enige opklaring in hun toestand zou kunnen brengen.' Laplasse schreef in haar dagboek hoe de gevangenen in deze periode marsliederen zongen van de Zwarte Brigade en de ss.²⁵⁸ Aan de andere kant waren er gevangenen die niet op een Duitse herovering zaten te wachten.²⁵⁹ Zo namen de economische collaborateurs in het Antwerpse interneringcentrum een pro-Engelse houding aan.²⁶⁰ Omdat verreweg de meeste economische collaborateurs niet vanuit ideologische maar vanuit financiële motieven met de Duitsers hadden samengewerkt, is dit niet verwonderlijk.²⁶¹

De politieke uitlatingen van voormalige collaborateurs werden

ook na hun vrijlating door het Hoog Commissariaat in de gaten gehouden. In Vilvoorde werd een man opgepakt die de hergroepering van vrijgekomen geïnterneerden organiseerde en onderlinge hulpverlening bood. Tijdens de bezetting was hij ploegleider geweest van de Dietse Blauwvoetvondels. Hij was na de bevrijding onder de aandacht gekomen van agenten van de Veiligheid van de Staat omdat hij vanuit zijn onderduikadres contact zocht met geïnterneerden die vrijkwamen uit het interneringskamp van Vilvoorde. Bij een huiszoeking werden lijsten met namen van communisten gevonden die gebruikt moesten worden als er 'een nieuwe bevrijding' zou plaatsvinden. Deze pogingen tot hergroepering werden door de Veiligheid van de Staat gevolgd.²⁶² De surveillance op (voorlopig) vrijgelaten geïnterneerden was echter niet toereikend. Vaak had het Hoog Commissariaat geen idee waar de mensen gingen wonen, en of ze ook daadwerkelijk woonachtig waren op het adres dat hun was toegewezen. Dit was niet alleen van belang voor het Hoog Commissariaat, ook de geallieerde legers wilden dat toezicht op de verblijfplaats van (voorlopig) vrijgelaten geïnterneerden was.²⁶³

Ganshof van der Meersch schreef in maart aan de minister van Justitie dat uit onderzoek bleek dat de 'gevaarlijke, niet tot inkeer gekomen zijnde gemoedstoestand' ook bij veel vrijgelaten collaborateurs nog bestond. Bovendien brachten volgens Ganshof verbittering en wrok een gevoel van lotsverbondenheid teweeg en vonden er hergroeperingen plaats:

dat het zeer werkelijk gevaar bestaat dat tusschen de uit de interneerinscentra vrijgestelden en de nog in vrijheid verkeerende leden van het V.N.V, Dinaso, De Vlag, Rex en andere dergelijke staatsgevaarlijke groepeerings, een nieuwe vaste samenwerking tot stand zou komen, die het er zou op aanleggen een nieuwe liga op te richten met als doeleinde de eenheid en de heropleving van België te bestrijden, minstens van nu af te ondermijnen.²⁶⁴

Het was een profetie die bewaarheid zou worden.

2.8 De rechtspraak

Gedurende de slag om de Ardennen werd door het Hoog Commissariaat bepaald dat bij een nieuwe vijandelijke inval de gevangenen in de kampen per categorie moesten worden geëvacueerd. De eerste categorie die in aanmerking kwam voor evacuatie, betrof de gedetineerden die in afwachting verkeerden van een zitting voor het Militair Gerechtshof, de gedetineerden zonder aanhoudingsmandaat en de geïnterneerden die als gevaarlijk werden beschouwd. Daarna zou men de minder gevaarlijke gevallen evacueren en tot slot diegenen die in eventuele vrijheid geen gevaar vormden.²⁶⁵ Ook in Nederland werd stilgestaan bij de mogelijkheid dat de bevrijde gebieden opnieuw veroverd zouden worden door de Duitsers. De frontlijn zou kunnen opschuiven en zo dichterbij een interneringskamp komen te liggen. In dat geval moest er, net zoals in België, een onderscheid worden gemaakt tussen de verschillende groepen gevangenen. Noodzakelijk was om de 'zeer gevaarlijke' geïnterneerden, oudleden van de Wehrmacht, de SS, SA, Gestapo en Duitse ambtenaren gevangenen te houden. Deze mensen mochten niet (opnieuw) ten gunste van de Duitsers bijdragen aan de oorlogvoering. Op één na hoogste prioriteit kregen de gevangenen die 'politiek gevaarlijk' waren, zoals 'rasechte NSB'ers'. De laagste prioriteit had tot slot de als groep 'ongevaarlijk' bestempelde gevangenen, onder wie bijvoorbeeld alle vrouwen.²⁶⁶

Uit de evacuatieplannen blijkt wie er door de Belgische en Nederlandse overheid als 'zwarte' en als 'lichte' gevallen van collaboratie werden gezien. Ook wordt duidelijk dat de Belgische overheid eind 1944 al volop bezig was met de bestraffing van collaborateurs. In België kwam de rechtsgang sneller van de grond dan in Nederland. In Londen had de Belgische regering bepaald dat de bestraffing van collaboratie onmiddellijk moest plaatsvinden. Amnestiemaatregelen waren voor de Belgische regering ondenkbaar, de geschiedenis had immers laten zien dat een streep onder het verleden zetten niets goeds had opgeleverd.²⁶⁷ Op sommige plaatsen begonnen de inspecteurs van de staatsveiligheid eind september al aan de verhoren van de geïnterneerden die zich konden laten bijstaan door een advocaat.²⁶⁸ De eerste zittingen van de krijgsraden vonden in minder dan

drie weken na de bevrijding plaats: op 30 september werden de eerste vonnissen uitgesproken. Binnen een maand tijd werden ongeveer 370 dossiers behandeld. Toch duurde het door de enorme omvang van het aantal zaken een jaar voordat de Belgische militaire rechtbanken geheel geïnstalleerd waren en op volle snelheid werkten.²⁶⁹

In een vergadering van de Senaat werd geopperd dat het plaatsgebrek in de strafinrichtingen kon worden opgelost door de 'lichtere' gevallen die schuld bekenden, vrij te laten. De socialistische senator van Ieper Edgard Missiaen stelde voor hun burgerlijke en politieke rechten te ontnemen, 'met daarbij de verplichting, zoals de Duitsers met de Joden deden, een zeer zichtbaar kenteken te dragen en hun den toegang verbieden tot zekere voor het publiek open zijnde plaatsen'.²⁷⁰ Het dragen van een kenteken zou niet gebeuren, maar intussen werd wel gewerkt aan de burgerlijke epuratielwet waarmee leden van de pro-Duitse bewegingen als VNV, Rex en DeVlag buiten de krijgsraden om gestraft zouden worden door het afnemen van bepaalde rechten, zoals het stemrecht. Want, zoals de regering-Van Acker II in augustus 1945 verklaarde: 'Het ware onbillijk dat zij, die twijfel hebben gekoesterd omtrent 's lands lotsbestemming tijdens den oorlog, vergunning zouden bekomen zijn toekomst te beïnvloeden'.²⁷¹

De bestraffing in Nederland kwam veel later van de grond dan in België. Om de druk van de interneringskampen te halen, bleek snelle berechting echter noodzakelijk. De indruk bestond ook dat er nogal wat mensen ten onrechte in de interneringskampen zaten. Volgens Hendrik Johan Kruls, de chef-staf van het Militair Gezag, zat bijvoorbeeld alleen al in het kamp Reusel 40 procent van de gevangenen ten onrechte opgesloten.²⁷² Hij gelastte de kampcommandanten midden oktober 1944 de onschuldig opgesloten mensen in vrijheid te stellen, net als alle vrouwen met baby's en kinderen. Dit was echter een moeilijke opdracht omdat de kampcommandanten door het uitblijven van onderzoeken niet wisten wie er onschuldig waren. Eind januari wilde Kruls vervolgens dat alle heel lichte gevallen werden vrijgelaten, maar ook dit bleek in de praktijk moeilijk te organiseren.

De onderzoeken naar strafbare feiten en veroordeling of vrijla-

ting kwamen maar mondjesmaat op gang. De eerste zitting van het tribunaal in het zuiden (Breda) was pas op 8 mei 1945, de dag waarop Duitsland capituleerde en de Tweede Wereldoorlog in Europa ten einde kwam. Hoe komt het dat er voor die tijd niets gebeurde? Anders dan het Hoog Commissariaat in België kon het Militair Gezag niets betekenen inzake de berechtingen, want er was door de Nederlandse regering in ballingschap gekozen voor civiele en niet voor militaire rechtbanken. In Londen was in de Bijzondere Rechtspraak voorzien, onder andere met het Tribunaalbesluit van september 1944. Maar de invoering en toepassing van de besluiten kwamen niet zomaar van de grond. Anders dan België was Nederland tot mei 1945 slechts gedeeltelijk bevrijd. De minister van Justitie, Van Heuven Goedhart, moest hierdoor noodgedwongen in Londen blijven. Zijn afwezigheid maakte de werking van de tribunalen onmogelijk omdat de minister een zaak aan een tribunaal moest toevertrouwen voor het deze kon behandelen. Ook de Raad van State, die onder deze omstandigheden toestemming tot een vonnis kon verlenen (fiatexecutie), werd niet ingeschakeld omdat hij in het nog niet bevrijde Den Haag zetelde.

In december 1944 werden er daarom noodzakelijke wijzigingen aangebracht in het Tribunaalbesluit: er konden nu ook leken als lid van een tribunaal worden aangesteld. Het was namelijk moeilijk gebleken voldoende juristen voor deze taak te vinden. De fiatexecutie kwam met de besluiten te liggen bij de president van het tribunaal in Den Bosch. Toch kwamen de tribunalen ook na deze wijzigingen niet van de grond. De rechtsprekende leden van de tribunalen hadden bezwaren tegen het feit dat zij alleen de maatregel van tien jaar internering konden opleggen. Zo was dat destijds besloten in Londen. Maar konden bij nader inzien wel alle gevallen van 'landverraad' en collaboratie over één kam geschoren worden? In de discussie die hierover op gang kwam, stonden de grondslagen van de maatregel voorop: was internering eigenlijk bedoeld als een strafmaatregel of als een tuchtmaatregel? En hoe moest internering er dan uitzien? Onder welke voorwaarden en omstandigheden kwamen geïnterneerden in de kampen terecht? De beoogde heropvoeding van collaborateurs zorgde ook voor verwarring bij de tribunalen, want was heropvoeden eigenlijk wel een straf?²⁷³

Ook in kamp Vught ontstond onder personeelsleden discussie over welk doel de straf moest dienen. De kamparts, kamppredikant en kampaalmoezenier schreven begin 1945 een brief aan de chef-staf van het Militair Gezag Kruls, met hun visie op welk doel de straf van geïnterneerden moest dienen. Volgens hen was het opsluiten van de 'staatsgevaarlijken' en 'vijanden van het volksleven' alleen niet voldoende. Tijdens de opsluiting moest de voormalige collaborateur inzicht krijgen in 'de immoraliteit van zijn houding en handelen' en diende 'die karaktereigenschappen in hun verderfelijke werking uit te roeien en om te zetten'. Op die manier moesten voormalige NSB'ers en andere collaborateurs 'als burger een medebouwer word[en] van het Nederlandsche volksleven'. Hieruit klonk het idee door dat de misdadiger verderfelijk dacht en handelde, maar te verbeteren was. Het werd niet reëel gevonden om iedere geïnterneerde psychiatrisch te onderzoeken, maar om toch binnen te kunnen dringen in hun leefwerelden, werd aan een steekproef gedacht.²⁷⁴ Het commentaar van het personeel in Vught op de bestraffing van collaborateurs richtte zich op het morele vlak. 'Landverraders' moesten niet uitgestoten, maar 'heropgevoed' worden, zodat ze na de opsluiting als goede vaderlanders weer deel konden nemen aan de naoorlogse maatschappij. Hiermee liepen deze personeelsleden uit Vught voor op de discussie die in Nederland na de bevrijding van mei 1945 en in België vanaf 1946 werd gevoerd over de politieke en morele 'heropvoeding' van collaborateurs.

In december 1944 was het in Nederland nog altijd niet duidelijk aan wie de verzoeken tot invrijheidstelling gericht moesten worden. Officieel moest dit de instantie zijn die de persoon in kwestie interneerde, maar in de meeste gevallen was dit niet meer te achterhalen. In januari drong de procureur-generaal van Den Bosch erop aan dat de dossiers over de geïnterneerden zo snel mogelijk opgesteld werden. Pas nadien kon over vrijlating beslist worden. In Vught waren begin januari twee rechercheurs aan de slag gegaan om de dossiers op te stellen, maar omdat er geen eten voor hen kon worden voorzien, moesten zij hun werkzaamheden in het kamp staken.²⁷⁵

Door deze bureaucratische struikelblokken rondom het vrijlatingsbeleid moesten zwangere vrouwen bevallen in het kamp en stierven er enkele ouderen.²⁷⁶ In maart 1945 was de oudste persoon

die zich in kamp Vught bevond, 83 jaar.²⁷⁷ Pas eind april werd de kampcommandant door de chef-staf van het Militair Gezag gemachtigd moeders met baby's en vrouwen die langer dan zeven maanden zwanger waren uit het kamp te ontslaan. Zij kregen huis-arrest en een verbod om bezoek te ontvangen opgelegd.²⁷⁸ Het uitblijven van de verhoren drukte de stemming in de interneringscentra. De kampcommandant van Vught schreef in zijn rapportage van maart 1945 hoe sommige verdachten al zes maanden onschuldig vastzaten. Zij werden niet verhoord, en dit zorgde voor een toenevende onrust en verbittering. Vooral onder vrouwen zou de uitzichtloze situatie drukkend werken. Zij werden in de ogen van de kampcommandant 'nervuus' en 'prikkelbaar'.²⁷⁹

Als iemand eenmaal vrij werd gelaten, betekende dit niet dat hij ook direct naar huis kon. Vaak was er geen vervoer om van het kamp naar huis te komen. Zo werden 33 meisjes in februari 1945 uit kamp Vught uit internering ontslagen, maar konden zij door gebrek aan vervoer niet naar huis. Zij wilden dit zelf organiseren maar het Militair Gezag kon niet garanderen dat zij zonder begeleiding de brug bij Grave over zouden komen. De meisjes deden toch een poging maar werden niet doorgelaten om de Maas over te steken. Hierdoor moesten zij overnachten in een kazerne die bij de brug gelegen was en de volgende dag weer naar kamp Vught terugkeren.²⁸⁰

Intussen ontstond ook verwarring over de juridische categorie van de interneringskampen. In nieuwe circulaires had het Militair Gezag het onderscheid tussen bewarings- en verblijfskampen gehandhaafd. Alleen de niet-onbelangrijke toevoeging dat aan de verblijfskampen 'getracht moet [...] worden [...] zooveel mogelijk het vernederende en oonteerende karakter te ontnemen'²⁸¹, werd nu achterwege gelaten. Aan het onderscheid probeerden de kampcommandanten vaak tevergeefs vast te houden. De Centrale Adviescommissie van de bewaringskampen, bestaande uit voormalige illegale werkers, liet begin 1945 aan Kruls weten dat zij een duidelijker onderscheid wenste tussen geïnterneerden die in bewaring waren gesteld, en geïnterneerden die een verblijfplaats toegewezen hadden gekregen. De laatste groep kon namelijk in hun ogen niet gelijk worden gesteld met NSB'ers en moest dan ook een milder regime krijgen. De commissie adviseerde ook om politieke verdachten vrij te

laten als de openbare orde dat toestond. Dit kon gaan om mensen die weliswaar lid waren geweest van de NSB maar dit enkel als dekmantel hadden gebruikt of onder druk hadden moeten doen. Ook ten aanzien van jongeren moest milder worden opgetreden. Kruls stemde in met de zienswijze van de commissie.²⁸²

Niet alle personeelsleden deelden het idee dat er verschillende soorten kampen konden bestaan. Een medewerker van kamp Vught schreef hierover:

De leiders hebben gedecreteerd: 'dit kamp is alleen een bewarings en verblijfkamp'. Nu kan een kamp als dit in Vught alles zijn behalve een bewarings en verblijfkamp. Men kan konijnen in hokken doen 'verblijven' en ze zullen niet veel veranderen. Men kan een geslacht varken 'bewaren' in pekel. Maar hier zijn mensen, duizenden en duizenden mensen, met mensenzielen hoe dan ook. En men kan mensenzielen niet zonder meer 'bewaren' [...] Men kan er op zijn Duits een martelkamp van maken. Men kan er een strafkamp van maken. En kan er een werkkamp van maken. Men kan er een hard & streng heropvoedingskamp van maken. Maar droog weg een 'verblijf en bewaringskamp' wie dat uitvindt geeft zichzelf een brevet van volledige onbekwaamheid, juist voor dit zeer moeilijke werk.²⁸³

Ook in België werden vrijlatingen nodig geacht om de overbevolking van de interneringskampen tegen te gaan. De minister van Justitie Antoine Delfosse vond dat met het oog op de naderende winter van 1944–1945 zieken, zwangeren en bejaarden moesten worden vrijgelaten. Ook jonge mensen tegen wie de beschuldigingen niet van zware aard waren, konden op vrije voeten worden gesteld. Door de minister werden twee officieren van de Veiligheid van de Staat belast om naar de interneringskampen te gaan en vrijlatingen te gelasten. Ze konden wanneer nodig huisarrest – wat in feite opsluiting bleef – opleggen.²⁸⁴ Er was niet alleen haast geboden bij de onderzoeken omdat onschuldige mensen opgesloten zaten, ook de slechte materiële omstandigheden in de kampen en gevangnissen werden door de Belgische regering als zorgelijk ervaren. F. L. Ganshof rap-

porteerde in november 1944 dat de angst bestond dat dit niet alleen bij de geïnterneerden zelf, maar ook onder familie en vrienden op den duur een gewelddadige reactie tegenover de staat teweeg zou brengen.²⁸⁵

De geallieerden konden er ook druk op uitoefenen of iemand wel of niet in (voorlopige) vrijlating werd gesteld. In principe waren zij van mening dat iedereen die tijdens de bezetting een pro-Duitse houding had aangenomen, opgesloten moest blijven zolang het nog oorlog was. Zij waren verontrust dat deze mensen na hun vrijlating anderen zouden ophitsen tegen de geallieerde strijdkrachten. Ganshof van der Meersch deelde deze visie niet en protesteerde hiertegen. Hij vond dat niet alle '*petty collaborators*' moesten worden opgesloten, maar alleen de personen wier gedrag tijdens de bezetting deed vermoeden dat zij nu een gevaar voor de geallieerde strijdkrachten vormden.²⁸⁶

Voor de adviezen of iemand wel of niet vrijgelaten moest worden, richtte minister van Justitie Delfosse op 23 september 1944 in heel België consultatieve commissies op. Wanneer er door gebrek aan strafbare feiten geen zaak was voor de krijgsauditeur, nam een consultatieve commissie de zaak over. Die bepaalde wie vrij mocht komen en wie als verdacht moest beschouwd worden en dus in aanmerking kwam voor voorlopige hechtenis. Anders dan het Militaire Gerecht zouden deze commissies niet voor strafrechtelijke maar voor een administratieve afwikkeling van de internering gaan zorgen. De zaken van minderjarigen, bejaarden, zwangere vrouwen en zieken moesten het eerst door de commissies worden behandeld. Een commissie bestond uit een magistraat en/of een advocaat.²⁸⁷ Voormalige leden van verzetsbewegingen werden niet als dusdanig opgenomen, al kon het wel voorkomen dat dienstdoende magistraten tijdens de bezetting een verzetsrol hadden gespeeld.²⁸⁸ Over deze commissies circuleerden al snel een hoop geruchten en verdachtmakingen: ze zouden niet snel genoeg werken en waren corrupt. Vooral het idee dat de leden van de commissies om te kopen waren, werd veel gehoord.²⁸⁹ In Aalst bijvoorbeeld deden onder de plaatselijke bevolking geruchten de ronde dat leden van de consultatieve commissie om te kopen waren met 20.000 Belgische frank. Een onderzoek van de procureur des konings ontkrachtte deze praatjes

echter.²⁹⁰ De leden van de commissies werden in de publieke sfeer dikwijls aan de schandpaal genageld. Het ging hierbij dan om de vraag in hoeverre deze leden zich tijdens de bezetting als betrouwbare, goede vaderlanders hadden opgesteld.²⁹¹

2.9 Conclusie

De opsluitingen vanaf september 1944 tot de algehele bevrijding van Europa in mei 1945 vormden een grootschalige operatie waarbij talrijke mensen betrokken waren. De voorbereidingen die de Belgische en Nederlandse regeringen hiervoor tijdens de bezetting in Londen hadden getroffen, werden nu op de proef gesteld. Dat beide landen gedurende drie kwart jaar nog volop in oorlog verkeerden met Duitsland, bepaalde in belangrijke mate de contouren van het opsluitingsbeleid van beide regeringen. In Nederland compliceerde de slechts gedeeltelijke bevrijding van het land het een en ander. Omdat het noorden bezet bleef, kon de regering voorlopig niet terugkeren en diende zij het opsluitingsbeleid over te laten aan het Militair Gezag. België werd in het najaar van 1944 wel nagenoeg integraal bevrijd. Als gevolg daarvan kon de Belgische regering in september 1944 onmiddellijk terugkeren en het opsluitingsbeleid zelf vormgeven. De Belgische regering zag zich echter geconfronteerd met enkele ernstige politieke uitdagingen. Ten eerste wantrouwde de regering het communistische en leopoldistische verzet. Door het gebruik van geweld tegen collaborateurs en de Duitse bezetter hadden zij het legitieme staatsmonopolie op geweld aangetast. Deze groepen waren, in tegenstelling tot de regering in ballingschap, populair onder de bevolking. Gevreesd werd dat zij het geweldsmonopolie en het wankele gezag van de regering (verder) zouden ondermijnen, bijvoorbeeld wanneer zij een rol zouden spelen bij de arrestatie van collaborateurs. Ten tweede bleef onduidelijk wat de positie van de koning bij dit alles zou zijn. Die had in mei 1940 stellig geweigerd uit België te vertrekken, wat tot een breuk met de Belgische regering had geleid.

Ook het Nederlandse Militair Gezag liep tegen bemoeienis van voormalige verzetsbewegingen bij het oppakken van verdachten

aan. De chef-staf van het Militair Gezag besloot deze situatie te formaliseren en de irreguliere troepen officieel in te schakelen bij het arresteren en opsluiten van collaborateurs. De Belgische regering wilde een dergelijke ontwikkeling daarentegen koste wat kost vermijden; zij stuurde er juist op aan de betrokkenheid van verzetsgroeperingen bij de opsluitingen zo snel mogelijk in te dammen. De politieke transitie na de bezetting was in België dan ook precairder dan in Nederland. Omdat de Belgische regering zich ervan bewust was hoe fragiel haar legitimiteit was, gaf zij prioriteit aan het herstel van het geweldsmonopolie, een van de centrale grondvesten van de staatsmacht.

De aanhoudende oorlog leidde intussen tot mei 1945 tot problemen in de Belgische en Nederlandse interneringskampen. Met name aan voedsel en materiaal was als gevolg van de oorlog gebrek. De distributie van hetgeen er wel was, werd vervolgens ook door de oorlogvoering belemmerd. Bij de autoriteiten ontbrak het dikwijls niet aan de wil om dit te veranderen, maar het was niet altijd mogelijk de situatie onder de nog doorgaande oorlogvoering te verbeteren. In België had het Hoog Commissariaat voor 's Rijks Veiligheid de toestand wel sterker in de hand, in het bijzonder door het optreden van de auditeur-generaal Walter Ganshof van der Meersch. Desondanks bleven verzetsbewegingen zich, al dan niet gesteund door de lokale bevolking op straat, nog een tijdje met de interneringen bemoeien. Zoals substituut auditeur-generaal in Brussel William Hanssens het later verwoordde: 'De justitie was toen niet gewapend om het recht te doen eerbiedigen. De krijgsauditeurs hadden als enige wapen een vulpen, maar op straat krioelde het van de mitrailleurs.'²⁹²

Internerings als veiligheidsmaatregel illustreert het best in hoeverre het voortduren van de oorlog het opsluitingsbeleid bepaalde. De verdachten moesten immers niet enkel tegen gewelddadige acties vanuit de bevolking worden beschermd, maar ook wilden de regeringen voorkomen dat zij Duitsland zouden bijstaan in de oorlogvoering. De militaire en ideologische strijd was tussen september 1944 en mei 1945 immers nog niet gestreden, en aan beide kanten heerste nog onzekerheid over de uitkomst van de oorlog. Dat is ook terug te zien in de houding van opgesloten collaborateurs in de

kampen. Na hun opsluiting hing een deel van de gevangenen het nationaalsocialisme nog steeds aan, en de hoop op een Duitse overwinning bleef bij hen bestaan. Velen ervoeren hun opsluiting bovendien als onrechtvaardig. Dat versterkte hun afkeer van de Nederlandse of Belgische regering. Dit was vooral het geval bij de Vlaams-nationalisten. Zij zagen hun opsluiting als een onderdeel van een anti-Vlaamse campagne; al in het najaar van 1944 ontstond in hun milieu het beeld van de Vlaamse martelaren van de Belgische repressie.

De opsluiting was niet alleen een veiligheidsmaatregel, maar was natuurlijk ook als straf bedoeld. In september 1944 was de algemene verwachting dat er op de bevrijding een snelle bestraffing zou volgen. Het massale oppakken van verdachten van collaboratie symboliseerde de overgang van het oude naar het nieuwe regime. De nog doorgaande oorlog drukte echter ook een zware stempel op het verloop van de bestraffing. In Nederland belemmerde de gedeeltelijke bevrijding de slagkracht van de rechtbanken. Gevangenen wisten hierdoor niet waar ze aan toe waren en zaten lange tijd in een kamp zonder dat hun zaak in behandeling werd genomen. In België trad het militair gerecht wel onmiddellijk na de bevrijding in werking; eind september 1944 werd al de eerste rechtszaak gevoerd. De snelle bestraffing van de collaboratie bracht met zich mee dat de strafmaat in het begin hoog was. De oorlog was immers nog bezig en als gevolg daarvan was het klimaat streng. Daarnaast speelde de eerdere ervaring met de Eerste Wereldoorlog duidelijk een rol. Gebleken was dat de bestraffing na 1918 herhaling niet had kunnen voorkomen. Dat moest dit keer anders.

HOOFDSTUK 3

Collectieve uitsluiting na de bevrijding

3.1 Inleiding

In mei 1945 capituleerde Duitsland en kwam de Tweede Wereldoorlog in Europa definitief tot een einde. Ook Nederland werd nu, na een zwaar laatste bezettingsjaar, in zijn geheel bevrijd. De collaborateurs vormden op het moment dat het nationaalsocialisme definitief was verslagen, geen bedreiging meer. Toch werden toen de oorlog ten einde was in beide landen in korte tijd nog eens tienduizenden verdachten van collaboratie opgepakt. De collectieve wens om deze mensen uit de samenleving te verwijderen, was nog niet verdwenen. Integendeel, overal in West-Europa liepen de gemoederen tijdens de bevrijding hoog op, wat opnieuw voor gewelddadige acties tegen verdachten van collaboratie zorgde. Om de openbare orde te handhaven, was het nodig al deze duizenden verdachten onmiddellijk te arresteren en in een kamp onder te brengen. De context waarin deze arrestaties en interneringen plaatsvonden, was nu echter veranderd: de oorlog was immers voorbij. Het is de vraag of met de algehele bevrijding ook de tot dan toe meer lokale aanpak van de interneringen veranderde in een centrale aanpak. Het tempo en de manier waarop België en Nederland op sociaal, economisch en politiek vlak zouden herstellen, was hierbij van belang. De strafrechtelijke behandeling van de gevangenen in de kampen en gevangenis- sen hing sterk samen met de naoorlogse reconstructie. Waren de Belgische en Nederlandse overheden in staat het probleem van de behuizing en berechting van collaborateurs aan te pakken?

Tijdens de oorlog hadden sommige geïnterneerden nog op een uiteindelijke overwinning van nazi-Duitsland gehoopt. In die periode hadden zij daarom de strijd nog niet opgegeven. Na de oorlog had het voor de collaborateurs echter geen zin meer hun lot in han-

den van de Duitsers te leggen: ze waren verslagen en de rollen waren nu blijvend weer omgekeerd. Zorgde het definitief verliezen van de oorlog ervoor dat de houding van de gevangenen veranderde? Hoe beïnvloedde de bevrijding de stemming in de kampen en de manier waarop gevangenen terugkeken op het nationaalsocialisme? En hoe ging het personeel in de kampen nu met de gevangenen om? Verplaatste het geweld van de straat zich naar de Belgische en Nederlandse kampen?

Na de massale opsluiting in mei 1945 begon men zich al snel af te vragen wat er met alle verdachten van collaboratie moest gaan gebeuren. Konden de gevangenen in deze omstandigheden op lange termijn wel in het interneringskamp blijven? Het waren misstanden in de kampen die in Nederland door een groep jonge juristen werden aangegrepen als argument voor massale vrijlating van 'lichte' gevallen van collaboratie. Eind oktober kwam de regeling Besluit Politieke Delinquenten tot stand waarmee dit mogelijk werd. Eerder al kwam een soortgelijk besluit in België tot stand. In september 1945 werd de burgerlijke epuratie uitgevaardigd waarmee een grote groep collaborateurs aan gevangenisstraf zou ontsnappen. Hoe kon het dat slechts enkele maanden na de bevrijding, toen de roep om alle collaborateurs uit de samenleving te verwijderen zo hard had geklonken, de Londense wetten al werden aangepast om zo grote groepen mensen uit de kampen of gevangenisstraf te halen? Betekende dit dat de houding tegenover collaborateurs al direct milder was geworden?

3.2 Wie wind zaait, zal storm oogsten

In het Belgische Aalst verscheen op 7 mei, de dag voor de Duitse capitulatie, een plakbrief met de volgende tekst:

Waarde Medeburgers,

De oorlog is ten einde. Na lange jaren van terreur en lijden onder het juk van het nazibeest zijn diegenen die het Hitlermonster hebben gesteund met al zijn krachten, nog steeds in volle vrijheid. Nu is het genoeg.¹

De onvrede over het arrestatiebeleid ten aanzien van collaborateurs klonk duidelijk door in de brief. Het regionale comité van het communistisch georiënteerde Onafhankelijkheidsfront waarschuwde dat wanneer het recht niet snel geschiedde, het front het heft in eigen hand zou nemen. In Londen had de Belgische regering zich eerder voorgenomen dat eigenrichting koste wat kost moest worden voorkomen. Vanuit de staat bekeken was het voor de handhaving van de lokale orde en voor de veiligheid van verdachten van collaboratie van belang hen direct te interneren of huisarrest op te leggen. Op die manier wilde de Belgische overheid voorkomen dat er net als in september 1944 ruimte ontstond voor eigenrichting van verzetsbewegingen en de lokale bevolking. In april 1945 was de Belgische regering daarom begonnen met het voorbereiden van nieuwe interneringen.² Toch kon eigenrichting ook dit keer niet helemaal worden voorkomen.

In de maanden na september 1944 was publieke onvrede over de bestraffing van collaborateurs ontstaan. Het ging in de ogen van brede lagen van de bevolking allemaal te traag en de straffen waren niet in alle gevallen zwaar genoeg. Verzetsbewegingen lieten duidelijk weten dat zij een snellere en strengere rechtspraak voor collaborateurs eisten. In mei 1945 werden op allerlei plaatsen strooibriefjes van verzetsbewegingen verspreid waarin de onvrede over het niet oppakken van collaborateurs duidelijk werd gemaakt. Het Onafhankelijkheidsfront in Charleroi schreef: 'De gezonde bevolking van het land eist de onmiddellijke arrestatie van de verraders en collaborateurs. Als ze de Duitse overwinning gewenst of bevorderd hebben, dat ze dan samen met Duitsland ten onder gaan.'³ In andere briefjes werden collaborateurs aangeklaagd, soms compleet met namen en adressen. Gewraakte gezinnen werden op sommige plaatsen aangespoord hun woonplaats zo snel mogelijk te verlaten.

Het rumoer dat in mei 1945 in België op straat ontstond, was een herhaling van september 1944. Het definitief eindigen van de oorlog en de daarmee gepaard gaande terugkeer van landgenoten uit het verslagen Duitsland zorgde voor gewelddadige acties tegen collaborateurs.⁴ Enerzijds keerden nieuwe verdachten van collaboratie terug naar België, zoals Waffen-ss'ers. Anderzijds kwamen in deze maanden vele politieke gevangenen uit Duitsland terug naar huis.

Zij konden nu pas vertellen over wat zij hadden meegemaakt in de concentratiekampen. De ontberingen waaraan deze mensen hadden blootgestaan, drongen nu pas door in de openbaarheid. Ook het besef dat vele anderen niet meer thuis zouden komen, resulteerde in verslagenheid die zich dikwijls omzette in woede tegenover plaatselijke collaborateurs. Zij werden verantwoordelijk gehouden voor het leed dat talloze families was aangedaan. De emoties die onder de Belgische bevolking in de maanden daarvoor enigszins waren afgekoeld, bereikten nu een nieuw hoogtepunt. Het idee dat deze 'landverraders' met de politieke gevangenen en andere slachtoffers van de Duitse repressie samen moesten leven, werd voor onmogelijk gehouden. Zoals het Onafhankelijkheidsfront dit in een plakbrief verwoordde: 'Wij willen dat onze gemartelde medeburgers uit de concentratiekampen verlost, in een gezuiverde stad kunnen rondwandelen.'⁵ Net als in september 1944 klonk daarom opnieuw de eis dat iedereen die verdacht werd van landverraad en collaboratie, uit de samenleving verdween.

De teruggekeerde politieke gevangenen uit Duitsland wezen ook nieuwe verdachten van collaboratie aan. Een nieuwe golf van geweld op straat kwam hierdoor op gang. Net zoals in september 1944 werden huizen van gezinnen die bekendstonden als pro-Duits, beklad met leuzen en vernield. Volgens de krijgsauditeur van Gent was het vernielen van de eigendommen van 'anti-vaderlandsche gezinden' door de lokale bevolking een 'onvermijdelijke' reactie geweest op de terugkeer van de gevangenen uit de Duitse concentratiekampen.⁶ De collaborateurs zelf werden ook aangevallen, soms met fatale afloop. Zo werd een Waffen-ss'er in Oostende herkend toen hij van het front terugkeerde. De lokale bevolking gooide hem vervolgens in de dokken waar hij verdrong.⁷ En in Maaseik werd een voormalig lid van de Gestapo door de lokale bevolking dusdanig mishandeld dat hij overleed.⁸ Op allerlei plaatsen kwamen die dagen honderden actievoerders samen. In Hasselt bijvoorbeeld wilde een groep mensen die zichzelf het 'volksgerecht' noemde, een verbod op de bijstand van advocaten voor 'onwaardigen'. Ook zouden de collaborateurs verhoord moeten worden volgens dezelfde methodes die de Gestapo destijds had toegepast.⁹

Voor deze mensen gold het principe van oog om oog, tand om

tand. Bekeken vanuit het perspectief van de openbare orde was het daarom noodzakelijk mensen die al eerder in vrijheid waren gesteld, door de politie en Rijkswacht opnieuw te laten interneren. Op dat moment hadden 15.000 van de bijna 44.000 gevangenen het interneringskamp immers alweer verlaten en ook zij waren doelwit van nieuwe gewelddadige aanvallen door de lokale bevolking. De minister van Justitie Du Bus du Warnaffe beval daarom op 11 mei 1945 alle krijgsauditeurs tot 'het weder-interneeren van alle personen, wier behoud op vrije voeten van aard is schandaal te verwekken'.¹⁰ Enkele dagen daarvoor hadden de minister van Justitie en de minister van Binnenlandse Zaken in radiotoespraken bekendgemaakt dat iedere 'verrader' opnieuw moest worden geïnterneerd. In deze radioboodschappen werd het militair gerecht verweten dat het mensen op een onverantwoordelijke manier eerder had vrijgelaten. De verschillende gerechtshoven reageerden verbolgen op deze beschuldigingen. Auditeur-generaal Ganshof van der Meersch liet weten niets te herkennen in de beschuldigingen. Immers, niet de krijgsauditeurs maar de verschillende consultatieve commissies waren verantwoordelijk geweest voor de vrijlatingen. Door de beslissingen die zij hadden genomen, was er rumoer op straat ontstaan.¹¹

Deze radioboodschappen deden het vertrouwen van de Belgische bevolking in de krijgswaarden geen goed en van op de straat klonk de roep om een strengere rechtspraak. Er heerste onvrede over de in-vrijheidstellingen en het niet onmiddellijk uitvoeren van de doodstraf nadat deze was uitgesproken. Ook het door de complexiteit van de dossiers uitblijven van vonnissen tegen grote collaborateurs deed het vertrouwen in de krijgswaarden geen goed.¹² Maar de oproep tot nieuwe interneringen zorgde er wel voor dat de frequentie van de gewelddadige acties op straat vanaf midden mei flink afnam.¹³

In Nederland brak de feestvreugde pas echt los toen Duitsland op 8 mei onvoorwaardelijk capituleerde. De geallieerde troepen waren in de herfst van 1944 niet verder gekomen dan de grote rivieren. De laatste bezettingsmaanden waren vervolgens de zwaarste van de Duitse overheersing in Nederland geweest. De Hongerwinter in het westen van het land, de toenemende Duitse terreur tegen de bevolking en de gedwongen deportatie van arbeiders naar Duitsland hadden nog vele duizenden slachtoffers gemaakt. Onder deze omstan-

digheden was het wettelijk en bestuurlijk gezag verder gedesintegreerd, en onder het mom van 'alles of niets' waren veel overgebleven leden van de NSB zich steeds meer met de Duitsers gaan vereenzelvigen en nog radicaler gaan optreden.¹⁴ De tegenstellingen tussen collaborateurs en niet-collaborateurs waren als gevolg hiervan nog intenser geworden.

De bevrijdingsfeesten zoals die in België vanaf september 1944 waren gevierd, vonden nu pas plaats in grote delen van bevrijd Nederland. De nationale euforie was groot, en overal werden de verdachten van collaboratie massaal opgepakt. Onder grote belangstelling werden de collaborateurs op straat ritueel bijeengedreven en bespot. In Amsterdam moesten de collaborateurs onder belangstelling van een grote menigte de matten van de synagoge op elkaar uitkloppen.¹⁵ Elders werden mensen die als pro-Duits bekendstonden, ten overstaan van een groot publiek gedwongen het Wilhelmus te zingen. Vrouwen die beticht werden van seksuele betrekkingen met Duitsers, werden kaalgeknipt.¹⁶ In Amersfoort werd een pop opgehangen die een beruchte Landwachter moest voorstellen. Om zijn nek hing een bord met de tekst 'Vaak hebben we voor je moeten lopen, nu zullen we je opknopen.'¹⁷ In Putten werden de voormalige NSB'er en burgemeester F. Klinkenberg en de beruchte NSB-groepsleider Piet Goedvree aangevallen door de lokale bevolking toen zij van het bureau van de Politieke Opsporingsdienst (POD) terug naar het interneringskamp in Harderwijk werden gebracht. Klinkenberg en Goedvree werden verantwoordelijk gehouden voor de razzia die de Duitsers op 1 oktober 1944 in het Gelderse dorp hadden uitgevoerd. Toen waren honderden huizen in brand gestoken als vergelding op een aanslag door het verzet op de *Höherer SS-und Polizeiführer* Hanns Rauter. Alle mannen van Putten van zeventien tot vijftig jaar waren gedeporteerd naar dwangarbeiderskampen in Duitsland. Van deze 589 gedeporteerden keerden er na de bevrijding maar 48 terug naar Nederland, wat een enorme verslagenheid onder de bevolking van Putten teweegbracht.¹⁸ Over het onthaal van deze beruchte NSB'ers door de bevolking verklaarde het hoofd van de lokale Opsporingsdienst later:

Er stonden wel 300 personen te wachten, toen Klinkenberg en Goedvree op de laadbak van die auto plaats hadden genomen, stortten de aanwezige Puttense bevolking zich op de auto en ranselden beide NSB'ers af. Zij sloegen Klinkenberg met stenen en stokken. Diegenen die belast waren met de bewaking der beide NSB'ers stonden tegen deze woedende mensenlawine volkomen machteloos.¹⁹

Het voorbeeld van Putten geeft duidelijk aan dat er een nauwe relatie bestond tussen de intensiteit van geweld tijdens en na de bezetting.

In Nederland was de bevoegdheid tot het arresteren van collaborateurs officieel nog steeds in handen van het Militair Gezag. De Binnenlandse Strijdkrachten hadden als gevolg van de conflicten die zich in het bevrijde zuiden hadden afgespeeld, hierin echter een steeds grotere rol gekregen. Tijdens de bevrijding in mei 1945 werd de synthese duidelijk tussen legaal en illegaal in de nieuwe arrestatieregeling.²⁰ Hierin was bepaald dat de arrestatie van collaborateurs in vier fases zou moeten plaatsvinden. De voormalige verzetsbewegingen speelden in bijna alle fases een grote rol.²¹ In de eerste fase was de nog niet gezuiverde politie uitgeschakeld en lagen de arrestaties in handen van de Binnenlandse Strijdkrachten. In de tweede fase zou de Politieke Opsporingsdienst, de overheidsinstelling die vanaf februari 1945 belast was met het opsporen van oorlogsmisdadigers, de bevoegdheid tot arresteren hebben. In de praktijk bleven vele leden van de Binnenlandse Strijdkrachten echter betrokken bij de arrestaties in deze fase omdat zij ondertussen waren toegetreden tot een van vele afdelingen van de Politieke Opsporingsdienst. Leden van de Politieke Opsporingsdienst bepaalden ook welke politiemannen bij de opsporing van collaborateurs werden betrokken. Op het moment dat het lokale politieapparaat was gezuiverd, trad de derde fase in werking. Hierin fungeerde de politie als het normale hulpapparaat van het Militair Gezag. In de laatste fase ten slotte zou de Politieke Opsporingsdienst in de politieapparaten opgaan. Pas dan zouden de leden van de Binnenlandse Strijdkrachten geen rol meer spelen bij het arresteren van collaborateurs.

Het Militair Gezag had bepaald wat arrestanten mochten meenemen naar het interneringskamp: een of twee dekens, rantsoen voor

48 uur, een koffer of rugzak, een paar werklaarzen, twee paar sokken, twee onderbroeken, twee hemden, een werkpak, een pullover, een eetnap, drinkbeker en lepel, twee handdoeken, zeep en toiletartikelen. Op papier zouden de verdachten zelf in hun eerste levensbehoeften voorzien. In de praktijk kwam daar niet veel van terecht. De verdachten werden onder veel belangstelling opgehaald, en er werd hun dikwijls geen tijd gegeven om hun benodigdheden nog te pakken. Als ze hiervoor wel de kans kregen, waren hun spullen soms bij aankomst in het interneringskamp al verdwenen. Het Militair Gezag had ook bepaald dat voor de achtergebleven kinderen maatregelen genomen moesten worden, zodat ze niet onverzorgd achter bleven. Dat kwam vaak neer op hulp van het particulier vangnet. Andere familieleden, kinderbescherming of kerkelijke instellingen namen de zorg voor de achtergebleven kinderen op zich.²²

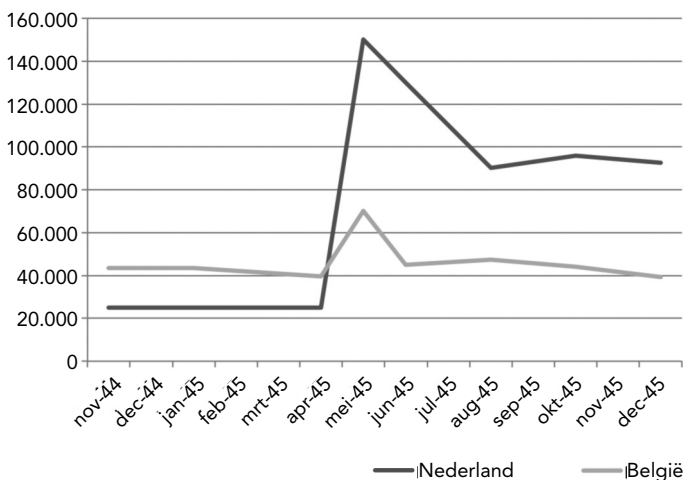
Onder deze omstandigheden werden in Nederland meer mensen gearresteerd dan op de arrestatielijsten stonden. Iedereen die enigszins verdacht was, werd meegenomen naar het bureau van de Politieke Opsporingsdienst of naar het plaatselijke interneringskamp. Het kwam ook voor dat sommige mensen zich vrijwillig meldden bij het lokale interneringskamp. De kampcommandant in Leeuwarden bijvoorbeeld schreef in zijn dagboek dat NSB'ers zichzelf kwamen aangeven.²³ Dit kon zijn uit angst om het slachtoffer te worden van de acties van de lokale bevolking, of om te vermijden onder publieke belangstelling uit huis te worden gehaald. Ook waren er mensen die dachten dat hun niets te verwijten viel maar toch bang waren dat hun gedrag tijdens de bezetting verkeerd geïnterpreteerd zou kunnen worden. Zij legden daarom preventief een verklaring over hun gedrag af in het plaatselijke kamp. Dat ze vervolgens in het kamp moesten blijven, kwam als een donderslag bij heldere hemel.²⁴

Door deze massale, ongecontroleerde arrestaties wordt de periode na de bevrijding in Nederland ook wel de 'wilde fase' genoemd: pas na januari 1946, toen het Militair Gezag opgeheven werd, zou er sprake zijn van een 'ordelijke fase'.²⁵ De regie van de Nederlandse staat, al dan niet in de vorm van het Militair Gezag, ontbrak in de wilde fase. Het Nederlandse bestuursapparaat was door het vernietigende laatste bezettingsjaar dusdanig aangetast dat het gezag ervan

sterk was gedesintegreerd. Dat was anders in België waar de Belgische staat in deze periode veel meer de controle had over de bestrafing van collaborateurs. In tegenstelling tot september 1944 waren de verzetsbewegingen inmiddels ontwapend, en zonder wapen konden zij bij de arrestaties een minder grote rol spelen. Het was aan de politie en de Rijkswacht om de verdachten op te pakken, en de Belgische regering had de zaak dit keer wel volledig in handen. In Nederland daarentegen belichaamde het Militair Gezag tijdelijk de regeringsmacht en het Militair Gezag had de arrestatiebevoegdheid overgeheveld naar de voormalige verzetsbewegingen die verenigd waren in de Binnenlandse Strijdkrachten. Deze bepalingen hadden effect op de omstandigheden binnen de kampen en gevangenissen en op de behandeling van gevangenen door het personeel.

3.3 Opsluiting na de bevrijding

De bevrijding van mei 1945 zorgde in Nederland pas echt voor massale opsluiting van collaborateurs, en in België was sprake van een tweede interneringsgolf. Volgens een berekening van het Militair Gezag waren er eind september 1945 in Nederland 139 kampen en ruim 86.000 geïnterneerden.²⁶ Als ook de collaborateurs in de gevangenissen erbij worden gerekend, moet het totaal aantal mensen dat was opgesloten echter veel hoger hebben gelegen. De meeste studies gaan uit van ongeveer 120.000 tot 150.000 gevangenen. Van hen was in januari 1946 ongeveer een kwart weer vrijkomen. In België schoot het aantal gevangenen in mei 1945 door de herinterneringen weer omhoog van ongeveer 40.000 naar 70.000 mensen. Tegen het einde van het jaar was dat aantal reeds gehalveerd. De exacte cijfers zijn echter niet meer te achterhalen en dus kan niet met precisie worden vastgesteld hoeveel mensen korte of langere tijd werden opgesloten als gevolg van (vermeende) collaboratie. Wat de grafiek, ondanks het gebrek aan exactheid, laat zien, is hoe de opsluiting in Nederland en België min of meer evolueerde. De bevolkingsaantallen in beide landen waren op dat ogenblik ongeveer hetzelfde (ruim acht miljoen).

Grafiek 3.1: Nominale weergave van het aantal mensen opgesloten op verdenking van collaboratie in Nederland en België.²⁷

De grafiek laat zien dat in Nederland tot mei 1945 veel minder mensen werden gearresteerd dan in België. Dit kwam doordat Nederland nog voor een groot deel bezet was. Bovendien hadden de opgesloten mensen in Zuid-Nederland weinig kansen om in die periode weer vrij te komen. Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, was de Nederlandse gerechtelijke macht in deze periode volkomen lamgelegd en vonden er geen rechtszaken plaats. In België daarentegen werkten de militaire rechtbanken en de consultatieve commissies op dat moment al wel op volle toeren en waren voor mei 1945 ongeveer 15.000 mensen vrijgelaten. Daar komt het belangrijke verschil bij dat internering in België altijd als een tijdelijke maatregel werd gezien, terwijl in Nederland speciaal opgerichte tribunalen collaborateurs een straf van tien jaar internering in een kamp konden opleggen. De evolutie van de opsluitingen verschilde dus aanzienlijk in Nederland en België in de periode na september 1944. In beide landen piekte het aantal vervolgens weer in mei 1945, waarbij opvalt dat er in Nederland in korte tijd mensen massaal werden opgesloten. In totaal werden er in Nederland bijna twee keer zo veel mensen op verdenking van collaboratie opgesloten als in België. Dit is een opmer-

kelijk gegeven omdat de mate van collaboratie in beide landen gelijk was geweest.

Hoe is het mogelijk dat in Nederland zoveel meer mensen in een interneringskamp terecht kwamen? Het kan zijn dat er hier veel meer mensen door de lokale bevolking werden aangegeven, bijvoorbeeld als gevolg van de laatste zware oorlogsmaanden die veel slachtoffers hadden gemaakt. Het is niet ondenkbaar dat de haat tegen 'landverraders' en collaborateurs als gevolg hiervan in Nederland op dat ogenblik veel sterker was dan in België. Ook kwam de bevrijding, anders dan in België, gefaseerd en de uiteindelijke bevrijding resulteerde in een grote, collectieve euforie. Daarbij waren de aantallen van collaboratie misschien wel gelijkaardig, de normen voor de zuivering in Nederland waren strenger geformuleerd dan in België. Onder zowel de Nederlandse regering in ballingschap, de Nederlandse bevolking als de verschillende verzetsbewegingen was er een consensus dat collaborateurs massaal uit de samenleving moesten worden gezet. Ook na de bevrijding heerste er in de politiek een consensus. De politieke verdeeldheid zoals die in België voorkwam, bestond in Nederland niet.

In België werden de eerder opgedoekte interneringskampen opnieuw aangewend voor de opsluiting van duizenden verdachten. Er werd nog steeds geïnterneerd in kampen die destijds ook door de Duitsers werden gebruikt. Dat er nu in Breendonk collaborateurs zaten, lag bij sommigen gevoelig. Volgens het *Front*, de krant van het communistische Onafhankelijkheidsfront, was het interneringskamp Breendonk een 'lustoord der incivieken'.²⁸ Geïnterneerden zouden de gelegenheid hebben om er te zonnebaden. Dit deed geen eer aan de politieke gevangenen die tijdens de bezetting in Breendonk hadden gezeten: 'Het is de grootste schande, de grootste oneer ooit onze Mannen van den Weerstand aangedaan.' *Front* noemde het een 'hemeltergend schandaal'. Het pleitte ervoor dat Breendonk een symbool en gedenkplaats zou worden en geen 'lustoord voor de moordenaars onzer bevolking, voor de handlangers van de nazihonden'. De krijgsauditeur van Antwerpen was door een voormalige gevangene van Breendonk op de hoogte gebracht van de situatie. Hij schreef: 'Het is dus niet te verwonderen dat een dergelijke vaderlander [...], destijds in hetzelfde kamp van Breendonk gefolterd door

den bezetter, zijn rechtmatige verbazing uitdrukt over de wijze waarop plichtigen tegen het vaderland, in een Belgische Staatsinstelling van het Gevangeniswezen, beheerd worden.²⁹

Ook in Nederland werden voormalige kampen van de Duitsers gebruikt voor de internering van NSB'ers en andere collaborateurs. Daarnaast gebruikte het Militair Gezag allerlei mogelijke andere plaatsen als interneringskamp zoals centrale noodziekenhuizen, kampen van de Nationale Arbeidsdienst, religieuze gebouwen zoals katholieke missiehuizen in Limburg en Duitse barakkenkampen. Er werd ook geïnterneerd in kampen van de Dienst Uitvoering Werken (DUW), een organisatie opgericht door het Militair Gezag om onvrijwillig werklozen weer aan het werk te krijgen. Ook minder voor de hand liggende locaties werden bij gebrek aan alternatieven aangewend. In Scheveningen werden in de woonwijk Duindorp verdachten van collaboratie ondergebracht. Tijdens de bezetting was deze stadswijk ontruimd vanwege de bouw van de *Atlantikwall*, de verdedigingslinie van de Duitsers. Na de bevrijding moesten de bewoners wachten tot ze weer in hun huizen konden zolang verdachten hier werden geïnterneerd.

Net als in de periode van september 1944 tot mei 1945 werden de geïnterneerden binnen het '*web of detention*' veel overgeplaatst van het ene naar het andere kamp.³⁰ Het kwam voor dat iemand gedurende elf maanden in zeven verschillende kampen zat.³¹ Voor mei 1945 was de doorgaande oorlogvoering nog een argument geweest voor verplaatsingen: de gevangenen mochten vanuit veiligheidsoverwegingen niet te dicht bij het front opgesloten zitten. Na mei 1945 was dit argument vervallen. Nu was er sprake van verplaatsing omdat een kamp van tijdelijke aard was en al snel werd opgeheven. Ook kon de verdachte voor het lopende onderzoek op een andere plek gewenst zijn voor verhoor. In België was op 14 september 1945 besloten dat veroordeelden hun straf konden uitzitten in interneringskampen en dus niet altijd overgeplaatst moesten worden naar een gevangenis.³² Mensen konden door die maatregel dan blijven waar ze zaten, waardoor er minder overplaatsingen plaatsvonden.

Met het oog op de scheiding van 'lichte' en 'zware' gevallen in de centra kon de bevolking van een kamp of gevangenis ook steeds worden herschikt. De gevangenen moesten namelijk, zoals was be-

paald in het bestaande Belgische en Nederlandse gevangenisbeleid, per categorie (man, vrouw, licht, zwaar) worden opgesloten. In België was hier tussen september 1944 en mei 1945 al een aanvang mee gemaakt, in Nederland was dit door plaatsgebrek en vervoersproblemen nog onmogelijk geweest. Als er al vervoer was, was er door de enorme schaarste die er heerste, niet altijd benzine voorhanden. Dit leidde tot ongewone situaties: in Veendam zag de kampcommandant zich bijvoorbeeld genoodzaakt een auto van een inmiddels ontslagen gevangene te huren.³³ Door de toestroom van nieuwe geïnterneerden in mei 1945 kwamen echter ook in België verschillende categorieën bij elkaar in de barakken en gevangencellen terecht. Zo moesten in de overvolle gevangenis in Antwerpen minder zware gevallen hun cel noodgedwongen met ter dood veroordeelden delen.³⁴ Dit was in de ogen van de bestuurders een ongewenste situatie omdat van de ter dood veroordeelden (net als van ss'ers) werd gedacht dat ze een slechte invloed zouden hebben op het moreel en houding van minder zware gevallen. Het opsluiten van meerdere mensen in een cel was voor de autoriteiten tevens ongewenst omdat het volgens hen homoseksualiteit kon bevorderen.³⁵ Ook werd gevreesd voor meer ontsnappingen onder ter dood veroordeelden en ss'ers. De bewaking moest daarom eveneens strenger zijn.³⁶ Met het oog hierop werd in 1945 een kamp in Leopoldsburg in de Kempen opgericht dat speciaal bedoeld was voor ss'ers en andere wapendragers. Een dergelijk kamp was nu gewenst omdat, met het definitief eindigen van de oorlog, groepen ss'ers terugkeerden van het front.

Zoals in België de gevangenen een behandeling naargelang de ernst van hun collaboratie kregen, werd ook in Nederland direct geprobeerd verschillende categorieën, zoals mannen en vrouwen en verschillende typen van collaboratie, in het kamp of in de gevangenis van elkaar te scheiden.³⁷ Hoewel in de praktijk allerlei verschillende verdachten bij elkaar in een kamp terecht kwamen, bleef het door de Nederlandse regering in Londen gemaakte onderscheid tussen bewarings- en verblijfkampen in theorie gehandhaafd. Zo schreef kolonel H. Sniijders van het Militair Gezag eind juli 1945 aan alle kampcommandanten dat het voor de zwaardere gevallen in de bewaringskampen verboden was sigaretten te ontvangen 'zoo lang

de burgerij nog praktisch hiervan verstoken is', terwijl de lichtere gevallen in de verblijfkampen wel hetzelfde rantsoen als de burgerbevolking mochten ontvangen.³⁸

Met de zware gevallen werden vooral voormalig ss'ers, verraders/verklikkers, SD-agenten en Landwachters bedoeld. Voor deze groep waren een goede afrastering van het kamp en strenge bewaking nodig. Er kwamen daarom, net zo als in België, speciale kampen voor wapendragers, zoals legerplaats Harskamp op de Veluwe. Een inspecteur van het Militair Gezag merkte hierover op: 'Het lijdt geen twijfel, dat voor deze lieden, met het oog op onderzoek en evtl. berechting, andere normen dienen te worden gesteld voor hun bewaring.'³⁹ Dit betekende in de praktijk dat de bewaking van deze mensen strenger moest zijn. Omdat zij als soldaat ontberingen aan het front gewend waren, mochten de omstandigheden waarin ze opgesloten werden ook minder goed zijn dan voor andere gevangenen. Fort Honswijk in Utrecht aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie vond het Militair Gezag vanwege de primitieve omstandigheden dan ook alleen geschikt voor de interneringen van 'oorlogsmisdadigers' en 'zware jongens'.⁴⁰

De mensen in de interneringskampen hadden tussen september 1944 en mei 1945 net als de vrije bevolking te maken gehad met schaarste. Er werd honger geleden en er was te weinig materiaal om alle gevangenen een behoorlijk onderkomen te garanderen. Door de vele inspecties waren het Belgische Hoog Commissariaat en het Nederlandse Militair Gezag op de hoogte van deze nijpende tekorten. De nog voortdurende oorlog zorgde er echter voor dat vrijwel iedereen met schaarste te kampen had. Er moesten daarom keuzes worden gemaakt, en mede onder druk van de lokale bevolking lag bij de verdeling van voedsel en materiaal de prioriteit niet bij de gevangenen. Met het definitief eindigen van de oorlog veranderde er niet direct iets aan de schaarste. Met name in Nederland had het laatste bezettingsjaar een spoor van vernieling achtergelaten in het hele land. Ook was er weinig voedsel voorradig en was de distributie nog lange tijd moeilijk te regelen. Het vervallen interneringscentrum aan de Grote Looiersstraat in Maastricht bijvoorbeeld was na een jaar nog steeds niet opgeknapt omdat er nog altijd geen materiaal was.⁴¹

Door het gebrek aan voedsel en materiaal begon het Militair Gezag zich zorgen te maken over hoe de overvolle interneringskampen de komende winter moesten doorkomen. In de zomer van 1945 werd een vliegende colonne samengesteld die alle honderddertig kampen moest inspecteren op hun winterbestendigheid. Deze rapporten werden opgesteld in een periode waarin aan personeel, papier en vervoer gebrek was. Het was daarom een grote opgave voor het Militair Gezag om deze inspecties uit te voeren. In de inspectierapporten werd herhaaldelijk aangedrongen op de terbeschikkingstelling van meer materiaal zoals dakbedekking, kachels en dekens. Dan zouden ook meer verdachten in de kampen geïnterneerd kunnen worden.⁴² Uit de rapporten blijkt dat er gebrek bleef aan schoenen, kleding en dekens. Meermalen werd gewezen op de tekortkomingen en werd gewaarschuwd voor het feit dat geïnterneerden zonder behoorlijke kleding en schoenen de komende winter niet in staat zouden zijn om te gaan werken.⁴³

Dat de geïnterneerden in de kampen het minstens even moeilijk hadden als mensen in de vrije samenleving, drong aan beide kanten niet altijd even goed door. Als er een aanwijzing was om te denken dat geïnterneerde collaborateurs het beter hadden dan mensen buiten het kamp, werd er in zowel Nederland als België door de plaatselijke bevolking bij de autoriteiten geprotesteerd. Een inwoner van Muntendam (Groningen) schreef aan de plaatselijke commandant van het Militair Gezag dat hij het ergerlijk vond dat NSB'ers vanuit het kamp met auto's naar hun werk werden gebracht en op de werkplaatsen koffie en brood kregen. De kampcommandant liet weten dat het vervoer per auto de enige manier was om deze mensen naar hun werk te brengen omdat ze geen schoenen hadden om op te lopen. Volgens de briefschrijver was dit echter geen enkele reden om de NSB'ers schoenen te geven, want ook sommige vrije burgers hadden er geen en moesten op blote voeten naar hun werk.⁴⁴

Uit de inspecties kwam naar voren dat niet in alle barakken banken of tafels aanwezig waren en er niet overal een onderscheid tussen een dag- en nachtverblijven bestond. Met een beetje pech moesten de gevangenen, bij gebrek aan stapelbedden, tafels en stoelen, op hun strozak slapen en eten. Ook dit was een ongewenste situatie in de ogen van het Militair Gezag. De eerder bestelde kribben in Enge-

land lieten echter door vervoersproblemen maanden op zich wachten en eenmaal gearriveerd, bleken ze door ontbrekende onderdelen niet te kunnen worden gebruikt.⁴⁵ Het Nederlandse Militair Gezag plaatste daarom in de zomer van 1945 een bestelling voor 75.000 strozakken. Die moesten uit België komen.⁴⁶

In België waren tegen deze tijd de problemen in verband met materiaaltekort grotendeels opgelost. Anders dan in Nederland waren de omstandigheden in de kampen en gevangenissen hier verbeterd ten opzichte van de eerste maanden na september 1944. De herinterneringen van mei 1945 hadden wel gezorgd voor een tijdelijke overbevolking in de kampen. Het aantal gevangenen schoot in mei 1945 omhoog van 40.000 naar 70.000. Maar in juni hadden 25.000 van hen de kampen alweer verlaten, zodat het aantal mensen in inrichtingen in oktober 1945 ongeveer gelijk was aan het aantal in april 1944, namelijk 39.000. Ook was tegen deze tijd de voedingssituatie in België in vergelijking met Nederland een stuk beter.⁴⁷ De in Sint-Kruis geïnterneerde Watthy schreef in juni 1945 hoe het voedsel was verbeterd: hij at nu stukken spek en hij kreeg pap als toetje.⁴⁸ Anders dan in Nederland was het ontvangen van pakketten in België wel landelijk beleid. Gevangenen mochten om de vijftien dagen een voedselpakket van vijf kilogram van thuis ontvangen.⁴⁹

Eerder was het voor de families van collaborateurs door de schaarste nog moeilijk geweest voedselpakketten samen te stellen. Na de algehele bevrijding in mei 1945 werd dit steeds minder een probleem omdat de voedselpositie verbeterde.⁵⁰ Na de winter van 1944–1945 was het economisch herstel van België snel gegaan – het verliep veel sneller dan in Nederland. In 1947 was in België het vooroorlogse economisch peil alweer bereikt, terwijl dat in Nederland pas in 1949 zo was. De positie van België was gunstiger door de Antwerpse haven die in november 1944 weer open was en als doorvoerhaven van voedsel en andere producten voor de geallieerden in Noord-Europa fungeerde. Ook konden grondstoffen, zoals uranium, uit Belgisch Kongo aan de geallieerden worden verkocht. Daarmee beschikte België in de directe naoorlogse jaren over deviezen waarmee voor het land weer snel voedsel en grondstoffen konden worden aangekocht.⁵¹ Het feit dat België eerder dan Nederland was bevrijd, droeg natuurlijk ook bij tot een eerder economisch herstel.

In Nederland waren de voedselvoorraden door de Hongerwinter van 1944–1945 uitgeput en hadden de oorlogshandelingen gedurende het laatste oorlogsjaar veel materiële schade in het land veroorzaakt. Als gevolg hiervan was de gezondheid van de mensen slecht. Het kampleven droeg voor de opgesloten collaborateurs niet bij tot een snel herstel. De inspecties die vanaf september 1945 door de vliegende colonne van het Militair Gezag werden gehouden, brachten aan het licht dat ondervoeding en dysenterie in de kampen voorkwamen. De voedselpositie hield de gevangenen dan ook flink bezig. In augustus 1945 werd het rantsoen voor de interneringskampen gelijkgesteld aan dat van de burgerbevolking, maar in de praktijk bleek er in de kampen over de kwaliteit en de hoeveelheid van het eten nog grote onvrede te bestaan.⁵² Zo was het in het Limburgse kamp Spekholzerheide volgens sommige geïnterneerden niet duidelijk of het avondeten soep of stampot was.⁵³ Schaarste en problemen in de rantsoenering zorgden voor problemen in de bevoorrading van de kampen. Ook de verplaatsing van grote groepen gevangenen van het ene naar het andere kamp, zonder dat dit van tevoren was aangekondigd en zonder dat er was gekeken of er in het nieuwe kamp ruimte was, gaf geregeld problemen in de verdeling van voedsel in de kampen.⁵⁴

Na mei 1945 werden de interneringskampen in Nederland nog steeds niet centraal aangestuurd. In tegenstelling tot België was er geen landelijk systeem, maar was er nog steeds sprake van een lokale, ad-hoc-aanpak. Officieel moest er een duidelijke administratie zijn, maar in de praktijk was niet bekend wie er allemaal gearresteerd was en hoeveel mensen er in welk kamp zaten.⁵⁵ Zo was er op sommige plaatsen in Nederland ondervoeding, terwijl er elders geen probleem waren. In de inspectierapporten van de vliegende colonne werd door gevangenen in de Noordoostpolder bijvoorbeeld helemaal niet geklaagd over voedsel en in Leeuwarden werd de voeding als ‘zeer goed’ omschreven. Vanaf september 1945 merkten bijna alle gevangenen in heel Nederland een verbetering in het voedselpatroon op toen de problemen met de distributie en bevoorradingskantoren grotendeels waren opgelost.⁵⁶

Naast de tekorten aan materiaal en voedsel liet de hygiënische situatie in de Nederlandse kampen volgens de inspectierapporten

ook te wensen over. Sanitaire voorzieningen waren dikwijls slecht. Aan zeep bestond nog steeds een tekort. Kleding moest naar huis worden gestuurd om gewassen te worden. Dit was voor mensen die ver van hun woonplaats waren opgesloten of van wie de hele familie in een kamp zat, onmogelijk. In een kazerne in Haarlem groeiden paddenstoelen in de verblijfplaats van de gevangenen.⁵⁷ Ratten- en muizenplagen kwamen dikwijls voor. Als hygiënische maatregel om verspreiding van luizen en ziekten tegen te gaan, moesten vele gevangenen hun haren laten afknippen of scheren. Het afscheren van het haar in de interneringskampen gold in dit geval dus niet als een straf, maar kon wel zo worden ervaren. Een geïnterneerde NSB'er in kamp Laren verklaarde desgevraagd aan het Militair Gezag dat hij 'het kaalknippen van het hoofd [...] vervelend; een belediging' vond.⁵⁸

Ondanks de preventieve maatregelen braken ziektes uit, soms met fatale afloop. Tussen november 1944 en september 1945 stierven in Vught 68 mensen als gevolg van tbc, diarree, uitputting of longontsteking.⁵⁹ Een in de tijd opgestelde lijst geeft inzicht in de oorzaken van de 46 sterfgevallen die hier tussen 25 mei en 17 september 1945 plaatsvonden.⁶⁰ Bij 21 van deze mannen was ziekte (zoals tbc) de oorzaak. De daarop grootste groep, 13 mannen, stierf tussen juli en augustus ten gevolge van het ontploffen van mijnen, die zij daar tezamen met oorlogsvrijwilligers en Duitse krijgsgevangenen opruimden. Van de rest van de sterfgevallen, 12 mannen, was de oorzaak onbekend. Tot eind 1945 stierven in totaal 93 mensen. In vergelijking met de 189 sterfgevallen in deze periode onder de Duitse evacués die in Vught verbleven, is dit aantal betrekkelijk klein.⁶¹

Ook in de legerplaats Harskamp, waar voormalig Waffen-ss'ers met oorlogsverwondingen opgesloten zaten, kwamen veel ziektes voor, zoals nieraandoeningen, ondergewicht en darmstoornissen. Daarnaast krioelde het in de barakken van luizen, ratten en muizen. De conclusie van het Militair Gezag was dat het 'medisch niet verantwoord [was], om dit kamp, zoals het nu is, voor den winter te gebruiken, daar dan gerekend moet worden met een sterfpercentage der gedetineerden van meer dan 30 procent'.⁶² Het Militair Gezag verwachtte het ontstaan van een 'groot schandaal' als het kamp niet voor de winter werd opgeheven. Het kamp zou echter pas in het

voorjaar van 1946 geleidelijk aan ontruimd worden. De koude winter zou geen doden tot gevolg hebben. Wat uiteindelijk wel tot een schandaal leidde, waren schietpartijen in het kamp. Enkele leden van de Binnenlandse Strijdkrachten schoten op de geïnterneerden, met verschillende doden tot gevolg. Hier wordt later nog op teruggekomen.

Het tekort aan materiaal en voedsel en de slechte hygiënische omstandigheden zorgden ervoor dat het voor het personeel moeilijk werken was. Zowel het personeel binnen als buiten het kamp moest roeien met de riemen die het had. Er was gebrek aan geweren, schoenen en uniformen: de Binnenlandse Strijdkrachten maakten noodgedwongen gebruik van oude Duitse legerjassen waarvan ze de onderscheidingstekens af haalden.⁶³ In een kamp in Castricum zag de kampcommandant zich genoodzaakt de jassen van de geïnterneerden aan de bewaking te geven: anders kon die 's nachts niet de wacht houden.⁶⁴ In Nederland kwamen problemen op het gebied van het personeel voort uit de nog altijd moeizame relatie tussen de Binnenlandse Strijdkrachten en het Militair Gezag. In de loop van september 1944 hadden de Bewakingstroepen van de Binnenlandse Strijdkrachten een grote rol in de binnenbewaking van het kamp gekregen, en de Stoottroepen in de buitenbewaking van het kamp. Problematisch was dat de binnenbewaking onder het gezag van de kampcommandant viel en de buitenbewaking onder het gezag van de militair commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten. Deze situatie zou tot mei 1946 zo blijven bestaan en zorgde voor frictie. Commandanten van de Binnenlandse Strijdkrachten en commandanten die onder het Militair Gezag vielen, moesten de verantwoordelijkheid over een kamp dus met elkaar delen. Dit kon aanleiding tot conflict geven. Het Militair Gezag vond dat de Stoottroepen, die een zelfstandig commando vormden, zich respectloos opstelden tegenover het Militair Gezag.⁶⁵

In de Harskamp bijvoorbeeld, waar veel ss'ers opgesloten zaten, zou de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten zich niets aantrekken van de door het Militair Gezag aangestelde kampcommandant.⁶⁶ Er werd onderzoek naar de buitenbewaking van de Stoottroepen in het interneringskamp de Harskamp ingesteld naar aanleiding van hun gedrag tijdens het bezoek van de plaatselijke

commissaris Gelderland van het Militair Gezag. De auto van de commissaris was tijdens dit bezoek door de Binnenlandse Strijdkrachten beklad en zijn reservebenzine was gestolen. De buitenwacht van de Stoottroepen had de commissaris niet willen groeten zoals wel van haar werd verwacht.⁶⁷ Ook zouden de Stoottroepen volgens het Militair Gezag in de Harskamp zich allerlei spullen uit het kamp toe-eigenen:

[Zij] blijven echter het kamp als een zeker doorgangscentrum beschouwen en gebruiken, spotten [...] met de elementairste begrippen van militaire discipline en fatsoen en nopen de kampleiding alles, maar dan ook alles, achter slot en grendel te bewaren.⁶⁸

Het Militair Gezag zag de Stoottroepen daarom liever vandaag dan morgen vertrekken uit de Harskamp. Maar net als de Belgische regering eerder zou ook het Militair Gezag tegen personeelsgebrek oplopen wanneer voormalig verzetsmensen volledig uit de kampen werden geweerd. Gezien het aantal interneringen kon er niet enkel een beroep worden gedaan op professionals uit de penitentiaire inrichtingen, en sowieso moest het personeel daar eerst nog worden gezuiverd. Iedereen die zich aandeed voor een baan in een kamp, werd daarom ingezet.⁶⁹ Een juiste houding tijdens de bezetting was voldoende om aangesteld te worden. Wat een 'goede' houding precies was, bleek voor verschillende interpretaties vatbaar. Het kwam voor dat een voormalig lid van de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD) vanwege zijn lidmaatschap in een interneringskamp terecht kwam waar een mede-NAD'er intussen dienst deed als bewaker.⁷⁰ Gebrek aan personeel betekende echter niet dat er nooit ontslagen vielen.⁷¹ Een bewaker die in een kamp te Wolvega een geïnterneerde vrouw zwanger had gemaakt, werd direct ontslagen.⁷² Voor seksuele betrekkingen met vrouwelijke geïnterneerden werden bewakers elders ook gestraft: in Vught kreeg een bewaker veertien dagen streng arrest wegens 'wangedrag met een gedetineerd meisje'.⁷³

Ook in België was in de zomer van 1945 het personeelsgebrek nog steeds een grote zorg. Eerder dan in Nederland lag hier de nadruk op professionalisering van het personeel en oud-verzetslieden waren

opzettelijk geweerd. Het was echter niet gemakkelijk om genoeg mensen uit de penitentiaire wereld aan te trekken. Björn Rzoska liet voor het interneringskamp van Lokeren zien dat het personeelsverloop in het kamp hoog was. Een baantje in het kamp bleek vooral op financieel vlak niet erg aantrekkelijk te zijn. De personeelsleden zagen de functie daarom vaak als een tijdelijke oplossing voor hun werkloosheid.⁷⁴ In Nederland was dit niet anders. Het Militair Gezag probeerde een baantje in het kamp aantrekkelijk te maken door hogere salarissen dan gebruikelijk te geven. Door het tijdelijke karakter van de functie bleef onzekerheid over de toekomst echter bestaan, waardoor men liever bedankte.⁷⁵

Een ander aanhoudend probleem was de corruptie onder het personeel. In juli 1945 waren in de gevangenis van Antwerpen verscheidene bewakers in bezit van clandestiene brieven en voedsel dat bestemd was voor gevangenen. Hoewel het voor de geïnterneerden verboden was over geld te beschikken in een kamp of gevangenis, bleken sommigen dit toch te hebben. Op die manier konden zij het personeel in het kamp betalen om diensten aan hen te verlenen.⁷⁶ In de Wollestraat in Gent smokkelden sommige personeelsleden briefjes naar buiten in lege vulpennen. Deze personeelsleden stonden volgens een verslag van de Veiligheid van de Staat in dienst van economische collaborateurs die hun wekelijks geld toestaken.⁷⁷ Ook in kamp Vught was ruilhandel tussen het personeel en de geïnterneerden aan de orde van de dag.⁷⁸ Maar niet alle bewakers deden aan dergelijke praktijken mee. Volgens L.H. Cotvooghel, die in verschillende kampen en gevangenissen opgesloten zat vanwege zijn rol als propagandist in de Vrijwillige Arbeidsdienst voor Vlaanderen, 'waren er [toch] die onvermurwbaar bleken. Onomkoopbaar, plichtsbewust en stoer in dienst van 't Vaderland, beletten zij alle contact met de bevolking, pakten nauwgezet alle smokkelwaar af en maakten rapportjes bij de vleet. Zo'n spelbreker moest je kwijtgeraken als je het gevangenisbestaan draagelijk wou houden.'⁷⁹

3.4 Geweld in de interneringskampen

De relatie tussen de gevangenen en de personeelsleden was dus van wisselende aard. Wat in Nederland de herinnering aan de omgang tussen het personeel en de gevangenen zou gaan domineren, waren de gewelddadigheden die in de kampen en gevangenissen zouden plaatsgevonden hebben. In het bevrijde zuiden van Nederland werd door bijvoorbeeld de Gemeenschap Oud Illegaal Werkers Nederland begin 1945 melding gemaakt van mishandeling van gevangenen in de kampen. Er zouden 'rospartijen' en 'middeleeuwse methoden' in kamp Vught voorkomen en zij concludeerde: 'Er hangt nog menig Duitsch geintje!'⁸⁰ Daarmee impliceerden zij dat de behandeling in kamp Vught van de verdachten van collaboratie niet veel beter was dan destijds van de politieke gevangenen van de Duitsers. Vergelijkingen van de Nederlandse interneringskampen met de Duitse kampen werden ook al snel door anderen gemaakt. In maart 1945 werd in een Maastrichts dagblad de slechte omstandigheden in het plaatselijke interneringscentrum besproken onder de kop 'Dachau in Maastricht'.⁸¹ Net als Arnold Meyer in zijn geschrift *Pruisische practijken in herrizend Nederland* maakte de hervormde predikant Krijn Strijd de vergelijking met Duitse kampen in zijn brochure *Wat moet er met de N.S.B.-ers gebeuren?*⁸² Hierin waarschuwde hij over het toepassen van Duitse methoden in de interneringskampen. De predikant maakte zich ook zorgen over de sociale gevolgen van de opsluiting voor de collaborateur en diens familie. Ook de geestelijk verzorger M. C. van Wijhe sprak in *Het kamp te Vught* in 1945 over 'naperij van de Duitsers'.⁸³ In een rapport uit juli 1945 sprak hij namens de kampcommissie uit Vught dat 'de Nederlandse geest besmet is met de barbarij-bacterie uit het Oosten'. Het bewakend personeel in kamp Vught mishandelde gevangenen volgens Van Wijhe op 'duitse wijze'.⁸⁴

Het Interkerkelijk Overleg (IKO) waarschuwde in een kanselboodschap in oktober 1945 over externe besmetting van het Nederlandse volk met het Duitse nationaalsocialisme:

De kerken achten het een smaad voor ons volk, wanneer na vijf jaren strijd tegen rechtsverkrachting en vijf jaar lijden

onder de gruwelijkste methoden van het Duitse barbarisme een dergelijke booze geest vat op ons zou hebben gekregen [...]. De kerken doen een beroep op het Nederlandsche volk, in zijn gedragingen ten opzichte van politieke gevangenen en hun kinderen te toonen, door den boozen Duitschen geest niet te zijn besmet, maar blijkt te geven van het besef, dat ook bij strikte handhaving van het recht de barmhartigheid van Christus moet worden betracht.⁸⁵

Ook enkele kranten maakten de vergelijking met de Duitse concentratiekampen. De interneringskampen en de misstanden die daar heersten, werden als on-Nederlands ervaren. Zo schreef een lokale krant: 'Zeker, het zijn maar N.S.B.-ers. Maar ook zij mogen door slofheid en onverschilligheid geen honger en kou lijden. Wie verantwoordelijk is [...] lijdt aan dezelfde misdadige grofheid als de S.S.-man die vond, dat 'het maar Joden waren.'⁸⁶

De gevangenen zelf maakten ook vergelijkingen met Duitse kampen. A. D. Belinfante, die destijds als medewerker van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging de kampen van dichtbij meemaakte, schreef hierover dat 'de politieke delinquenten de misstanden in de kampen aangrepen als een soort rechtvaardiging voor de partij die men tijdens de bezetting had gekozen: duitse kampen onmenselijk? akkoord, maar de nederlandse zijn niet beter en men heeft ons dus niets te verwijten.'⁸⁷ Deze redenering is inderdaad terug te zien in het dagboek van NSB'er F.J. Harterink wanneer hij schrijft:

Is het niet droevig, dat er mensen zijn, die haarfijn weten hoe het in Buchenwald en Belsen toeging – alhoewel zij er niet geweest zijn – doch die de toestanden in concentratiekampen van nu kennen, maar deze niet willen zien? Die toestanden tijdens een meedogenloze oorlog door vreemden teweeggebracht, nu in volle vrede, door eigen Nederlanders. Als wij als nationaal-socialisten aan het Nederlandse volk 1/10 hadden aangedaan, tijdens de verlopen vijf jaar, van wat wij en de onzen nu hebben moeten verduren, zo ware er geen Nederlands volk meer geweest.⁸⁸

In de brochure *Kamptoestanden* die in 1949 werd gepubliceerd door de voor collaboratie veroordeelde ex-domeinee dr. H.W. van der Vaart Smit werden de Nederlandse interneringskampen opnieuw met de Duitse concentratiekampen vergeleken. Dit geschrift zou een grote rol gaan spelen in de beeldvorming over de kampen.⁸⁹ Met veel oog voor detail beschreef hij het geweld tegen collaborateurs in de kampen en gevangenis. Bewakers werden ervan beschuldigd honderden mensen op brute wijze te hebben vermoord en talloze vrouwen te hebben verkracht. Zwangere vrouwen zouden door mishandeling een miskraam hebben gekregen. Bij andere vrouwen werd de borst eraf gedraaid. Omschreven werd verder hoe de bewakers geïnterneerden aan elkaar vastklonken, sadistische spelletjes met hen deden en hen martelden tot de dood erop volgde. Van der Vaart Smit suggereerde dat deze mishandelingen structureel en in alle interneringskampen plaatsvonden tot 1949. Verkrachting, marteling en moord zouden kortom tot de alledaagse praktijken hebben behoord.

Van der Vaart Smit was voor het uitbreken van de oorlog hoofd van het Nederlandsch Christelijk Persbureau (NCP) en werd in 1935 lid van de NSB. Tijdens de bezetting werd hij hoofd van het Algemeen Nederlandsch Persbureau (ANP) en collaboreerde hij in die functie met de Duitsers. Ook verraadde de voormalige domeinee in 1943 de Utrechtse gereformeerde classis en enkele studenten bij de *Sicherheidsdienst* omdat zij een kritische circulaire hadden rondgestuurd over de verplichte tewerkstelling.⁹⁰ Na de oorlog werd Van der Vaart Smit hiervoor veroordeeld tot twaalf jaar gevangenisstraf met als bijkomende sanctie dat hij voor twintig jaar niet als journalist mocht werken. Tijdens zijn gevangenschap (die uiteindelijk negen jaar zou duren) begon hij met het verzamelen van getuigenissen over de geweldsdelicten in de verschillende strafinrichtingen. Van der Vaart Smit stuurde de getuigenissen vervolgens naar de minister van Justitie en publiceerde in april 1949 tevens de brochure voor een groter publiek. Hierbij kreeg hij hulp van de Nijmeegse buitengewoon hoogleraar in belastingrecht en belastingpolitiek George Russel. Russel stond bekend als een tegenstander van de besluiten inzake het bijzondere strafrecht die genomen waren door de Nederlandse regering in ballingschap. Van de brochure verschenen

in korte tijd drie herdrukken en een totale oplage van veertigduizend exemplaren.

In 1949 verscheen ook een andere brochure, getiteld *Witboek betreffende het gebeurde in de Nederlandse internerings- en bewakingskampen in de jaren na de bevrijding*.⁹¹ Deze brochure deed het relaas van Van der Vaart Smit nog eens dunnetjes over. Zij verscheen in een eerste oplage van tienduizend exemplaren en was al snel aan een tweede druk toe. De samenstellers van de brochure waren medewerkers van het kritische sensatieweekblad *De Nieuwe Post*, een voorzetting van *De Ochtendpost* die zich eerder al negatief uitliet over de interneringskampen. De redactie noemde haar brochure 'kieskeuriger en voorzichtiger' qua samenstelling dan die van Van der Vaart Smit.⁹² De Joodse hoofdredacteur van het blad L. A. Rodrigues Lopes was politiek veel minder verdacht dan Van der Vaart Smit. Hij voorzag het *Witboek* van een voorwoord. Hoewel beiden dezelfde boodschap hadden, wilde Rodrigues Lopes zich met zijn aanklacht duidelijk distantiëren van Van der Vaart Smit. Hij voelde zich al snel 'beschimpt en belasterd' door zijn collega-journalisten omdat zij hem afschilderden als een 'NSB-vriend'.⁹³ Dit ergerde Rodrigues Lopes, want hij had niet gecollaboreerd met de Duitsers en kon ook niet van nationaalsocialistische sympathieën worden beschuldigd.

Van der Vaart Smit had destijds met zijn brochure aangegeven een streep te willen trekken onder de interneringskampen, ofwel 'de zaak door een afdoende grondige zuiverende, algemene amnestie beëindigen'.⁹⁴ Het pleidooi van Van der Vaart Smit had daarmee dus een verregaande politieke inhoud: amnestie hield immers in dat via de wetgevende macht de strafbare feiten van de collaboratie werden opgeheven. Boete en schuld zouden zo worden uitgewist. Rodrigues Lopes streefde in tegenstelling tot Van der Vaart Smit niet naar amnestie of rehabilitatie van de collaborateurs, maar stelde het *Witboek* samen omdat hij ervan overtuigd was dat tot 1946 de meeste geïnterneerden geen NSB'ers of andere collaborateurs waren, maar slechts onschuldige mensen. Hij droeg het *Witboek* op aan de 'bona-fide illegaliteit' en verzocht hun na te denken over de consequenties van het doen opsluiten van zo veel onschuldige mensen onder erbarmelijke omstandigheden. De echte schuld lag in zijn ogen bij de rege-

ring: er was volgens hem sprake van een systematisch ‘bederf’ van bovenaf door de ‘Londense ophitsing’, waarmee hij verwees naar uitspraken van koningin Wilhelmina tijdens de bezetting dat er na de bevrijding in Nederland geen plaats meer zou zijn voor NSB’ers.⁹⁵ Uit de artikelen van Rodrigues Lopes blijkt dat hij geen vertrouwen in het Nederlandse rechtsstelsel had. Hij omschreef zijn werk als een ‘campagne tegen de verkrachting van het Nederlands recht’.⁹⁶ Dit paste binnen de bredere kritiek die hij al jarenlang uitoefende op de overheid. Als journalist en als medewerker van de Engelse geheime dienst had hij tijdens de bezetting de regering gewezen op corrupte praktijken.⁹⁷ Hiervoor werd hij tijdens de oorlog geïnterneerd op het in de Ierse Zee gelegen eiland Man en na de bevrijding nog eens tijdelijk in kamp Vught, een ervaring waarnaar hij in zijn stukken soms teruggreep.⁹⁸

Beide brochures wilden de misstanden in de interneringskampen onder de aandacht brengen. De media en de publieke opinie reageerden wisselend op de brochures. Aan de ene kant was er verantwoordiging en een zeker schaamtegevoel over de gang van zaken. Aan de andere kant klonken geluiden dat een voorzichtige beoordeling noodzakelijk was. De voormalige verzetskrant *Vrij Nederland* schreef onder de kop ‘Schandelijke opwinding’ dat de ongerechtigheden ellendig, maar onvermijdelijk waren.⁹⁹ De gezaghebbende katholieke rechtsgeleerde Willem Pompe waarschuwde dat

de misrekening [...] niet zozeer [ligt] in de weergave der misbruiken zelf, maar in het weglaten van andere feiten, waardoor deze misbruiken eerst hun ware verhouding in het geheel krijgen. [...] Hetgeen weggelaten is, daarmee bedoel ik in de eerste plaats de vijf jaren gruwelen der bezetting, welke hoe langer hoe meer onbewust in de vergetelheid geschoven worden, en in de tweede plaats de uitzonderlijke moeilijke positie waarin, tengevolge van de bezetting, Nederland op het ogenblik der bevrijding verkeerde.¹⁰⁰

De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, belast met de reclasering van voormalig collaborateurs noemde de brochure een ‘bedenklijke en onwaarachtige poging tot geschiedvervalsing’.¹⁰¹

De brochures maakten ook op politiek vlak veel los. Eind 1949 werd door mr. M. van Tuyll van Serooskerken, afgevaardigde van de hervormde kerk voor het contact met de overheid, in het kader van de Parlementaire Enquête Commissie 'Regeringsbeleid 1940-1945' een onderzoek ingesteld naar de door Van der Vaart Smit opgetekende mishandelingen. Ook enkele klachten over geweld van kamppredikant ds. Moll van Charante uit de Harskamp werden meegenomen in het onderzoek. De mishandelingen die de brochures en de kamppredikant hadden aangekaart, konden door Van Tuyll van Serooskerken ten dele worden bevestigd. Uit de onderzoeken bleek dat er met name in de directe periode na de bevrijding in mei 1945 op sommige plaatsen incidentele mishandeling van gevangenen had plaatsgevonden.¹⁰² Het onderzoek bevestigde dat in legerkamp Harskamp op de Veluwe elf geïnterneerden tussen juni 1945 en maart 1946 om het leven waren gekomen toen enkele leden van de Binnenlandse Strijdkrachten in het wilde weg op de barakken hadden geschoten. Van bovenaf was er te weinig controle geweest: de schoten waren gelost door troepen van het buitencommando, waar de kampcommandant feitelijk niets over te zeggen had. Het onderzoek toonde verder aan dat geïnterneerden in Vlaardingingen in 1946 aan een ketting hadden vastgezet en dat in de gevangenis van Scheveningen leden van de Binnenlandse Strijdkrachten geweld tegen gevangenen hadden gebruikt. Vele andere klachten, zoals seksueel geweld tegen vrouwelijke geïnterneerden in Westerbork, kon het onderzoek van Van Tuyll van Serooskerken echter niet bevestigen. Politieonderzoek in 1948 had deze geruchten eerder ook niet kunnen verifiëren.¹⁰³

Volgens het eindrapport konden niet alle aanklachten onderzocht worden omdat veel slachtoffers niet te vinden waren of niet meer op de zaak in wilden gaan. Verder bleek dat de getuigenissen uit de brochure veelal uit tweede of derde hand kwamen: Van der Vaart Smit en Rodrigues Lopes hadden zelf nooit iets gezien en konden niets bevestigen. Ook kwam uit het onderzoek naar voren dat sommige omschrijvingen sterk overdreven of in het geheel niet waar waren. Een treffend voorbeeld hiervan is het feit dat een geïnterneerde uit Leeuwarden tot zijn verbazing had gemerkt dat hij in de brochure van Van der Vaart Smit ter sprake kwam. Hij schreef aan

zijn vrouw: ‘Er wordt inderdaad over mij gesproken, ik zou n.l. mishandeld zijn op de “Levantkade”, ik ben nooit op de Levantkade geweest en zou zelfs niet weten waar die te vinden is. Begrijp je zoiets?’¹⁰⁴ Volgens de man ging het om het verspreiden van geruchten. Inderdaad deden vanaf september 1944 geruchten over mishandelingen de ronde in de interneringskampen. Geïnterneerden verklaarden dikwijls het een en ander gehoord te hebben over de mishandelingen maar zelf nooit iets te hebben gezien of geweld aan den lijve te hebben ondervonden.

De onderzoeken die in opdracht van de Parlementaire Enquête Commissie eind 1949 werden uitgevoerd, hebben in de geschiedschrijving de meeste aandacht gekregen. Dit was echter niet het enige onderzoek dat naar de klachten over mishandelingen heeft plaatsgevonden. Al vóór 1949 werden mishandelingen onderzocht. Het eerste structurele onderzoek naar misstanden vond in de zomer van 1945 plaats en speelde in op de geruchten die onder geïnterneerden en in de pers de ronde deden over mishandelingen. Op verzoek van de Nederlandse regering inspecteerde in de zomer van 1945 een vliegende colonne van het Militair Gezag bijna alle kampen en sommige gevangenis. Minister van Justitie H. Kolfshoten gebood Kruls, de chef-staf van het Militair Gezag, dat als de klachten over ernstige mishandelingen bleven aanhouden, de daders strafrechtelijk ter verantwoording moesten worden geroepen.¹⁰⁵ Vervolgens onderzocht het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging dat vanaf januari 1946 het beheer over de gedetineerden van het Militair Gezag overnam, de mishandelingen. Het directoraat kreeg een algemene inspectie die de interneringscentra bezocht en rapporteerde over klachten. Daarnaast stelden de verschillende procureurs-generaal in mei 1946 en november 1947 op verzoek van de procureur-generaal mr. E. Speyart van Woerden rapporten op over de toestand in de kampen tussen 1945 en 1946.

Uit al deze inspectierapporten en verslagen bleek dat er inderdaad geweld had plaatsgevonden in een aantal interneringskampen en gevangenis. De beschrijvingen van dat geweld worden hier niet herhaald. In plaats daarvan wordt gekeken naar wat de documenten zeggen over de context waarbinnen dat geweld plaatsvond om zo tot een beter begrip ervan te komen. Uit de onderzoeken bleek

ten eerste dat geweld met name in de eerste maanden na de bevrijding voorkwam. Tijdens de verhoren in het najaar van 1945 verklaarden de meeste geïnterneerden dat mishandeling op dat ogenblik niet of nauwelijks meer voorkwam. Ten tweede bleek dat, anders dan Van der Vaart Smit in zijn brochure schreef, geweld niet overal plaatsvond. Uit de inspectieverslagen van het Militair Gezag blijkt dat er duidelijke verschillen bestonden tussen de kampen. Tijdens deze inspecties van de vliegende colonne in de interneringskampen verklaarden de meeste ondervraagden nooit iets van mishandelingen gezien of gehoord te hebben. Een geïnterneerde in de Noord-oostpolder noemde de behandeling zelfs 'schitterend'.¹⁰⁶ In Wezep noemde een geïnterneerde NSB'er de behandeling 'heel goed'.¹⁰⁷ Belinfante waarschuwde destijds al dat er gevaar schuilt in generaliseren naar tijd en plaats.¹⁰⁸

Binnen een maand tijd konden de getuigenissen een andere toon aannemen, wat bijvoorbeeld terug te zien is in de diverse verslagen die over de Leidse Doelenkazerne werden opgesteld. Tijdens een inspectie van de vliegende colonne in september 1945 klaagden de ondervraagde gevangenen in dit kamp niet over mishandeling. Een opgesloten ss-frontarbeider noemde de behandeling zelfs 'zeer goed'.¹⁰⁹ Deze positieve of neutrale verklaringen staan in contrast met de 'geheime' rapporten over mishandeling die Felix Guljé uit de Doelenkazerne, waar hij op verdenking van economische collaboratie in augustus en september geïnterneerd was, smokkelde. Deze 'geheime' verslagen werden naderhand in verband gebracht met de moord die op 1 maart 1946 op Guljé plaatsvond. De voormalige directeur van de Hollandse Constructie Werkplaatsen zou in opdracht van bovenaf vermoord zijn om de mishandelingen in de interneringskampen in de doofpot te laten verdwijnen.¹¹⁰ Later zou echter blijken dat Guljé het slachtoffer was geweest van een zeldzame naoorlogse afrekening door een lokale verzetsbeweging die hem verdacht van economische collaboratie.¹¹¹

De verslagen uit de Doelenkazerne geven aan dat er onder de noemer 'mishandeling' of 'misstanden' meer werd verstaan dan fysiek geweld alleen. Van de dertien getuigenissen schrijven er twee mannen daadwerkelijk klappen te hebben gekregen: de een werd op het hoofd en de ander op zijn handen geslagen. Het merendeel van

de schrijvers klaagt echter over heel andere zaken. Het gaat om hun algehele indruk van de behandeling die zij moeten ondergaan en als schandelijk bestempelen. Een man noemt het een ‘mensonterende, weezinwekkende behandeling’.¹¹² De opstellers van de rapporten schrijven over het slechte en te schaarse eten. Zo beklagt een geïnterneerde man zich erover dat zij bruinbrood kregen terwijl er in de stad alweer goed witbrood te krijgen was. Ook wordt in de rapporten geklaagd over de slechte medische verzorging en hygiëne, de karige strozaken om op te slapen en de afwezigheid van meubilair in de kampen. Verder handelden de verslagen over onderlinge diefstal, de tekortschietende regelingen voor bezoek en correspondentie, het uitblijven van veroordeling of contact met advocaten en het ongehoorde taalgebruik van leden van de Binnenlandse Strijdkrachten.

Met misstanden en mishandeling werd dus meer dan geweld alleen bedoeld. Maar dat fysiek geweld plaatsvond, staat vast. Wat tot nog toe echter minder de aandacht heeft gekregen, is de vraag waarom bewakers dan op sommige plaatsen in de eerste maanden na de bevrijding gewelddadig optraden. Een bewaker van het kamp ‘De Heuvel’ in Velp, waar in mei 1945 mishandelingen waren voorgekomen, verklaarde zelf voor de rijksrecherche in 1949:

Waarom wij [...] sloegen weet ik eigenlijk niet. In de eerste dagen van de bevrijding was het een abnormale tijd en een chaos. Het dusdanig optreden tegenover politieke delinquenten geschiedde hoofdzakelijk tengevolge van de bevrijdingsroes waarin wij leefden en waardoor wij niet voldoende de gevolgen konden overzien. Practisch alle bewakers waren er zodanig aan toe dat zij politieke delinquenten sloegen.¹¹³

De verregaande verklaring dat ‘practisch alle bewakers [...] sloegen’, is bedoeld om de individuele geweldpleging bij de bevrijding te relativiseren. De verwijzing naar de ‘abnormale tijd en [...] chaos’ past bij het wijdverspreide idee dat er tijdens de machtsovergang van oorlog naar vrede een vorm van anomie, ofwel wetteloosheid, heerst. In de roes van de herwonnen vrijheid zouden mensen loskomen van de bestaande wetten en regels. Volgens Huyse en Dhondt waren collaborateurs in België tijdens de bevrijding ‘de allereerste en vaak ook

de enige slachtoffers van het wegvallen van wet en orde'.¹¹⁴

De mensen die op straat of later in de kampen acties tegen collaborateurs ondernamen, zagen hun handelingen echter niet als illegitiem. Zoals eerder uit de beschrijving van de acties op straat tegen collaborateurs bleek, was dit geweld een voortzetting van de gewelddadigheden tijdens de bezetting en bedoeld om de groep normovertreders buiten te sluiten. De verhoudingen die tijdens de bezetting verstoord waren, moesten nu zo snel mogelijk weer worden hersteld. Dit hield in dat mensen die als gevolg van collaboratie een betere sociale of economische positie hadden verworven, deze status met veel (gewelddadig) vertoon weer moesten inleveren, vervolgens werden verstoten en symbolisch 'buiten de samenleving' werden geplaatst door hen op te sluiten in een kamp. Met name de Binnenlandse Strijdkrachten vonden dat zij het recht hadden om de lokale 'zuivering' volgens eigen inzichten uit te voeren. De politie was in hun ogen immers niet te vertrouwen voordat daar ook flink de bezem was doorgehaald. Mensen die uit Londen kwamen, zoals de militair commissarissen van het Militair Gezag, hadden de bezetting niet in het land meegemaakt en konden volgens de Binnenlandse Strijdkrachten daarom ook niet weten wie landverraad had gepleegd. De lokale bevolking en verzetsbewegingen wisten dit wel en vonden daarom dat zij degenen waren die deze mensen konden aanpakken en oppakken.

Dat de Binnenlandse Strijdkrachten hun eigen optreden als legitiem beschouwden, blijkt bijvoorbeeld uit hun ongehoorzame en tegendraadse opstellingen tegenover het Militair Gezag en de politie. Zij weigerden bevelen van de militair commissarissen uit te voeren of voor hen in de houding te gaan staan. Zij waren in theorie ook alleen verantwoording schuldig aan prins Bernhard, die het bevel over de Binnenlandse Strijdkrachten voerde. Deze situatie zorgde er echter voor dat de Binnenlandse Strijdkrachten zich in de praktijk vrij bewogen en zelf de plaatselijke regels opstelden. Ondanks het bestaan van richtlijnen domineerden individuele initiatieven bij de arrestaties en in de behandeling van gevangenen. Eigenrichting verplaatste zich vervolgens van de straat naar de kampen. In de ogen van justitie ontwikkelden zij zich tot gesloten instituten:

waarin politie en justitie niet kunnen doordringen, ondanks hun besef dat daarbinnen delicten worden gepleegd die zij hebben te achterhalen en berechten; zij zien ontstaan, ook in justitiële en politionele kringen, het gevoelen, dat zich ontwikkelt een staat in den staat, met eigen gezagsorganen, met eigen normen, met eigen begrippen van recht en onrecht, staande naast en los van den rechtstaat Nederland en dat bij deze ontwikkeling, wellicht onbewust, eene mentaliteit met erfelijke belasting uit den bezettingstijd de interpretatie en uitvoering van in zich goed bedoelde en gerechtvaardigde voorschriften bepaalt of beïnvloedt.¹¹⁵

Controle op het gedrag van bewakers in penitentiaire inrichtingen is niet alleen in tijden van crisis een heikele kwestie: ‘Wie bewaakt de bewakers?’ is een aloude vraag.¹¹⁶ In dit geval ontglipte de controle op de bewaking de Nederlandse justitie volledig. Eerst had het Militair Gezag de kampen niet onder controle, en toen de kampen vanaf januari 1946 eenmaal onder het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging vielen, bleek dat de gang van zaken nog altijd sterk afhing van de houding van het personeel en de kampcommandant.¹¹⁷ De directeur-generaal van de Bijzondere Rechtspleging, Bernardus ter Veer, was in eerste instantie tegen de bemoeienis van ‘gewone’ justitie met de interneringskampen. Onder het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging kwam een interne recherche tot stand en daarmee was in zijn ogen de rijkspolitie overbodig. Pas eind 1946 gaf Ter Veer toestemming aan alle procureurs-generaal om de kampen te bezoeken in het kader van onderzoek over geweldplegingen.¹¹⁸

Dat de Binnenlandse Strijdkrachten zich heer en meester in de kampen voelden, betekende intussen niet dat de gevangenen dit gezag automatisch erkenden. Zoals eerder naar voren kwam, identificeerden zij zich niet met de lagere groepen die in normale tijden het overgrote deel van het gevangenisregime uitmaakten. Mensen waren zich bewust van hun sociale status en probeerden deze binnen het kamp te behouden. Ook tussen de collaborateurs onderling werd dit onderscheid gemaakt. Het viel de inspecteur van het Militair Gezag bij een bezoek aan het interneringskamp in Schiedam op

dat 'gedetineerden, afkomstig uit de z.g. "betere kringen" [...] zeer gestoord [waren] over het feit dat ze tezamen waren gebracht met een bevolking, waarvoor ze den term "minderwaardig publiek" gebruikten.'¹¹⁹ Door NSB'ers in de Nederlandse kampen werd geklaagd dat de economische collaborateurs, ofwel de 'hoge heren', zich verheven voelden boven NSB'ers.¹²⁰

Uit de Leidse verslagen over misstanden blijkt ook hoe de gevangenen de opsluiting en behandeling als een vernedering ervoeren. Een man verklaarde: 'Nog nimmer, ik ben 59 jaar, heb ik kennis gemaakt met politie of cel, zoodat u begrijpen kunt dat ik me zeer zwaar gekrenkt gevoelde in zoo'n vuil, vies stinkend kot gestopt te worden.'¹²¹ Soms ondergroef de bewaking bewust de sociale status van een gevangene door hetgeen wat op een betere maatschappelijke positie wees, in te zetten in een vernederend spel. Zo werd een in de Doelenkazerne geïnterneerde man door leden van de Binnelandse Strijdkrachten vernederd toen hij de ontlasting die uit een emmer op de grond was gelekt, met zijn fantasiedoekje uit het borstzakje van zijn kostuum moest opdweilen.¹²²

Sommige gevangenen van betere komaf voelden zich sociaal verheven boven de bewaking. In zijn dagboek schreef NSB'er Hartelink: 'Vernederend werd men daar behandeld. Als ik alleen maar denk dat mannen van 60 jaar voor knaapjes van 17 en 18 jaar in de houding moeten staan.'¹²³ Over het personeel aan de Levantkade in Amsterdam verklaarde een andere geïnterneerde in 1946: 'Daarbij zijn meerdere bewakers en bewaaksters uit een milieu voortgekomen, waardoor onmiddellijk had kunnen vastgesteld, dat zij niet deugen, om orde en tucht te kunnen handhaven.'¹²⁴ In de schriftelijke verslagen uit het Leidse interneringskamp blijkt ook hoe laag zij over de bewaking dachten. Zo noemde iemand de bewaking een 'zeer laag volkje' en volgens een ander waren zij gerekruteerd 'uit de onderlagen van de bevolking'.¹²⁵

Het ontging de bewakers van het kamp natuurlijk niet dat er door sommige gevangenen op hen werd neergekeken. Geweld kon dan een middel zijn om het betwiste gezag af te dwingen bij de gevangenen. De sociale achtergrond en de aard van de collaboratie van de groep gevangenen bepaalden in sterke mate hoe de internering werd beleefd en hoe de interactie met het personeel was. Zo was de

omgang met een groep ss'ers of Landwachters heel anders dan met een groep vrouwen wier man bij de NSB had gezeten. Een voormalig bewaker van kamp Vught verklaarde dat de bewaking die bestond uit jonge en onervaren soldaten, totaal geen indruk maakte op de ss'ers die als brutale, keiharde soldaten bekendstonden.¹²⁶ Bewakers zouden voor schut staan tegenover de andere gevangenen en collega's als zij niet doortastend genoeg tegen de gevangenen optraden. Zo kwam in de Hulpgevangenis Hillevliet te Rotterdam een gevangene in conflict met een bewaker omdat hij de krant als wc-papier gebruikte terwijl dit van de bewaker niet mocht. Toen de gevangene dit conflict door de chef wilde laten beslechten, werd hij door de bewaker geslagen. Deze bewaker accepteerde niet dat deze gevangene zijn autoriteit in twijfel trok.¹²⁷

Een poging tot ontsnapping kon een gevangene duur komen te staan. Door te vluchten onttrok hij zich immers helemaal aan het gezag van de kampcommandant en bewakers. Het in de Parlementaire Enquête Commissie onderzochte vastklinken van gevangenen in Vlaardingen bleek een strafmaatregel te zijn geweest voor een vluchtpoging. Toen een geïnterneerde man in kamp Avegoor tijdens het werk een ontmoeting met zijn vrouw had geregeld, werd hij vastgelegd aan de ketting. De bestraffing van deze man moest vervolgens met veel rumoer gebeuren en indruk maken op de andere gevangenen.¹²⁸ Een man die een mislukte poging tot ontsnappen uit een Amsterdams kamp had gedaan, werd bij terugkomst mishandeld door de bewaking. De kampcommandant zorgde ervoor dat alle geïnterneerden getuige waren van dit spektakel op het binnenterrein van het kamp, zodat ze wisten wat er zou gebeuren met mensen die ontsnapten.¹²⁹

De interactie tussen personeel en gevangenen werd verder in belangrijke mate bepaald door de plaatselijke aanpak van de opsluitingen. Met name in de periode tussen september 1944 en januari 1946 zorgde de lokale aanpak van de interneringen en het gebrek aan vervoer ervoor dat het personeel van een kamp vaak uit de buurt kwam. Het personeel kende sommige gevangenen persoonlijk en de reden waarom iemand in het kamp zat was bekend. Vooral van publiekelijk bekende personen was het doen en laten tijdens de bezetting bekend. Er waren genoeg mannen in uniform die de bevolking schrik

hadden aangejaagd. Het waren dan ook bij het publiek bekende figuren die in de interneringskampen werden mishandeld, zoals politiemannen, burgemeesters en leden van bewakende milities of *ss*'ers. Met name Landwachters, die in het laatste jaar van de bezetting nauw hadden samengewerkt met de *SD* om onderduikers op te sporen, werden in de noordelijke provincies mishandeld.¹³⁰ In Amersfoort werden politiemannen die verzetsstrijders en zwarthandelaren tijdens de bezetting hadden opgespoord, mishandeld. Ook de voormalig kampbeulen van kamp Amersfoort Joseph Kottalla en Berend Westerveld die nu zelf als gevangene in hetzelfde kamp zaten, kregen met gewelddadigheden te maken.¹³¹

Een publiekelijk bekend figuur bij uitstek was de burgemeester. De *NSB*-burgemeester van Putten, Frits Klinkenberg, werd samen met *NSB*-groepsleider Piet Goedvree vanwege hun rol in de *razzia* van Putten meerdere keren mishandeld. Zij werden op weg naar het verhoor in de zomer van 1945 door de lokale bevolking aangevallen. Vervolgens werden zij verhoord door leden van de Politieke Opsporingsdienst. Eenmaal in de verhoorkamer op het politiebureau in Putten zou volgens Klinkenberg iemand van de Politieke Opsporingsdienst (het opsporingsorgaan van het Militair Gezag waar met name leden van de Binnenlandse Strijdkrachten deel van uitmaakten) het startsein voor mishandeling hebben gegeven met de opmerking: 'Nu moet het er maar eens uitgeslagen worden, wie van jullie hier de gijzelaars heeft aangewezen.' De voormalige burgemeester en *NSB*-groepsleider werden naar eigen zeggen mishandeld terwijl ze onder schot werden gehouden. Ook Goedvree verklaarde dat met name Klinkenberg erg mishandeld was, volgens hem omdat ze 'waarschijnlijk niet voldoende naar de zin van de personen die ons hoorden' hun verklaringen over de *razzia* van Putten aflegden.¹³²

Uit het proces-verbaal dat de Parlementaire Enquête Commissie opstelde naar aanleiding van deze mishandelingen, bleek hoe persoonlijk betrokken sommige aanwezigen in de verhoorkamer waren bij deze zaak. Een lid van de opsporingsdienst was bijvoorbeeld als gijzelaar in een kamp terechtgekomen tijdens de bezetting. Hij wilde van Goedvree en Klinkenberg weten wie zijn naam op de lijst had geplaatst. De *NSB*'ers gaven elkaar de schuld. Het hoofd van de Politieke Opsporingsdienst verklaarde:

Omdat men aannam, dat beide NSB'ers stonden te liegen en elkander de schuld gaven, wat betreft het aanleggen van de gijzelaarslijst, ontstaken de Puttenaars in woede en ranselden zij Klinkenberg en Goedvree af. Zij sloegen en schopten deze NSB'ers. Als gekken vlogen zij op de beide politieke delinquenten, zij sloegen met geweerkolven – gummiknuppels en een stuk gevlochten touw.¹³³

Eenmaal in het interneringskamp in Harderwijk gingen de mishandelingen van de twee door. Slachtoffers van de razzia die geen lid van de Politieke Opsporingsdienst waren, werd de mogelijkheid geboden oog in oog met Klinkenberg te komen. Een man die door toedoen van Klinkenberg tijdens de bezetting door de Duitsers was gearresteerd en onder andere in Vught terecht was gekomen, verklaarde:

Na de bevrijding las ik een advertentie in een courant inhoudende, dat een ieder die klachten had tegen de NSB'er Klinkenberg hiervan melding moest doen in de Jan van Nassaukazerne te Harderwijk. Ik heb aan deze oproep gehoor gegeven en ik heb mijn klachten mondeling meegedeeld aan een mij onbekend rechercheur in de [kazerne] te Harderwijk. Daarna werd Klinkenberg gehaald. Hij gedroeg zich zéér arrogant tegen mij. Ik kon mij toen niet bedwingen en ik heb hem met mijn blote hand een draai om zijn oren gegeven.

Een voormalig lid van de NSB dat samen met Klinkenberg was opgesloten, vertelde hoe erg de voormalig burgemeester eraan toe was maar relativeerde dit door over Klinkenberg op te merken dat hij:

een onuitstaanbaar mens is, die zijn mede gevangenen voor sigaretten etc. verraadde. Ik zou niet graag willen, dat er nu nog personen last zouden krijgen voor deze Klinkenberg, want deze laatste is een ploert en heeft wel iets verdiend.¹³⁴

De suggestie dat Klinkenberg de mishandelingen door zijn gedrag misschien wel had uitgelokt, kwam ook naar voren in de verklaring

van een aanwezig lid van de Binnenlandse Strijdkrachten dat hij ‘op arrogante wijze’ tijdens het verhoor zou hebben gelogen. ‘Dit is de oorzaak geweest dat hij een klap heeft gekregen.’¹³⁵ De kampcommandant van de Koudehornkazerne Haarlem die een gevangene twee keer in zijn gezicht had geslagen, had dit naar eigen zeggen gedaan omdat de gevangene een ‘zeer uitdagende en plagende houding’ had aangenomen. Hiermee had hij hem ‘het bloed onder de nagels gehaald’.¹³⁶

Meerdere gevangenen verklaarden voor de vliegende colonne in de zomer van 1945 dat er bij ‘normaal gedrag’ niets gebeurde. Een gevangene die in kamp Avergoor zat wegens NSB-lidmaatschap en omdat hij voor de Duitsers had gewerkt, verklaarde voor de inspectie van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging dat geweld nooit zomaar plaatsvond maar alleen gebeurde als mensen het ernaar maakten. In zijn opinie hoefden geïnterneerden die zich ‘normaal’ gedroegen, niet bang voor bestraffing te zijn.¹³⁷ Een bewaker van Avegoor deelde de veronderstelling dat geïnterneerden het er zelf naar maakten wanneer zij slecht behandeld werden: ‘Een aanleiding kon bijvoorbeeld zijn wanneer geïnterneerden opmerkingen maakten in de geest van “Onze tijd komt wel weer” e.d.’¹³⁸ Een andere bewaker in dat kamp ging nog een stap verder door te zeggen: ‘Er zijn daar gevangenen geweest die nog veel meer klappen hadden moeten hebben en van geluk mogen spreken dat zij niet dood geslagen zijn.’¹³⁹

De kampcommandant van Arendstuin in Leeuwaren sprak in zijn dagboek ook over twee groepen in het kamp: aan de ene kant mensen die brutaal en onhandelbaar waren en onafgebroken klaagden over hun behandeling, en aan de andere kant mensen die probeerden er het beste van te maken en geen last veroorzaakten.¹⁴⁰ Harterink, die ook een tijdje in Arendstuin opgesloten zat, schreef in zijn dagboek dat hij klappen kreeg nadat hij geen papieren had willen ondertekenen omdat hij geen tijd had gekregen om deze te lezen. Ook hij bracht dit in verband met zijn gedrag: ‘Wellicht was ik wat dwars door deze ontvangst en ik heb het gemerkt. Met klappen op mijn hoofd en schouders moest ik aan hun verzoek voldoen.’¹⁴¹

In alle gevallen waar geweld werd gebruikt, ging het om een vorm van genoegdoening voor het leed aangedaan tijdens de bezetting.

Door de vijf jaren van onderdrukking en terreur voelden veel mensen zich betrokken bij de bestraffing van collaborateurs. De tegenstelling tussen mensen die wel en mensen die niet aan de kant van de Duitser hadden gestaan, was groot. Een voormalig bewaker verklaarde:

De haat tegen de collaborateurs, want ik kan het niet anders omschrijven, was groot. Daarvoor hadden we, zo jong als we waren tijdens de Duitse bezetting, te veel meegemaakt. Er waren vernederingen, scheldpartijen en enkele excessen die niet door de beugel konden. Maar het gebeurde en het was nauwelijks controleerbaar. Men redeneerde: ook zij hebben het Nederlandse volk vernederd, bedrogen, bestolen, opgepakt en vermoord.¹⁴²

‘Landverraders’ werden persoonlijk verantwoordelijk gehouden voor al het leed dat de bevolking was aangedaan tijdens de bezetting. Als zij hiervoor na de oorlog werden geslagen, moesten ze hier niet over klagen, zo luidde het. Een man die wegens lidmaatschap van de NSB geïnterneerd was, verklaarde aan de vliegende colonne:

Bij het werk te Amsterdam ben ik door den korporaal-constabel [...] zodanig geschopt, dat ik mij een week onder doktersbehandeling moest stellen. [...] Toen ik me hierover beklaagde bij den schipper-adjutant gaf deze mij ten antwoord: je moest de rug van mijn neef, die uit Duitschland gekomen is maar eens zien. Drijf dit niet op de spits, anders zal ik je leren wat slaan en schoppen is.¹⁴³

Geweld speelt in de herinnering aan de Belgische interneringscentra in vergelijking met Nederland een veel geringere rol. In de herinnering en geschiedschrijving ligt de nadruk veel meer op de gewelddadige acties tegen collaborateurs door de bevolking en verschillende verzetsbewegingen op straat tijdens de bevrijdingsperiode. Volgens de ter dood veroordeelde VNV'er Brouns was het geweld op straat van een dusdanige aard geweest dat hij dit met het gedrag in Duitse kampen vergeleek: ‘Hoe durft men dan te spreken over Buchenwald,

als men ziet welke beestachtige, onmenselijke feiten hier gebeurd zijn!’¹⁴⁴ Over deze zogenaamde ‘straatrepressie’ verschenen van Vlaams-nationalistische zijde al snel talloze getuigenissen.¹⁴⁵ Hierin werd met veel oog voor detail beschreven hoe collaborateurs door leden van verzetsbewegingen werden vernederd, bespot en lichamelijk mishandeld. Treffend zijn de illustraties in *Het boek der schande* uit 1950, waarin geallieerde soldaten en verzetsleden als grote, beestachtige, donkere mannen werden afgebeeld en de aangevallen vrouwen als timide, mooi en omgeven met wit licht. Dergelijke brochures beoogden Vlaams-nationalisten als onschuldige repressieslachtoffer af te schilderen. Door hier de aandacht op te vestigen, verdween de vraag waarom deze mensen überhaupt bestraft werden na de oorlog naar de achtergrond.

In de Belgische pers verschenen destijds, net als in Nederland, sensationele artikelen over mishandelingen in de kampen. Het artikel *Tortures ou Justice?* verscheen bijvoorbeeld in het rechtse en leopoldistische weekblad *Vrai* van de hand van de senator van Charleroi René de Dorlodot. Op basis van de situatie in Merksplas schreef hij een schrikbarend relaas.¹⁴⁶ Volgens het krijgsauditoraat in Hasselt waren er in september 1944 tijdens de arrestaties door de verzetsbeweging Belgische Nationale Beweging en de Partizanen, inderdaad mishandelingen van collaborateurs voorgekomen. De interneringskampen De Witte Nonnenkazerne in Hasselt en Het Weezenhuis in Tongeren waren na de arrestaties volledig in handen van de verzetsbewegingen gekomen. Geruchten deden de ronde dat geïnterneerde vrouwen er waren aangerand. De krijgsauditeur rapporteerde hierover dat de vrouwen dit waarschijnlijk zelf hadden uitgelokt, het waren immers ‘moffenmeiden’.¹⁴⁷ Hier speelde de overtuiging mee dat vrouwen die tijdens de bezetting ‘onzedelijk’ waren geweest, dit ook na de bezetting bleven. Ondanks de kijk van het krijgsauditoraat op deze vrouwen werden twee bewakers hierop met een korte gevangenisstraf bestraft. Voor het achterhouden van voedsel werd een andere bewaker veroordeeld tot een lichte straf. Andere feiten kwamen in het onderzoek niet aan het licht.¹⁴⁸

Op het moment dat de kampen in november 1944 volledig onder controle van het Hoog Commissariaat waren gekomen, waren er volgens de krijgsauditeur van Hasselt geen mishandelingen meer

voorgekomen. Mensen die dit wel beweerden, werden als onbetrouwbaar gezien. Want waarom waren de geïnterneerden of hun familieleden met deze klachten niet naar de gerechtelijke overheid gestapt, zodat in hun eigen belang en dat van hun medegevangenen een onderzoek had kunnen plaatsvinden om herhaling in de toekomst te voorkomen?¹⁴⁹ Het was niet de enige keer dat van overheidswege het beeld naar voren werd gebracht dat er enkel door verzetsbewegingen geweld was gebruikt. De magistraten en auditeurs werden er in de Senaat op 3 oktober 1945 door de katholieke senator Paul Orban van beschuldigd de verdachten van collaboratie te hebben overgeleverd aan een gewelddadige behandeling. Tijdens de verhoren zouden zij zijn ‘afgeranseld’.¹⁵⁰ De verschillende krijgsgeschiedkundigen gingen op verzoek van Ganshof van der Meersch in op de beschuldigingen. Ze erkenden dat verzetsbewegingen tijdens de bevrijdingsdagen in september 1944 en mei 1945 geweld hadden gebruikt op straat en in de kampen. Dit was echter opgehouden op het moment dat de Belgische regering de zaak onder controle kreeg.¹⁵¹

Betekende dit dan dat op het moment dat de interneringskampen eenmaal onder de bevoegdheid van het Hoog Commissariaat vielen, mishandelingen van gevangenen inderdaad helemaal niet meer voorkwamen? In de rapportages van het Hoog Commissariaat zijn enkele gevallen van mishandeling terug te vinden. Wat opvalt in deze verslagen, is dat de onderzochte gewelddadigheden net als in Nederlandse kampen plaatsvonden tegen mensen die bekend waren door hun openbare, herkenbare rol tijdens de bezetting. Zo kwam er een uitgebreid onderzoek naar het voorval waarbij een voormalig (ter dood veroordeeld) Gestapolid tijdens zijn verhoor in het gezicht zou zijn geslagen door een getuige.¹⁵² Dergelijke confrontaties gebeurden niet zonder achterliggende reden. In december 1945 bijvoorbeeld werden twaalf leden van de *Sicherheitsdienst* verhoord door de Rijkswacht. Bij dit verhoor waren voormalige politieke gevangenen aanwezig die allen slachtoffer waren geweest van de voormalige SD-leden. Sommigen onder hen waren tijdens de bezetting ter dood veroordeeld, in een concentratiekamp terechtgekomen of mishandeld door de SD-agenten. Volgens het proces-verbaal zochten de voormalige SD-leden de confrontatie tijdens het verhoor op door ‘een misprijzende en uitdagende houding’ aan te nemen te-

genover de voormalige politieke gevangenen.¹⁵³ Net als in de verklaringen van Nederlandse bewakers werd ook hier het argument gebruikt dat de gevangenen enkel mishandeld waren als ze het zelf hadden uitgelokt.

Dergelijke gevallen van geweld waren in België veel minder bekend dan de mishandelingen die tijdens de bevrijdingsdagen op straat en in sommige interneringskampen hadden plaatsgevonden. Al snel was het beeld ontstaan van een gewelddadig verzet dat het voorzien had op collaborateurs. Deze voorstelling van zaken kwam het militair gerecht en de Belgische overheid niet slecht uit. Het toonde immers aan dat het noodzakelijk was dat het monopolie op geweld volledig bij de Belgische overheid kwam te liggen. De redenering was dat als het verzet zich met de bestraffing van collaboratie zou bemoeien, de rechtvaardige behandeling van geïnterneerden niet was gewaarborgd.

De Belgische overheid kreeg in de zomer van 1945 het geweldsmonopolie snel weer in eigen handen. In tegenstelling tot Nederland had zij de volledige controle op de behandeling van de gevangenen in de kampen en gevangnissen. Dit verklaart in grote mate waarom geweld wel in de Nederlandse en bijna niet in de Belgische kampen plaatsvond. In Nederland had de regering in de vorm van het Militair Gezag veel meer moeite dan de Belgische regering om greep te krijgen op de voormalig verzetsbewegingen. Dit kwam omdat deze bewegingen verenigd in de Binnenlandse Strijdkrachten werden erkend als een legale macht die zich mocht inlaten met de bestraffing van collaboratie en niet werd ontwapend zoals in België. Vervolgens maakten de Binnenlandse Strijdkrachten echter gebruik van de ruimte die tijdens de overgangperiode van oorlog naar bevrijding was ontstaan om de 'landverraders' naar hun eigen normen te behandelen.

3.5 Verloren idealen?

De Nederlandse en Belgische autoriteiten vonden het toepassen van censuur en verbieden van bezoek noodzakelijk om de mogelijke staatsvijandelijke ideeën of activiteiten van de gevangenen te kun-

nen inschatten en eventueel in te dammen. De Belgische en Nederlandse regering wilden op de hoogte zijn van wat er leefde onder de gevangenen. Ook na de gehele bevrijding van Nederland werd de correspondentie- en bezoekenregeling niet uniform toegepast. Het hing van de lokale kampcommandant af of dit verbod wel of niet werd nageleefd. In principe was briefverkeer één keer per maand toegelaten, maar in Westerbork en Vught bijvoorbeeld mocht dit niet. Bezoek was nergens toegestaan zolang de Politieke Opsporingsdienst met het onderzoek bezig was. Een verbod op bezoek tijdens het lopende onderzoek gold ook in België. Het versturen en ontvangen van brieven was hier in principe net als in Nederland één keer per maand toegestaan. Het censureren van alle brieven bezorgde het personeel extra veel werk. Een aparte groep van buiten de gevangenis of het kamp kon dit doen, maar dit leidde tot ontevredenheid onder het personeel. Dat wilde immers zelf op de hoogte blijven van wat er zoal leefde onder de gevangenen.¹⁵⁴ In de Dossinkazerne Mechelen hadden de gevangenen in ieder geval een klassieke manier om de censuur te omzeilen. Er werd ontdekt dat zij er enkele postduiven hielden.¹⁵⁵

In België mochten alle gedetineerden vanaf 30 oktober 1945 een abonnement op een krant nemen.¹⁵⁶ In Nederland ontbrak het ook in dit opzicht aan een nationaal beleid. Het ontvangen van kranten was in principe niet toegestaan, maar in Friesland bijvoorbeeld werden in een aantal kampen in de zomer van 1945 al kranten toegelaten.¹⁵⁷ In Groningen mochten gevangenen plaatselijke dagbladen van thuis ontvangen.¹⁵⁸ In het vrouwenkamp Ericadorp bij Leeuwarden waren kranten niet toegestaan, maar werden er door de kampleiding wel krantenknipsels met de geïnterneerden besproken.¹⁵⁹ Als er een verbod op het ontvangen van kranten en tijdschriften in het kamp bestond, was het voorlezen van krantenknipsels een manier om de gevangenen op de hoogte te brengen van de actualiteit.

Over de (ideologische) houding van Nederlandse geïnterneerden is voor de periode september 1944 tot mei 1945 in vergelijking met België weinig bekend. Zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, had Nederland op dat moment nog nauwelijks middelen om de houding en het gedrag van geïnterneerden in de centra te moni-

toren. In het bevrijde Zuid-Nederland zat de regering, in de vorm van het Militair Gezag, er dan ook veel minder bovenop en was zij veel minder aanwezig dan het Hoog Commissariaat in België. Daarnaast werd er al even op gewezen dat er bij de NSB, in tegenstelling tot bij de Vlaams-nationalisten, geen traditie bestond om zich tegen de staat te verzetten. Dit is een belangrijk verschil in de houding van beide groepen en de reactie van de overheid hierop. Dit betekent echter niet dat de politieke houding en stemming van de geïnterneerden in de Nederlandse kampen na mei 1945, toen de middelen hiertoe eenmaal voorhanden waren, niet werden gecontroleerd door het Militair Gezag.

Tijdens de inspecties van de vliegende colonne van het Militair Gezag werd naast de vraag hoe gevangenen behandeld werden, ook geprobeerd een overzicht van de stemming in de kampen te krijgen. Uit de rapporten komt een gevarieerd beeld naar voren. Op sommige plaatsen zou er sprake zijn van een goede sfeer, in de Noord-oostpolder bijvoorbeeld heerste volgens de geïnterneerden een 'uitstekende' en 'optimistische' stemming.¹⁶⁰ Toch lijkt het eerder uitzondering dan regel te zijn geweest in de Nederlandse interneringskampen. Het weinige en eenzijdige eten, onzekerheid over de achtergebleven gezinnen, over de toekomst en de rechtspraak zorgden voor een bedrukte stemming onder de geïnterneerden. In zijn dagboek schreef NSB'er Harterink hoe sommige 'kameraden' haast aan het leven in gevangenschap ten onder gingen. De druk was voor hen te groot en sommige van zijn medekampgenoten zagen het helemaal niet meer zitten en spraken over sterven of ontsnappen.¹⁶¹

Wat, onder andere in het dagboek van Harterink, opvalt, is dat de duur van de internering veel invloed had op de ontwikkeling van de stemming. De goede hoop die hij had bij aankomst, sloeg na verloop van tijd om in pessimisme.¹⁶² Mensen als Harterink hadden waarschijnlijk niet gedacht dat zij voor langere tijd zouden worden opgesloten en begonnen zich zorgen te maken. Zij hoorden verhalen over vrijlating en zagen andere mensen huiswaarts keren terwijl nog niets bekend was over hun eigen lot. Ook maakten mensen zich zorgen over de achtergebleven familie die hoe langer de opsluiting van de kostwinner duurde, in de problemen kon komen. Vooral opgesloten moeders maakten zich zorgen over hun achtergebleven kin-

deren. In Rotterdam was de stemming onder de vrouwen hierdoor down en geprikkeld. Het was volgens de inspecteur van het Militair Gezag 'een stemming, die massale huilbuien verwekte'.¹⁶³ Een voormalig NSB-lid verklaarde tijdens een inspectie van het kamp: 'De wanhoop over mijn kinderen is erg groot'.¹⁶⁴ Ook in het Utrechtse vrouwenkamp Fort De Bilt dachten veel moeders aan hun kinderen. Zij vroegen aan de kampcommandante geregeld naar de situatie van de achtergebleven kinderen, want ze wisten vaak niet wat er met hen was gebeurd. De commandante van het kamp verklaarde later dat de gezamenlijke opsluiting van deze vrouwen tegelijkertijd een verademing teweeg kon brengen. Na de onzekere jaren dertig, de bezetting, Dolle Dinsdag, de vlucht naar Duitsland en de arrestaties tijdens de bevrijding hoefden zij nu immers geen huishouden draaiende meer te houden:

Nu zaten ze met elkaar op Fort De Bilt babykleertjes te breien. Ze zaten met elkaar te praten, ze zaten gedachten uit te wisselen en maakten afspraken over wat te doen als ze vrij zouden komen. Het was een dramatische tijd met veel verbittering maar tegelijk vonden veel vrouwen ook rust.¹⁶⁵

In allerlei kampen in België en Nederland maakten mensen ook plannen voor de toekomst, bijvoorbeeld om samen een bedrijf of handelsonderneming op te zetten.¹⁶⁶ De gedeelde ervaring van de bezetting en internering, de vertrouwensband die was ontstaan door de gezamenlijke opsluiting en de tijd om over dit soort kwesties na te denken, werkte dit in de hand. Zo schreef een geïnterneerde vrouw aan haar man dat zij zo prettig samenwerkte met een andere vrouw in het Amsterdamse kamp De Levantkade dat zij besloten hadden na hun vrijlating samen een naaiatelier op te zetten.¹⁶⁷

Anderzijds werd de toekomst met onzekerheid tegemoet gezien. Door de massale internering was het duidelijk dat het collaboratieverleden iemand als een 'onwaardig' persoon bestempelde. De collectieve verwijdering uit de samenleving en het kwijtraken van bepaalde rechten deden vermoeden dat het sociale en economisch leven na de vrijlating niet gemakkelijk zou zijn. Daarom werden, net zoals eerder al in de Belgische centra was gebeurd, onder sommige

geïnterneerden voorzichtig plannen gemaakt voor emigratie naar Zuid-Amerika of Zuid-Afrika.¹⁶⁸ In België werd volgens dagboekschrijver Watthy in Sint-Kruis eind mei al Spaanse en Engelse les georganiseerd door de gevangenen zelf.¹⁶⁹ De populatie van de interneringskampen was uiterst geschikt om elkaar bij te scholen. Een opgesloten ex-ss'er schreef in zijn dagboek over de Harskamp: 'Lesen werden er gegeven op allerlei gebied. Er werd wel gezegd dat het de grootste universiteit van Europa was. Er zat ook van alles in dit ss-kamp. Hoogleraren, doctoren en heel wat leerkrachten en we hadden de hele dag de tijd.'¹⁷⁰

In het kamp had men ook veel tijd om na te denken over het recente verleden. Hoe keken collaborateurs tijdens hun opsluiting terug op de bezetting? Uit inspectieverslagen en egodocumenten blijkt dikwijls dat zij het idee hadden dat hun met de internering door de Nederlandse of Belgische staat groot onrecht werd aangedaan. Deze mensen zagen niet in waarom zij überhaupt geïnterneerd waren. Over Westerbork schreef een inspecteur van het Militair Gezag:

Nog nergens is zoo sterk gebleken, een volkomen gebrek aan besef van hetgeen ze gedaan hebben, met het gevolg, dat velen te kennen geven, dat hen, hoewel ze toegeven lid van de N.S.B., Landwacht en derg. te zijn geweest door hun detentie van Overheidswege een groot onrecht wordt aangedaan.¹⁷¹

De meeste geïnterneerden in Westerbork zouden zich van geen kwaad bewust zijn noch zich schuldig voelen. Een voormalig nsb'er verklaarde: 'Wij weten niet waarom wij hier vastgehouden worden. Wij voelen ons niet schuldig, omdat wij lid van de nsb zijn geweest.'¹⁷² In Vught, waar ruim tweehonderd ss'ers in het kamp strenger behandeld werden dan de nsb'ers, klaagde een voormalig ss'er tegen het Militair Gezag:

Ik heb bezwaar dat men mij als lid van de ss strenger behandelt dan de gewone nsb'ers. Iemand die tegen het communisme strijdt laat men toch niet gevangene nemen; een jongen van 20 jaar kan men m. i. niet als gemeen aanzien.¹⁷³

En een voormalige Oostfronter die ook in Vught geïnterneerd was, verklaarde:

Ik heb geen Nederlander kwaad gedaan en daarom voel ik mij ook niet schuldig. Ik was soldaat en kan niet vinden politiek iets misdaan te hebben. Ik zag gevaar in Rusland en daarom heb ik dienst genomen bij de Waffen-ss dit was het leger dat voor het welzijn van Europa streed. Mijn opname in dit kamp is absurd.¹⁷⁴

Collaboratie werd door betrokkenen na de bevrijding al snel in verband gebracht met de strijd tegen het bolsjewisme. Die veronderstelling werd ook buiten België en Nederland door veel voormalige nationaalsocialisten gedeeld. Zij verdedigden hun handelen door erop te wijzen dat zij het vaderland niet verraden hadden, maar juist hadden verdedigd door tegen het 'rode gevaar' uit het Oosten ten strijde te trekken.¹⁷⁵

Maar niet iedereen verdedigde de collaboratie. 'De stemming is gedeprimeerd, men praat niet veel over politiek, doch ik kan U verzekeren, dat velen berouw hebben van hun politieke misstap,' aldus een inspecteur over de bevolking van een Limburgs kamp in Nederland.¹⁷⁶ Onduidelijk is waarover velen dan precies berouw hadden: van de gevolgen van hun politieke misstap voor anderen of van de gevolgen van hun politieke misstap voor zichzelf. Volgens de kamp-predikant in Vught zouden de geïnterneerden geen spijt hebben van hetgeen ze tijdens de bezetting hadden gedaan. Ze zouden alleen spijt hebben dat ze 'zoo stom geweest' waren.¹⁷⁷ Anderen verklaarden misleid te zijn geweest. Een geïnterneerde in Wezep zei: 'We beseffen wel, wat de Duitsers misdaan hebben. Als we dat geweten hadden, waren we nooit lid der NSB geworden.' En een ander verklaarde zich bedrogen te voelen door de NSB: er zou door de beweging veel zijn beloofd, maar niets zijn gedaan.¹⁷⁸

Er was een groep die ook na de nederlaag van Duitsland achter de nationaalsocialistische ideologie bleef staan. Het aanspreken van elkaar met 'kameraden' in de interneringskampen wijst op een gedeelde identiteit die nog niet afgelegd was. De processen tegen leidende NSB-figuren werden, voor zover dat kon, op de voet gevolgd

en bijvoorbeeld Harterink bleef Mussert – die de NSB tot aan zijn executie bleef verdedigen in zijn dagboek ‘de Leider’ noemen.¹⁷⁹ Een onderschept briefje uit de gevangenis van Groningen toont hoe sommige gevangenen voor hun daden wilden instaan:

Als ik werkelijk een straf verdiend heb, dan ben ik ten volle bereid die te dragen. Het komt toch alles zoals het komen moet. Zo moet jij het ook denken, en ik weet dat je voor je daden wilt en kunt staan.¹⁸⁰

Ook voor België lieten sommige gevangenen blijken nog altijd achter hun daden te staan. Een brief die Brouns in zijn cel ontving, kan dit illustreren. Vlak voordat hij door het militair gerecht ter dood werd veroordeeld voor onder andere de terreur waarmee hij tijdens de bezetting tegen de partizanen was opgetreden, ontving Brouns steunbriefjes van medegevangenen waarin ze schreven zijn trotse volgelingen te zijn:

Wij ook hebben u gevolgd voor het welzijn van ons volk, en hebben hoegenaamd niemand kwaad gewild. Want ons streven was en is de rechtvaardiging zelve, jammer dat onze medeburgers het niet willen begrijpen. Hebben wij gefaald, dan zouden wij niet weten in welke zin.¹⁸¹

Het Hoog Commissariaat bleef net als in de voorgaande periode waakzaam voor het ontstaan van een gezamenlijke actie van gevangenen tegen de Belgische regering, ofwel een ‘vijfde colonne’. Het was niet geheel ondenkbaar dat de interneringskampen in ‘conspiratiecentrums’ zouden ontaarden, zoals de socialistische senator Missiaen de kampen in maart 1945 had genoemd.¹⁸² Verschillende rapporten die het Hoog Commissariaat opstelde, bespraken de mogelijkheid van samenzweringen. In de Wollestraat in Gent zouden ‘de fanatieksten’ over ‘wreekwraak’ spreken.¹⁸³ In Breendonk zouden enkele gevangenen met hulp van buiten het auditoraat in Antwerpen in brand willen steken. Als voorzorgsmaatregel werd extra bewaking ingezet.¹⁸⁴ In het interneringscentrum van Hemiksem werd in de nacht van 21 op 22 juni 1945 daadwerkelijk brand gesticht door

gevangenen. De brand bracht onrust teweeg bij de autoriteiten. De veiligheid van de staat bleek bij nader onderzoek niet in gevaar te zijn geweest, maar er werden wel extra voorzorgsmaatregelen getroffen.¹⁸⁵ In het Klein Kasteeltje zouden incivieken bijeenkomsten beleggen met een politiek karakter. Zo zongen zij Duitse liederen en eerden zij Rex-leider Léon Degrelle, leider van het vnv Hendrik Elias, DeVlag-frontman Jef van de Wiele en Hitler.¹⁸⁶ Verontrusterder voor het Hoog Commissariaat was dat in de gevangenis van Sint-Gillis onder sommige gevangenen wapens werden aangetroffen.¹⁸⁷ Het gemak waarmee gevangenen hier blijkbaar over konden beschikken, werd enkele weken later bespot in een cartoon in *Le Mors aux dents*, waarop een gevangene in zijn luxe cel zich verslikt in een van de vele broden die op tafel liggen en tegen zijn medegevangene zegt: 'Ik moet mijn vrouw absoluut schrijven en zeggen dat ze geen kogels meer in de boter stopt. Ze moet maar een postpakket versturen.'¹⁸⁸

In de Belgische centra had het definitieve einde van de oorlog invloed op de stemming van de geïnterneerden. Watthy schreef op 7 mei:

Er wordt nog wat gebazeld en geschertst over het einde van de oorlog: velen kunnen het maar niet geloven, anderen zijn dolblij terwijl nog anderen alles doodgewoon ondergaan en trachten het beste voor de toekomst te hopen.¹⁸⁹

De hoop die de voormalige collaborateurs eerder nog koesterden dat de kansen zouden keren, was nu vervlogen. Een maand na de definitieve overwinning op nazi-Duitsland verklaarde een bewaker van de Antwerpse gevangenis Begijnenstraat dat dit een omslag in de houding van de gevangenen teweeg had gebracht. Op het moment van het offensief van Von Runstedt, vijf maanden tevoren, was er onderling nog een opbloei van pro-Duitse propaganda geweest. Door de ramen van hun cellen hadden de voormalige collaborateurs geroepen dat de Duitse aanval vergevorderd was. Na de capitulatie van Duitsland hielden deze gevangenen volgens de bewaker plots op met hun openlijke steun aan het nationaalsocialisme en 'beweerden ze dat ze enkel Vlaamsch gezind waren.'¹⁹⁰ Zoals in het

vorige hoofdstuk al naar voren kwam, hadden de Vlamingen een alternatief waar ze zich op konden heroriënteren. Leden van Rex en de NSB beschikten daarentegen niet over zo'n redmiddel, waardoor de solidariteit en het groepsgevoel onder deze groepen (na verloop van tijd) voor een groot deel ophield. Hun gezamenlijke ideologisch ankerpunt was weggefallen en er kwam, in tegenstelling tot bij de Vlaams-nationalisten, niets anders voor in de plaats. Zoals Chris van der Heijden in *Grijs Verleden* opmerkt, wilde het gros van de mensen dat zich aan de kant van de bezetter had geschaard, na de bevrijding in de openbaarheid hier geen verantwoording voor afleggen, en was in Nederland 'in mei 1945 [...] het fascisme niet alleen verslagen. Het viel als bij donderslag ook stil.'¹⁹¹

Na het wegvallen van de Duitse nationaalsocialisten diende in België vanaf mei 1945 een nieuwe drager van hoop zich aan: de terugkeer van koning Leopold III naar België. De koning was in mei 1940 niet met de ministers mee naar respectievelijk Frankrijk en Londen gevlucht maar in België gebleven. In plaats van de strijd voort te zetten vanuit Engeland, had hij zich als krijgsgevangene van de Duitsers beschouwd. Tijdens de bezetting verbleef hij in Laken, totdat de koninklijke familie in juni 1944 naar Duitsland werd gebracht waar zij in mei 1945 nog steeds verbleef. In het bevrijde België rees vervolgens de vraag of de koning wel en zo ja onder welke voorwaarden mocht terugkeren naar het land. Dit vraagstuk zorgde voor een fel politiek debat. Omdat de koning zich tijdens de oorlog had overgegeven aan Hitler, vreesden de socialisten, liberalen en communisten dat de koning bij terugkomst in België begrip voor de collaborateurs zou opbrengen en dit de vrijlatingen positief zou beïnvloeden.¹⁹² Ook bij de opgesloten collaborateurs leefde deze voorstelling van zaken. Zo schreef Brouns herhaaldelijk in zijn dagboek dat hij hoopte dat de terugkeer van Leopold III gunstig voor hem zou uitpakken.¹⁹³ Ook in het interneringskamp van Kortrijk verwachtten de collaborateurs, volgens een verslag van de Veiligheid van de Staat, verbetering van hun positie door de terugkomst van de koning.¹⁹⁴ In Sint-Kruis organiseerden de gevangenen op 15 november 1945 een mis voor Leopold III.¹⁹⁵

De regering van nationale eenheid (Van Acker I) viel in juni 1945 over de controverse rond de koning. De samenstelling van de

nieuwe regering zou bepalend zijn voor de vraag of Leopold III wel of niet naar België mocht terugkeren en voor het verdere verloop van de repressie. Uit een verslag van de Veiligheid van de Staat in augustus 1945 bleek dat gevangenen in Gent dachten amnestie te krijgen als de koning terugkwam. Deze gevangenen legden hun hoop bij de christendemocraten.¹⁹⁶ De Christelijke Volkspartij (CVP) was immers voorstander van rehabilitatie van de koning en was ook de partij die al vroeg voor een milder repressieklimaat pleitte. Bij de formatie van een nieuwe regering in augustus 1945 werden de christendemocraten echter buitenspel gezet. De nieuw gevormde regering-Van Acker II nam vervolgens een negatief besluit over de terugkeer van de vorst. De koningskwestie bleef daarmee onopgelost en zou tijdens de komende verkiezingen van februari 1946 een groot strijdpunt worden.¹⁹⁷

De katholieken boden niet alleen houvast voor de Belgische collaborateurs in het politieke debat, meer in het algemeen fungeerde de kerk in de kampen en gevangenis als een plek waar ze gehoor vonden. In beide landen bestond de mogelijkheid voor gevangenen om kerkdiensten bij te wonen. Deze werden druk bezocht en zorgden voor afleiding van het dagelijkse eentonige bestaan. Gevangenen konden tijdens de dienst de laatste nieuwtjes uitwisselen, al was dat niet in alle gevangenis en in alle gevangenis mogelijk. In de gevangenis van Brugge bijvoorbeeld moesten de diensten in de directe naoorlogse periode nog in afzonderlijke hokken worden bijgewoond en mochten de gevangenen niet met elkaar praten. Deze maatregel stamde uit de negentiende eeuw, toen in de Belgische en Nederlandse gevangenis het cellulaire stelsel werd ingevoerd. Bijkomende maatregelen van cellulaire opsluiting, zoals de afzonderlijke kerkhokken, het dragen van een gevangenskaps, de regel van het stilzwijgen en aparte luchtkooien, moesten zorgen voor het beoogde proces van depersonificatie.¹⁹⁸ Dergelijke maatregelen konden veel indruk maken op de gevangenen. Irma Laplasse, die in de gevangenis van Brugge verbleef, schreef in haar dagboek dat ze tijdens de diensten het gevoel had levend in een doods-kist te zitten en dat ze daarom tijdens de kerkdiensten alleen maar kon huilen.¹⁹⁹

Kerkbezoek kon ook pragmatisch zijn. Sommige gevangenen hoopten dat de kerkbezoeken hun kans op vrijlating zouden vergro-

ten. In Vught werd door sommige geïnterneerden bij de dominee spijt betuigd in de hoop dat hij een gunstig woordje voor hen kon doen bij de gerechtelijke macht.²⁰⁰ De Nederlandse kerken waren in deze periode in het algemeen belangrijke pleitbezorgers van een mildere houding ten opzichte van collaborateurs. De besmetting met het nationaalsocialisme moest ongedaan worden gemaakt en mensen moesten terug naar de kerk. De moeilijke omstandigheden in de interneringskampen zorgden er vervolgens ook voor dat de kerken in de zomer van 1945 pleitten voor een snellere vrijlating van de 'lichte' gevallen. Zij drongen hier bij de regering op aan en verklaarden in het najaar in een gezamenlijke kanselboodschap dat Nederland niet met de Duitse boze geest besmet moest zijn. Zij wilden zich niet langer hoeven schamen voor de Bijzondere Rechtspleging en bepleitten in de kanselboodschap barmhartigheid.²⁰¹

In de maanden voor mei 1945 bleek al dat in België in bepaalde Vlaamse interneringscentra de geestelijken zich veel meer aan de kant van de geïnterneerden schaarden dan de autoriteiten graag zagen. Geestelijken konden het geïnterneerden makkelijk maken door voedsel en brieven voor hen te smokkelen, wat mensen natuurlijk naar de kerk trok.²⁰² Maar ook op ideologisch vlak kon er bemoeienis zijn. In Sint-Kruis werd de aalmoezenier van het kamp aangehouden 'onder verdenking van betrekking te hebben met een organisatie van verdachte personen'. Hij mocht echter kort daarop weer aan de slag. Bij een huiszoeking werd echter een briefwisseling bij hem gevonden die voor het kamp bestemd was. Er werd besloten hem niet opnieuw aan te stellen in het kamp.²⁰³ De socialistische krant *Vooruit* stelde de aalmoezeniers naar aanleiding hiervan voor als 'verbindingsagenten van de vijfde colonne'.²⁰⁴ Andere geestelijken die dienst deden in Sint-Kruis, werden verdacht van het voeren van propaganda voor de Nieuwe Democratische Partij, een partij opgericht door dissidente christendemocraten. Daarnaast gingen sommige geestelijken door met het verspreiden van duizenden pamfletten in de kampen met titels als 'Vlaanderen in nood', 'Gebed der Vlaming' en 'Gebed voor het lijdende Vlaanderen'.²⁰⁵ Dit waren, zoals in het vorige hoofdstuk al bleek, gebeden die anti-Belgische gevoelens aanwakkerden door de geïnterneerden erop te wijzen welk 'onrecht' hun werd aangedaan door 'het gepeupel' en de Belgische

staat.²⁰⁶ De steun van katholieke geestelijken voor voormalige collaborateurs ging ook in de jaren daarna verder. Uit het dagboek van voormalige vnv'er Lambert Swerts bleek dat op 23 maart 1949 pater Juvenalis een mis opdroeg voor de drie jaar eerder geëxecuteerde Theo Brouns. Ook las hij voor uit de brieven die hij aan Brouns schreef tijdens zijn studententijd. Enkele dagen later herdacht de dienstdoende pater Brouns tijdens de hoogmis met een lied.²⁰⁷

Dergelijke steunbetuigingen aan Vlaamse collaborateurs sterkten hen in het idee dat zij ten onrechte waren opgesloten en konden hen aanmoedigen in opstand te komen. De collaborateur onderging zijn opsluiting dan ook niet passief. In juni 1945 brak in Gent, waar op dat moment 2600 gevangenen werden gehuisvest, opstand uit als gevolg van de voedselpolitiek. Door gevangenen werden Duitse en Vlaamse strijdlieden gezongen zoals *Bomben auf England* en *Kempenland*. Ook werd er *Heil Hitler* geschreeuwd en werden rijkswachters door de voormalig collaborateurs met de rechterarm vooruit in de lucht gegroet.²⁰⁸ Het personeel kreeg de opstandige gevangenen die alsmaar riepen dat zij meer eten wilden, niet onder controle en sloeg vervolgens op de vlucht. Pas door versterking van de Rijkswacht die de wapens inzette, keerde de rust in het interneringscentrum weer terug.²⁰⁹ Ook in het interneringskamp van Lokeren brak in augustus 1945 een opstand onder de gevangenen uit. Zij rammelden aan de poort van het kamp terwijl zij om eten riepen. De Rijkswacht moest uiteindelijk ingrijpen om de gemoederen te bedaren. Toen de Rijkswacht door de poort kwam en de gevangenen beval achteruit te gaan, was er een opstandeling die dit weigerde. Hij riep dat hij bij de ss had gezeten en dat iedereen die achteruit ging een lafaard was. De Rijkswacht kreeg deze man uiteindelijk ook onder controle. Gevangenen kregen tijdens de rellen klappen met geweerkolven en gummiknuppels, waardoor 74 gevangenen zware verwondingen opliepen.²¹⁰

In kampen konden geïnterneerden door de opsluiting in gezamenlijke ruimtes en de relatief grote vrijheid die zij hier hadden, sneller in opstand komen dan in gevangnissen. Toch werd ook in de gevangnissen in deze periode door gevangenen onvrede geuit over het regime. Eind juni kwam in de gevangenis van Charleroi geschreeuw uit de cellen die op de straat uitkeken. Terwijl toeschou-

wers zich verzamelden, maakten de gevangenen hun ongenoegen over de kwaliteit van het eten duidelijk door het demonstratief weg te gooien. De mensen op straat reageerden verontwaardigd en riepen de gevangenen toe dat terwijl zij pakketten vol etenswaren ontvingen, de mensen buiten de gevangenis honger leden. De gevangenen riepen daarop tegenstrijdige leuzen als 'Leve de koning! Weg met de regering! Leve de communistische revolutie! Weg met de koning! Dat ze ons te eten geven!' waarop de mensen buiten op straat hun toeschreeuwden dat zij criminelen en bandieten waren aan wie de regering geen aandacht moest schenken.²¹¹ In dezelfde gevangenis in Charleroi zaten naast collaborateurs ook gewone gevangenen. De commune gevangenen vonden dat zij slechter werden behandeld dan de 'incivieken'. Het tijdelijk verbod van de minister van Justitie in mei 1945 op het ontvangen van pakketten in de gevangenis en kampen gold ook voor de commune gevangenen.²¹² Zij sloegen uit protest tegen dit beleid ramen kapot en hamerden op de deuren.²¹³

Uit de bovenstaande voorbeelden blijkt dat de gevangenen de autoriteiten met hun gedrag wilden provoceren. Door het zingen van vijandige strijdliederen, de Hitlergroet te brengen of de communistische revolutie te verkondigen, dreigden zij met datgene waar de Belgische regering het meest bang voor was. Zij hield immers op dat moment nog steeds rekening met het bestaan van een vijfde colonne, en de dreiging van het nationaalsocialisme was in haar ogen nog niet geweken. Ook na mei 1945 werd in het communisme nog een groot gevaar gezien. Communistische uitlatingen in de interneringskampen werden door het Hoog Commissariaat scherp in de gaten gehouden. Zowel de gevangenen als de bewakers werden gemonitord. Volgens de verslagen zouden op verschillende plaatsen communistisch gezinde personeelsleden propaganda maken voor de Kommunistische Partij.²¹⁴ Ook in Nederland zag het Militair Gezag het communisme als een bedreiging. Door de vliegende colonne werd onderzoek gedaan naar de aanhang onder geïnterneerden. De communistische krant *De Waarheid* werd volgens verklaringen van geïnterneerden in Utrecht in grote hoeveelheden het kamp binnengesmokkeld.²¹⁵ Ook een geïnterneerde in Scheveningen verklaarde dat velen de communistische krant lazen.²¹⁶ In een clandest-

tiene brief aan huis schreef een geïnterneerde man dat de communisten in Groningen geen idee hadden van de aanhang die ze onder de opgesloten collaborateurs hadden.²¹⁷ De aanhang voor het communisme onder de Nederlandse en Belgische gevangenen werd waarschijnlijk overdreven. Het waren immers de communisten die inzetten op een zware bestraffing van collaboratie.

3.6 Vrijlatingen en straffen

‘In Nederland is de toestand veel beter voor de N.S.B.-ers dan hier voor ons,’ schreef Brouns op maandag 3 september 1945 in zijn dagboek.²¹⁸ Als Brouns hiermee doelde op snellere en mildere rechtspraak, dan had hij het bij het verkeerde eind. In Nederland werden op 12 juni 1945 de vijf bijzondere gerechtshoven officieel ingesteld en begonnen de meeste van de negentien tribunalen te werken. In de zomer gingen vervolgens de eerste processen van start. Dat was bijna een jaar nadat de eerste arrestaties in Zuid-Nederland waren verricht. De Londense belofte van snel straffen werd hiermee niet waargemaakt. De rechtspraak beloofde in ieder geval wel streng te gaan worden. De procureur-fiscaal N. Sikkel verklaarde bij de installatie van het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam: ‘De landverraders hebben zich van hun volk afgescheiden, zij zullen er nooit meer in terugkeren.’²¹⁹

In België waren de eerste rechtszaken tegen verdachten daarentegen al binnen een maand na de bevrijding in september 1944 begonnen. Zoals eerder bleek, had de vertraging in Nederland te maken met de oorlogvoering en kon België, omdat het land eerder in zijn geheel was bevrijd, al starten met de bestraffing. Voor de bevrijding in mei 1945 beslisten de ruim tachtig consultatieve commissies in snel tempo wie er in aanmerking kwam voor vrijlating en wie er nog als verdachte moest worden beschouwd. Het aantal dossiers slonk als gevolg hiervan snel en maakte een einde aan de rechtsonzekerheid waarin geïnterneerden verkeerden.²²⁰ Zoals in de Londense wetgeving was bepaald, mochten geïnterneerden ook elke maand een verzoek tot voorlopige invrijheidstelling doen. John Gilissen, rechtshistoricus en tussen 1945 en 1952 substituut auditeur-gene-

raal, berekende dat hier 33.589 keer gebruik van werd gemaakt. In 28 procent van de gevallen werd het verzoek tot voorlopige invrijheidstelling toegekend.²²¹

Anders dan in België kwamen de vrijlatingen in Nederland maar traag op gang. Eind april 1945 werden de kampcommandanten door de chef-staf van het Militair Gezag gemachtigd om moeders met baby's en vrouwen die langer dan zeven maanden zwanger waren uit het interneringskamp te ontslaan. De afwikkeling van de aanvragen duurde echter lang en in juli vonden er in bijvoorbeeld kamp Vught nog altijd bevallingen plaats en stierven ouden van dagen in het kamp.²²² Ook in kamp Fort Haerlem te Hellevoetsluis waren in september 1945 nog altijd kleine kinderen en een zeven maanden zwantere vrouw geïnterneerd.²²³ Ook in het Amersfoortse kamp Laan 1914 bevond zich in september 1945 een groot aantal kinderen²²⁴ In Groningen waren hoogzwangere vrouwen, ernstig zieken, kinderen en ouderen nog niet met huisarrest naar huis gestuurd zoals de bedoeling was. Na een inspectie en ingrijpen van het Militair Gezag werden ze uiteindelijk huiswaarts gestuurd.²²⁵

De vertraging in de vrijlatingen was volgens het Militair Gezag te wijten aan de moeizame medewerking die de Politieke Opsporingsdienst verleende. Deze dienst was begin 1945 in werking getreden en moest de zaken tegen de vermeende collaborateurs onderzoeken. Op 1 juni 1945 waren er honderd plaatselijke afdelingen door het Militair Gezag opgericht.²²⁶ Door het grote aantal dossiers en het tekort aan personeel bleek het echter een helse taak om alle zaken te behandelen. Kolonel Snijders van het Militair Gezag concludeerde eind juli 1945 ook dat er nog steeds veel mensen in de kampen zaten zonder proces-verbaal, inbewaringstelling of interneringsbevel. Een groot aantal mensen was nog altijd niet verhoord. Hij stelde een kampcommissie in die de verhoren moest gaan afnemen.²²⁷

De onzekerheid onder de opgesloten collaborateurs over hun vrijlating zorgde volgens de inspectiecommissie van het Militair Gezag voor 'speculatie en onrust'.²²⁸ Geïnterneerden wisten niet hoelang ze nog in het interneringskamp moesten blijven en voelden zich aan hun lot overgelaten. Volgens een voormalig NSB'er in Groningen stond de afkorting P O D voor 'Pesten is Ons Doel'.²²⁹ Pas eind juli 1945 was het contact met raadspersonen voor geïnterneer-

den toegestaan.²³⁰ Deze rechtsonzekerheid had grote invloed op de stemming in de kampen. Dit was anders in België, waar gevangenen veel sneller wisten waar ze aan toe waren. Vanaf augustus 1945 kwam volgens Huyse en Dhondt de bestraffing van collaboratie op 'kruis-snelheid'. Het tempo van de veroordelingen steeg. Op dat moment waren er al tienduizend dossiers behandeld.²³¹

In Nederland klonken intussen geluiden dat er snel iets aan de overvolle kampen gedaan moest worden. In augustus pleitte Van Bemmelen, hoogleraar strafrecht aan de Universiteit Leiden en hoofd van de interneringskampen onder het Militair Gezag, voor het vrijlaten van een grote groep mensen uit de kampen. Er was voor veertigduizend mensen plek terwijl er al ruim honderdduizend opgesloten zaten. Hij wilde commissies oprichten die snel zouden onderzoeken wie er voor vrijlating in aanmerking kwam, vergelijkbaar met de Belgische consultatieve commissies. Volgens Van Bemmelen moesten de 'lichtere' gevallen van collaboratie worden vrijgelaten. Daaronder verstond hij arbeiders die op economische gronden hadden samengewerkt met de Duitsers (bijvoorbeeld NSKK-leden); leden van de NSB wie verder niets te verwijten viel; mensen die een politiek vergrijp zonder daadwerkelijke actie hadden gepleegd; mensen die een licht politiek vergrijp hadden gepleegd en hier spijt van hadden; vrouwen die omgang hadden gehad met Duitsers; Duitsgezinden wie in feite niets te verwijten viel en de mensen die inmiddels wel genoeg tijd in een kamp hadden doorgebracht in verhouding tot de ernst van hun collaboratie.²³² Het ging in deze definitie van 'lichte' gevallen dus om mensen die tijdens de bezetting geen daadwerkelijke actie hadden ondernomen waar andere mensen last van hadden ondervonden.

Van Bemmelen verklaarde voor de Parlementaire Enquête Commissie in 1950 dat zijn voorstel bij de top van het Militair Gezag maar weinig bijval kreeg. Hij verklaarde: 'Men zag wel in, dat dit zou moeten gebeuren, maar men was er nog niet aan toe.'²³³ Niet iedereen was immers enthousiast om NSB'ers vrij te laten. De Grootte Advies-Commissie der Illegaliteit was tegen, en ook in de pers werd afwijzend gereageerd op de plannen. De publieke opinie had wel oog voor de gradaties van collaboratie maar het stond voorop dat de meesten van hen gestraft moesten worden. In een enquête uit 1945 werd aan

de Nederlandse bevolking gevraagd of bij de berechting van NSB'ers rekening gehouden moest worden met de reden van toetreding. Hierop antwoordde 71 procent dat dit zo moest zijn. Op de vraag of de lichte gevallen onder toezicht moesten worden vrijgelaten zonder berechting, was 45 procent het hiermee eens, vond 52 procent dat de voormalig collaborateurs eerst moesten worden berecht en had 3 procent geen oordeel. Maar op de vraag of de ergste politieke misdadigers met de dood moesten worden bestraft, antwoordde 73 procent positief.²³⁴ De houding van de Nederlandse bevolking ten opzichte van de zware gevallen van collaboratie bleef dus overwegend streng. Deze negatieve houding werd door de Politieke Opsporingsdienst in Heerlen als reden gebruikt om verzoeken voor vrijlatingen van zieken, ouderen van dagen, zwangere vrouwen en 'lichte' gevallen af te wijzen.²³⁵ Het Militair Gezag kon zich niet vinden in deze beslissing, maar de bezorgdheid van de Politieke Opsporingsdienst bleek niet helemaal ongegrond. Zo werden in Groningen vrijgelaten ouderen, die als 'lichte' gevallen werden beschouwd, in hun dorp door de plaatselijke bevolking met hooivorken aangevallen en het dorp uitgedreven terug naar het interneringskamp.²³⁶ Als bleek dat de plaatselijke bevolking de aanwezigheid van de vrijgelatenen niet kon tolereren, was herinternering mogelijk.²³⁷

Typend voor de strenge houding onder de Nederlandse bevolking was het bedreigen van de advocaten van de verdachten van collaboratie.²³⁸ Ook in België ging het bedreigen en fysiek lastigvallen van advocaten en hun families door. Sommige advocaten wilden hierdoor niet meer pleiten voor verdachte collaborateurs. Dergelijke praktijken werden door de Belgische gerechtelijke macht niet getolereerd. In Tongeren waarschuwde de voorzitter van de krijgsraad in juni 1945 via een bekendmaking aan de bevolking dat bedreigingen van advocaten niet langer geduld werden. Hij wees erop dat alle burgers het recht hadden op verdediging en dat het voor advocaten een plicht was dit te doen. Wanneer de bevolking niet zou stoppen met deze 'barbaarse praktijken, onwaardig van een beschaafd volk', zou de krijgsraad de werkzaamheden staken.²³⁹ Dergelijke dreigementen van de Nederlandse overheden zijn niet bekend.

Van Bemmelen nam na de slechte ontvangst van zijn voorstel om tienduizenden 'lichte' gevallen vrij te laten, ontslag als hoofd van de

kampen en opsporingsdienst van het Militair Gezag. Zijn ideeën over het vrijlaten van de lichte gevallen verdwenen daarmee echter niet. Het Militair Gezag en de politiek bleven bezorgd over de overvolle kampen en de trage rechtsgang als gevolg van de onderzoeksdossiers die zich maar bleven opstapelen. De politieke elite discuteerde verder over mogelijke snelle oplossingen, waarbij groot-schalige vrijlating de meest logische leek. Volgens Peter Romijn was dit een pragmatische houding. Minder bewakers in de interneringskampen betekende meer inzet van soldaten in de strijd die op dat moment in de koloniën werd gevoerd.²⁴⁰

Een groep betrokken jonge juristen maakte zich daarbij ook ongerust over de sociale gevolgen die de internering teweegbracht voor de opgeslotene en diens familie als er niets veranderde aan de strenge Londense wetgeving. Een werkgroep van onder anderen Van Bemmelen, de katholieke Nijmeegse hoogleraar staatsrecht Frans Duynstee en Ferdinand Hollander, advocaat-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag, stelden vervolgens een wetsbesluit voor dat de voorwaardelijke invrijheid- en buitenvervolginstelling moest regelen. Om sneller recht te kunnen spreken, werd het Besluit Politieke Delinquenten 1945 op 26 oktober 1945 uitgevaardigd. Het besluit maakte het mogelijk dat de vijf procureurs-fiscaal van de bijzondere gerechtshoven de bevoegdheid kregen te beslissen niet tot verdere strafvervolging over te gaan en iemand (on)voorwaardelijke buitenvervolginstelling te stellen. Dit betekende dat een groep mensen niet voor het tribunaal of Bijzonder Gerechtshof hoefde te verschijnen; haar zaak zou door het Openbaar Ministerie worden afgehandeld.

Alle 'lichte' gevallen kwamen in aanmerking voor een beslissing van het Openbaar Ministerie wanneer zij tijdens de bezetting de belangen van de staat niet hadden geschaad of hun medeburgers in gevaar hadden gebracht. Aan deze vrijlating kon een aantal voorwaarden worden opgelegd. Belangrijkste was dat de invrijheidgestelde zich als een 'goed Nederlander' moest gaan gedragen. Verder konden als bijzondere voorwaarden gelden dat iemand onder toezicht kwam te staan; zich niet met bepaalde personen zou inlaten; bepaalde vergaderingen bij zou wonen of van bepaalde verenigingen lid zou zijn; verplicht arbeid moest verrichten; op een aangewe-

zen verblijfplaats moest verblijven; afstand van bepaalde goederen moest doen of een boete moest betalen. Bij een voorwaardelijke buitenvervolginstelling werd iemand (en bij een huwelijk gold dit automatisch ook voor de echtgenote) uit bepaalde rechten ontzet. Hij of zij mocht niet langer een ambt bekleden, de gewapende macht dienen, kiezen of verkiesbaar zijn of als raadsman of gerechtelijk be-windvoerder optreden.²⁴¹

In België was rond dezelfde tijd een wet in de maak die het verval van politieke en burgerlijke rechten omvatte. De Besluitwet kwam onder de regering-Van Acker 11 (augustus 1945–maart 1946) tot stand en leverde de nodige politieke controverses op tussen de christendemocraten enerzijds en de socialisten, liberalen en communisten anderzijds. Met deze zogenoemde epuratielwet zouden de gesanctioneerde collaborateurs onder andere hun actief en passief stemrecht verliezen. De koningsgezinde CVP, die voor een milder repressieklimaat pleitte, was tegen deze maatregel omdat dit hun electoraat betrof. Zonder steun van de christendemocraten werd de Besluitwet op 19 september 1945 uitgevaardigd. Hierin werd bepaald dat verdachten van collaboratie 'die, tijdens de vijandelijke bezetting, aan hun burgerplichten te kort gekomen zijn',²⁴² niet door de krijgswaarden maar door een eenvoudige inschrijving op de lijsten van de krijgsauditeur gesanctioneerd zouden worden. Dit betekende in de praktijk geen veroordeling tot gevangenisstraf maar een levenslang of tijdelijk, volledig of gedeeltelijk verval van politieke en burgerlijke rechten. Huyse en Dhondt suggereren dat de maatregel een burgerlijke dood betekende en een 'collectieve uitstoting van de zondaars'.²⁴³ Aerts toonde in zijn onderzoek echter aan dat deze voorstelling te radicaal is. Een burgerlijke dood impliceert volgens hem namelijk ook dat goederen verbeurd werden verklaard, erf-nissen openvielen, huwelijken werden ontbonden enzovoort. Maar dat was niet het geval.²⁴⁴

De Besluitwet kwam tegemoet aan de eisen van brede lagen van de bevolking om collaborateurs uit het maatschappelijk leven te weren. Dit werd bijvoorbeeld duidelijk tijdens de opstand van de lokale bevolking tegen de pakketten die voor het interneringskamp van Sint-Kruis waren bedoeld. Eerder werd beschreven hoe vanaf september 1944 in sommige kampen relletjes uitbraken over de

voedselvoorziening. Ook na de bevrijding van mei 1945 waren er opstanden. De Belgische bevolking was het ook nu nog niet eens met de voedselbedeling van de gevangenen in de kampen. Opnieuw was dit in kranten een terugkerend thema. Om het beeld dat de gevangenen in de Gentse Wollestraat weinig voedsel kregen te relativiseren, vergeleek het socialistische *Vooruit* in september 1945 hun rantsoenen met die van de gevangenen destijds in Buchenwald.²⁴⁵ Bij verschillende interneringskampen werd voor de ingang door de plaatselijke bevolking geprotesteerd tegen de voedselpakketten die binnen werden gebracht. Dit ontging de geïnterneerden natuurlijk niet. Uit angst dat hun vrouwen werden afgerammeld, gaven de mannen in Antwerpen in hun briefjes aan huis bijvoorbeeld opdracht voorlopig niets te komen brengen: ‘Breng toch geen pakjes meer, hoor, men zou u halfdood kunnen kloppen.’²⁴⁶ Begin juni 1945 werden mensen die voedsel en linnenpakketten naar het interneringscentrum Sint-Kruis brachten, aangevallen door uit Duitsland teruggekeerde politieke gevangenen. Ze namen de goederen af. In de krant verschenen foto’s waar de lokale bevolking trots poseert bij de in beslag genomen zakken en koffers.²⁴⁷ Bij het interneringskamp Fourcault te Dampremy bij Charleroi vertrapte de menigte de voedselpakketten en werd er gestolen.²⁴⁸ In Sint-Kruis werd de inhoud van de pakketten door de voormalige politieke gevangenen uit de bezettingstijd aan gerepatrieerde gevangenen en liefdadigheidsinstellingen gegeven. De mensen die de pakjes afnamen, protesteerden op deze manier tegen de luxeartikelen en producten van de zwarte markt die de geïnterneerden volgens hen via deze weg zouden ontvangen.²⁴⁹

De opstandelingen eisten niet alleen dat de collaborateurs in het interneringskamp Sint-Kruis minder voedsel kregen, zij wilden ook dat de Belgische regering het afnemen van burger- en politieke rechten sneller regelde.²⁵⁰ Het ging er hier dus duidelijk om dat zij deze groep mensen als minderwaardige burgers wilden rangschikken. Door hun houding tijdens de bezetting, konden zij in de ogen van de wetgever en van diegenen die zich als ‘ware’ Belgen zagen, minder aanspraak maken op de elementaire rechten en principes van de liberale staat. Voormalige collaborateurs waren het niet meer waardig om deel uit te maken van de politieke gemeenschap die de Belgische

staat voorstond. Er was geen sprake (meer) van gelijkwaardig burgerschap.

Naar schatting betrof de vervallenverklaring 74.000 tot 77.000 personen.²⁵¹ In Nederland zouden 60.000 mensen hun Nederlanderschap zijn verloren.²⁵² Op hetzelfde moment dat 'lichte' gevallen van collaboratie gedegradeerd werden tot minderwaardige burgers door het ontnemen van bepaalde rechten, werden de 'zwaarste' gevallen van collaboratie definitief uit de samenleving gesloten door het toepassen van de doodstraf. In België werden door de militaire rechtbanken in totaal 2940 doodstraffen uitgesproken, waarvan er 242 tot uitvoer kwamen. In Nederland werden er 152 doodvonnissen uitgesproken waarvan er 39 werden voltrokken. In dit opzicht had Brouns dus wel gelijk met zijn opmerking dat de situatie in Nederland voor collaborateurs een stuk beter was dan in België. De doodstraf was in België in 1863 in het civiele recht in onbruik geraakt en in Nederland in 1870 afgeschaft. In het militaire strafrecht bleef de straf echter wel bestaan en kon ook toegepast worden op burgers die zich schuldig hadden gemaakt aan een misdrijf tegen de veiligheid van de staat.²⁵³ De doodstraf betrof de ernstigste misdrijven, waarmee moord en verraad werden bedoeld. Deze mensen werden als gevaarlijk en onverbeterlijk gezien. Het waren deze mensen die koningin Wilhelmina had bedoeld toen zij tijdens de bezetting had gesproken over een 'handvol landverraders, waarvoor in een bevrijd Nederland geen plaats meer zal zijn'.²⁵⁴

Waarom werd de doodstraf na de oorlog weer toegepast op burgers? Een gangbaar idee is dat oorlog de normen en waarden in een samenleving zou devalueren waardoor de toepassing van de doodstraf als minder extreem werd gezien.²⁵⁵ In een geheim rapport van de minister van Justitie begin 1946 is inderdaad te lezen dat de doodstraf na de oorlog werd toegepast als reactie op de extreme terreur tijdens de bezetting. Het Nederlandse volk zou zich onbevredigd voelen als de ergste daden niet met de doodstraf werden bestraft. De naoorlogse toepassing van de doodstraf speelde dus in op sentimenten die onder de bevolking leefden. Ook moest de doodstraf tegelijkertijd een afschrikwekkende functie hebben: 'Zij eischt, dat aan het tegenwoordig geslacht en aan de toekomstige generaties volkomen duidelijk worde gemaakt, hoe afschuwwekkend de misdrijven zijn

geweest, welke in den tijd van den huidige oorlog aan ons volk zijn begaan. Dat kan enkel geschieden door het opleggen en het uitvoeren van een aantal doodstraffen.²⁵⁶ In Nederland werd NSB-propagandist Max Blokzijl op 16 maart 1946 als eerste ter dood gebracht. Hij had in september 1945 als eerste de doodstraf gekregen en zijn cassatieverzoek had daarin niets veranderd. De leider van de NSB Mussert werd een maand later geëxecuteerd.

Voordat Blokzijl als eerste Nederlandse collaborateur ter dood werd gebracht, waren er in België al 76 mensen in de openbaarheid door een vuurpeloton geëxecuteerd.²⁵⁷ Al op 13 november 1944 werd de eerste doodstraf voltrokken. De historici Aerts en Vrints beargumenteren voor de Belgische casus dat niet enkel het grootschalige geweld tijdens de bezetting voor de naoorlogse toepassing van de doodstraf zorgde. De Belgische staat was verzwakt als gevolg van de bezetting. Het nationaal leger was in mei 1940 snel verslagen, het hele land was vervolgens bezet geweest, er was een conflict tussen de regering en de koning ontstaan, de sterk bewapende verzetsbewegingen stelden zich niet loyaal op tegenover de Belgische regering en er was bijna een burgeroorlog ontstaan als gevolg van de tegenstellingen tussen verzet en collaboratie. Door de doodstraf na de bevrijding toe te passen als ultiem repressiemiddel zou de Belgische staat zijn autoriteit weer pogen te herstellen.²⁵⁸

De bedreigingen van de bewapende communisten, de koningskwestie en de Vlaams-nationalisten met wie de Belgische regering te kampen had, waren in Nederland afwezig. Het Nederlandse leger was weliswaar ook direct verslagen in mei 1940 en ook hier was het land vervolgens in korte tijd bezet, maar het grote verschil met België was dat de strijd tegen de Duitse bezetter vanuit Londen door de Nederlandse regering samen met de vorstin was gevoerd. Ook de verzetsbewegingen hadden zich achter regering en vorstin in Londen geschaard. Maar de bedreigingen die voor de Belgische regering op de loer lagen, impliceren niet direct dat de staat was verzwakt. De Belgische regering dwong acceptatie van de staatsmacht juist af via een sterke arm der wet, wat onder meer het hoge aantal uitgesproken en uitgevoerde doodstraffen kan verklaren. De doodstraf werd in België niet gebruikt om de staatsmacht te herstellen, maar om de acceptatie van die macht af te dwingen.

3.7 Conclusie

De ‘zuivering’ van het maatschappelijk en politiek leven werd in de directe naoorlogse maanden in absolute termen verwoord. Door de antivaderlandse houding die collaborateurs tijdens de bezetting hadden aangenomen, hoorden zij volgens de teruggekeerde overheden en het grootste deel van de publieke opinie niet thuis in het bevrijde Nederland of België. Tijdens de machtsovergang van de autoritaire naar democratische staat werd deze groep massaal gearresteerd en geïnterneerd. De manier waarop de interneringen plaatsvonden, was tussen september 1944 en mei 1945 door de doorgaande oorlogvoering bepaald. Na mei 1945 veranderde de interneringspraktijk voor Nederland niet meteen. Het zou nog tot in 1946 duren vooraleer de lokale ad-hoc-aanpak van de interneringen plaatsmaakte voor een landelijke, gecentraliseerde aanpak van de opsluiting. De periode van improvisatie duurde langer dan in België. In Nederland was de keuze gemaakt om de leiding over het vooronderzoek, de kampen en het op gang brengen van de berechting aan diverse instanties toe te wijzen. Zij vielen weliswaar onder de hoede van het Militair Gezag, maar werden niet centraal geleid. Het Militair Gezag bleef, zoals Reitsma in 1950 voor de Parlementaire Enquête Commissie concludeerde, een ‘onsamenhangend geheel’, en er was ‘in het geheel geen organisatie’.²⁵⁹ Het ontbrak aan een sterke uitvoerende macht. Van Bemmelen verklaarde voor diezelfde commissie: ‘De stemming was, dat er geen hoofd was. Zelfs in Den Haag wenste men zich niet aan de leiding van het Militair Gezag te onderwerpen.’²⁶⁰ In België daarentegen was de regie in handen van een sterke figuur met uitgebreide bevoegdheden, de auditeur-generaal Ganshof van der Meersch. Hij voelde zich verantwoordelijk voor de opsluitingen en waakte over de behandeling van gevangenen.

In Nederland voerden de leden van de Binnenlandse Strijdkrachten onder deze omstandigheden de ‘zuivering’ grotendeels naar eigen inzichten uit. Zij hadden een steeds grotere macht gekregen en waren nu officieel bij de arrestaties en bewaking van geïnterneerden in de Nederlandse kampen betrokken. Die kampen onttrokken zich aan de controlerende macht van justitie en ontwik-

kelden zich vervolgens als gesloten instituten waar geïnterneerden op sommige plaatsen gewelddadig werden behandeld. De lokale omstandigheden van tijdens de bezetting, de heersende ideeën over 'goed' en 'fout', en interactie tussen gevangenen en bewakers bepaalden de mate waarin dat geweld plaatsvond. De mishandelingen tonen aan dat Nederland in deze periode nog geen gestabiliseerde, liberale, democratische rechtsstaat was. Die reconstructie ging in België op gerechtelijk, economisch en politiek vlak sneller. De omstandigheden in de interneringskampen en gevangenkampen waren weliswaar in deze periode ook hier nog niet optimaal, maar aanzienlijk minder problematisch dan in Nederland.

Een (verdachte) collaborateur wist na mei 1945 in België sneller waar hij aan toe was dan in Nederland. De rechtspraak was hier vlotter hersteld en de consultatieve commissies behandelden al vele dossiers. In totaal zouden deze commissies 40.000 tot 45.000 dossiers behandelen.²⁶¹ Deze snellere berechting had natuurlijk ook nadelen. Het klimaat was, met name op het moment dat de oorlogvoering nog volop aan de gang was, een stuk strenger. Ook de ervaring van de Eerste Wereldoorlog vormde een stimulans om mensen die zo'n twintig jaar later opnieuw hadden gecollaboreerd (zoals Borms), te executeren. Mogelijk verklaart een strenge rechtspraak in het begin ook waarom er in Nederland minder doodstraffen werden uitgesproken én voltrokken. De emoties waren tegen de tijd dat de rechtbanken in Nederland goed functioneerden, een stuk milder geworden. De roep om bloed klonk toen niet meer zo luid.

Niets van dit alles in Nederland. Voor consultatieve commissies zoals in België was de stemming nog niet rijp. Toch drong al het idee door dat er iets met mensen in de overvolle kampen moest gebeuren. Hiertoe werd het Besluit Politieke Delinquenten opgesteld: gevangenen zouden onder bepaalde voorwaarden worden vrijlaten. Ook in België zorgde een gelijkaardig besluit ervoor dat het voor grote groepen gevangenen mogelijk was onder bepaalde voorwaarden vrij te komen. De voorwaarden voor vrijlating hadden echter verstrekkende gevolgen voor de collaborateurs. Zij konden weliswaar 'terugkeren in de samenleving', maar bleven vooralsnog uitgesloten van het volwaardig burgerschap. Het deel van de colla-

borateurs dat achterbleef in de kampen, moest in de ogen van de Belgische en Nederlandse regeringen vervolgens worden 'heropgevoed'.

HOOFDSTUK 4

Ideeën over de 'morele verbetering' van collaborateurs

4.1 Inleiding

In de ogen van de Belgische en Nederlandse regering was opsluiting van alle (vermeende) collaborateurs bij de bevrijding noodzakelijk omwille van de staatsveiligheid. Alleen op die manier kon de openbare orde worden gehandhaafd. Vervolgens rees echter de vraag wat er met al die tienduizenden mensen in de kampen moest gebeuren. Een groot aantal van hen zou zonder veroordeling tot gevangenisstraf weer worden vrijgelaten. Het deel dat achterbleef in de kampen, moest in de ogen van de Belgische en Nederlandse regering worden 'heropgevoed'. Nederland en België zouden het probleem van de 'heropvoeding' echter anders gaan aanpakken. In Nederland werd al in de zomer van 1945, toen er zo'n honderdduizend mensen in de interneringskampen zaten, de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) opgericht. In België kwam ruim een jaar later de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij (DWRV) voor de reclassering van 'incivieken' tot stand. Op dat moment was een meerderheid van de verdachten die tijdens de bevrijding waren opgepakt, echter al vrij. Zij zouden buiten het Belgische heropvoedingsprogramma vallen. Voor de initiatiefnemers van de Nederlandse en Belgische dienst lag het vast dat de collaborateurs geresocialiseerd, ofwel 'heropgevoed' moesten worden in het belang van de staatsveiligheid. Het grootste doel van zowel de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten als van de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij was te voorkomen dat er een klasse van 'paria's' in de naoorlogse samenleving zou ontstaan. Hoe dit precies ter hand werd genomen, hing af van de visie op collaboratie, van ideeën over 'goed' burgerschap, tradities in de reclassering en de veronderstelde rol die de overheid hierbij moest spelen.

Achteraf is over de heropvoeding van collaborateurs dikwijls beargumenteerd dat deze zou zijn mislukt. ‘Hen wederopvoeden was een hachelijke onderneming met weinig kansen op een goede afloop,’ schreven Kris Hoflack en Luc Huyse over België.¹ Vlaams-nationalisten zouden door de ervaring van de internering versterkt zijn in hun ideeën dat de Belgische staat het slecht met hen voorhad. In Franstalig België verdwenen voormalige collaborateurs net als in Nederland in de anonimiteit. Want in Nederland verliep het volgens vele waarnemers niet veel beter: voormalig NSB’ers integreerden niet in de naoorlogse Nederlandse maatschappij en zouden verbittert achtergebleven zijn. Ook hun kinderen zouden op hun beurt vervolgens de erfenis van de collaboratie gedragen hebben.²

Met de vraag of heropvoeden wel of niet is gelukt, wordt verondersteld dat heropvoeding ook daadwerkelijk mogelijk is. Het is echter maar de vraag of de reclassering delinquenten kon omvormen tot brave burgers en goede vaderlanders. Zoals de Nederlandse socioloog Willem Schinkel opmerkt, zijn ‘eenmaal gesocialiseerde categorieën [...] niet met een cursus metaalbewerking te vervangen.’³ Destijds was ook vanuit de penitentiaire wereld kritiek op het idee van heropvoeden te horen. Zo zou heropvoeden niet thuishoren in een democratisch systeem en in strijd zijn met liberale beginselen zoals de vrijheid van meningsuiting.⁴ Voor dit argument was men na de jarenlange repressie van de Duitse bezetter extra gevoelig. De Nederlandse gevangenisdirecteur H. Stouten, die eind jaren veertig (jeugdige) politieke delinquenten onder zijn hoede had, had gemengde gevoelens bij de naoorlogse heropvoeding. Hij vond de heropvoeding enerzijds getuigen van een optimisme over de mogelijkheid gevangenen in kampen en gevangenissen te heropvoeden. Anderzijds getuigde het van een overname van totalitaire methodes, immers ‘deze hadden als middel om politieke tegenstanders om te vormen gekozen voor een harde “opvoeding” in hun concentratiekampen.’⁵

In dit hoofdstuk wordt niet geprobeerd de vraag te beantwoorden of de heropvoeding van collaborateurs gelukt of mislukt is, want dit zou niet veel meer dan een morele beoordeling opleveren. In plaats daarvan wordt het vertoog weergegeven over heropvoeding zoals dat in de eerste naoorlogse jaren bestond. Waarom werd

er überhaupt een politiek van heropvoeding gevoerd en wie was daarbij betrokken? Op welke manier dachten de medewerkers van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten en Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij de voormalige collaborateurs weer op het pad van 'goed' burgerschap te krijgen? Het zal blijken dat de accenten van goed vaderlandschap in Nederland en België in de eerste naoorlogse jaren zowel treffende overeenkomsten als opvallende verschillen kenden. Waar de ideeën over heropvoeding in de praktijk op neerkwamen en hoe gevangenen en personeel het heropvoedingsbeleid ervoeren, zal vervolgens in het volgende hoofdstuk aan bod komen.

4.2 Bijzondere gevangenen, bijzondere reclassering

In Nederland was vanaf oktober 1945 met het Besluit Politieke Delinquenten massale invrijheidstelling mogelijk geworden. Met deze vrijlatingen rees tegelijkertijd de vraag wat er met al die mensen moest gebeuren die op vrije voeten kwamen. Ook met de nog tienduizenden verdachten van collaboratie die vooralsnog achterbleven in de Nederlandse kampen en gevangenissen zou iets moeten gebeuren ter voorbereiding op hun toekomstige vrijlating. Het Besluit Politieke Delinquenten probeerde ook hierop een antwoord te geven. Besloten was dat aan vrijlating bepaalde voorwaarden zouden worden verbonden, waarvan als de opvallendste dat iemand zich als 'goed Nederlander' zou moeten gedragen. Als bijzondere voorwaarde gold verder dat iemand onder toezicht kon worden geplaatst. Wanneer de voorwaardelijk vrijgelatene zich bijvoorbeeld niet aan de voorwaarde hield zich als een goede burger te gedragen, kon herinternering door de reclassering worden bevolen.

Omdat vrijlating en reclassering van voormalige collaborators niet los van elkaar werden gezien door de ontwerpers van het besluit, werden er tevens voorbereidingen getroffen voor de 'heropvoeding' van deze groep. Een belangrijke voortrekker hierin was de katholieke Nijmeegse hoogleraar staatsrecht Frans Duynstee. Hij nam in de zomer van 1945 het initiatief voor de oprichting van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (СТРД), een reclasse-

ringsorganisatie speciaal bedoeld voor voormalige collaborateurs. Duynstee, die voorzitter van de stichting werd, was tot augustus als jurist werkzaam geweest bij de Politieke Opsporingsdienst in Den Haag en was daardoor goed op de hoogte van de problematiek die de massale interneringen teweeg hadden gebracht. Het probleem met de Bijzondere Rechtspleging lag volgens hem in het feit dat er geen differentiatie in de rechtspraak mogelijk was. In Londen was immers beslist dat de tribunalen de maatregel van internering altijd voor tien jaar zouden opleggen. In plaats van alle gevallen over één kam te scheren, bepleitte de katholieke jurist een schifting tussen 'lichte' en 'zware' gevallen. Alle 'lichte' gevallen moesten volgens hem via het Besluit Politieke Delinquenten vrijkomen. Belangrijk voor Duynstee was dat er in de bepaling van de strafmaat oog kwam voor individuele omstandigheden. Rechters moesten bijvoorbeeld laten meewegen wat de achterliggende reden was geweest voor NSB-lidmaatschap. Want volgens Duynstee waren niet de leden maar de beginselen van de NSB misdadig geweest en hadden de leden veelal de ware doelstellingen van de beweging niet begrepen.⁶ Deze mensen werden door hem als 'lichte' gevallen gezien. Voor deze 'lichte' gevallen was het vervolgens noodzakelijk dat zij snel weer opgenomen zouden worden in de 'Nederlandse staatsgemeenschap'. Voor de ergste collaborateurs bepleitte hij echter levenslange gevangenisstraf of, in sommige gevallen, de doodstraf.⁷

Duynstee maakte zich grote zorgen over de 'sociale en morele ontwrichting' van de maatschappij die de massale arrestatie van de leden van de Nationaal-Socialistische Beweging en andere collaborateurs teweeg zou kunnen brengen.⁸ Meer in het algemeen kenmerkte het denken van Duynstee zich als cultureel pessimisme. Hij zag de NSB als een uiting van een algemenere desintegratie van de westerse beschaving, 'blijkende uit een gebrek aan saamhorigheid, aan normatieve tradities, aan gemeenschappelijke doeleinden voor mens en maatschappij'.⁹ In zijn ogen was het hele Nederlandse volk verantwoordelijk geweest voor de opkomst van de NSB in de jaren dertig, omdat het 'te tolerant [was] geweest tegenover datgene, wat de zedelijke beginselen onzer samenleving belaagde'.¹⁰ In de visie van Duynstee ging het dus niet zozeer om individuele schuld, maar was de Nederlandse samenleving in haar geheel verantwoordelijk

geweest voor het kunnen ontstaan van collaboratie tijdens de bezetting.

De katholieke jurist werd in zijn visie dat collaboratie een maatschappelijk verschijnsel was geweest en met oog voor de sociale omstandigheden beoordeeld moest worden, gesteund door de sociaaldemocraat Jaap le Poole. Le Poole had Indisch recht gestudeerd in Leiden en was tijdens de bezetting als verzetsman onder meer secretaris van het College van Vertrouwensmannen, een groep die de terugkeer van de regering uit Londen moest voorbereiden. In 1945 werd hij lid van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP, vanaf 1946 Partij van de Arbeid) en trad hij toe tot de Tweede Kamer.¹¹ Hij werd directeur van de stichting en voelde zich ook buiten kantooruren betrokken bij de reclassering van voormalige collaborateurs. Treffend is hoe hij in 1946 de zoon van voormalig NSB'er Robert van Genechten, die tijdens de bezetting procureur-generaal bij het gerechtshof in Den Haag was geweest, persoonlijk onder zijn voogdij nam. Frits van Genechten was na de zelfmoord van zijn vader vrijgekomen, waarop Le Poole hem onder zijn hoede nam tot Van Genechten drie jaar later noodlottig om het leven kwam bij een storm. Een dakpan van het Bijzonder Gerechtshof kwam op zijn hoofd terecht.¹²

Een derde oprichter en vicevoorzitter van de STPD was Ferdinand Hollander, advocaat-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag. Net als Le Poole had hij Indisch recht in Leiden gestudeerd. Als Joodse Nederlander had hij tijdens de oorlog ondergedoken gezeten.¹³ Samen met Duynstee had hij aan het Besluit Politieke Delinquenten gewerkt, en hij was met het idee van de buitenrechtelijke afhandeling door het Openbaar Ministerie gekomen.

De initiatiefnemers van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten waren dus op dat moment allemaal al op een of andere manier betrokken bij de Bijzondere Rechtspleging. Ook hadden zij een (gedeelde) juridische achtergrond. Wat betreft hun ideologie vormden ze wel een meer heterogeen gezelschap. Dat Duynstee en Le Poole respectievelijk lid waren van de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Partij van de Arbeid (PvdA) maakte hun samenwerking bijzonder, maar sloot ook aan bij de naoorlogse Nederlandse rooms-rode politieke stemming.

De oprichting van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten was geen overheidsinitiatief geweest. Verwonderlijk was dat niet, want op dat moment was de reclassering in Nederland nog steeds geen overheidstaak. Tot 1947 bleef de reclassering een private en verzuilde onderneming en viel zij niet onder de verantwoordelijkheid van de overheid.¹⁴ Na de Tweede Wereldoorlog werd van overheidswege echter wel besloten de bestaande private reclasseringsinstellingen niet te betrekken bij de reclassering van de voormalige collaborateurs. Het feit dat de bestaande instellingen eerst zelf nog gezuiverd moesten worden en daardoor niet direct van start konden gaan, werd als problematisch ervaren. Ook maakte de verzuilde structuur van de reclasseringsorganisaties het lastig de voormalig NSB'ers, die losstonden van de zuilen en deze hekelden, op te nemen. Ten slotte was het niet zeker of de bestaande reclassering zich wel raad zou weten met de massale aantallen te behandelen gevallen.¹⁵ Daarom werd de initiatiefnemers van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten van overheidswege geen strobreed in de weg gelegd en kregen zij een subsidie voor twee jaar toegekend. Op 20 september 1945 werd een notariële akte verleden waardoor de STPD een juridische basis kreeg. Vooropgesteld was dat na deze periode de stichting haar taken zou overdragen aan de reguliere reclassering. In de praktijk zou dit pas na ruim vijf jaar plaatsvinden.

Omdat de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten een particulier initiatief was, had zij geen officiële bevoegdheid in het beheer van de interneringskampen en de gevangenen. Dit zou vanaf 1946 een taak zijn van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging dat onder het ministerie van Justitie viel. De liquidatie van het Militair Gezag was in de zomer van 1945 in gang gezet, en in maart 1946 werd deze interim-regering definitief opgeheven. Eerder al waren de bevoegdheden over de interneringskampen overgeheveld naar het ministerie van Justitie. Het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging was verantwoordelijk voor de bewaring en vervolging van collaborateurs. Het had tevens de taak te voorzien in de sociale en geestelijke verzorging van collaborateurs in de strafinrichtingen. Het hoofd van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging Ter Veer, kantonrechter in Den Haag en eerder souschef van het Militair Gezag, gaf aan alle kampcomman-

danten en gevangenisbestuurders de opdracht om aan de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten volledige medewerking te verlenen.¹⁶ Dit nam echter niet weg dat er spanningen tussen het directoraat-generaal en de STPD bestonden die veelal betrekking hadden op de uitvoering van de sociale en geestelijke verzorging in de strafinrichtingen.¹⁷ Bijvoorbeeld als het ging om de kampkrant *Uitzicht* die van maart tot december 1946 namens het ministerie van Justitie in de interneringscentra werd verspreid. Een lokale medewerker van de STPD noemde *Uitzicht* een ‘zielige kampkrant’ omdat zij enkel lange kolommen met juridische uiteenzettingen gaf en zo de aandacht van de politieke delinquenten niet zou krijgen. In zijn ogen was *Uitzicht* een krant zonder inzicht.¹⁸ Ook de Haarlemse afdeling van de STPD laakte de krant, bijvoorbeeld omdat er verkeersregels en vakantiegangers in afgebeeld werden. Zij vroegen zich af waarom de gevangenen ‘herinnerd moeten worden aan geneugten, die hun stellig zullen worden ontzegd’.¹⁹

Van een particulier initiatief voor de reclassering van collaborateurs is in België nooit sprake geweest omdat in tegenstelling tot in Nederland de staat hier de regie over de strafvoltrekking volledig in handen wilde houden. Belangrijk was dat anders dan in Nederland de reclassering in België al in 1930 een overheidstaak was geworden. Het lag vervolgens in de lijn van deze ontwikkeling dat ook de reclassering voor collaborateurs, samen met het beheer van de kampen en gevangnissen, onder de verantwoordelijkheid van het Belgische ministerie van Justitie zou vallen. Ook lijkt het erop dat de Belgische staat zichzelf in de eerste naoorlogse jaren een grote rol toebedeelde in het (her)opvoeden van zijn burgers. In Nederland daarentegen was de rol van de overheid na de Tweede Wereldoorlog veel beperkter als het ging om ‘staatsopvoeding’.

Het van overheidswege versterken en bevorderen van ‘civisme’, dat zoveel betekende als vaderlandsliefde ofwel goede burgerzin, was direct na de Tweede Wereldoorlog in België opvallend aanwezig.²⁰ In de zomer van 1945 werd bijvoorbeeld het *Congrès national du civisme* gehouden. De achtergronden van het civisme werden uiteengezet, en behandeld werd op welke manier ‘goede Belgische burgerzin’ kon worden bijgebracht.²¹ Volgens historica Els Witte werd het Belgische regeringsbeleid de eerste naoorlogse jaren geken-

merkt door heroïsering en moralisering. Het Belgisch patriotisme was hierbij een belangrijke richtlijn. Civisme werd door links georiënteerde partijen en bij progressieve christenen ook steeds meer verbonden aan democratisch burgerschap. Om bevordering van de democratie en herhaling van fascisme te voorkomen, moesten collaborateurs worden heropgevoed en diende er geïnvesteerd te worden in de patriotistische opvoeding van jongeren. Ook werden jongeren op school op actief burgerschap voorbereid om collaboratie in de toekomst te voorkomen en de democratische gezindheid te bevorderen.²² Volgens Witte had civisme in deze eerste naoorlogse jaren een symbolische waarde: het gaf aan wat wel en wat niet onder goed burgerschap werd verstaan. De aanduiding van collaborateurs als ‘incivieken’ impliceerde volgens hoogleraar en substituut krijgsauditeur te Brussel, Jean Dupréel ‘individuen waarvan de meeste, vanuit strikt juridisch oogpunt, politieke delinquenten zijn’.²³

De ervaring met de Eerste Wereldoorlog en de aard van de collaboratie waren bepalend voor de grotere rol die de Belgische staat in vergelijking met de Nederlandse staat speelde in de ‘heropvoeding’ van zijn burgers. Net zomin als de NSB zich anti-Nederlands had opgesteld, had Rex zich als anti-Belgisch laten kennen. Deze collaborerende bewegingen werden door het Nederlandse en Belgische politieke establishment na de oorlog dan ook niet direct als een groot gevaar voor de staatseenheid gezien. Bewegingen echter die sterk anti-Belgisch waren en het voortbestaan van de natie in twijfel hadden getrokken, zoals de Vlaams-nationalistische en Groot-Duitse bewegingen, vormden in de ogen van de heersende Belgische politieke elites wel een directe bedreiging voor de eenheid van het land. Na de oorlog was het daarom voor de politieke stabiliteit van België van groot belang deze bewegingen voorgoed in de kiem te smoren. De ervaring met collaboratie en anti-Belgisch nationalisme tijdens 1940–1944 was immers niet nieuw. Ook tijdens de Grote Oorlog was een minderheid van de Vlaams-gezinden overgegaan tot samenwerking met de Duitsers. Doordat de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog opnieuw had plaatsgevonden, werd de bestraffing na 1918 als een mislukking beschouwd. Daarom wilde de Belgische staat koste wat kost een nieuwe mislukking van de huidige ‘repressie’ voorkomen. Om diezelfde reden kregen collabo-

rateurs na de Tweede Wereldoorlog geen amnestie. De ervaring na de Eerste Wereldoorlog had uitgewezen dat zelfs activisten die amnestie hadden gekregen, opnieuw in de collaboratie stapten. Hiermee waren ze in de ogen van de Belgische regering onverbeterlijk gebleken.

Voor de reclassering van voormalige Belgische collaborateurs werd, gezien de massaliteit en de bijzondere aard van het delict, een speciale dienst binnen het ministerie van Justitie opgericht. De Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij trad in november 1946 in werking en viel onder het Beheer van het Bestuur van het Gevangeniswezen. De speciale reclassering voor collaborateurs kreeg in België ruim een jaar later dan in Nederland concreet vorm en dat terwijl België al langer dan Nederland was bevrijd. Dit verschil in tijd valt toe te schrijven aan het feit dat de reclassering van collaborateurs in België een overheidsinitiatief was en daardoor meer tijd in beslag nam. Voordat het ministerie van Justitie aandacht kon geven aan de ‘wederopvoeding’ van collaborateurs, was het eerst van belang dat dringender zaken, zoals de bestrafing van collaborateurs, in goede banen liep. Voorwaarde daarvoor was volledig herstel van de gerechtelijke macht. In Nederland was een volledig herstelde rechtsstaat minder dringend nodig omdat de heropvoeding van collaborateurs buiten de overheidskanalen om georganiseerd werd. Op die manier hoefde het Nederlandse ministerie van Justitie geen personeel en materiaal beschikbaar te stellen. Het enige wat het aan hulp verleende, was de toekenning van een eenmalige subsidie.

Daarnaast zou het tijdsverschil ook kunnen worden toegeschreven aan de verschillende visies die in beide landen op internering, bestrafing en heropvoeding bestonden. In België werd internering altijd als een tijdelijke veiligheidsmaatregel beschouwd om de sociale en politieke orde te kunnen handhaven. Wie op den duur geen bedreiging meer vormde voor de Belgische samenleving, kwam snel vrij. Door de Belgische regering werd internering altijd als een maatregel voor tijdelijke verwijdering beschouwd. Door de Nederlandse regering in ballingschap was internering in het Tribunaalbesluit van 17 september 1944 juist als een langdurige tuchtmaatregel omschreven: op basis van dit besluit kon iemand voor een periode van tien jaar worden geïnterneerd. Daarnaast moest de internering, zo was in

Londen besloten, 'voor zoover mogelijk, tevens strekken tot opvoeding en opleiding der geïnterneerden tot nuttige leden van het Nederlandsche volk'.²⁴ Opsluiting en heropvoeding waren in Nederland dus wel en in België niet al vanaf het begin met elkaar verbonden. Ook had de Nederlandse regering in Londen een schatting van het aantal geïnterneerden gemaakt die er niet ver naast bleek te zitten. Volgens Huyse was dit voor de Belgische regering in ballingschap niet het geval en kwam de 'ontnuchtering' in de laatste maanden van 1945, toen bleek hoeveel mensen bestraft waren door de krijgsraden.²⁵ Hoe de strafuitvoering van al deze mensen er vervolgens uit moest zien, zou volgens Huyse op dat moment nog niet zijn ingevuld.

Het feit dat de reclassering van 'incivieken' in België later van de grond kwam, impliceert echter niet, zoals Huyse suggereert, dat er ook pas in een later stadium werd nagedacht over hun heropvoeding. Al voor de oprichting van de speciale reclassering waren Belgische penitentiaire professionals bezig met de voorbereiding hiervan. Vanaf september 1945 kwam een studiegroep van het Beheer van het Bestuur van het Gevangeniswezen onder leiding van hoogleraar en substituut-krijgsauditeur te Brussel Jean Dupréel, bijeen om te kijken hoe de strafuitvoering van diegenen die door een militaire rechtbank waren veroordeeld eruit moest zien.²⁶ Net als zijn Nederlandse collega's van de STPD was Dupréel de mening toegedaan dat een juiste bestraffing van collaboratie van groot belang was voor het 'morele' nationaal herstel.²⁷ Zo werden door het Belgische ministerie van Justitie begin 1946 aan de Nederlandse rechtsgeleerde Willem Pompe, die nauw betrokken was bij de reclassering van politieke delinquenten in Nederland, inlichtingen gevraagd over de organisatie van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten ter inspiratie voor de eigen reclassering.²⁸

De Belgische studiegroep bekommerde zich erom hoe de 'heropvoeding' van collaborateurs eruit moest zien om hen zo goed mogelijk voor te bereiden op hun leven na de straf. Een van de eerste maatregelen die de studiegroep van Dupréel in de zomer van 1945 voorbereidde, was dat de voor collaboratie veroordeelden niet allemaal hun straf in de gevangenis hoefden uit te zitten, maar ook in de nog overgebleven interneringskampen konden blijven.²⁹ De studie-

groep werd destijds in penitentiaire kringen omschreven als ‘een revolutionaire nieuwigheid’.³⁰ Voorzitter Dupréel was tussen 1948 en 1968 directeur-generaal van het gevangeniswezen en tevens professor in de rechten aan de Université Libre de Bruxelles (ULB). Ook andere leden van de studiegroep, zoals Paul Cornil, de directeur-generaal van het gevangeniswezen tot 1948, substituut auditeur-generaal John Gilissen en adjunct-directeur van de gevangenis van Sint-Gillis Marcel Van Helmont, waren afkomstig van deze universiteit. De substituut auditeur-generaal in Brussel William Hanssens zou de energieke, betrokken directeur van de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij worden.³¹ Ook hij had rechten aan de ULB gestudeerd. Professoren van de ULB speelden van oudsher een belangrijke rol in het Belgische gevangeniswezen. De ULB ontstond ooit als tegenhanger van de katholieke universiteit en kenmerkte zich door vrijzinnigheid en links engagement.³² De grote rol die de Belgische staat toebedeeld kreeg in de bestraffing van collaborateurs, werd ideologisch door deze studiegroep gestoeld.

Dit was anders in Nederland. Hier bestond op ideologisch vlak geen duidelijke gemene deler tussen de mannen van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten. Gezien de politieke polarisatie in België was het op dat moment waarschijnlijk ook niet denkbaar geweest dat een politiek gevarieerd gezelschap zoals in Nederland zich had ontfermd over de bestraffing van collaborateurs. De bestraffing was in België vanaf het prille begin al veel meer inzet van partijpolitieke strijd dan in Nederland het geval was. In Nederland was er immers een brede consensus tot stand gebracht. De legitimiteit van de Belgische ministers was door hun vlucht naar Londen aangetast, de koningskwestie zorgde in de directe naoorlogse jaren voor een regeringscrisis en de politieke besluitvorming rond de repressie zorgde dikwijls voor botsingen tussen socialisten, liberalen, communisten en christendemocraten.

4.3 Visie op misdaad en straf

De oprichters van de Nederlandse Stichting Toezicht Politieke Delinquenten en de Belgische Dienst Wederopvoeding, Reclassering en

Voogdij hadden allemaal een achtergrond in de juridische professie. Zij waren bekend met de debatten die binnen deze kring over misdaad en straf werden gevoerd en namen hier actief aan deel, bijvoorbeeld door bijdragen te leveren aan vakbladen. Het debat van de professionals op dat ogenblik was levendig: ideeën over misdaad en de misdadiger waren vanaf het einde van de negentiende eeuw volop in beweging gekomen. Onder invloed van de Italiaanse criminoloog Cesare Lambroso was de aandacht verschoven van de misdaad naar de persoon van de misdadiger. De Italiaanse Bio-Antropologische School van Lambroso stond voor het idee dat het belangrijkste doel van de rechtspraak niet vergelding maar bescherming van de samenleving moest zijn. Om dat te bereiken moest de bestraffing op de persoon van de dader worden afgestemd en niet, zoals tot dan toe gebruikelijk, op de ernst van de misdaad. Heropvoeding ging daarmee een groter onderdeel uitmaken van de strafvoltagekking en reclasseringsmedewerkers werden vanaf dat moment ook betrokken bij de uitvoering van de straf.

Deze nieuwe straftheorieën bereikten destijds ook de Lage Landen. Onder Jules Lejeune, die van 1887 tot 1894 Belgisch minister van Justitie was, groeide het idee dat opsluiting als enige vorm van bestraffing de misdadiger en de maatschappij geen goed deed. Er was behoefte aan voorbereiding op het leven van de delinquent na de straf. Daarom werd in 1888 de wet-Lejeune ingevoerd waarmee voorwaardelijke veroordeling en voorwaardelijke invrijheidstelling mogelijk werden.³³ Tegelijkertijd deed, met steun van Adolphe Prins, hoogleraar aan de ULB, de doctrine van het sociaal verweer haar intrede in het penologisch discours. Volgens deze leer moest de samenleving beschermd worden tegen misdaad door delinquenten niet enkel op te sluiten maar ook (her) op te voeden. De staat moest zowel bij de strafuitvoering als in de voorkoming van misdaad actie ver gaan ingrijpen, bijvoorbeeld wanneer ouders hun kinderen verwaarloosden. Strafkwam met de doctrine van het sociaal verweer in het teken te staan van maatschappelijk belang: bescherming van de dader en de samenleving werden nu belangrijker geacht dan vergelding. Er kwam tevens aandacht voor de invloed van biologische en sociale factoren van menselijk gedrag op criminaliteit.

Opsluiting mocht niet langer nutteloos zijn; arbeid en 'herop-

voeding' werden geïntroduceerd binnen de gevangensmuren.³⁴ Voor deze 'heropvoeding' werden vrijwillige Beschermingscomités in het leven geroepen. Vrijwilligers die voor de Beschermingscomités werkten, hadden de opdracht de gevangenen 'moreel' te verbeteren. Delinquenten werden door de vrijwilligers voorbereid op het leiden van een goed gezinsleven. Als gedacht werd dat een gevangene hiertoe in staat was, maakte de wet-Lejeune vervroegde invrijheidstelling mogelijk. Tijdens het Interbellum werd de opvoedingsgedachte vervolgens verder uitgewerkt. In deze periode professionaliseerde de reclassering. In België ontstond in 1920 de Sociale Penitentiaire Dienst waarmee maatschappelijk werkers in de gevangensmuren werden aangesteld.³⁵ Een belangrijke bijkomstigheid hiervan was de oprichting van de Antropologische Diensten in de gevangensmuren, waar gevangenen psychosociaal werden onderzocht en begeleid. België liep met deze laboratoria voorop en dit bezorgde het Belgische gevangeniswezen internationale roem.³⁶ Tevens werd de arbeidsdiscipline als basis van de 'heropvoeding' geïntroduceerd in het Belgische gevangeniswezen: arbeid was niet langer een bijkomende straf, maar werd steeds meer als een gunst aangereikt. Een ontwikkeling die daarmee verband hield, was de regeling van 1937 (de reclassering was inmiddels een overheidsaangelegenheid geworden) die bepaalde dat achtergebleven gezinnen van gevangenen niet aan hun lot overgelaten mochten worden. Sociaal-assistenten werden ingeschakeld om na de (voorwaardelijke) vrijlating werk voor de voormalig gedetineerde te zoeken, zodat hij zijn gezin kon onderhouden.³⁷

De invloed van Lambroso was eind negentiende eeuw ook in Nederland merkbaar. Het idee dat criminaliteit een sociale afwijking was, werd in de rechtswetenschap uitgedragen door de zogenoemde Nieuwe Richting. Zij vond niet alleen dat de samenleving beschermd moest worden tegen misdaad, maar dat de misdadiger tegelijkertijd tegen zichzelf moest worden beschermd. In dezelfde strafrechtelijke vernieuwingsgolf ontstond het idee dat cellulaire opsluiting, tot dan de gebruikelijke manier van de strafuitvoering, niet altijd de juiste oplossing was.³⁸ Ofschoon de eenzame opsluiting waarschijnlijk uit financiële overwegingen nog lange tijd gehandhaafd zou blijven als belangrijkste strafvorm, leidde de kritiek van de

Nieuwe Richting net als in België wel tot de introductie van alternatieve strafmaatregelen. Zo werd in 1915 de voorwaardelijke straf ingevoerd en werden de mogelijkheden voor de voorwaardelijke invrijheidstelling verruimd. De achterliggende gedachte was dat het voor een blijvende verandering van de delinquent en daarmee als bescherming van de samenleving, zinvoller was om iemand onder dreiging van opsluiting te laten terugkeren in de samenleving. Bovendien kon als voorwaarde worden gesteld dat iemand onder toezicht van een van de particuliere reclasseringsdiensten kwam te staan.³⁹

Vergelijkbaar met de Belgische doctrine van het sociaal verweer deed in Nederland de bestrijding van 'onmaatschappelijkheid' haar intrede. Vanaf 1914 werd met name door sociaaldemocratische gemeentebesturen en door particuliere organisaties die zich van oudsher ontfermden over verheffing van de arbeidersklasse, actief opgetreden tegen 'ontoelaatbare gezinnen'. Hieronder werden mensen verstaan die volgens de heersende maatschappelijke normen niet in het gareel liepen. Om hun heropvoeding te bewerkstelligen, werden speciale, tamelijk geïsoleerde, heropvoedingscomplexen in bijvoorbeeld Den Haag, Amsterdam en Utrecht gebouwd. De gemeente wees 'ontoelaatbare' gezinnen huizen toe in deze wijken. Hier kwamen de gezinnen onder toezicht te staan en werden zij 'heropgevoed', zodat zij na verloop van tijd in staat zouden zijn er zelf een goed huishouden op na te houden.⁴⁰ 'Onmaatschappelijke' gezinnen moesten volgens de Amsterdamse psychiater Arie Querido geïsoleerd worden van de rest van de gemeenschap. In zijn ogen was onmaatschappelijkheid, of 'asociaalheid', een ziekte en konden de 'onaangepasten' alleen 'genezen' wanneer zij uit de samenleving werden gehaald om heropgevoed te worden. Geestelijke afwijkingen hingen in de visie van Querido samen met sociale omgevingsfactoren en dus niet met erfelijke factoren zoals de eugenetici dachten.⁴¹ Deze visie impliceerde tevens de gedachte dat elke delinquent individueel te verbeteren was zolang zijn sociale omgeving maar veranderde.

Na de Tweede Wereldoorlog drong de visie van deze Amsterdamse psychiater bij een groter publiek door. In die tijd bestond er ook een grote occupatie met het herstel van fatsoen en goede

zeden.⁴² De reclassering van de ‘asociale gezinnen’ in heropvoedingscomplexen had volgens de betrokkenen niet geholpen in de ‘onmaatschappelijkheidsbestrijding’. De heropvoeding van deze gezinnen moest daarom dit keer systematischer en ‘buiten de maatschappij’ worden aangepakt. Het idee van Querido dat zieke gezinnen alleen te behandelen waren wanneer je hen zou isoleren, kreeg steeds meer bijval. De ervaring met de Rijksevacuatiekampen tijdens de bezetting droeg hiertoe bij. Door de ontstane woningnood, bijvoorbeeld in Rotterdam als gevolg van het bombardement, werden ‘asociale’ gezinnen niet bij particulieren ondergebracht maar door het ministerie van Binnenlandse Zaken naar Rijksevacuatiekampen voor Oorlogsslachtoffers overgebracht. Deze kampen werden na de Tweede Wereldoorlog al snel omgedoopt tot ‘Gezinsoorden voor Maatschappelijk Onaangepaste Gezinnen’. Een commissie onder leiding van Querido – een van de vele commissies die na de oorlog bestudeerden hoe het verblijf van ‘asociale’ in deze kampen wettelijk kon worden gegrondvest – deed de suggestie voor de oprichting van drie soorten ‘pedagogische kampen’ voor deze gezinnen: kampen ter observatie, opvoeding en straf.⁴³

De naoorlogse aanwending van kampen om mensen in op te sluiten die (tijdelijk) als maatschappelijk ongewenst werden gezien, onderstreept opnieuw het idee dat de twintigste eeuw de ‘eeuw der kampen’ was.⁴⁴ Het laat zien hoe gebruikelijk het was ‘ongewenste’ burgers in opsluiting te resocialiseren, zodat ze weer in het gareel zouden lopen, al was de schaal natuurlijk niet te vergelijken met de opsluitingen tijdens en direct na Tweede Wereldoorlog. Voor de buitenwereld bestond er in ieder geval niet veel verschil tussen een NSB’er die in een kamp zat of iemand die het stempel ‘asociaal’ had. Een jongen uit een gezin dat na de oorlog als ‘asociaal’ werd bestempeld en in een Drents heropvoedingskamp terecht kwam, getuigde hiervan:

Er stond prikkeldraad om het kamp heen, maar ja, dat was ter bescherming tegen de boeren, zeiden ze. Nou, je kan het om draaien zo je wilt en wij zaten er wel tegenaan te kijken natuurlijk. We werden daar op een boerenschool gedouwd vanwege het leren. Zeven kilometer was die school, maar dat was nog

niet zo erg. Erger was dat die boerenmensen dachten dat je een N. S. B.-er was, of een of andere misdadiger. Dus op school gingen ze je ook nog eens uitschelden voor kamphond of kampluis.⁴⁵

Querido stelde de onmaatschappelijke gezinnen voor als een eenheid die ziek kon worden. Heropvoeden alleen was daarom niet genoeg, de 'zieke' gezinnen moesten eventueel onder dwang geïsoleerd worden en vervolgens werk voor de gemeenschap verrichten. Op die manier kon besmetting van 'onmaatschappelijkheid' worden voorkomen.⁴⁶ Wanneer men sprak over asociale en criminelen, werd in de beeldspraak gebruikgemaakt van de metafoer van het lichaam. In dit zogenaamde organicistisch denken wordt de maatschappij als een lichaam gezien dat bestaat uit delen die samen een geheel vormen. Wanneer een deel 'ziek' wordt, werkt dit bedreigend voor de eenheid, dus voor de rest van het lichaam. Het zieke deel moet dan apart genomen worden, zodat het kan 'genezen'. Asociale en misdadigers werden als een ziekte in de gezonde samenleving beschouwd, en voor de eenheid van de samenleving moest het zieke deel beter gemaakt worden.⁴⁷ Het was deze retoriek die ook Mussert tijdens zijn naoorlogse berechting gebruikte om uit te leggen dat hij alleen het beste met Nederland had voorgehad. In zijn visie was Nederland ernstig ziek geweest en door samen te werken met de Duitsers had de NSB het Nederlandse volk willen genezen.⁴⁸

Het organicistische denken dat zich vanaf eind negentiende eeuw ontwikkelde, is ook duidelijk terug te zien in de beeldspraak over collaborateurs. Net als asociale en criminelen werd ook deze groep als een ziek onderdeel in de gezonde samenleving beschouwd. Zo werden de Nederlandse collaborateurs door vicevoorzitter van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, Hollander, omschreven als een 'ziektegeval', als een 'enorm kankergezwel [...] in het lichaam van de Nederlandse natie'. Er moest voorkomen worden dat er een klasse van uitgestoten paupers ontstond, want de 'volksgezondheid zou er ernstig onder lijden', aldus Hollander.⁴⁹ De directeur van de STPD, Le Poole, waarschuwde in een van zijn radioredes dat de vrijgelaten collaborateurs geen 'rotte plek in de samenleving' mochten worden. Belangrijk was dat zij direct weer aan het werk

gingen, want permanente werklozen vormden een 'kwaad gezwel in de maatschappij'.⁵⁰ Volgens gevangenisdirecteur Stouten ging het bij jonge wapendragers om een 'infectie' door het nationaalsocialisme.⁵¹ Gelijkwaardig werd in België door de medewerkers van de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij over 'infecties' gesproken. Directeur William Hanssens had het over 'kanker van het incivisme' en over de collaborateur als 'de zieke leden'.⁵² In een rapport dat over de begroting van Justitie in 1946 handelde, omschreef de christendemocraat Henri Lambotte de verbetering van de collaborateur als een voorwaarde voor een gezonde samenleving:

De kwestie, waarbij de toekomst van het land op het spel staat, is de vraag of overgegaan dient de worden tot het afsnijden van het ziek lidmaat zonder zich te bekommeren om de afsterving die het gevolg kan zijn van zulke slecht verzorgende verminking, ofwel dient gepoogd het te genezen, na tusschenkomst van het ontleedmes.⁵³

Het achterliggende idee bij deze beeldspraak was dat collaborateurs en hun gezinnen geen groep 'paria's' in de naoorlogse samenleving mochten worden. Als hun resocialisatie zou mislukken, zo betoogde Hanssens, zouden zij een gevaar voor de samenleving en staatsveiligheid vormen.⁵⁴

Volgens Hanssens kon de collaborateur heropgevoed worden door 'hem van zijn gebreken, zijn dwalingen of zijn zwakheden te genezen en door van hem een moreel beter wezen te maken, geschikt om zijn plaats in de nationale gemeenschap te hernemen'.⁵⁵ Collaboratie werd in de lijn van de doctrine van het sociaal verweer en de onmaatschappelijkheidsbestrijding gezien als iets wat tot stand was gekomen door omgevingsfactoren en dus als iets wat kon worden hersteld, iets wat kon worden genezen. Nederlandse gezinnen waarin collaboratie was voorgekomen, werden als 'politiek besmet' bestempeld, en de kinderen uit dergelijke gezinnen werden 'besmette jeugd' genoemd.⁵⁶ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten collaboratie dikwijls een maatschappelijk verschijnsel noemde.⁵⁷ Belangrijk in de visie van de STPD was dat de vooroorlogse persoonlijke omstandigheden

en de economische crisis van de jaren dertig mede bepalend waren geweest voor waarom iemand in de collaboratie was gestapt. Door hun omstandigheden hadden veel mensen geen weerstand kunnen bieden aan het nationaalsocialisme.⁵⁸ Voor mensen als Pompe, een boegbeeld van de Nieuwe Richting en betrokken bij de stichting, waren collaborateurs niet alleen verdachten van een misdrijf, maar tegelijk ook producten van 'hetzij [...] hun ongunstige psychischen toestand, hetzij van hun economische ongunstige omstandigheden, hetzij, hetgeen ook meermalen voorkwam, van beide'.⁵⁹

Ook in België werden door medewerkers van de reclassering voor collaborateurs verwijzingen naar de jaren dertig gemaakt. Hier werd collaboratie echter niet zozeer als een achterliggend sociaal-maatschappelijk, maar veeleer als een staatsburgerlijk politiek probleem gezien: volgens sommige betrokken professionals lag de schuld voor het ontstaan van collaboratie bij het tekort aan of het ontbreken van burgerlijke opvoeding tussen beide wereldoorlogen.⁶⁰ Volgens auditur-generaal Ganshof van der Meersch kon men de Belgische staat de collaboratie ten dele verwijten. Tijdens een zitting van de krijgsraad in september 1946 verwoorde hij dit als volgt:

Is het zelfs niet noodig, den moed te hebben zich af te vragen of, onder de omstandigheden die het incivismisme in de hand hebben gewerkt, naast de machtige en behendige methoden van den vijand, naast de lafheid en het belang, niet het in gebreke blijven diende gerekend van den Staat wat het onderwijs in de burgerlijke en zedelijke opvoeding betreft: gebrek aan leerstelling, gebrek aan eenheid in de beginselen die er de leiding van zouden moeten hebben en die nochtans gemeen zijn aan allen die zich beroepen op nationaal bewustzijn...⁶¹

Zowel de Nederlandse als Belgische visie impliceerde dat collaboreren met de Duitsers niet altijd een rationele politieke overweging was geweest. Het waren dus niet alleen de collaborateurs zelf die direct na de bezetting een eenzijdig beeld van hun eigen slachtoffer-schap tot stand brachten: ook de overheden droegen vlak na de bevrijding bij tot het ontstaan van dit discours.

Net als Querido zijn 'onmaatschappelijken' als zieken zag, werd

collaboratie ook vanuit een pathologisch vraagstuk bekeken. Deze visie had steeds meer invloed op het denken over delict en straf. In Nederland werd onder invloed van de Nieuwe Richting psychiaters vanaf begin twintigste eeuw steeds vaker om advies gevraagd in de rechtszaal. Deze ontwikkeling is ook waar te nemen bij de berechting van collaborateurs. Bij het Bijzonder Gerechtshof in Den Bosch bijvoorbeeld werd bij de behandeling van zaken tegen Waffen-ss'ers in 10 procent van de gevallen om psychiatrisch advies gevraagd. Rechters zochten via deze weg naar psychische afwijkingen die op een vermindering van schuld konden wijzen.⁶² Over het gebruik van de psychiatrische rapportage is voor België minder bekend. In de strafdossiers van Vlaamse collaborateurs komen dergelijke rapportages in ieder geval maar sporadisch voor.⁶³

Wanneer in een zaak advies nodig was om te bepalen of iemand in aanmerking kwam voor voorwaardelijke invrijheidstelling, konden inlichtingen over de misdaad en persoonlijke achtergrond doorslaggevend zijn. Verzachtende omstandigheden konden tot verminderde schuld leiden. Naast de psychiater kon ook de STPD in de procesgang op verzoek van de rechter een voorlichtingsrapport leveren. In het adviesrapport zelf speelde de aard of de ernst van het misdrijf feitelijk een ondergeschikte rol. Van gewicht waren vooral de geestelijke toestand van de collaborateur (vooral de verwachting of hij weer terug zou vallen in zijn oude gedrag) en de omstandigheden waarin hij zou terugkeren (werk, huisvesting, familie).⁶⁴ Zo stuurde de directeur van het kamp Marum voor jeugdige collaborateurs een advies aan de minister van Justitie: 'Zou het thuiskomen van de man inderdaad goede invloed hebben op de vrouw en aldus het gezin, mits behoorlijk gehuisvest, weer bijeen kunnen worden gebracht, dan zou alles te zeggen zijn voor VI [voorwaardelijke invrijheidstelling].'⁶⁵

Voor een gunstig advies tot voorwaardelijke invrijheidstelling was de beantwoording van de vraag of iemand 'heropgevoed' was veel moeilijker. Want hoe kon dat worden gemeten? Gevangenisdirecteur Stouten wist zich hier in ieder geval geen raad mee en vroeg zich af: 'Moet hij een soort schuldbekentenis afleggen en belijden dat hij het bij het verkeerde eind had?' In de visie van Stouten was dit niet verenigbaar met het democratische principe dat iemand

vrij was in zijn politieke denken en alleen voor verkeerde politieke daden kon worden bestraft. In het geval van een gedetineerde man die nog altijd uiting gaf van antisemitisme, gaf Stouten destijds een positief advies voor voorwaardelijke invrijheidstelling. Immers, zolang deze man zijn gedachten niet omzette in daden, was er voor Stouten geen reden hem langer dan nodig gevangen te houden.⁶⁶

Ook in België was het vanaf het begin van de twintigste eeuw de gewoonte geworden gevangenen antropologisch en medisch te onderzoeken om de 'zedelijke en maatschappelijke waarde' van de gedetineerden te peilen. Om dit te bepalen werd naar de persoonlijke en psychologische toestand van de misdadiger gekeken. Op die manier moest de strafuitvoering geïndividualiseerd worden.⁶⁷ Antropologisch onderzoek leek echter niet standaard te worden uitgevoerd bij veroordeelde collaborateurs. Alleen als dit de directeur van de strafinrichting nuttig leek, kon een gedetineerde naar een van de laboratoria worden doorgestuurd.⁶⁸

Het denken over misdaad en straf zoals zich dat eind negentiende eeuw had gevormd, werd dus vlijtig toegepast op collaborateurs. Toch waren er ook uitzonderingen. Het idee was, anders dan bij commune delinquenten, dat het bij de meeste collaborateurs niet om psychische afwijkingen of normvervaging ging. Volgens een medewerker van de plaatselijke STPD-afdeling in Zwolle hadden de Nederlandse collaborateurs wel degelijk normen, maar waren die niet de gangbare. Hij neigde ertoe

het conflict tussen den politieken delinquent en ons, te herleiden tot de rang van een meningsverschil, zij het er dan ook één van catastrophale aard, dat door de oorlog en de wijze waarop ons land daarin betrokken is, veel meer de harstochten heeft gewekt, dan dat in de regel politieke geschillen plegen te doen en tot een wederzijds wantrouwen aanleiding gaf, dat schier weergaloos is.⁶⁹

In Nederland werd al snel een onderscheid tussen twee categorieën gemaakt, namelijk licht en zwaar. De zware gevallen kwamen niet op korte termijn vrij en de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten richtte zich in haar werk om die reden veel minder op die groep. In

het publieke debat werd hier dikwijls op gewezen. De STPD hield zich veel meer bezig met de lichte gevallen, een categorie die Hollander omschreef als ‘meelopers, de brood-N.S.B.-ers, de idealisten, de onevenwichtigen, de kankeraars, de mensen met een minderwaardigheidscomplex, de wereldhervormers in zakformaat, de lafaards, de egoïsten, die met hun allen het legertje volgelingen van Mussert en Blokzijl vormden’. Zij hadden zich volgens Hollander ‘onnederlands’ gedragen. De zware gevallen waren volgens hem ‘wapendragers, zooals ss-lieden, verraders, leidende functionarissen, zware collaborateurs’.⁷⁰

Daarnaast was er ook een groep die als onverbeterlijk werd beschouwd. G. De Vreught, als sociaalassistent betrokken bij de Belgische Dienst Wederopvoeding, waarschuwde dat diegenen die te veel ‘besmet waren met de nazi-politiek en -ideologie [...] te immoreel of te verdorven waren’. Zij waren volgens haar ‘zodanig slecht van inborst en van een zodanig laagstaand intellectueel peil, dat men mag aannemen, dat geen enkele opvoedkundige methode doeltreffend genoeg is om ze nog ooit te verbeteren’. Zij werden om die reden dan ook uitgesloten van het Belgische ‘heropvoedingsprogramma’.⁷¹ Deze collaborateurs die als de gevaarlijkste werden beschouwd, dienden net als commune delinquenten geïsoleerd opgesloten te worden van de andere collaborateurs. Voor deze groep werd in zowel Nederland als België de doodstraf als maximumstraf weer toegepast. Hanssens vond het verraden van het vaderland een van de ergste misdaden die gepleegd konden worden tegen de staat die in oorlog verkeerde. Volgens hem hadden deze mensen hun belangrijkste plicht nagelaten: ‘De Rechten van de Mens en de Burger impliceren ook plichten, waarvan de belangrijkste de plichten zijn jegens de Natie.’⁷² Zo’n ernstig misdrijf verdiende volgens Hanssens de doodstraf. Ook de voorzitter van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten Duynstee eiste voor de ‘leidende personen der NSB, de misdadigers, verraders, vrijwillige collaborateurs op grote schaal [...] de doodstraf of levenslange opsluiting’.⁷³ Om haar visie kracht bij te zetten, herinnerde de STPD het publiek eraan dat het deze mensen waren die koningin Wilhelmina had bedoeld toen zij tijdens de bezetting had gesproken over een ‘handvol landverraders, waarvoor in een bevrijd Nederland geen plaats meer zal zijn’.⁷⁴

Het gros van de collaborateurs werd dus door het gevangenisbestuur (en henzelf) niet op eenzelfde niveau als commune criminelen beoordeeld.⁷⁵ De (meeste) collaborateurs werden door de ‘heropvoeders’ niet als een gevaarlijke criminele klasse gezien omdat zij er enkel een andere politieke mening op na hielden. Op het morele en sociale vlak werden zij in tegenstelling tot de gewone delinquent in principe als gelijken beschouwd.⁷⁶ Volgens een Nederlandse inspecteur van de reclassering waren de opgesloten collaborateurs geestelijk sterker ontwikkeld dan gewone gevangenen. Detentie moest volgens hem benut worden om ‘hen tot sociale mensen op te voeden’.⁷⁷ Een hogere positie op de sociale ladder betekende ook dat zij een gunstiger regime kregen. Zo hoefden zij zich niet standaard in gevangenenstue te steken, werden zij minder streng bewaakt en mochten zij bezoek in vrije ruimtes ontvangen. In België werden de gevangenen hier in hun eigen muurkranten ook aan herinnerd, bijvoorbeeld wanneer bleek dat sommigen tijdens bezoek van dit voorrecht misbruik maakten door verboden voorwerpen aan te nemen van hun families. Zo was te lezen:

Wij hebben deze maatregel beschouwd als een bevestiging van onze waardigheid en dat men ons niet langer verwisselt met ‘gemeen recht’. Bewaren wij dus genoeg fierheid om nogmaals onze waardigheid te bevestigen en geen gebruik te maken van dit grootmoedig en menselijk gebaar om ons over te leveren aan overtredingen van de reglementen.⁷⁸

4.4 Heropvoeding tijdens en na de straf

Na de oprichting van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten werden in de zomer van 1945 regionale afdelingen met plaatselijke besturen opgezet. Binnen een jaar waren er vijfentwintig stedelijke afdelingen met verschillende onderafdelingen. De accenten konden per regio verschillen. Overal in het land had men te kampen met grote schaarste die als gevolg van de bezetting was ontstaan, en ook de STPD moest roeien met de riemen die ze had. Het gebrek aan kantoorartikelen was in het begin een grote belemmering voor het goed

functioneren van de besturen. De afdeling Friesland bijvoorbeeld moest alle verslagen tot de zomer van 1946 bij gebrek aan een typemachine met de hand schrijven.⁷⁹ In januari 1947 kreeg de STPD vervolgens ook de verantwoordelijkheid over de jeugdige politieke delinquenten via het Bureau Bijzondere Jeugdzorg, die tot die datum onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Justitie waren gevallen.⁸⁰ Er werden acht plaatselijke bureaus voor Jeugdzaken opgericht.⁸¹

De Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij was centraal gereorganiseerd dan de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten omdat de DWRV onder het ministerie van Justitie in Brussel viel. Directeur Hanssens was de spil van de organisatie. Onder hem vielen de sociaalassistenten die de kampen en gevangenissen bezochten. De reclassering had de taak om zowel de voogdijschap na de straf als ontspanning en onderwijs tijdens de straf te organiseren.

Net zoals de Belgische Dienst Wederopvoeding wilde de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten de voormalige collaborateur en diens gezin zowel tijdens als na de straf begeleiden. Voor toezicht tijdens de straf was contact met hen in de kampen en de gevangenissen nodig. In Nederland was dit moeilijker omdat het beheer over de centra niet in handen was van de STPD maar in handen van het ministerie van Justitie, terwijl in België beide samenvielen. De STPD was niet verantwoordelijk voor de begeleiding van de gedetineerden tijdens de straf, zij kon alleen proberen daar invloed op uit te oefenen. Zoals al naar voren kwam, was dit niet altijd gemakkelijk. De grootste kritiek op het Militair Gezag van de STPD was dat er onder dat bewind geen aandacht was geweest voor de sociale problemen van geïnterneerden in de kampen en heropvoeding achterwege was gebleven. Veel geïnterneerden waren in deze periode door de opsluiting in het kamp verbitterd geraakt. In de ogen van de STPD droeg het leven in de kampen daarom helemaal niet bij tot de 'heropvoeding' van deze mensen. Het tegendeel was eerder het geval: door de onzekerheid en eenzaamheid verbitterden de mensen. Zij verloren volgens de STPD het vertrouwen in de bevolking en voelden zich miskend. De afdeling Geestelijke en Sociale Verzorging die daarna onder het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging tot stand kwam, was in de ogen van de STPD pas efficiënt geworden

op het moment dat de meeste mensen uit de kampen alweer huiswaarts waren gekeerd.

Op welke manier probeerde de STPD de voormalige collaborateurs tijdens de straf te begeleiden? Een belangrijk onderdeel was het afleggen van (cel)bezoeken. De stichting vond het belangrijk om een contact- en vertrouwenspersoon voor de voormalige collaborateur te worden. De (cel)bezoeker moest een schakel tussen de gesloten inrichting en de vrije maatschappij vormen. De STPD liep hiermee voorop in de gedachte dat elke gevangene bezoek van de reclasseringsambtenaar moest ontvangen, een idee dat in 1947 geïnstitutionaliseerd werd in de Reclasseringsregeling. Met deze regeling werd vastgelegd dat reclassering een taak van de overheid was en alle reclasseringsinstellingen – op de STPD na – onder het ministerie van Justitie vielen. De STPD organiseerde ook culturele avonden in de strafinrichtingen, zoals concerten. Verder zorgde zij voor een gevulde gevangenisbibliotheek en voor dag- en weekbladen op de tafels in de kampen en gevangenissen. De STPD was de mening toegeedaan dat in het belang van de reclassering de collaborateur niet afgesneden mocht worden van de vrije maatschappij.⁸²

Net als de geestelijke verzorging in de interneringscentra zou de sociale verzorging van de collaborateurs pas echt goed op gang komen vanaf januari 1946. Vóór die tijd was er geen sprake van een landelijk beleid en hing veel af van lokaal initiatief. In Nederland waren nog onvoldoende sociaal werkers beschikbaar. Het belang van sociale verzorging werd echter niet onderkend, integendeel. Het Militair Gezag zag een verbeterde stemming onder de gevangenen op plekken waar de sociale verzorging wel goed geregeld was (bijvoorbeeld in de kampen van Laren, Wezep en Ericadorp).⁸³ Soms organiseerden gevangenen zelf lessen en cursussen. De kampcommandant gaf hier toestemming voor zolang de lezingen niet over politieke onderwerpen gingen. De kampcommandant van Arendstuin in Leeuwarden moedigde de voormalige collaborators aan om aan zelfstudie te doen, en vanaf oktober 1945 werden er lessen georganiseerd.⁸⁴ In de jeugdgevangenis in Zutphen organiseerde het personeel voor de jongeren een concert, wat vervolgens in de pers bekritiseerd werd.⁸⁵ Soms hielden gevangenen zich niet aan de afspraken: de sociale verzorging in Harderwijk werd eind september

1945 teruggedraaid omdat er op een cabaretavond Duitse liederen waren gezongen.⁸⁶

Ook kon het personeel een lezing organiseren voor de kampbevolking. In kamp Nieuwersluis werd eens per week een lezing gehouden door personeel over onderwerpen van ‘politiek-opvoeden’ aard. Hiervoor zou onder de gedetineerden veel belangstelling bestaan.⁸⁷ In kamp Duin en Bosch bij Castricum hadden ze een eigen opvatting over sociale verzorging. Volgens een geïnterneerde werd:

een stuk voorgelezen over het leven in de kampen in Duitsland; dit is misschien wel goed, maar er ligt soms wel iets hatelijks in. [...] Het voorlezen vindt men onaangenaam, want het gevoel wordt geroepen alsof wij hieraan schuldig zouden zijn. En de idealisten hebben nooit de bedoeling gehad dergelijke toestanden in het leven te roepen. De idealisten wenschten voor de arbeiders een beteren toestand. In Duitsland heb ik gezien hoe vreselijk de mensen in kampen daar behandeld werden en dat keur ik af. Dat is echter in Duitsland gebeurd.

En een andere gevangene in Duin en Bosch verklaarde: ‘Het voorlezen over Duitse kampen acht ik onaangenaam en ook niet juist. Ik apprecieer het niet, dat men ons dit voor de voeten werpt. Een oorlog leidt altijd tot excessen en dat is diep treurig, maar daar kunnen wij niets aan doen.’⁸⁸

Regelmatig werden er sprekers de kampen in gestuurd die naast juridische uiteenzettingen over de Bijzondere Rechtspleging ook moeilijke thema’s zoals antisemitisme en totalitarisme behandelden.⁸⁹ Deze methode verliep volgens de vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht die in 1946 de kampen en gevangenen inspecteerde, niet op alle plaatsen even goed. Zo zouden in Castricum gedetineerden elke dag een stuk uit een boek over de gruwelen van de Duitse concentratiekampen moeten lezen. Elders zouden lezingen of toespraken over de verderfelijke van het nationaalsocialisme worden gegeven. De commissie vond dit een ‘ongelukkige methode’. Zolang de voormalige collaborateurs in kampen van de buitenwereld afgesloten zaten, zouden zij de nationaalsocialistische ideologie niet verwerpen. Volgens de commissie zouden de ‘natio-

naal-socialisten [...] eerder in de vrije maatschappij dan in een interneringskamp genezen kunnen zijn.⁹⁰ Tijdens de inspecties van het Militair Gezag in de zomer van 1945 waren over de heropvoedmethodes ook klachten te horen geweest. Een geïnterneerde aan de Plompentorengracht in Utrecht verklaarde voor de inspectiecommissie dat hij kerkdiensten niet wilde bijwonen omdat de dominee er steeds aan refereerde dat hij tijdens de bezetting in een concentratiekamp had gezeten.⁹¹ Ook een opgesloten man in Steenberghe verklaarde dat hij zich door de politiek getinte preek op zondag beledigd voelde.⁹²

In de Belgische kampen en gevangenissen werden door de Dienst Wederopvoeding eveneens voordrachten georganiseerd. Opnieuw lijkt deze invulling van de heropvoeding in België meer politiek en meer patriottistisch te zijn geweest dan in Nederland het geval was. Opvallend is de nadruk die op de Belgische natie werd gelegd. Volgens Albert Luyckx, directeur van kamp Beverlo en betrokken bij de Dienst Wederopvoeding, was het de taak

deze mensen te helpen bewust te worden van de nationale waarden, ze te helpen het vaderland weer te vinden, in hen te doen herleven de gewoonten, alsook de tradities die deel uitmaken van dit patrimonium, zo lastig te bepalen en dat nochtans samengesmolten is met het vaderland.⁹³

Hoe moest dat in de praktijk gebeuren? Het nationale vraagstuk werd in de kampen behandeld aan de hand van bijvoorbeeld voordrachten over de Belgische landschappen, de natuurlijke rijkdom van België, de dialecten in België, de Belgische nijverheid, de economische evolutie, de Belgische expansie in het buitenland, de oorsprong van België, het kunstleven van België en de nationale geschiedenis vanaf 1830.⁹⁴ Met het onderwijzen van de nationale geschiedenis moest een inhaalslag worden gemaakt met de in het Interbellum achterwege gebleven staatkundige opvoeding. Dit beleid sloot aan bij het naoorlogse optreden van de Belgische staat om actiever op te treden in de burgerlijke opvoeding vanuit het idee dat een voormalige collaborateur alleen weer een 'goede' Belg kon worden door zijn vaderland beter te leren kennen.

Net als in Nederland werden in de Belgische kampen en gevangnissen culturele evenementen georganiseerd die soms een uitgesproken ‘opvoedend’ karakter hadden, zoals de vertoning van de Amerikaanse documentaire *The True Glory* over de bevrijding van Europa. Deze film werd vertoond in het kamp bij Eisden waar veel voormalig wapendragers zaten. Zij hadden de oorlogvoering van september 1944 van de andere kant meegemaakt en de bevrijding had destijds voor hen het einde van hun vrijheid betekend. Desondanks was de belangstelling voor de documentaire groot: vele gedetineerden kochten een kaartje om de voorstelling bij te wonen. In de documentaire komt een scène van de bevrijding van het Duitse concentratiekamp Bergen-Belsen voor, waar tijdens de oorlog zeventigduizend gevangenen om het leven kwamen. Op de fragmenten zijn uitgemergelde overlevenden en massagraven van omgekomen gevangenen te zien. Volgens de directeur van het kamp reageerden de voormalige wapendragers met afkeur op de bewuste scène: medeplichtig voelden zij zich niet, want zij wisten naar eigen zeggen niet van het bestaan van deze kampen.⁹⁵

Voor de Belgische dienst werd onderwijs ook een belangrijke tak in de heropvoeding. Al vanaf het begin ontstonden er lokale initiatieven in de kampen en gevangnissen. Gedetineerden onderwezen andere gedetineerden, bijvoorbeeld in Nederlands, Frans of Spaans. Op het moment van hun opsluiting waren sommige jongeren nog niet in de gelegenheid geweest met een studie te beginnen of een opleiding af te ronden. Ook waren er mensen die als gevolg van het verliezen van het bewijs van burgerdeugd hun beroep niet langer konden uitoefenen, zoals leraren of journalisten. Voor deze groep was het moeilijk werk te vinden en daarom richtte de Dienst Wederopvoeding voor deze mensen vakopleidingen op.⁹⁶

Net als de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij maakten sommige Belgische politici zich ook zorgen over de re-integratiemogelijkheden van voormalige collaborateurs als zij geen bewijs van burgertrouw hadden. Het bestaan van dit bewijs zorgde al vanaf het begin voor politieke spanningen. De afgifte ervan zou willekeurig zijn en talloze mensen onnodig sociale of materiële schade toebrengen.⁹⁷ De socialist Piet Vermeylen (minister van Binnenlandse Zaken 1947–1949) liet zich ook kennen als een tegenstan-

der van het certificaat en waarschuwde in 1947 dat de instandhouding van dit systeem kon bijdragen aan het ontstaan van een groep paria's in de Belgische samenleving. Net als Hanssens was hij bang dat als veel mensen geen bewijs van burgertrouw zouden ontvangen, re-integratie massaal zou mislukken en een groep staatsvijanden zou ontstaan.⁹⁸

Door de gevangenen te herscholen wilde de DWRV voorkomen dat zij na hun vrijlating in de bijstand of in illegale circuits terechtkwamen.⁹⁹ Vooral aan jongeren moest tijdens de strafvoltrekking een opleiding worden meegegeven.¹⁰⁰ Om meer kans te maken op arbeidsparticipatie was het belangrijk dat iemand een vak leerde. In muurkranten werden de gedetineerden in de barakken hier ook aan herinnerd, zoals in kamp Beverlo: 'WERKT – ONDERWERP U AAN DE ARBEIDSDISCIPLINE – STUDEERT – STELT ALLES IN HET WERK OM EEN BEROEP AAN TE LEREN.'¹⁰¹ De nadruk op werk past in de liberale visie van de ULB-professoren die bij de DWRV betrokken waren. Een gevangene kon individuele vervolmaking bereiken via materiële voorspoed. De DWRV geloofde dat geen mens sociale stabiliteit kon bereiken zonder beroepsstabiliteit te hebben. Daarbij gold arbeid als een 'tegengif voor politieke avonturen'.¹⁰² Het *Rechtskundig Weekblad*, het in 1931 opgerichte eerste Nederlandstalige juridische weekblad in België, beoordeelde het beleid van Hanssens als 'baanbrekend, durvend en zeer humanitair'.¹⁰³

De eerste school werd gesticht in 1947 in het Klein Kasteeltje te Brussel. Er werden onder andere handelswetenschappen en talen gedoceerd. In januari 1948 werden vervolgens vakopleidingen in Merksplas en Saint-Hubert geopend. Op 1 maart 1948 waren er 320 studenten verspreid over deze opleidingen.¹⁰⁴ Alle docenten in de vakopleidingscentra waren tevens wegens collaboratie veroordeelden die in het bezit waren van een diploma hoger onderwijs. Een vierde school die bijvoorbeeld de opleiding automechanica aanbood, opende in september 1948 te Beverlo haar deuren. In de loop van dat jaar zouden er nog meer vakopleidingen in het leven worden geroepen. Er kwamen speciale opleidingen voor vrouwen in de gevangenis van Sint-Andries te Brugge. Vrouwen werd zowel huishoudelijke taken als het beroep van klermaakster, kapster of bloemist aangeleerd tijdens de detentie.¹⁰⁵ Niet iedereen kwam echter in aan-

merking voor een vakopleiding. Alleen gedetineerden die tot straffen tussen de zes en acht jaar waren veroordeeld en diegenen die nog geen derde van hun straf tijd bereikt hadden, konden zich inschrijven om een vak te leren.¹⁰⁶ Het onderwijs bleef bedoeld om patriotisme aan te wakkeren. Zoals Cornil het verwoordde:

Voor ieder van die onderwijsvakken zullen deze programma's worden aangevuld met gesprekken en gedachtenwisselingen welke ten doel hebben de gedetineerden beter bekend te maken met België, met zijn instellingen, zijn rijkdommen, zijn verleden, zijn rol in de beschaving en zijn toekomstmogelijkheden ten einde hun de redenen tot gehechtheid aan en hun plichten jegens hun land beter te doen beseffen.¹⁰⁷

Volgens Hanssens moesten cursussen en gesprekken over België 'de verkleefdheid aan het land op [...] wekken'.¹⁰⁸

De behaalde diploma's werden plechtig uitgereikt. In oktober 1949 bijvoorbeeld woonden verschillende belangrijke figuren uit het gevangeniswezen zoals Dupréel, Cornil en Hanssens de uitreiking bij. In de zaal waren de Belgische kleuren aangebracht en het orkest speelde het Belgische volkslied waarvoor alle aanwezigen in de houding gingen staan. Hiermee leek de plechtigheid op een *rite de passage*. Hanssens sprak de gedetineerden toe:

Door te vragen dat deze plechtigheid zou aanvangen met de uitvoering van ons Nationaal Lied, heb ik willen laten blijken dat ik bij voorbaat gerust was over uw reactie. Bij voorbaat was ik overtuigd dat de tonen van het Vaderlands Lied u zouden ontroeren. Ik heb gewild dat deze Brabançonne u als het doopwater zuiverde.¹⁰⁹

Het bevestigde als het ware de overgang van 'inciviek' naar 'goede Belg'.

De opleidingen hadden in het begin moeite om in de noodzakelijke materialen te voorzien. Hanssens probeerde dit gedeeltelijk op te lossen door een verzoek om materiaal aan particulieren en bedrijven te doen. Dit had niet altijd succes: de Vlaamse Ingenieurs Vereni-

ging bijvoorbeeld was van mening dat de Belgische staat in deze middelen moest voorzien, maar soms kon Hanssens wel rekenen op welwillendheid.¹¹⁰ Het betrekken van de vrije maatschappij in de reclassering was volgens beide diensten noodzakelijk voor de re-integratie. Die kon alleen succesvol zijn wanneer de Belgische en Nederlandse naoorlogse samenleving openstonden voor de teruggekeerde collaborateurs en hun families. Het herstellen van het geschonden vertrouwen moest van beide kanten komen: zowel de voormalige collaborateurs als de publieke opinie moesten omgevormd worden om (opnieuw) tot wederzijds vertrouwen te komen. De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten probeerde de publieke opinie te overtuigen van de noodzaak om de voormalige collaborateurs een plek in de samenleving te geven. Verschillende functionarissen van de STPD hielden radiolezingen over de integratie van voormalige collaborateurs. Jaap le Poole bijvoorbeeld vroeg de luisteraars de vrijgekomen collaborateurs een kans te geven om te bewijzen dat zij een plek in de samenleving verdienden. Deden zij dit niet, dan waren zij medeverantwoordelijk voor de creatie van 'tal-loze paupers, van a-socialen'.¹¹¹ Hollander waarschuwde voor het ontstaan van een 'bijzondere groep oorlogsslachtoffers' als de voormalige collaborators en hun gezinnen niet werden opgenomen in en door het Nederlandse volk. Er moest, volgens de 'aloude Nederlandsche deugd der verdraagzaamheid' aan 'deze dwalende schapen, deze schipbreukelingen op de politieke zee [...] een reddende hand worden toegestoken'.¹¹²

In België bleek al snel dat de samenleving als geheel de vrijgelaten incivieken niet met open armen ontving. Dit was natuurlijk niet waar de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij naar streefde. De reclassering ging moeizaam en dat kwam niet alleen door onwelwillende vrijgelaten collaborators. Volgens een interne rapportage over de werkzaamheden van de DWRV stelde de meerderheid van de Belgische bevolking zich niet voor hen open: 'Deze weigert te erkennen dat, eenmaal de straf uitgezeten is, de veroordeelde zijn plaats in de Nationale Gemeenschap dient te kunnen hernemen, door zijn werk, en zijn brood moet kunnen verdienen op een eerlijke manier, en zijn familie waardig moet kunnen opvoeden met respect voor het Land en zijn instituties.' Echtgenote en kinde-

ren werden hier ook nog al te vaak het slachtoffer van.¹¹³ In een briefwisseling met Hanssens gaf J. Gits, een raadgever van de minister van Buitenlandse Zaken, aan dat deze afwijzing in zijn ogen niet iets was om bezorgd over te zijn. De afkeer tegen collaborateurs die vooral vanuit de arbeidersbevolking kwam, gaf volgens Gits aan hoe vaderlandsgezind deze Belgen waren, hoe zij van hun land 'hielden'. Hanssens vond troost in deze gedachte, maar keurde de opstelling van de Belgische (arbeiders)bevolking tegelijkertijd af. Ze moest zich herderlijk opstellen tegenover haar medeburgers. De bestaande houding getuigde van een weinig christelijke opstelling.¹¹⁴

Na het uitzitten van de straf kon de (voorwaardelijk) vrijgelaten collaborateur onder toezicht van de STPD of onder voogdijschap van de DWRV komen te staan. In Nederland was ondertoezichtstelling een bijzondere voorwaarde die werd opgelegd tijdens de voorwaardelijke invrijheidstelling. Wanneer iemand onder toezicht werd geplaatst, werd een medewerker of vrijwilliger van de STPD als toezichthouder aangesteld. Die zou de vrijgelatene in de regel twee keer per maand moeten bezoeken. Voor het vrijwillige toezichthouderschap werd er een beroep gedaan op kerkelijke en maatschappelijke verenigingen. Sommige organisaties waren graag bereid hun hulp te verlenen aan de STPD, zoals de Nederlandse Vaticaan Missie, die in opdracht van het Vaticaan de geestelijke belangen behartigde van vermiste Nederlanders, krijgsgevangenen en geïnterneerden.¹¹⁵ Tussen 15.000 en 20.000 mensen werden zo (vrijwillig) bij het werk van de STPD betrokken.¹¹⁶ Op 1 januari 1949 stonden 41.847 mensen onder toezicht van 17.388 toezichthouders.¹¹⁷

De STPD deed bij de opvang van vrijgelaten politieke delinquenten naast kerkelijke en maatschappelijke verenigingen ook een beroep op de Nederlandse bevolking, in het bijzonder op de voormalige verzetsbewegingen.¹¹⁸ Le Poole, die tijdens de bezetting zelf verzetsman was geweest, probeerde naar eigen zeggen steeds steun voor de STPD bij voormalig verzetsbewegingen te vinden.¹¹⁹ In het eindverslag van de STPD staat echter te lezen dat het betrekken van de leden van de Gemeenschap Oud Illegale Werkers was mislukt omdat zij een 'onverzoenbare geest' hadden gehad tegenover de re-integratie van voormalig collaborateurs.¹²⁰ Plaatselijk leek men dit probleem wel te kunnen overwinnen. De lokale afdeling Haarlem

concludeerde: 'In de kringen van de voormalige illegaliteit en meer linkse organisaties is de persoonlijke weerzin tegen de nationaal-socialisten veelal zo groot, dat weinigen zich tot deze reclasseringsarbeid aangetrokken voelen. Desondanks werd medewerking uit deze groepen noodzakelijk geacht, aangemoedigd en verkregen.'¹²¹

De STPD wilde graag dat de toezichthouders een doorsnede van de Nederlandse bevolking vormden. Dit had tot gevolg dat deze mensen niet allemaal maatschappelijk werkers waren die precies wisten wat hun te doen stond. Via een inleidende folder en regelmatige bijeenkomsten werden de vrijwillige toezichthouders op de hoogte gehouden. Vanaf 1948 verscheen er ook een tijdschrift voor en door de medewerkers, *Toezicht*. Hierin werden de toezichthouders van verschillende aspecten van het toezichthouderschap op de hoogte gebracht, werd achtergrondinformatie over de collaboratie in Nederland en de Bijzondere Rechtspleging gegeven en verschenen ingezonden vragen van toezichthouders met antwoord van het hoofdbureau. Ter illustratie werden sommige gevallen uitgelicht. In deze omschrijvingen stonden de economische en sociale achtergrond en de huidige situatie van de delinquenten en hun familie dikwijls voorop. Van de toezichthouder werd verwacht dat hij elk kwartaal een rapport indiende.

Het was de bedoeling dat de toezichthouders de voormalige collaborateurs controleerden en stimuleerden. Volgens het hoofdbureau moest het toezicht

in de eerste plaats worden gezien als een bijdrage tot het doen vervagen en allengs verdwijnen van de tijdens de bezetting ontstane scheidingslijn in ons volk, welke voortbestaan ten slotte tot een maatschappelijke en geestelijke verpaupering van een omvangrijke groep medeburgers en daarmee tot het ontstaan van een voortdurende bron van onrust in onze samenleving zou leiden.¹²²

Het toezicht moest niet alleen controlerend en stimulerend zijn maar ook leidinggevend.¹²³ De toezichthouder moest bemiddelend optreden bij het zoeken naar werk en een woning. Veel voormalige collaborateurs hadden hun baan verloren door de internering.

Sommigen bedrijven schreven de STPD zelf aan met het aanbod hen op te nemen in hun fabriek.¹²⁴ Woningen konden in beslag genomen en toegewezen zijn aan dakloze oorlogsslachtoffers. Ook konden inboedels van families onder beheer zijn gesteld waardoor deze mensen berooid waren achtergebleven. Hierover maakte de STPD zich zorgen: zij vond een minimum aan bestaanszekerheid noodzakelijk om sociaal verval te voorkomen. In de meest schrijnende gevallen probeerden toezichthouders bij de rechter als bemiddelaar op te treden, zodat de opgelegde boete werd verminderd.

Van de toezichthouders werd verder verwacht dat zij hergroepering van voormalige collaborateurs hielpen voorkomen. Zij mochten geen buitenstaanders in de maatschappij worden: zij moesten opgaan in de samenleving en er niet buiten staan met eigen verenigingen. Het liberale principe van vrijheid van vereniging gold in dit geval voor deze groep dus niet. Onder het mom 'liever geen sport dan een sportclub die bestaat uit politieke delinquenten' wilde de STPD dat dit scherp in de gaten werd gehouden.¹²⁵

De toezichthouder moest controleren of iemand zich aan de voorwaarden hield die bij de voorwaardelijke invrijheidstellingen hoorden. Dit betekende onder andere controleren of iemand zich wel als een 'goed Nederlander' gedroeg. Wat betekende dat? Volgens de STPD was een goede Nederlander iemand die 'de nodige zorgvuldigheid in acht [neemt] ten aanzien van de maatschappelijke orde en alles [nalaat] wat de opbouw van ons land schaadt'. Volgens het ministerie van Justitie was er sprake van een overtreding van het ware vaderlandschap als iemand een strafbaar feit beging dat samenhang met het politieke verleden van de persoon in kwestie.¹²⁶ In de praktijk kwam het er doorgaans op neer dat veroordeelden geen openlijke uiting meer mochten geven aan sympathieën voor het nationaalsocialisme.¹²⁷ Bij overtreding moest de toezichthouder herinternering aanbevelen, maar dit kwam zelden voor.¹²⁸

Hoe intensief het STPD-toezicht was, hing sterk af van de toezichthouder en van de voormalige collaborateur. Sommigen hadden behoefte aan veelvuldig contact, anderen zagen elkaar alleen wanneer nodig en in die gevallen was de toezichthouder niet meer dan een vangnet.¹²⁹ Van grootse plannen als die van W. H. C. Klein, de officier-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof in Arnhem, om de

voormalig collaborateurs na de invrijheidstelling een twee jaar durende verplichte heropvoedingscursus te laten volgen in zijn woonplaats, kwam in ieder geval niets terecht.¹³⁰

Ook de Belgische Dienst Wederopvoeding stelde (voorwaardelijk) vrijgelatenen onder haar toezicht. Door de latere start van het DWRV werd voor het toezicht na de straf eerst een beroep gedaan op reeds bestaande instellingen.¹³¹ De Beschermingscomités die vanaf eind negentiende eeuw in elk gerechtelijk arrondissement bestonden, werden erbij betrokken. Deze comités waren vanaf de wet-Lejeune actief in België en bestonden uit mensen uit de gegoede burgerij. Ook de in 1922 opgerichte Werken der Wederaanpassing (Brussel, Antwerpen, Luik) ter voorkoming en opvang van landloperij, gingen vlak na de Tweede Wereldoorlog vrijgekomen collaborateurs opvangen. Verder stonden ook de Centrale Maatschappelijke Dienst en speciaal opgerichte voogdijraden in deze beginperiode gereed om zich met de opvang van collaborateurs te bemoeien.

Het was echter niet gemakkelijk de reclassering van ‘incivieken’ via de bestaande kanalen te laten lopen. Het aantal veroordeelden bleek al snel te groot om door de bestaande diensten alleen te worden opgevangen. De middelen ontbraken en de aandacht ging ten koste van de gewone veroordeelden. Daarnaast betrof het een ander soort voogdijchap waar traditionele instellingen niet op berekend waren. Volgens een sociaalassistent ging het in het geval van collaborateurs minder om maatschappelijke wederaanpassing en meer om burgerlijke heropvoeding.¹³² In het arrondissement Hasselt verwachtten de voorzitters van de voogdijraden niet dat ze het werk gedaan zouden krijgen, want er zouden niet genoeg mensen bereid zijn om toezicht uit te oefenen op voormalige collaborateurs. Ook vonden ze dat de interneringskampen, met name de mijnkampen, nogal afgelegen waren waardoor de voogden (te) veel tijd kwijt zouden zijn met reizen. Maar de voorzitters waren vooral sceptisch tegenover de resultaten die behaald konden worden met de reclassering van deze bijzondere groep delinquenten.¹³³

Overtuigd van de noodzaak voormalige collaborateurs en hun gezinnen weer op te nemen in de Belgische samenleving, nam de DWRV deze taak vervolgens vanaf november 1946 op zich. Er moest, overeenkomstig het streven van de STPD in Nederland, voorkomen

worden dat er een groep paria's in de Belgische samenleving zou ontstaan. Volgens Hanssens:

Want de huidige en toekomstige vrijwaring hiervan vereist dat de repressie van de veroordeelde incivieken, hun echtgenoten of echtgenotes, hun kinderen en hun ouders, van die duizenden – en ongetwijfeld honderdduizenden – geen paria's en opstandelingen maakt. Uitgestotenen die om te overleven verplicht zouden worden om hun toevlucht te zoeken tot de ergste listen, en die als gevolg van hun buitensporig lijden ertoe gebracht zouden worden, te hopen op of bij te dragen tot de omverwerping van de Staat. De Staat die na hen te hebben getroffen, niets gedaan zou hebben om hun de mogelijkheid te geven zich te rehabiliteren.¹³⁴

Bestaande instellingen voor gewone delinquenten werden aangevuld met speciaal aangestelde voogden (in Nederland toezichthouders genoemd). Voor de incivieken die vóór november via de bestaande diensten aan een voogd waren gekoppeld, veranderde er niets.¹³⁵ Anderen kregen een voogd toegewezen via de DWRV. Deze voogden werden rechtstreeks door de dienst aangesteld. Niet iedereen kwam hier zomaar voor in aanmerking. Iemand werd pas tot voogd aangesteld wanneer hij of zij de reputatie had een goed vaderlander te zijn.¹³⁶ De steun van mensen die zich hadden onderscheiden door patriotische daden, was in de ogen van directeur Hanssens van groot belang om het werk van de DWRV te kunnen laten slagen.¹³⁷ Bij uitstek waren dit mensen die zich tijdens beide wereldoorlogen als 'ware' Belgen hadden getoond. Om onder deze groep voogden te rekruteren, plaatste de DWRV onder andere een oproep in een nummer van *Vétéran Belge*, een tijdschrift voor oud-strijders uit beide wereldoorlogen. De dienst kreeg hierop, tot teleurstelling van Hanssens, nauwelijks reacties.¹³⁸ Hanssens ging ook zelf actief op zoek naar potentiële voogden en schreef geschikte kandidaten persoonlijk een brief. Uit de correspondentie van Hanssens blijkt dat hij dikwijls per veroordeelde een voogd uitzocht.¹³⁹

In maart 1948 telde de Voogdijdienst 15.755 dossiers en 12.100 voogdijen die effectief werden uitgeoefend.¹⁴⁰ Op 31 december 1949

waren er 25.890 dossiers: 18.814 voogdijen werden dan nog effectief uitgeoefend, 6.080 voogdijen waren beëindigd en 996 dienden nog te worden ingericht.¹⁴¹ Daarmee lag het aantal voogdijen lager dan in Nederland. In de opgestelde richtlijnen werd helder geformuleerd waaruit het voogdijschap moest bestaan: 'De voogd zal medewerken aan de staatsburgerlijke wederopvoeding en de reclassering der personen voor wie een gebrekkige staatsburgerlijke vorming een der oorzaken van hun misstap werd.'¹⁴² Het accent lag hiermee net anders dan in Nederland, waar de toezichthouders een meer sociaal begeleidend en minder staatsburgerlijke onderwijzende taak hadden. Maar de 'heropvoeding' werd in beide landen van nationaal belang gezien. Ook de DWRV wilde net als de STPD voorkomen dat de mensen die onder toezicht waren gesteld verbitterd raakten en 'vijand en verworping van de nationale gemeenschap' werden.¹⁴³

Om de Belgische 'staatsburgerlijke wederopvoeding' mogelijk te maken was het van belang dat de voogd inzicht kreeg in omstandigheden en oorzaken van de collaboratie, hier en daar ook wel 'de vergissing' genoemd. Hanssens deelde voogden aan het begin mee wat de opdracht inhield: 'takt en een klare psychologische zienswijze en uiteindelijk het geloof in de morele waarden en de volmaakbaarheid van het menselijk wezen'.¹⁴⁴ Net als in Nederland kon de Belgische voogd worden aangesteld voor veroordeelden en voor (voorwaardelijk) vrijgelatenen. Wanneer het penitentiair voogdijschap betrof, moest de taak van de voogd er volgens Hanssens uit bestaan:

de veroordeelde aan te moedigen om zijn fouten te begrijpen en te erkennen; de wil om zich weder nuttig te maken voor de maatschappij en het besluit, om door zijn gedrag en zijn werk, een eerlijke en waardige plaats in de Nationale gemeenschap in te nemen, in de mate zijner verdiensten.¹⁴⁵

Het begeleiden van de collaborateur tijdens de straf kon door middel van ongcensureerde briefwisseling en bezoek. Er moest een vertrouwensband ontstaan tussen de voormalige collaborateur en de voogd, zodat de voogd zijn 'pupil', zoals Hanssens de ondertoezichtgestelde noemde, kon helpen bij de 'inwendige strijd die hij moet uitvechten tegen zichzelf en zijn omgeving, om de overwinning te

behalen op zijn fouten, de rechtstreekse en onrechtstreekse oorzaken zijner afdwalingen'.¹⁴⁶ De veroordeelde moest, kortom, zijn plek in de maatschappij, met behulp van zijn voogd, weer terugwinnen.

Het voogdijschap na de straf was vergelijkbaar met het toezicht-houderschap zoals dat in Nederland bestond. De vrijgekomen collaborateurs werden geholpen bij het zoeken naar werk of met bureaucratische aangelegenheden zoals het aanvragen van een paspoort. De voogden rapporteerden vervolgens over hoe het met zijn of haar pupil ging en of er 'afwijkingen' in het gedrag te melden waren. De DWRV verwachtte elke drie maanden zo'n rapport te ontvangen.

In het maandblad van een voormalige Luikse verzetsgroep verscheen in juni 1947 kritiek op het werk van de DWRV. Volgens de schrijvers mislukte het aanwakkeren van het loyalisme tegenover de Belgische staat en het versterken van democratische gevoelens omdat het bij loze woorden bleef. De grote meerderheid van de collaborateurs bewees de reclassering in de interneringskampen een lippendienst en bleef in de praktijk rancuneus tegenover België. Dit was volgens deze voormalige verzetsleden niet verwonderlijk. Het kampeleven droeg bij tot de verspreiding van de totalitaire ideologie. Door kleine collaborateurs, de zogenoemde '*lampistes*', samen met intellectuelen op te sluiten werden zij sterker dan voorheen besmet met verkeerde denkbeelden. Fundamentele was de kritiek van de Luikse verzetsbeweging op het hele idee dat je met dwang een kritische geest goed burgerschap kunt opleggen. Dit was in hun ogen onmogelijk:

Het is absoluut zinloos om te trachten de geesten van de 'incivieken' te sussen door hen te overladen met grote woorden waarvan niemand onder hen de betekenis nog kent, en een vrijheid te verdedigen die zich voor hen vertaalt in verdrukking en vervolging.

In plaats daarvan moest de 'heropvoeding' pragmatischer zijn:

In plaats van de civieken te overstelpen met redevoeringen over de democratie, de geschiedenis van België, zou het verstandiger zijn om hun de realiteit te tonen, meer in het bijzon-

der hun illusoire hoop op een geruïneerd, verarmd en ontmanteld Duitsland te ontnemen. Men moet realisten van hen maken door hun duidelijk te maken dat hun enige kans op redding de re-integratie in de Belgische gemeenschap is [...].¹⁴⁷

Door gemeenschappelijke opsluiting in de kampen zouden zij alleen maar verder van de realiteit verwijderd raken en zou in de ogen van de voormalig Luikse verzetsgroep het communisme alleen maar heviger om zich heen grijpen. Arbeid waartoe de gedetineerden vanaf september 1946 massaal aangespoord werden, hielp niet volgens de Luikse voormalige verzetsleden. Door te werken werden zij bij hun familie vandaan gehouden terwijl het contact met de familie juist een belangrijk element moest zijn in de ‘heropvoeding’. Het was beter de ‘incivieken’ een verplichte woonplaats en tewerkstelling dicht bij de familie op te leggen.¹⁴⁸ De Belgische overheid had echter andere plannen.

4.5 *Travail par rachat* in de Belgische kampen

Op 16 september 1946 kondigde de Belgische liberale minister van Justitie Albert Lilar aan hoe het programma voor de heropvoeding van voormalig collaborateurs er in de toekomst moest uitzien. In het heropvoedingsprogramma, zoals was uitgewerkt door de studiegroep-Dupréel, die enkele weken later officieel zou uitmonden in de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij, was mijnarbeid het centrale uitgangspunt geworden. De repressie zoals die tot dusver had plaatsgevonden, was onhoudbaar. Het moment was aangebroken voor incivieken

door de door hen begane fouten oprecht en volledig goedmaken en zich door deze vrijwillige boetedoening waardig tonen, door binnen de nationale gemeenschap de plaats te hernemen die hun zal kunnen toegewezen worden in het nationale belang.¹⁴⁹

Lilar deelde dus met Hanssens het idee dat het niet alleen in het belang van de collaborateurs en hun gezinnen was, maar in het belang van de hele nationale gemeenschap dat heropvoeding en reclasering plaatsvond. Ganshof van der Meersch hield een dag later dezelfde oproep, en ook in het parlement klonk deze visie door.¹⁵⁰

De minister verkondigde dat het nieuwe beleid erop gebaseerd moest zijn de gedetineerden te vertrouwen. Het vertrouwen was niet vanzelfsprekend, maar werd geleidelijk toegekend door goed gedrag. Familiale verbanden waren volgens Lilar door de repressie ontwricht en moesten weer hersteld worden. De Belgische collaborateurs moest de hoop worden geboden dat ze opnieuw 'goede' vaderlanders konden worden:

Diegenen die zwaktes vertoonden, moeten kunnen hopen dat ze op een dag binnen de gemeenschap een eervolle plaats kunnen terugvinden. Voor zover ze, natuurlijk, het bewijs hebben geleverd van de oprechtheid van hun verbetering en van hun wil om bij te dragen tot de wederopbouw van België. Ik nodig u uit om mee te werken aan deze taak, door deze vanzelfsprekendheid voor ogen te houden: 'Men zal geen burgerzin in het hoofd kunnen prenten van mannen aan wie men iedere hoop ontzegt om op een dag weer burgers te worden.'¹⁵¹

Werken moest vrijwillig zijn en in dienst staan van het algemeen belang. Heel België zou er voordeel mee hebben wanneer de collaborateurs ingezet werden in de 'kolenslag', het succesvolle project van Van Acker voor het naoorlogse Belgisch economisch herstel. In België bestond na de Tweede Wereldoorlog een tekort aan kolen en het inzetten van voormalige collaborateurs in de Limburgse kolenmijnen zou aan de ene kant de broodnodige kolen opleveren en aan de andere kant de gedetineerde in staat stellen hun goede wil te tonen.

Voordat de grootschalige inschakeling van Belgische 'incivieken' in de mijnen van start ging, waren er al eerder initiatieven geweest om hen aan het werk te zetten. De minister van Justitie Marcel Grégoire (*Union Démocratique Belge*; UDB) stelde in het najaar van 1945 al voor om de 'incivieken' in de duinen landmijnen te laten ruimen. Collaborateurs werden vervolgens bij opruimings- en herstelwerk-

zaamheden ingezet. Gevangenen van het interneringskamp Sint-Kruis bij Brugge werden bijvoorbeeld vanaf 1946 ingezet bij herstelwerkzaamheden aan de kust. Daar werd samen met het leger explosief materiaal in de duinen onschadelijk gemaakt.

Tewerkstelling groeide al snel uit tot de belangrijkste poot in de Belgische heropvoeding. Werken werd gezien als een goede leer-school en als de beste voorbereiding op het vrije leven. Collaboratie was volgens directeur van de mijncentra Albert Luyckx een 'afwijking die [...] recht te trekken is door werk' en volgens hem was het zo dat 'het werk de waardigheid verhoogt, dat de dagelijkse inspanning der arbeiders ook heldendom is en dat het bestaan ook bij een eenvoudige maar productieve loopbaan de mens adelt'.¹⁵² Werken werd door de betrokken Belgische professionals gezien als een overgang van het passieve gevangenisleven naar het actieve vrije leven en een aanpassing aan het burgerleven. Werken tijdens detentie kon vanaf midden 1946 helpen om, gebruikmakend van de wet-Lejeune, eerder in (voorwaardelijke) vrijheid te worden gesteld.¹⁵³

Op de langgestraften na, die als te gevaarlijk voor zo veel bewegingsvrijheid werden gezien, kon iedere veroordeelde collaborateur zich vrijwillig opgeven om tijdens detentie te werken buiten de gevangensmuren. Om door het gevangenis- of kampbestuur geselecteerd te worden, moesten zij het idee hebben dat de kans op ont-snappen zo klein mogelijk was. De gedetineerde moest hiervoor over bepaald inzicht beschikken in zijn veroordeling. Tijdens een gesprek om te bepalen of iemand geschikt was om buiten de gevangensmuren te werken, werd hem gevraagd naar zijn handelen tijdens de bezetting. Uit het antwoord moest blijken dat hij niets slechts voor had gehad met België. Mensen die verbitterd waren over hun veroordeling, al een strafblad hadden of mensen met een slecht karakter, pessimisten, ophitsers, ruziemakers en avonturiers werden gewantrouwd om buiten de gevangensmuren aan het werk te worden gezet.¹⁵⁴

Eind april 1946 waren 7254 gedetineerden werkzaam, van wie ongeveer de helft binnen de strafinrichtingen en de andere helft buiten de gevangensmuren in de private sector. Het aantal werkende gedetineerden steeg vervolgens snel: eind oktober gingen er al dubbel zo veel mensen aan de slag.¹⁵⁵ De meerderheid van deze mensen was op

dat moment werkzaam in de Limburgse kolenmijnen. Hiertegen bestonden in het begin bezwaren van onder meer de vakbonden: zij vonden het beroep van mijnarbeider te 'waardig' om door 'onwaardigen' te laten uitvoeren. De Belgische regering liet zich hierdoor echter niet tegenhouden.¹⁵⁶

Het werken buiten de gevangenis was op dat moment nieuw in het Belgische gevangenisstelsel en gold nog niet voor veroordeelden van gemeen recht. Het was een privilege dat voorlopig alleen aan de voormalige collaborateurs werd voorbehouden. Voordat hij aan het werk ging, sloot de gedetineerde een akkoord af met de Dienst Wederopvoeding:

Een dergelijk akkoord sluit in zich de erkenning van de vergissing door mij begaan en de wil om ze te herstellen. Dit akkoord betekent insgelijks dat ik mij zal inspannen om het land te dienen door een gunstige geest te scheppen ter vereniging van alle burgers en ter bevordering van de eenheid van het land.¹⁵⁷

In de verklaring was opgenomen dat de gedetineerde de voordelen die de verbintenis met zich meebracht, weer zou verliezen als hij het contract niet naleefde. Als hij zich wel aan de gemaakte afspraken zou houden, was vervroegde vrijlating een reële mogelijkheid. Het principe van *travail par rachat* was hierop van toepassing: voor het werken in de mijnen of aan het spoor kon positief advies worden gegeven voor strafvermindering.¹⁵⁸ Toch was het ondertekenen van het contract vooral symbolisch en niet meer dan een drukkingsmiddel. Luyckx schreef in 1947 dat het naïef zou zijn de mannen ook daadwerkelijk op hun woord te geloven.¹⁵⁹

De inzet van collaborateurs bij opruimwerkzaamheden en in de kolenslag kwam de Belgische regering op dat moment goed uit. Want wie kon voor het herstel van het land beter worden ingezet dan diegenen die medeverantwoordelijk waren geweest voor de geleden verliezen? Het is de vraag wat de inzet van collaborateurs dan eigenlijk nog met reclassering te maken had. Huyse en Dhondt trekken het verband tussen arbeid en de 'heropvoeding' daarom in twijfel.¹⁶⁰ Volgens hen zouden de motieven voor de Belgische juristen enkel economisch zijn. De auteurs gaan ervan uit dat de gevangenis een

machtsmiddel van de elites is om sociaaleconomische relaties te beheersen.¹⁶¹ Deze interpretatie van Huysse en Dhondt over de motieven van de naoorlogse professionals in het recht is echter wellicht al te economisch-reductionistisch. Want dat het om meer ging dan noeste arbeid alleen, blijkt uit de bijkomende gunstige voorwaarden die rond de tewerkstelling werden gecreëerd. Het ging hier niet om dwangarbeid of, zoals de flamingante-katholieke krant *De Standaard* het verwoordde, 'gedetineerde politieke slaven van de staat', maar om vrijwillige arbeid die voorgesteld werd als een gunst. Volgens *De Standaard* konden alleen liberalen een dergelijk materialistisch project bedenken.¹⁶² Die geringschattende ideologische diskwalificatie maakte de materiële voordelen voor de gedetineerden niet minder reëel. Een gedetineerde die zich vrijwillig opgaf kon hierdoor veel eerder vrijkomen en in de tussentijd ontving hij sociale zekerheid en hetzelfde loon als de vrije arbeiders. Hiermee kon hij deels zijn achtergebleven familie onderhouden die vanaf november 1946 ook profiteerde van de kinderbijslag waar iedere arbeider sinds 1930 recht op had. Met een ander deel van het verdiende loon kon de gedetineerde uitgaven doen in de kantine van het kamp of de gevangenis.

Vrijwillige arbeid garandeerde de Belgische collaborateurs naast valorisatie ook een algemeen beter gevangenis-klimaat. Al vanaf het Interbellum was in België geprobeerd het gevangenisregime op sommige punten aanzienlijk te verbeteren. Na de Tweede Wereldoorlog werden deze plannen definitief doorgevoerd. In Nederland werd om het bestaande gevangeniswezen te hervormen in maart 1946 de commissie-Fick opgericht, die onderzocht welke mogelijkheden er bestonden voor de vernieuwing van het gevangeniswezen.¹⁶³ De impuls in beide landen om het gevangeniswezen te vernieuwen, werd om te beginnen ingegeven door de verschrikkingen van het nationaalsocialisme, in het bijzonder door de manier waarop de nationaalsocialisten hun tegenstanders behandeld hadden. De Belgische elite wilde zich hier niet mee identificeren en een humanistischer beleid voeren. Zo werd al snel de hygiënische situatie in de inrichtingen aangepakt door de cellen beter te ventileren en toiletten te plaatsen. Het idee ontstond dat opsluiting als straf al erg genoeg was: verdere vernederingen moesten achterwege gelaten

worden. Volgens historici Spierenburg en Franke, geïnspireerd door de civilisatietheorie van Norbert Elias, kenmerkte de ontwikkeling van het gevangeniswezen zich door een toenemende emancipatie van gevangenen die werd ingegeven door een steeds sterker wordende afkeer van het menselijk lijden.¹⁶⁴ De naoorlogse ontwikkeling van een milder gevangensklimaat paste hierin.

Daarbij werd het doorvoeren van vernieuwingen gestimuleerd door de overvolle gevangnissen en interneringskampen en het tekort aan personeel na de bevrijding. De gewoonte om gevangenen niet met elkaar in aanraking te laten komen, kon niet langer gehandhaafd worden. Zo verdween noodgedwongen de regel van het stilzwijgen en werden de zogenaamde 'leeuwenkooien' in de gevangniskerken waarin gevangenen gescheiden de diensten moesten bijwonen, weggehaald. Toch profiteerden de voormalige collaborateurs veel meer en eerder van deze vernieuwingen dan gewone gevangenen. Zij kregen al snel het recht op een uitgebreidere bezoeken correspondentieregeling en mochten dagbladen ontvangen. Anders dan de commune delinquent die zijn familie alleen achter tralies en minder vaak mocht ontvangen, werd het familiebezoek voor collaborateurs in een gemeenschappelijke ruimte zonder traliewerk georganiseerd. De professionals van het gevangeniswezen zagen in het bezoek een belangrijk onderdeel van de morele wederopvoeding. Het ontvangen van vrouw en kinderen moest vertrouwelijk en opbeurend zijn voor zowel de gedetineerden als voor hun familie. Aan kleine tafeltjes moesten zij in de gelegenheid worden gesteld in een gemoedelijke sfeer hun kinderen te omhelzen.¹⁶⁵ Hiervoor was een aanpassing in de inrichting van de gevangnissen nodig. Zo werd in het Belgische kamp Winterslag voor elk tafeltje in de barakken een tafelkleedje in *toile cirée* aangekocht, werd de ziekenzaal geverfd en werden buiten bloemperkjes aangelegd.¹⁶⁶

Het feit dat al deze verbeteringen wel voor de voormalige collaborateurs en niet voor gewone delinquenten golden, impliceert opnieuw dat zij een voorkeursbehandeling kregen. Het kamp- en gevangenisbestuur wilde dit type delinquent bovendien vertrouwen. Het werd daarom ook niet als bezwaarlijk gezien dat deze mensen, in eerste instantie ook noodgedwongen door ruimtegebrek en tekort aan personeel, in een gemeenschapsregime terechtkwamen.

Op de invoering van het gemeenschapsregime volgde in zowel België als Nederland al snel het *self-government* systeem: de gevangenen moesten zichzelf in zekere mate besturen. De invoering en vervolmaking van *self-government* kwam voort uit het idee dat een dergelijk systeem de collaborateurs zou voorbereiden op actief burgerschap.

Zelfbestuur kwam met name in de mijnkampen voor collaborateurs voor. In januari 1946 werd het eerste penitentiair mijnkamp bij Zwartberg geopend. Daar kwamen later andere kampen in Limburg bij zoals Beringen, Zolder, Houthalen, Winterslag, Waterschei en Eisdend. Er werd een speciale Dienst Penitentiaire Mijncentra in het leven geroepen. Het centrale kamp voor de mijnarbeid werd kamp Beverlo bij Leopoldsburg.¹⁶⁷ Hier werden alle gedetineerden gecentraliseerd die zich hadden opgegeven voor de vrijwillige mijnarbeid. In Beverlo werden medische keuring uitgevoerd en wanneer iemand geschikt was bevonden, werd hier het contract met de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij getekend.

Beverlo was een negentiende-eeuws militair kamp, bestaande uit barakken waarin de gevangenen leefden en sliepen. Op het terrein waren een sociale dienst, de 'Welfare'-organisatie die voor ontspanning zorgde, een kapel, wasgelegenheid, een toneelzaal en bibliotheek aanwezig. Een gedetineerde kreeg een lidmaatschapskaart van de bibliotheek als hij een boek aan de bibliotheek schonk: op die manier waren er geen kosten voor het ministerie aan verbonden.¹⁶⁸ In 1948 verbleven er ongeveer drieduizend mensen in Beverlo. Het personeel bestond uit enkele bedienden, een dokter, een aalmoezenier, een hoofdbewaker en bewakers. De administratie was in handen van gedetineerd personeel.

De gedetineerden kregen in de mijnkampen meer vrijheid dan in andere interneringskampen of gevangenschappen. Hier konden ze bezoek ontvangen zonder tussenkomst van prikkeldraad, mochten ze vrij roken en in de kantine bier met elkaar drinken. Volgens directeur van de mijnkampen Albert Luyckx was deze mate van vrijheid belangrijk voor de reclassering: 'Het individu heeft alleen maar betekenis wanneer het de vrijheid geniet zichzelf te zijn. De mogelijkheid van een dergelijke vrijheid bestaat in een mijncentrum. Juist daarom vinden er tal van veroordeelden hun moreel evenwicht

terug.¹⁶⁹ De gedetineerden in Beverlo waren zich bewust van deze gunstige voorwaarden. Een man die overgeplaatst werd van Beverlo naar Sint-Kruis, schreef weemoedig aan zijn achtergebleven broer dat hij in een minder gunstig regime terecht zou komen en het goede eten in Beverlo en de geboden ontspanning zou gaan missen. Ook mocht hij in het nieuwe kamp minder vaak naar huis schrijven en was de bewegingsvrijheid op het kampterrein beperkt.¹⁷⁰ Volgens Luyckx zorgde het arbeidsleven in de mijnkampen voor solidariteit onder de mannen. Dit kon weliswaar vanuit politiek oogpunt gevaarlijk zijn, maar de voordelen wogen voor hem op tegen de nadelen. Arbeid was in zijn ogen de beste vorm van reclassering: op die manier vond iemand zijn waardigheid weer terug. De mannen werkten in de mijnen samen met krijgsgevangenen en vrije arbeiders. Tussen deze drie groepen bestond een duidelijke scheidslijn en er werd als groep eer mee behaald om de grootste productie te leveren. De vrije burgers stonden hiermee dikwijls bovenaan, gevolgd door de incivieken en tot slot de krijgsgevangenen.

Begin 1948 bezocht een delegatie van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten kamp Beverlo. Volgens de Nederlandse afgevaardigden was de stemming onder de gedetineerden in het kamp 'ijverig maar gedrukt'. Tevens werd opgemerkt dat de Belgische incivieken onderdaniger waren dan de politieke delinquenten in Nederland. Dat zou komen door het zakelijker regime en de zwaardere straffen. Door de afwezigheid van een sociale en geestelijke verzorging zou de sfeer bedrukt zijn. De STPD sprak in haar verslag ook over 85 procent echtscheidingen in Beverlo.¹⁷¹ Of dit getal met de waarheid overeenkwam, is niet duidelijk maar directeur Luyckx sprak in ieder geval zelf ook over 'te veel' familiebreuken. In zijn ogen lag de oplossing deels in het toestaan van bezoek. In het mijnkamp mochten gedetineerden twee keer dertig minuten of een keer een uur per maand bezoek ontvangen.¹⁷² In augustus 1948 werd gesproken van 33 procent echtscheidingen in Beverlo.¹⁷³

Ook in de maandelijkse berichten over de stemming onder gedetineerden kwam geen rooskleurig beeld naar voren. Begin 1948 was in een weekrapport van Beverlo te lezen:

In ons kamp zelve zijn de mannen eer moedeloos daar de lang verwachte invrijheidstellingen maar niet komen. Hoewel met de beste gevoelens bezield tegenover het Vaderland vragen zij zich af wat er van hen, na het bekennen van hun misstap, nog meer kan gevraagd worden. De meeste hadden zich vrijwillig voor de mijn gemeld, waar zij dan ook een zekere tijd verbleven. Zij die van de mijnen terugkeerden, melden zich meestal terstond voor een andere mijn. Allen willen door hun arbeid bewijzen dat zij terug in de gemeenschap kunnen ingeschakeld worden.¹⁷⁴

Ondanks deze berichten bestond tevredenheid bij de bestuurders over de productie van de mijncentra.¹⁷⁵ Hierdoor werd besloten dat het valorisatiesysteem ook van toepassing moest zijn op alle voormalige collaborateurs. Ook hun zou de mogelijkheid gegeven moeten worden 'de fouten die zij jegens België hebben bedreven, uit te boeten onder meer door de taken van algemeen belang, die hun worden toevertrouwd, vrijwillig uit [te] voeren.'¹⁷⁶

4.6 'Open' strafkoloniën in Nederland

Ook in Nederland werd nagedacht over de inzet van collaborateurs bij herstelwerkzaamheden. Rechtsgeleerde Willem Pompe zag in tewerkstelling niet enkel economisch gewin:

Belangrijk is reeds het economische nadeel, daar-in-bestaande, dat in een tijd, waarin zoveel werkkrachten tekort komen, nog verschillende tienduizenden in gevangenissen en kampen opgesloten zitten en aan het nationale werk voor een herstel van een nieuw Nederland niet of nauwelijks kunnen medewerken, maar het belangrijkste en doorslag gevende argument ligt naar mijn overtuiging in de geestelijke en zedelijke gezondheid van ons volk.¹⁷⁷

Voor mensen als Pompe moesten voormalige collaborateurs op een of andere manier weer deel gaan uitmaken van een 'gezonde' sa-

menleving. De manier waarop dit volgens de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten moest gebeuren, verschilde met de visie van de Belgische collega's. In Nederland werden de collaborateurs niet zoals in België massaal onder de grond tewerkgesteld, maar moesten ze in een in de buitenlucht gelegen 'open' kamp zelfstandig werken. Een open kamp met een volledig zelfbestuur was iets waar ook Albert Luyckx in België van droomde; hij dacht aan een heel dorp voor gedetineerde collaborateurs. In dit kamp moest geen prikkeldraad of bewaking meer zijn, hadden mensen vrij verkeer van en naar hun werk en stond het hun vrij hun familie te bezoeken.¹⁷⁸ Waar dit een ideaalbeeld bleef in België, werd het in Nederland gerealiseerd.

De interneringskampen zoals ze op dat moment bestonden, werden door de STPD als plekken van verderf gezien. Tot de zomer van 1946 bestond het idee dat er geen reclassering tijdens de gevangenschap had plaatsgevonden. De kampen hadden juist een tegenovergesteld effect teweeggebracht: nihilisme, onzekerheid en rancune waren doorgaans aan te treffen onder de gedetineerden.¹⁷⁹ De voormalige collaborateurs vonden dat zij slecht behandeld waren in de kampen. Slechte voeding, tekort aan materialen, gebrek aan hygiëne en het soms hardhandig optreden van het personeel hadden in het algemeen veel invloed uitgeoefend op de gemoedstoestand van de gevangenen. Hier moest wat aan veranderen. Aan de ene kant werd zo de vrijlating van een grote groep 'lichte' gevallen gerechtvaardigd en aan de andere kant werd experimenteel nagedacht over de internering van achtergebleven politieke delinquenten.

Het waren in de ogen van de medewerkers van de STPD niet de voormalige collaborateurs alleen die door de opsluiting op het verkeerde pad kwamen, volgens hen werden hele gezinnen hierin meegevoerd. Zij vervielen door de opsluiting van de kostwinner in armoede, huwelijken liepen stuk en kinderen zouden als gevolg hiervan verwilderen. Het totaal aantal betrokkenen werd door Duynstee op een half miljoen geschat.¹⁸⁰ Ook Pompe wees op de gezinnen als slachtoffers. De grootschalige 'zuivering' zorgde voor verbittering die het volk 'verzielde' en dat op het moment dat 'onze krachten moeten aangewend worden om tot herstel en vernieuwing in Nederland te komen.'¹⁸¹ Volgens dominee H. Bardeloos, als geestelijk verzorger verbonden aan interneringskamp Westerbork, lag het

aantal echtscheidingen op 20 procent en het aantal huwelijksproblemen op 45 procent. Dagelijks zouden buitenechtelijke kinderen worden geboren.¹⁸²

In september 1947 schreef de Commissie van Geestelijke en Sociale Verzorgers van kamp Vught een brief aan de koningin. Ook deze commissie waarschuwde voor de verderfelijke invloed die de kampen na verloop van tijd op de opgeslotene hadden:

De kampen zijn verworden tot verzamelplaatsen van politieke verwarde, langzaam maar zeker verbitterde mensen, gedeeltelijk frontsoldaten, gedeeltelijk sociaal-achterlijke en disharmonische naturen, die zich nu nog meer dan vroeger bondgenoten voelen in een hard lot en elkaar steeds verder ophitsen en daardoor voortdurend meer verwijderd raken van de gezonde opvatting, behorende bij een goed geordende samenleving, waarin het overgrote deel van hen toch vroeger of later zal moeten terugkeren.¹⁸³

Volgens de personeelsleden van kamp Vught lag de oorzaak niet zozeer bij de misstanden in de kampen – die kwamen volgens hen nog slechts sporadisch voor – maar was deze houding het gevolg van rechtsonzekerheid en een nihilistische levensopvatting onder de gedetineerden. De remedie hiertegen was in hun ogen heropvoeding in vrijheid, zodat een volledig herstel van de gezinnen mogelijk was.

De meeste betrokkenen waren het er dus over eens dat isoleren achter tralies en prikkeldraad slecht voor de ‘heroriëntering’ van collaborateurs en hun gezinnen was. In 1947 kwamen er meerdere projecten van de grond die internering en tewerkstelling in de buitenlucht moesten bevorderen. Deze ideeën vertrokken vanuit de gedachte dat het platteland beter was tegenover de stad, die een giftige invloed kon hebben. Regeneratie door buitenlucht had begin negentiende eeuw een opmars gemaakt als oplossing voor bijvoorbeeld arme, verzwakte kinderen uit de arbeidersklasse. Op het platteland werden gezondheidskolonies ingericht met het idee deze stadskinderen te versterken en ze te disciplineren. Het tijdelijk (gedwongen) wegsturen van mensen uit de stad om hen lichamelijk en sociaal te verbeteren gold niet alleen voor kinderen. Hele gezinnen

die als 'a-sociaal' gecategoriseerd waren, werden tijdens en direct na de bezetting naar Drenthe en Overijssel gestuurd om daar in Rijks-evacuatiekampen, later als gezinsoorden aangeduid, te werken. Het isoleren van deze mensen op het platteland werd als noodzakelijk voor hun heropvoeding gezien.¹⁸⁴

In de zomer van 1946 werden ongeveer drieduizend Nederlandse collaborateurs tewerkgesteld in de Noordoostpolder. Dit gebied werd vanaf 1940 langzaam drooggelegd om ruimte te bieden voor landbouwgronden en boerderijen. In ruil voor arbeid werd hun eten en verzorging vergoed. Naast de STPD was ook de Gemeenschap Oud Illegale Werkers een voorstander van deze tewerkstelling in de Noordoostpolder. Werken zou niet alleen een prikkel tot goed gedrag inhouden, de tewerkstelling maakte het mogelijk dat de collaborateurs zelf mee zouden betalen in de kosten voor internering. Een restbedrag van het loon moest naar de familie gaan. Isolering was volgens de oud-verzetslieden wel noodzakelijk.¹⁸⁵ Al snel ontstonden er echter problemen. De polder bood geen mogelijkheden tot afzondering en de aanwezigheid van de collaborateurs maakte de komst van vrije arbeiders onmogelijk. De directie van de Noordoostpolder zat dan ook niet te springen om de komst van de groep collaborateurs. Door de grote oppervlakte van het gebied moest er veel personeel en vervoer aan te pas komen waar op dat moment nog gebrek aan was. De directie wilde ook niet dat de polder op een strafkolonie ging lijken.¹⁸⁶ Eind 1946 werden de politieke delinquenten daarom weer naar andere kampen overgebracht.¹⁸⁷

In juni 1948 werd een nieuwe poging ondernomen en werd kamp 'Westvaart' in de Noordoostpolder ingericht. De fantasieën die de Belgische kampdirecteur Luyckx had over een open kamp, werden in Westvaart voor voormalige collaborateurs verwezenlijkt. In het voormalige interneringskamp werd de kampbewaking naar huis gestuurd, prikkeldraadafzetting verwijderd, was het toegestaan zich buiten het kamp vrij te bewegen, bestond maandelijks weekendverlof om naar huis te gaan en hadden de kampbewoners recht op vrije correspondentie.

De mannen die zich vrijwillig hadden opgegeven om in Westvaart te komen werken, kwamen uit verschillende Nederlandse interneringskampen. Er werd op voorhand geselecteerd door de

kampcommandant van Westvaart, een inspecteur van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging en een arts. Er werden gesprekken gevoerd over de persoonlijke en gezinsomstandigheden, en een sociaal verzorger keek of de gezinsomstandigheden van een gedetineerde goed genoeg waren voor het maandelijkse verlof. In dit vooronderzoek werd in slechts drie gevallen negatief geoordeeld, de overige 422 gedetineerden mochten in Westvaart blijven. Bij opname in het kamp moest elke kampbewoner de belofte doen geen misbruik van de gegeven vrijheid te maken. Alle mannen die met verlof gingen, keerden uit eigen beweging weer terug naar het kamp. De geest zou ook na de terugkeer volgens de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten 'zeer opgewekt' zijn geweest.¹⁸⁸

De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten noemde ook dit experiment met het 'open' kamp geslaagd.¹⁸⁹ Het onderschreef haar beleid van heropvoeding in plaats van vergelding. Alleen door mensen een perspectief te bieden, zoals werk en een herenigd gezin, kon reclassering volgens de STPD succesvol zijn. De stichting hoopte dan ook dat de experimenten met de 'open' kampen de voorloper van een nieuw gevangenisstelsel kon zijn en dus ook kon worden toegepast op commune delinquenten.¹⁹⁰ Met de opheffing van het kamp op 1 december 1948 werd de proef met collaborateurs voortgezet in de nabijgelegen Rijkswerkinstelling in Veenhuizen.¹⁹¹ Deze inrichting was ook 'open': er waren geen tralies en de deuren gingen niet op slot. Net als in Westvaart konden de gedetineerden zelfstandig naar hun werk en op zondag naar de kerk gaan, was de correspondentie onbeperkt en mochten de mannen eens per maand een bezoek aan huis brengen. Van de honderden die met verlof gingen, keerden er slechts twee niet meer uit vrije wil terug naar Veenhuizen.¹⁹²

Naast de experimenten met de 'open' kampen in de Nederlandse polder werd door de STPD een soortgelijk project opgezet op westelijk Nieuw-Guinea, een onderdeel van de toenmalige kolonie Nederlands-Indië. Tussen 1947 en 1949 zouden meer dan tweehonderd voormalig collaborateurs naar deze kolonie worden gestuurd in het kader van hun heropvoeding. In deze periode stond Nederland internationaal onder druk om afstand te doen van Nederlands-Indië.

Dit gebeurde in 1949, maar Nieuw-Guinea bleef ook nadien een Nederlandse kolonie. Gedurende de Tweede Wereldoorlog had Japan Nieuw-Guinea nooit volledig weten te veroveren maar het eiland had wel veel oorlogsschade opgelopen. Na de bevrijding werden de achtergebleven dumps van het Amerikaanse leger voor een groot deel overgenomen door de Nederlands-Indische regering. Het legermateriaal, waaronder talrijke vliegtuigen, moest ter plekke hersteld worden voordat het weer in gebruik kon worden genomen. Voor deze reparatie werden speciale werkplaatsen ingericht en moesten arbeidskrachten aangetrokken worden. Rekrutering op de Nederlandse arbeidsmarkt werd uitgesloten met het oog op de wederopbouw en de Poolse oud-strijders die het ministerie van Sociale Zaken in gedachten had, bleken geen belangstelling te hebben voor het uitvoeren van deze overzeese werkzaamheden.¹⁹³

De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten zag vervolgens een mogelijkheid om de collaborateurs naar Nieuw-Guinea te sturen en adviseerde het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen mannen uit de interneringskampen te rekruteren die voor een periode van twee jaar in Hollandia de voormalige dumps van het Amerikaanse leger zouden opruimen. De nog altijd overvolle interneringskampen zouden op die manier worden verlicht en tewerkstelling van de voormalige collaborateurs sloot aan bij de ideeën van Le Poole dat zij aan de bekostiging van de dure interneringskampen op een of andere manier zelf moesten bijgedragen.¹⁹⁴ Het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging, de minister van Justitie, de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten en het Commissariaat voor Indische Zaken kwamen in februari 1947 vervolgens overeen om een groep collaborateurs te sturen.¹⁹⁵

De keuze om voormalige collaborateurs naar Nieuw-Guinea uit te zenden, was op z'n minst ironisch. De Nederlandse regering had tot dat moment nooit veel interesse getoond in de kolonie Nieuw-Guinea. Steun aan migranten was altijd tot een minimum beperkt gebleven en de aandacht ging voornamelijk uit naar Java. Tijdens het Interbellum waren bewegingen in Nederland ontstaan die het eiland wel verder wilden koloniseren, zoals de Vereeniging tot Kolonisatie van Nieuw-Guinea. Zij hadden utopische plannen om terug te keren naar het gemeenschapsleven en een meer eenvoudige le-

vensstijl.¹⁹⁶ Deze Nieuw-Guineabewegingen hadden in het overbrengen van hun wensen nooit veel succes bij het politieke establishment. De NSB had destijds echter wel interesse in de nog te koloniseren kolonie.¹⁹⁷ Onder leiding van enkele NSB'ers werd voor de realisatie hiervan de Nationale Nieuw-Guinea Vereeniging opgericht. Mussert verklaarde op de Landdag in oktober 1935 na zijn terugkomst uit Nederland-Indië: 'Nederlandsch Indië zal eerst dan waarlijk Nederlandsch Indië zijn, wanneer Nieuw Guinea bevolkt zal zijn door mannen en vrouwen van Nederlandschen stam!'¹⁹⁸

Tijdens de bezetting waren er vervolgens in Nederland stemmen te horen voor het deporteren van alle collaborateurs naar een van de Nederlandse koloniën. Eerder al bleek dat de verzetskrant *Het Parool* bijvoorbeeld had opgeroepen groepen 'landverraders' na de bevrijding op Nieuw-Guinea of Suriname voor straf dwangarbeid te laten verrichten. Ook na mei 1945 waren er geluiden uit de hoek van de Nieuw-Guineabewegingen te horen om collaborateurs naar het eiland te sturen. De achterliggende reden was voor deze bewegingen echter niet zozeer bestraffing: zij zagen in de zending veel meer een mogelijkheid voor de nog altijd gekoesterde kolonisatie van het eiland. In november 1946 verscheen bijvoorbeeld het artikel 'Verbanning van de Nederlandse ss-troepen' in het pro-kolonisatietijdschrift *Nieuw-Guinea*. Hierin werd beargumenteerd dat

de wapendragers zijn geen gewone crimineelen. Indien zij den stoot kunnen geven – hetgeen voor hen allerminst een genoegen zal zijn – voor een Nederlandse volksplanting, dan zal zulk een, door hen *in eersten aanloop* tot cultuur gebracht deel van het rijk, al even zeer een normaal deel van de beschaafde wereld worden.¹⁹⁹

Volgens de auteur van het artikel bood verbanning naar Nieuw-Guinea de voormalige ss'ers de kans 'positief werk [te] verrichten, voor het land, dat zij met hun daad in den rug vielen'. Ook G. Tichelman, oud-bestuursambtenaar in Nederlands-Indië, schreef een brochure waarin hij zijn deportatieplan voor NSB'ers uiteenzette. Hij zag de voormalige NSB'ers en andere collaborateurs als een 'boosaardig kankergezwell' dat uit het zuivere vaderland verwijderd moest wor-

den. Gedwongen kolonisatie zou hun een laatste kans bieden om een nieuw, menswaardig bestaan op te bouwen.²⁰⁰

De Indische regering stond in eerste instantie niet te springen om een groep voormalige collaborateurs op het eiland te ontvangen. Door de bestaande personeelsnood werd echter al snel over de bezwaren heen gestapt en stemde zij in met de plannen mits gegarandeerd werd dat er alleen 'lichte' gevallen van collaboratie naar het eiland zouden worden gestuurd.²⁰¹ Ook de STPD wilde een selectieprocedure. De collaborateurs die in vrijheid of buiten vervolging waren gesteld, waren volgens Le Poole niet geschikt omdat bleek dat deze mensen na hun vrijlating weer gemakkelijk aan het werk kwamen. Zij konden hun kansen daarom beter in Nederland zoeken. Gedetineerden die tot een gevangenisstraf waren veroordeeld, kwamen ook niet in aanmerking omdat de bestaande gevangenisregeling dit niet toeliet. De delinquenten die door het tribunaal waren berecht, werden daarom als het meest geschikt gezien. De geselecteerde mensen konden door de Interneringsregeling 1946 voorwaardelijk in vrijheid worden gesteld waardoor uitzending naar Nieuw-Guinea mogelijk werd. Gezien het zware werk dat verricht moest worden, kwamen alleen mannen en geen vrouwen in aanmerking voor uitzending. Intellectuelen werden om deze reden ook uitgesloten. Jonge delinquenten kwamen in principe ook niet in aanmerking omdat zij te weinig ervaring hadden en voor hen moest 'een volledige rehabilitatiemogelijkheid binnen onze Nederlandse volksgemeenschap [...] liggen'.²⁰²

Belangrijk was dat de uitzending naar Nieuw-Guinea op vrijwillige basis plaatsvond. Vanaf april werd in alle interneringskampen de oproep voor uitzending verspreid. De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten was, gezien de werkzaamheden die op de dumps zou moeten plaatsvinden, in eerste instantie geïnteresseerd in geïnterneerden die geschoold waren in metaalbewerking. Maar er waren ook koks, kappers en verplegers nodig. In een circulaire aan alle kampcommandanten werd gevraagd om alle namen van geïnteresseerden aan de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten door te geven.²⁰³ Volgens de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten bestond er bij sommige kampcommandanten echter tegenzin om mee te werken omdat zij bang waren de goede werkkrachten uit hun kampen kwijt te raken.²⁰⁴

De oproep van de STPD bleek al snel een succes, in korte tijd meldden zich 388 mannen die via het tribunaal een interneringsstraf hadden opgelegd gekregen, en veertien die al in vrijheid waren gesteld. Onverwacht was de interesse in uitzending niet, de voorwaarden om naar Nieuw-Guinea te gaan waren immers aantrekkelijk. De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten had de indruk dat 'de mogelijkheid van rehabilitatie en lotsverbetering van het gezin' voor de meeste mensen de reden was om zich vrijwillig aan te melden. Vertrek naar Nieuw-Guinea was bovendien een goede mogelijkheid om te ontsnappen uit het interneringskamp, waar de gezondheidstoestand onder de geïnterneerden slecht was. Net zoals in België voor de mijnarbeid gold, was ook hier de reciprociteit van de tewerkstelling belangrijk: wie uitgezonden werd naar Nieuw-Guinea, kreeg in ruil voor twee jaar (vrijwillige) arbeid zijn vrijheid terug. Dit werd vastgelegd in een arbeidsovereenkomst die voor vertrek getekend moest worden. Eenmaal op de boot zouden de collaborateurs dan hun vrijheid terugkrijgen.²⁰⁵

In Nieuw-Guinea zou in het levensonderhoud van de mannen worden voorzien en zouden zij maandelijks dertig gulden zakgeld ontvangen. Verder werd gegarandeerd dat de achtergebleven gezinnen niet onverzorgd achterbleven: het loon werd volledig uitbetaald aan het gezin. Dit was een aantrekkelijke regeling, want veel gezinnen van collaborateurs waren na de bevrijding berooid achtergebleven. Een man verklaarde dat het onderhoud van zijn gezin de belangrijkste reden voor hem was om zich op te geven. Daarnaast dacht hij dat vertrek naar Nieuw-Guinea hem de beste kans gaf om te laten zien dat hij nog moed had voor een nieuwe toekomst. Ook had de man het idee dat hij na terugkeer uit Nieuw-Guinea beter door zijn omgeving zou worden ontvangen dan wanneer hij uit het interneringskamp zou terugkeren.²⁰⁶

Wat wilde de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten bereiken met de uitzending naar Nieuw-Guinea? Het moest natuurlijk in economische zin nut hebben, maar de STPD hoopte ook dat geestelijke en maatschappelijk heroriëntering tijdens het leven aan de andere kant van de wereld zou plaatsvinden om te voorkomen dat deze mensen 'ontredderd' na hun straf in de maatschappij zouden terugkeren.²⁰⁷ Het idee dat deze mensen in de kampen alleen nog maar

meer verbitterd zouden raken, lag ook aan de basis van de uitzending. Een medewerker van de STPD schreef in *Toezicht*:

Het is moeilijk te bewijzen, maar ik houd mij ervan overtuigd, dat deze man, buiten zijn gewone sfeer gebracht, niet alleen beïnvloedbaar bleek, maar ook een ruimte heeft gevonden, waarin zijn verbittering kan vervloeien en plaats maken voor zelfkritiek en het inzicht, dat het prikkeldraad in het merendeel van de gevallen vasthaakt.²⁰⁸

Volgens de STPD zouden de collaborateurs die twee jaar in de kolonie werkten en zich daar netjes gedroegen, meer karakter tonen dan zij tijdens de bezetting hadden gedaan.²⁰⁹ Door de stichting werd een groot vertrouwen gelegd in de groep. Het was volgens Le Poole

principiële onjuist voorop te stellen, dat voor hen gedacht en gezorgd moet worden. Integendeel, zij moeten bewijzen verantwoordelijkheidsbesef te bezitten en op eigen benen te kunnen staan. Dankzij eigen kracht en houding zullen zij in de gemeenschap op Hollandia moeten worden opgenomen. Ik heb vooralsnog het vertrouwen, dat zij hierin zullen slagen, vervuld als zij zijn van de wens daartoe en door ons voorbereid op de moeilijkheden en weerstanden, welke overwonnen moeten worden.²¹⁰

De gevangenen die zich hadden opgegeven voor uitzending naar Nieuw-Guinea, werden in de loop van april 1947 in het nabij Utrecht gelegen interneringskamp Fort Honswijk gecentraliseerd. Door de afgelegen ligging had het oude fort een slechte reputatie, wat door delinquenten onderstreept werd met de leuze 'Liever een lijk dan naar Fort Honswijk'.²¹¹ In het fort werd met iedereen die zich had aangemeld, een individueel gesprek gevoerd. De burgerlijke staat, beroep en opleiding, motief van aanmelding, politieke voorkeur en het strafblad werden nagezien. Tevens werd er een vertrouwenspersoon onder de delinquenten aangesteld die de STPD zou inlichten wanneer een geïnterneerde bijvoorbeeld obscene taal of antisemitische uitspraken deed en zich daarmee (alsnog) diskwalificeerde voor uitzending.

In totaal werden 119 mannen geselecteerd voor uitzending, van wie 11 mannen al in vrijheid waren gesteld. In deze groep waren 61 mannen getrouwd en 11 gescheiden. Het merendeel was tussen de 24 en 40 jaar oud. De meesten van hen waren ongeschoold. Tijdens de selectie was er op de samenstelling van de groep gelet, want de invloed van de groep moest op iedereen 'verheffend' werken. De eenmaal geselecteerde mensen werden vervolgens klaargestoomd voor vertrek. Er werden twee lezingen gegeven. Op de laatste dag vóór het vertrek organiseerde de STPD ook een ontmoeting met hun families met wie daarvoor al meer contact had mogen plaatsvinden.²¹² Op 28 mei voer de boot vervolgens uit de haven van Amsterdam. De verwachtingen waren hoog gespannen. Een man verklaarde:

De geest onder de groep was zeer goed te noemen bij ons vertrek, en zo niet allen dan toch het grootste gedeelte was met zeer goede bedoelingen bezielde bij hun vertrek. De meesten bezielde toch slechts een ding, n.l. te laten zien dat wij nog zeer goed te gebruiken waren in de maatschappij en hiervoor wilden zij hun uiterste krachten geven.²¹³

De scheepvaartmaatschappij die voor het transport gecharterd was, stond aanvankelijk huiverig tegenover de collaborateurs en dwong bij de STPD af dat enkele militairen de politieke delinquenten tijdens de reis in de gaten zouden houden. Ondanks deze wantrouwende houding van de directie was de stemming onder de delinquenten aan boord goed en waanden zij zich in 'een weelde die ons trof daar wij die in die 2 jaren ontwend waren'.²¹⁴ Namens de STPD voeren secretaris Jan Woestenburg en Jaap le Poole mee. Woestenburg zou bij de groep op Nieuw-Guinea blijven, Le Poole keerde weer huiswaarts nadat hij alle delinquenten op het schip hun invrijheidstelling had overhandigd. Vanaf dat moment waren alle mannen voorwaardelijk vrij. Als clause was in het arbeidscontract opgenomen dat bij overtreding van goed gedrag iemand direct weer naar huis gestuurd zou worden. Alle verworvenheden zouden in dat geval komen te vervallen. In het geval van de Nieuw-Guineagangers werd de invrijheidstelling teruggedraaid (deze was immers voorwaardelijk geweest) en werd iemand opnieuw in een internerings-

kamp in Nederland vastgezet. In enkele gevallen zou de STPD hier toe inderdaad overgaan.

In juli kwam de boot aan op Nieuw-Guinea. De doorreis naar Hollandia werd echter geweigerd door de procureur-generaal omdat hij niet op de hoogte was van de komst. Na onderhandelingen door Woestenburg kon de groep terecht op Biak, een eiland in de Geelvinkbaai waar het Japanse en Amerikaanse leger in de zomer van 1944 hevig hadden gevochten. De aankomst op Biak zorgde bij velen voor een teleurstelling. Er waren hier geen voorbereidingen getroffen en de accommodatie, een oud Japans krijgsgevangenkamp, was verre van bewoonbaar.²¹⁵ Een man verklaarde dat Biak nog slechter was dan de meeste interneringskampen in Nederland.²¹⁶ Lange tijd bleven de voorzieningen schaars. Volgens een voormalig collaborateur waren de inlanders veel beter gekleed en kregen zij beter te eten.²¹⁷

Onder leiding van Woestenburg gingen de voormalige collaborateurs aan de slag om het leven op het eiland zelf te organiseren. Ze bouwden huizen waar ze in kleinere groepen in gingen wonen. Eenmaal terug in Nederland ontving Woestenburg een brief van de samenwonende uitgezonden jongeren. Zij schreven ronduit enthousiast over hun woning en de onderlinge stemming. Aan het leven op Biak waren zij inmiddels gewend. Naast het werken op de werkplaats hadden zij tijd over voor sport en toneel. Ze gingen niet om met de andere mannen uit de groep, waar de stemming in tegenstelling tot bij de jongeren, bedrukt was. Volgens de jongens waren de mannen gedesillusionneerd.²¹⁸

Op Biak moesten de voormalige collaborateurs samenwerken met de Nederlandse militairen die al eerder werkzaam waren op de Amerikaanse legerbasis. De militairen stonden aanvankelijk vijandelijk tegenover de groep, want zij waren in de veronderstelling dat deze mannen tijdens de bezetting in Duitse concentratiekampen hadden gewerkt. Na enkele weken verbeterde het contact tussen beide groepen en ontstond er een vriendschappelijke omgang: de voormalig collaborateurs gingen na verloop van tijd zelfs samen met de militairen naar de plaatselijke bioscoop. De lokale Indo-Europese gemeenschap op Biak protesteerde echter tegen de aanwezigheid van de voormalige collaborateurs en dwong af dat die enkel nog

met de Papoea's naar de film gingen. Uit eerdere reacties van de Indo-Europeanen in Indonesië was al af te leiden geweest dat zij niet zaten te wachten op de aanwezigheid van collaborateurs. Bij de eerste geluiden over de mogelijkheid deze groep naar de kolonie te sturen, had de Indo-Europese gemeenschap duidelijk gemaakt dat zij niet wilde dat de kolonie als afvalputje voor 'rijksvuil' werd gebruikt.²¹⁹ Zij vroeg zich af:

Moet de traditie van weleer, toen dronkaards en mislukkelingen in het zog der specerij-vaarders naar de Oost trokken, toen men slappelingen goed genoeg vond voor de Indische bureau's, toen koloniale van twijfelachtig allooi de Indonesische kazernes bevolkten – moet die traditie weer herleven?²²⁰

Ook vanuit justitiële kringen in Nederlands-Indië klonk commentaar nadat de uitzending eenmaal had plaatsgevonden. Zij hadden destijds als voorwaarde gesteld dat er alleen 'lichte' gevallen naar Nieuw-Guinea gestuurd zouden worden. Nu was echter gebleken dat er onder de tribunaalgevallen ook mensen waren die helemaal niet zo 'licht' bleken te zijn. Mr. A. Gieben, de directeur van Justitie in de Indische regering schreef: 'Het is bepaald onaanvaardbaar om aan personen van het allooi der thans uitgezonden een plaats in de Indische samenleving in te ruimen.'²²¹ Hij wilde eventuele nieuwe uitzendingen in de toekomst dan ook afraden.

Ondanks de bestaande bezwaren tegen de aanwezigheid van de voormalige collaborateurs op Biak, verzocht het Nederlands-Indisch Gouvernement de Nederlandse regering in november 1947 een tweede groep arbeiders naar Nieuw-Guinea te sturen.²²² Aan dit verzoek werd gehoor gegeven, en begin 1948 kondigde de STPD aan de commandanten van de interneringskampen een tweede expeditie aan.²²³ Dit keer kwamen naast diegenen die door een tribunaal waren veroordeeld, ook gevallen die voor een Bijzondere Gerechtshof hadden gestaan in aanmerking, de 'zwaardere' gevallen.²²⁴ De belangstelling voor de uitzending was opnieuw groot onder de gevangenen. Ook mensen die al vrij waren, stuurden brieven naar Woestenburg en Le Poole met het verzoek mee te mogen. Een man schreef wanhopig aan Woestenburg:

Aangezien mij is gebleken, na mijn invrijheidstelling op 6 juni 1947, dat er inderdaad geen plaats meer voor ex-politieke delinquenten is, en ik er niet aan denk om mijn verdere leven een soort vierde rangs burger te blijven met alle gevolgen van dien voor mijn kinderen, zou ik graag naar Indië gaan om daar, bevrijd van de moreel zeer drukkende geest die hier heerscht, opnieuw te beginnen.²²⁵

De man wilde samen met zijn vrouw, ook een voormalig politiek delinquent, naar de Oost worden gestuurd. Voor vrouwen was er echter opnieuw geen plek in Nieuw-Guinea en of de man een van de in totaal 99 geselecteerde mannen was die in maart 1948 aankwamen in Hollandia, is niet duidelijk. Ook deze tweede groep zou onder dezelfde voorwaarden aan het werk worden gezet op de militaire basis. In Den Haag ontstond het idee dat de tweede groep zich minder goed kon schikken in het leven in de tropen dan bij de eerste groep het geval was geweest. De aanpassing in Hollandia bleek ook moeilijker te zijn dan op Biak. Door de grote Europese nederzetting was er in Hollandia een andere sfeer dan op Biak. De Europeanen in Hollandia hadden een negatieve houding tegenover de voormalige collaborateurs. H. van de Wall, de inspecteur van de STPD die de tweede uitzending begeleidde, schreef hierover:

Bij aankomst in Hollandia bleek mij, dat er mensen waren, die het als een zwart moment in hun leven beschouwden, mij een hand te moeten geven, toen ik aan hen werd voorgesteld. Iemand, die zich als leider van 'zo'n stelletje gajus' (letterlijk) meende te moeten opwerpen, daar kon je niet mee omgaan.²²⁶

Er was onder de Europese inwoners van Hollandia op voorhand al besloten dat de voormalige NSB'ers en andere collaborateurs in geen geval lid mochten worden van de Europese sociëteit noch gebruik mochten maken van de bioscoop. Later werd geprotesteerd omdat de voormalige collaborateurs te veel contact zouden hebben met de inlanders: door dit contact zou de reputatie van de Europeanen in Nederlands-Indië naar beneden worden gehaald.²²⁷ Precies om deze reden werden in België de incivieken nooit naar de Belgi-

sche kolonie Congo gestuurd. De aanwezigheid van de collaborateurs zou tot reputatieschade van de blanken in de kolonie kunnen leiden.²²⁸

Ondanks de tegenvallende resultaten bij de tweede groep werd in juli 1948 voor een derde en laatste keer besloten een groep veroordeelde collaborateurs naar Hollandia te sturen. Opnieuw mochten ook de gevallen van de Bijzonder Gerechtshoven mee naar 'het Beloofde Land', zoals een jongen Nieuw-Guinea vlak voor vertrek noemde. Zijn verwachting was hoog:

Slechter dan hier kan het nooit worden, en men is daar ten slotte vrij man. [...] Als wij nu tonen dat wij met alle kracht en energie ons willen inzetten voor de wederopbouw van ons Vaderland, dan zal ook in de vrije maatschappij het oordeel over ons na terugkeer uit de Oost gunstiger, zo niet geheel en al anders zijn, in tegenstelling met de opinie na de capitulatie.²²⁹

Na de bekendwording van deze uitzending ontving de STPD een brief van een Indische Nederlander waarin hij zijn teleurstellingen niet onder stoelen of banken stak over het feit dat hij niet maar politieke delinquenten wel naar Nieuw-Guinea mochten:

En wij – Indos – die willen gaan, die ons daar blijvens willen vestigen, die loyaal bleven onder alle druk, wij mogen niet naar Nieuw-Guinea. Deze politieke delinquenten, die niet geschroomd hebben hun land en volksgenoten te verraden, zij mogen zich daar met Regeringshulp voor zich en hun gezinnen een nieuw bestaan verschaffen.²³⁰

De man verwees hiermee naar de wens die onder bepaalde groepen nog steeds bestond om Nieuw-Guinea verder te koloniseren. De Nederlandse regering werkte hier echter niet aan mee.²³¹ Deze man vond duidelijk dat de collaborateurs in dit opzicht bevooroordeeld werden ten opzichte van de Indische Nederlanders. Het is een interessante vraag of de voormalige collaborateurs in de ogen van de Nederlandse regering hoger op de ladder van het ware burgerschap stonden dan Nederlanders van Indische afkomst.

Vanaf het begin af aan waren er geen uitspraken gedaan of het mogelijk was na afloop van het twee jaar durende arbeidscontract op Nieuw-Guinea te blijven.²³² De optie werd daarmee dus niet direct uitgesloten, en onder de groep ex-delinquenten koesterden sommigen de hoop in de kolonie te kunnen blijven. Zo schreef de jongerengroep op Biak al in november 1947 aan Woestenburg dat zij stuk voor stuk van plan waren om in Indië te blijven als hun die kans werd gegeven.²³³ Wie er achterbleef, is niet duidelijk maar dat er enkele mannen voorlopig niet meer terugkeerden, staat vast.

4.7 Conclusie

Vanaf 1950 werden alle activiteiten van de Belgische Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij gecentraliseerd in de strafinrichting van Merksplas, en op 31 december 1952 werd de DWRV opgeheven. De Nederlandse Stichting Toezicht Politieke Delinquenten was eerder op 1 januari 1950 al opgeheven en ging op in bestaande reclasseringsinstellingen. In de visie op de collaboratie van zowel de Nederlandse als Belgische professionals klonk het idee door dat verreweg de meeste collaborateurs, de 'lichte' gevallen, slachtoffer van hun tijd waren geweest. Samenwerken met de bezetter was niet altijd een rationele overweging geweest. Over de achterliggende oorzaak van de collaboratie verschilden de DWRV en de STPD wel van mening. In België werd collaboratie als een politiek en staatsburgerlijk probleem gezien. Collaboratie was voorgekomen omdat de Belgische staat zijn burgers niet goed had opgevoed. Daar moest de naoorlogse heropvoeding verandering in brengen. Het idee bestond dat als de voormalige collaborateurs onderwezen werden over België, ze hun land vanzelf zouden liefhebben. In Nederland was de invulling van de heropvoeding na 1945 veel minder patriottisch. De nadruk lag hier veel meer op de sociale context: mensen hadden geen weerstand kunnen bieden aan 'fout' gedrag vanwege sociale en economische factoren.

Zowel de Nederlandse als Belgische diensten vonden het noodzakelijk de mensen te heropvoeden. Alleen dan kon voorkomen worden dat er een groep paria's in de naoorlogse samenleving zou ont-

staan. Kenmerkend is de sociaal-hypochondrische benadering van die samenleving. De samenleving werd als een organische eenheid beschouwd en collaborateurs als zieke onderdelen daarvan. In het belang van het naoorlogse maatschappelijke en politieke orde moest daarom snel een genezingsproces plaatsvinden. De STPD en DWRV deelden hiermee het gemeenschapsdenken. Hieruit blijkt hoe wijd verbreid deze manier van denken destijds was.

De invulling die door de naoorlogse betrokkenen van de Belgische reclassering aan de gemeenschap werd gegeven, was liberaal en 'Belgisch'. De medewerkers van de DWRV zagen zichzelf als patriotten en wilden 'vaderlandsliefde' bijbrengen om een anti-Belgisch gezinde gemeenschap binnen hun land te voorkomen. Dit hoopten zij via scholing en arbeid te bereiken. Hiermee gaven zij een materialistische duiding aan 'goed' burgerschap. Door te werken kon een voormalige collaborateur zijn fouten uitboeten en individuele voorspoed binnen de Belgische gemeenschap bereiken. Dit sluit aan bij wat 'Belgisch-zijn' volgens Conway in deze periode karakteriseerde: *'Belgium patriotism also took other less obviously political forms, such as the repeated reference to the qualities of hard work, individualism and common sense.'*²³⁴

In Nederland was de invulling van de 'heropvoeding' na 1945 veel minder patriottistisch. De nadruk lag hier veel meer op de sociale context: mensen hadden geen weerstand kunnen bieden aan 'fout' gedrag vanwege sociale en economische factoren. Voorop stond in ieder geval dat de voormalige collaborateurs weer deel moesten uitmaken van de Nederlandse samenleving. Dit gebeurde echter niet zozeer praktisch door mensen structureel weer aan het werk te zetten of te onderwijzen, maar veel meer ideologisch via een wederzijds herstel van het geschonden vertrouwen.

De kampen en gevangenissen werden gebruikt als plekken om de mensen te 'verbeteren'. Maar door hun ervaring met internering keerden vele voormalige collaborateurs en hun gezinnen zich juist tegen de staat. Hoe gunstig de aanpassingen in het gevangenisregime ook voor deze groep mochten zijn, zij bleven van hun vrijheid beroofd en ervoeren dit als onrechtvaardig. Zoals een man aan zijn broer die gevangenzat in Sint-Kruis schreef:

Want ze moeten mij niet komen wijsmaken dat België een democratie is. Uwe interneringskampen zijn niets dan concentratie kampen. Net gelijk die van Belsen, en die van Siberië. Geen mensch met een spark deftigheid in zijn lijf, kan daar een tijd in gefolterd worden zonder zich verlaagd te voelen. Dat is een schande voor België en gelijk welk Belgisch bestuur.²³⁵

Voor Nederland zijn soortgelijke uitspraken te vinden en door deze getuigenissen is de naoorlogse heropvoeding door historici achteraf als een mislukking aangeduid. In het volgende hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de eigenlijke ervaringen in de kampen en gevangnissen.

HOOFDSTUK 5

Verzoening met de natie?

5.1 Inleiding

In maart 1948 bezocht een medewerker van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten het mijnkamp Beverlo waar Frans- en Nederlandstalige collaborateurs zaten opgesloten. Hij concludeerde over de Belgische gevangenen:

De stemming onder de gedetineerden is ijverig maar gedrukt. Hun houding is onderdaniger dan in onze kampen, terwijl anderzijds het schuldbesef minder voorhanden is. De gedrukte sfeer is toe te schrijven aan de zware straffen en het gemis aan Sociale en Geestelijke verzorging zoals wij die kennen. De onderdanigheid is toe te schrijven aan de zware straffen en het zakelijk regiem. Het grote gebrek aan schuldbesef is terug te voeren naar het feit dat het geheele probleem van deze politieke delinquenten verpolitiekt wordt, en men beroept zich veel op politieke idealen. De ijver is toe te schrijven aan het instinct van zelfbehoud.¹

De medewerker feliciteerde zichzelf als het ware met de goede gang van zaken in Nederland. Het is echter maar de vraag in hoeverre de genoemde verschillen zich in de praktijk uitten. Eerder was al te lezen dat het probleem van de bestraffing in België inderdaad was gepolitiseerd. Het werd direct inzet van partijpolitieke strijd tussen liberalen, socialisten, communisten en christendemocraten. Maar zorgde de politieke lading van de bestraffing in België voor een heel andere uitkomst in de afrekening met collaborateurs dan in Nederland, waar de bestraffing niet werkelijk werd gepolitiseerd? In beide landen was immers direct gebleken dat eindeloos opsluiten van alle

collaborateurs geen optie was. Al snel was dan ook besloten de grote meerderheid van deze mensen weer te laten terugkeren in de naoorlogse samenleving. Hiervoor werden klassieke middelen van de rechtsstaat ingezet zoals vervroegde invrijheidstelling en genade. Ook werden nieuwe regelingen getroffen die ervoor moesten zorgen dat collaborateurs niet hun volledige straf hoefden uit te zitten. Deze terugkeer in de samenleving kwam voor de meeste collaborateurs veel sneller dan het publiek aanvankelijk dacht. Aan het eind van de jaren veertig zat nog maar een klein deel van de mensen die tijdens of kort na de bevrijding waren opgesloten vanwege collaboratie, vast.

Een snelle terugkeer van grote groepen 'landverraders' was echter alleen verdedigbaar als ze tot 'goede vaderlanders' heropgevoed zouden zijn. Zoals uit het voorafgaande hoofdstuk bleek, bestond er in België en Nederland in ieder geval geen gebrek aan ideeën over de morele verbetering van collaborateurs. Maar wat kwam er in de praktijk terecht van deze beoogde 'heropvoeding'? Hoe werden zij voorbereid op het leven na de straf? Volgens de medewerker van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten werd er door de voormalige Belgische collaborateurs geen schuld erkend. Maar was er in Nederland dan wel schuldbesef onder de voormalige collaborateurs? Of was erkenning van de fouten in beide landen geen harde voorwaarde tot verzoening met de natie?

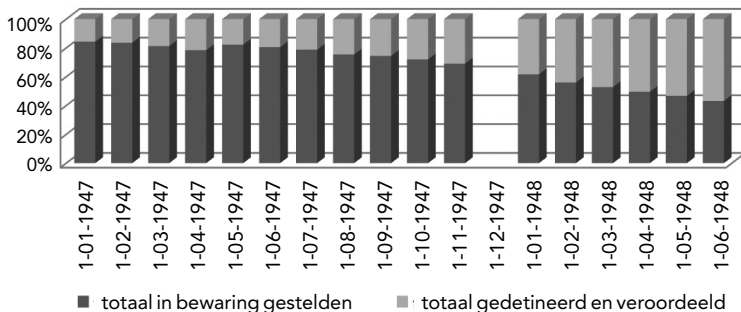
Vrijlating van deze mensen was ook wenselijk om de overbevolking in de interneringskampen en gevangenissen tegen te gaan. De angst bestond dat de massale opsluiting grote sociale gevolgen voor de opgeslotene en diens familie teweeg zou brengen. Het verblijf in een interneringskamp zou hen verpauperen. Met name in Nederland zaten de kampen eind 1945 overvol. Volgens Belinfante verbeterde dit begin 1946 omdat de verantwoordelijkheid voor de interneringskampen en gevangenissen toen werd overgeheveld naar het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging, dat onder het ministerie van Justitie viel. Een belangrijke ontwikkeling die hiermee verband hield, was de formele opheffing van de staat van beleg in maart 1946. Hiermee verdween ook het Militair Gezag definitief als interim-regering.

Het is echter de vraag of de omstandigheden in de Nederlandse

kampen en gevangenen na 1946 daadwerkelijk zoveel verbeteren. Welk beeld geven de inspectierapporten uit het archief van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging die sinds enkele jaren te raadplegen zijn? En waren de omstandigheden in België, waar de kampen en gevangenen altijd al onder het ministerie van Justitie vielen, optimaal? Oftewel: betekende institutionalisering daadwerkelijk vervolmaking van de kampen?

5.2 Terug in de samenleving

Eind november 1945 concludeerde de Nederlandse minister van Justitie Kolfsochten dat het beleid ten opzichte van de opgesloten collaborateurs ‘volkomen is vastgelopen’.² De Bijzondere Gerechtshoven en tribunalen kwamen maar traag op gang: in sommige kampen zaten mensen al een jaar in voorarrest zonder uitzicht op een snelle berechting (zie grafiek 5.1 en tabel 5.1). Dat strookte natuurlijk niet met de principes van de democratische rechtsstaat en moest zo snel mogelijk worden verholpen. Naast de ideologische bezwaren zorgde de massale opsluiting zonder berechting ook voor praktische problemen. Om deze druk te verlichten, was het Besluit Politieke Delinquenten in oktober 1945 uitgevaardigd. Hiermee was het in theorie mogelijk geworden tienduizenden ‘lichte’ gevallen van collaboratie in (on)voorwaardelijke vrijlating te stellen.

Grafiek 5.1: Procentuele verdeling van het totaal aantal mensen dat in bewaring is gesteld en gedetineerden/veroordeelden in Nederland.³

	In bewaring gesteld	Gedetineerd en veroordeeld	Totaal
1/01/1947	28355	5243	33598
1/02/1947	26235	5115	31350
1/03/1947	23778	5458	29236
1/04/1947	21588	5940	27528
1/05/1947	20699	4452	25151
1/06/1947	18270	4419	22689
1/07/1947	16799	4522	21321
1/08/1947	14854	4839	19693
15/09/1947	13470	4622	18092
1/10/1947	12701	4927	17628
1/11/1947	11101	4958	16059
1/01/1948	8040	4987	13027
1/02/1948	6899	5407	12306
1/03/1948	5972	5334	11306
1/04/1948	5153	5248	10401
1/05/1948	4287	4893	9180
1/06/1948	3308	4348	7656

Tabel 5.1: Absolute aantallen van het totaal aantal mensen dat in bewaring is gesteld en gedetineerden/veroordeelden in Nederland.⁴

In de praktijk bleven grootschalige vrijlatingen nog enkele maanden uit: in januari 1946 zaten er nog altijd bijna 87.000 mensen vast.⁵ Een halfjaar later, in de zomer van 1946, zaten er nog steeds ongeveer 65.000 mensen opgesloten. Vanaf die zomer kregen de vrijlatingen een massaal karakter. In de regeringsverklaring van het nieuwe rooms-rode kabinet-Beel I (juli 1946–augustus 1948) werd het voornemen om 40.000 gevangenen vóór 1 oktober 1946 buiten vervolging en dus op vrije voeten te stellen, duidelijk. De nieuwe katholieke minister van Justitie J.H. van Maarseveen startte een politiek van ‘barmhartigheid’. Hij vond dat de langdurige opsluiting in de kampen de geïnterneerden verbitterden en ‘hen opnieuw rijp [zou] maken voor politiek extremisme’. Zo werd het doel van straf om de misdadiger in eerste plaats te verbeteren volgens Van Maarseveen voorbij geschoten.⁶ Tegelijkertijd dacht hij in 1946 al na over de liqui-

datie van de Bijzondere Rechtspleging in de nabije toekomst. De minister ging ervan uit dat de Bijzondere Rechtspleging in 1948 geen kosten meer met zich mee mocht brengen.⁷

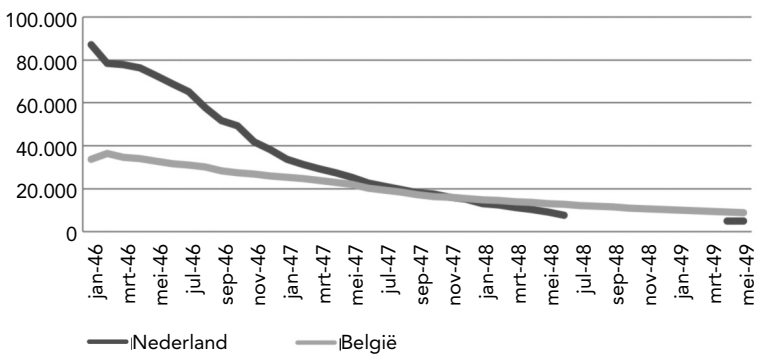
In de regeringsverklaring van het kabinet-Beel I had de nadruk op barmhartigheid gelegen. Ook de Nederlandse vooraanstaande rooms-katholieke rechtsgeleerde Willem Pompe refereerde in deze periode aan de christelijke opvattingen. Voor de radio verklaarde hij: 'Het hoogste argument voor de vrijlating lijkt mij de barmhartigheid, welke steunt op het besef van de eigen tekortkomingen, benevens op de naastenliefde, zonder welke een waarachtige volksbescherming niet kan gedijen.'⁸ Via radioredes werd de Nederlandse bevolking door zowel politici als medewerkers van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten voorgelicht over de in hun ogen noodzakelijke vrijlating van de 'lichte' gevallen van collaboratie. De STPD legde zich, net als de Belgische DWRV, vanaf haar ontstaan toe op publiciteitscampagnes om de mentaliteit ten opzichte van collaborateurs positief om te buigen. Het is echter niet te achterhalen of deze mentaliteitsverandering daadwerkelijk door de publiciteitscampagnes van de heropvoedingsdiensten tot stand kwam, het is immers niet te meten hoe mensen van gedachten veranderen. Maar vaststaat dat de mening onder politici en het bredere publiek over de bestraffing van collaborateurs inderdaad al in de loop van 1946 veranderde.⁹

De reactie van de voormalige verzetsbewegingen en de pers op de vrijlatingsplannen van het kabinet-Beel I was een stuk milder dan een jaar tevoren, toen de regering-Schermerhorn-Drees voormalige collaborateurs massaal buiten vervolging had willen stellen. Het idee dat er voor landverraders geen plek meer was in de Nederlandse samenleving, leek in korte tijd te zijn verdwenen.¹⁰ Dit bevestigde ook een in augustus 1946 gehouden enquête onder de Nederlandse bevolking waarin werd gevraagd naar de zienswijze op de vrijlating van de 'lichte' gevallen. Bijna 60 procent vond vrijlating een goede maatregel. Ook op de vraag of de kerken en de vakbewegingen moesten helpen bij hun terugkeer in de maatschappij, antwoordde meer dan 60 procent positief.¹¹ Een meerderheid van de Nederlandse bevolking was dus in 1946 weer bereid de voormalige collaborateurs toe te laten in de samenleving.

Door het Besluit Politieke Delinquenten werden tienduizenden mensen in vervroegde (on)voorwaardelijke vrijheid gesteld door het Openbaar Ministerie. Voor de mensen die door het Bijzonder Gerechtshof tot een gevangenisstraf waren veroordeeld, bestond ook de mogelijkheid vervroegd vrij te komen. Voor deze zaken gold namelijk de bepaling uit het Wetboek van Strafrecht dat het na het uitzitten van twee derde van de straf mogelijk was voor vervroegde vrijheid in aanmerking te komen. Alleen de mensen die door een tribunaal waren veroordeeld tot een interneringsstraf, vielen op dat moment nog buiten de boot als het om vervroegde vrijlating ging. De Interneringsregeling die eind 1946 werd opgesteld, zou hier echter in gaan voorzien. Deze regeling bepaalde dat de tribunaalgevallen elk jaar opnieuw beoordeeld moesten worden op de mogelijkheid voor vervroegd ontslag. Op basis van de houding van de geïnterneerde en de indruk die de geestelijke en sociale verzorgers van de hen hadden, gaf de kampcommandant advies om iemand al dan niet vrij te laten. Na dit advies bepaalde de minister van Justitie vervolgens of iemand in aanmerking kwam voor vervroegd ontslag. Deze Interneringsregeling week sterk af van het oorspronkelijke Londense Tribunaalbesluit, waarin was bepaald dat de maatregel van internering voor tien jaar werd opgelegd. Volgens Belinfante was deze drastische aanpassing ook de reden dat koningin Wilhelmina de nieuwe regeling in 1946 niet onmiddellijk goedkeurde. Want in plaats van het idee dat deze mensen buiten de Nederlandse samenleving geplaatst moesten worden, domineerde de gedachte dat ze er zo snel mogelijk weer in teruggeplaatst moesten worden.¹² Dat stond haar kennelijk niet aan.

Ondanks alle juridische ingrepen om de voormalige collaborateurs sneller vrij te laten, werd pas in mei 1947 het beoogde maximum van 25.000 mensen in de kampen behaald. Enkele weken daarna zaten er in Nederland en België ongeveer even veel gevangenen vast. In België waren er in de eerste twee jaar na de bevrijding wel massale vrijlatingen geweest, maar bestond er geen eenduidige vrijlatingspolitiek. Ministers volgden elkaar snel op en namen enkel ad-hocmaatregelen. Dit veranderde in augustus 1946 met het aantreden van de liberale minister van Justitie Albert Lilar.¹³ Zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, deelde de minister met de direc-

teur van de Dienst Wederopvoeding William Hanssens het idee dat heropvoeding en reclassering niet alleen in het belang van de collaborateurs en hun gezinnen was, maar in het belang van de hele Belgische gemeenschap. Vrijlatingsmaatregelen waren hier onlosmakelijk mee verbonden. Het gevaar waar de Dienst Wederopvoeding al die tijd al bang voor was, namelijk het ontstaan van een grote groep paria's in de Belgische samenleving, drong nu ook door tot de politieke sfeer. Daarom zette het ministerie van Justitie genadeverlening en vervroegde vrijlatingen in om grote groepen collaborateurs uit de kampen en gevangenissen te krijgen. Volgens Huysse verschoof het beleid vanaf maart 1947 van 'uitstoting' naar 'wederaanpassing'.¹⁴

Grafiek 5.2: Verloop in België en Nederland van het totaal aantal gevangenen in de kampen en gevangenissen.¹⁵

In de Senaat werd in augustus 1946 door CVP-senator Edmond Ronse aan de minister van Justitie uitleg gevraagd over de toepassing van de wet-Lejeune, die sinds 1888 voorwaardelijke veroordeling en voorwaardelijke invrijheidstelling voor gevangenen mogelijk maakte. De senator wees erop dat veel voormalige collaborateurs nog geen gebruik van deze wet konden maken en zo bij een veroordeling van twee jaar hun volledige straf moesten uitzitten. 'Van het standpunt van den socialen vrede, het nationale belang en de herklassering van personen die strafrechtelijk gefaald hebben en die vroeger nooit veroordeeld werden, komt het me ongewenscht

voor dat geen kordate toepassing der wet Lejeune in deze gevallen gemaakt worde.¹⁶ Hij wees er ten slotte ook op dat gevangenen, veroordeeld voor een politiek misdrijf, toch niet strenger gestraft mochten worden dan commune delinquenten.

Dit standpunt paste binnen de visie op bestraffing van collaboratie door de Belgische christendemocraten. Zij vonden de bestraffing te streng en waren voorstander van snelle vrijlating. Maar niet alleen binnen de CVP werd gezocht naar manieren om de voormalige collaborateurs sneller in de Belgische samenleving te laten terugkeren. In februari en mei 1946 had de toenmalige UDB-minister van Justitie Marcel Grégoire alle gevangenisbestuurders gewezen op de toepassing van de wet-Lejeune. De toepassing van de wet op collaborateurs was volgens de minister moeilijk omdat het niet mogelijk was te zien of ze hun gedrag hadden verbeterd, hetgeen een voorwaarde was in de toepassing van de wet-Lejeune. Immers, hun 'foute' houding gedurende de bezetting kon tijdens detentie niet ongedaan worden gemaakt. Daarom moest volgens de minister worden gekeken of ze misschien tijdens de periode 1940-1944 ondanks hun onvaderlandse houding, op een of andere manier toch een bijdrage tot het verzet hadden geleverd. Ook kon men de omstandigheden waarin collaboratie was voorgekomen onder de loep nemen. Daarbij gold dat in sommige omstandigheden opportunisme minder erg was dan ideologisch gemotiveerd handelen. Had men bijvoorbeeld een militair uniform van de vijand aangetrokken om er economisch op vooruit te gaan? Als een van deze bijzondere omstandigheden het geval was en er voor deze mensen voldoende reclasseringsperspectieven waren, dan kon de wet-Lejeune op hen worden toegepast om vervroegd vrij te komen.¹⁷

In 1947 werd vervolgens onder de liberale minister Albert Lilar de mogelijkheid tot vervroegde invrijheidstelling verder verruimd. Nu werd bepaald dat iedereen die veroordeeld was voor misdrijven tegen de veiligheid van de staat, in aanmerking kwam voor de gunst van voorwaardelijke invrijheidstelling nadat hij de helft van zijn straf had uitgezeten. In bijzondere omstandigheden mocht hiervoor al een voorstel worden gedaan nadat de gevangene een derde van zijn straf had uitgezeten. Het ging dan om 'voorbeeldig gedrag van de betrokkene, zijn oprecht leedwezen over de bedreven fout,

zijn verdienstelijke en aanhoudende pogingen om zijn schuld uit te boeten, den bijzonder bezwaarlijken toestand van zijn gezin, enz.¹⁸ Bij het advies voor voorwaardelijke invrijheidstelling moest het bestuur van de gevangenis of het interneringskamp onder andere rekening houden met de 'zin voor burgertrouw [...] het begrip van zijn schuld en zijn veroordeeling, zijn poging tot verbetering, zijn graad van beroepsopleiding' om zijn 'wederopvoeding, zijn maatschappelijke en beroepswederaanpassing' mogelijk te maken.¹⁹ De vrijwillige arbeid die de gedetineerden in bijvoorbeeld de mijnen vanaf oktober 1946 verrichtten, kon in belangrijke mate bijdragen aan een positief besluit over het toepassen van de wet-Lejeune. Valorisatie door arbeid was vanaf februari 1948 tevens mogelijk voor de gedetineerden die actief bijdroegen aan het wederopvoedingsprogramma van de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij. Dit gold dan bijvoorbeeld voor mensen die in de verschillende culturele organisaties binnen het kamp werkzaam waren, zoals redactieleden van de kampkranten.²⁰

De opvolger van Lilar, de katholieke minister van Justitie Paul Struye, zette het vrijlatingsbeleid voor collaborateurs nog verder door. Hij verruimde de toepassing van de wet-Lejeune, en onder zijn bevoegdheid werden de meeste positieve genadebesluiten genomen.²¹ Begin april 1946 was voor het eerst een terdoodveroordeeling omgezet in een gevangenisstraf.²² In Nederland werden met de troonsbestijging van Juliana in september 1948 collectieve gratie maatregelen afgekondigd. In haar proclamatie bij de troonsbestijging klonk de veranderde houding tegenover 'landverraders' door: 'Het leed aan ons volk in de oorlog en bezetting aangedaan, zullen wij niet licht vergeten. Begrijpelijk en gerechtvaardigd zijn de daaruit ook tegen bepaalde Nederlanders voortspuitende gevoelens. Wij moeten ons er echter rekenschap van geven, dat ook zij te eniger tijd weer in onze gemeenschap moeten worden opgenomen.'²³ Niet enkel de 'lichte' gevallen van collaboratie kregen dus te maken met strafverminderingmaatregelen, na verloop van tijd gold dit ook voor de 'zwaardere' gevallen. Dit geeft sterk aan dat de houding tegenover collaboratie in korte tijd was gaan schuiven.

De bestraffing van collaborateurs liep in beide landen tegen het eind van de jaren veertig grotendeels ten einde. Gezien de enorme

omvang van het aantal dossiers had niemand zo'n snelle afwikkeling verwacht. Dit was dan ook alleen maar mogelijk door het toepassen van bestaande en het formuleren van nieuwe maatregelen om deze delinquenten weer zo snel mogelijk in de Nederlandse en Belgische samenleving te laten integreren. In mei 1950 zaten er in de Belgische gevangenis voor het eerst weer meer gevangenen opgesloten die op grond van gewoon strafrecht veroordeeld waren dan collaborateurs – van de laatsten zaten enkel de 'zwaarste gevallen' nog vast.²⁴

Zowel in Nederland als in België ontstond al snel het beeld dat de bestraffing van collaboratie willekeurig en in het begin onnodig streng was geweest. De vervroegde vrijlatingen en gratieverlening droegen vervolgens in beide landen weer bij tot het idee dat de 'kleine garnalen' er uiteindelijk het slechtst vanaf waren gekomen. Zij hadden immers voor een relatief licht vergrijp hun straf dikwijls volledig moeten uitzitten, terwijl de grotere vissen later van de maatregelen konden profiteren om eerder vrij te komen. In België werd er in de directe periode na de bevrijding inderdaad strenger gestraft dan in de latere periode.²⁵ Toch werden ook deze strenge straffen uit de beginperiode al snel gecorrigeerd door het Belgische strafvermindering- en vrijlatingsbeleid.²⁶ In Nederland hadden tijdgenoten ook het idee dat de lichte gevallen in het begin veel zwaarder gestraft werden. Casestudy's naar de werking van de verschillende gerechtshoven en tribunalen zullen hier uitsluitsel over moeten geven. Een onderzoek naar de Kamer Groningen van het Bijzonder Gerechtshof Leeuwarden toont in ieder geval alvast aan dat er hier in het begin niet strenger werd gestraft dan later. De gemiddelde straf in 1946 was 7,8 jaar tegenover 10,8 jaar in 1950.²⁷

De oorzaak hiervan zou kunnen liggen in de volgorde waarin de dossiers werden behandeld. Zowel onder tijdgenoten als in de geschiedschrijving heerst de veronderstelling dat de lichtere dossiers eerder werden behandeld dan de gecompliceerdere dossiers. Die laatste vroegen immers veel meer tijd. Iemand als Blokzijl zou daarom als eerste ter dood zijn veroordeeld aangezien het bewijsmateriaal ten laste van de propagandist voor het oprapen lag. Bij economische collaborateurs zou meer tijd voor onderzoek nodig zijn geweest. Ingewikkelde dossiers zouden daarom later zijn behandeld, waardoor de verdachten konden profiteren van de inmid-

dels afgekoelde emoties.²⁸ Toch wordt ook in het onderzoek naar de Kamer van Groningen geconcludeerd dat de gemakkelijkste zaken niet het eerst werden aangepakt maar dat in elk onderzocht jaar eenvoudige en moeilijke zaken werden behandeld.²⁹ Het idee dat kleine vissen hard werden gestraft en de grote de dans ontsprongen, moet dan ook enigszins worden bijgesteld.

5.3 Modelopsluitingen?

De onderzoeksrapporten die in mei 1946 door de verschillende procureurs-generaal waren opgesteld over de dagelijkse gang van zaken in de Nederlandse kampen, waren kritisch over de algemene toestand waarin de kampen zich op dat moment bevonden. Zij kwamen daarop met allerlei verbeterpunten, maar die waren in de ogen van de directeur-generaal van de Bijzondere Rechtspleging Ter Veer kansloos zolang de bevolkingsdruk niet afnam. Pas als er een aanzienlijke groep mensen in vrijheid werd gesteld, konden er 'modelinrichtingen' ontstaan.³⁰ Zoals uit de grafiek eerder naar voren kwam, bleef overbevolking zeker tot de zomer van 1946 een groot probleem in Nederland. Het met overbevolking samenhangende probleem van materiaaltekort bleef daarom voorlopig nog een van de voornaamste oorzaken van de moeilijkheden in de kampen. Pas na midden 1946 werden de omstandigheden waarin mensen opgesloten waren, langzaam beter. Als gevolg van een afnemende bevolkingspopulatie werd het tekort aan materiaal immers ook steeds minder problematisch. Kleinere kampen konden worden opgeheven: op 1 januari 1946 waren van de 130 nog 106 kampen in gebruik. Een jaar later waren dat er 68.³¹

Van 'modelinrichtingen' was in 1947 in Nederland ondanks de afgenomen bevolking en verbetering van gebouwen nog steeds geen sprake. De vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht stelde na onderzoek vast dat er nog altijd grote verschillen bestonden in de materiële omstandigheden van de kampen. Ook was er geen uniforme handhaving van regels.³² Zo mochten in sommige kampen gevangenen overdag vrij rondlopen, terwijl in andere kampen de gevangenen slechts sporadisch werden gelucht. Hier en daar waren er ook

nog steeds geen kribben voorhanden en sliepen de gevangenen op stro. In verscheidene kampen was de hygiënische situatie nog altijd niet voldoende. Warm water ontbrak soms en in bepaalde kampen waren geen toiletten maar werd nog met het tonnetjessysteem gewerkt. Het Groningse kamp Carel Coenraad Polder had in november 1946 nog steeds met overbevolking te kampen. Er waren geen stoelen en tafels, en gevangenen aten en dronken op hun bed uit beschuitblikken. Bij gebrek aan geschikte ruimtes voor bezoek moesten de gevangenen hun familieleden buiten achter een stuk gespannen touw ontvangen.³³

Het bestaande idee dat de Nederlandse interneringskampen vanaf januari 1946 een stuk beter georganiseerd waren, moet dan ook enigszins worden bijgesteld. Door de overbrenging van de kampen naar het beheer van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging waren de twistpunten tussen het Militair Gezag en de Binnenlandse Strijdkrachten weliswaar verdwenen, maar de materiële nood in de kampen bleef bestaan. Ook bleek het nog lange tijd moeilijk een uniforme toepassing van de regelingen te handhaven: waar en in welk kamp iemand opgesloten zat, was bepalend voor de ervaring van de opsluiting. De vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht was van mening dat de gevangenen qua leefomstandigheden en basisvoorzieningen niet achtergesteld mochten worden op gewone burgers. De strenge bejegening uit de beginperiode, waarin gevangenen veel was ontzegd, was intussen weliswaar milder geworden. In het voorjaar van 1947 werd bijvoorbeeld zonnebaden in de kampen toegestaan zolang dit op een voor de buitenwereld niet zichtbare plek gebeurde.³⁴ Roken en het ontvangen van dag- en weekbladen in de kampen werd nu ook officieel toegestaan.

Sommige Nederlandse gevangenen droegen bij het bezoek van de vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht in zowel 1946 als 1947 nog altijd hun oude Duitse militaire uniformen, wat volgens de commissie een 'bijzonder onaangenaamen indruk' maakte.³⁵ Ook in België was het niet uitzonderlijk dat sommige gevangenen drie jaar na de bevrijding nog altijd in hun Duitse uniformen rondliepen. Deze mensen konden van thuis geen nieuwe kleding ontvangen. Het ministerie van Justitie zag graag dat hier een einde aan gemaakt werd door iedereen in straffkledij te steken.³⁶ Maar hier was in 1947

nog altijd gebrek aan door de omvangrijke populatie. Alleen de gevangenen die buiten de omheining van de gevangenis werkten, kregen werkkleding.³⁷

In de Belgische kampen en gevangenissen was evenals in Nederland de hygiënische situatie niet altijd verbeterd ten opzichte van de periode vlak na de oorlog. Over het Klein Kasteeltje berichtte de Belgische krant *Het Nieuws van den Dag* in oktober 1947 en maakte gewag van overbevolking, vuiligheid en wandluis in de kazerne.³⁸ In een maandelijks rapportage over het Klein Kasteeltje werd dit beeld in mei 1948 bevestigd: er was te weinig (werk)kleding om alle gedetineerden fatsoenlijk te kleden, het eten was niet voldoende, er was geen wc, de stromatrassen waren al een half jaar niet ververst en de kamers moesten dringend ontsmet worden vanwege de wandluizen. Het rapport noemde de behandeling van de gevangenen dan ook vernederend.³⁹

België was in de eerste naoorlogse jaren duidelijk welvarender dan Nederland, maar ook daar bestonden in 1947 nog tekorten aan voedsel, schoeisel en kleding in verschillende kampen, zoals in mijnkamp Beverlo.⁴⁰ Dit hield verband met de moeilijke financiële situatie waarin de achtergebleven gezinnen konden raken. De kostwinner was immers gevangen en de echtgenote kreeg niet veel steun. Hoe langer de opsluiting duurde, hoe moeilijker het gezin thuis het vaak kreeg. De gezinsleden konden op hun beurt dan weer moeilijk kleding en voedselpakketten naar de opgesloten echtgenoot in het kamp brengen

Een andere voorwaarde om tot 'modelinrichtingen' te komen, was de concentratie en klassering van de gevangenen. Mannen en vrouwen werden in aparte kampen ondergebracht of werden, als dat niet al het geval was, binnen een kamp van elkaar gescheiden. De 'lichte' en 'zware' gevallen werden ook zo veel mogelijk uit elkaar gehaald. Zoals eerder al naar voren kwam, werden gevangenen naar de ernst van hun collaboratie behandeld. De 'zware' gevallen van collaboratie kwamen daarom veel vaker in de strafgevangenis terecht in plaats van in een kamp. Cellulaire opsluiting belemmerde immers contact met medegevangenen. In België was al vroeg begonnen met het inrichten van aparte interneringskampen of gevangenissen voor elk type collaboratie. Dit gebeurde met het oog op de beheers-

baarheid van de groepen en ter voorbereiding van hun terugkeer in de samenleving. Voor mannelijke collaborateurs werd het interneringskamp Breendonk gereserveerd (tot 31 december 1946). Hierin kwamen mensen terecht die voor verklikking waren veroordeeld of hiervan werden verdacht. Wapendragers, zoals ss'ers, werden zo veel mogelijk ondergebracht in het mijnkamp Beverlo. In het fort van Hoei (tot 31 december 1946) en in de gevangenis van Merksplas kwamen de economische collaborateurs terecht. De gevangenis van Sint-Gillis leende zich voor een celregime voor de zwaarste gevallen. Vrouwelijke collaborateurs werden in Vilvoorde, Dinant of Brugge opgesloten. Jongeren (onder de 25 jaar), werden geconcentreerd in de Nederlandstalige strafschoon van Hoogstraten en het Franstalige straflandbouwcentrum Marneffe.⁴¹ Voor 'incivieke' jongens werden tevens aparte afdelingen geopend in de jeugdinstanties van Mol en Ruiselede.⁴²

Ook in Nederland was het de intentie om afzonderlijke kampen voor mannen, vrouwen, wapendragers, jongeren en zieken op te richten. Voor de (her)opvoeding van jongeren (geboren na december 1922) werd het door het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging nuttig geacht deze te scheiden van de oudere gedetineerden. Door ruimtegebrek waren er eind 1946 echter nog altijd geen kampen opgericht voor 'jeugdige politieke delinquenten'.⁴³ Volgens de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten was het op haar aandringen dat er uiteindelijk jeugdkampen kwamen.⁴⁴ In Marum bij Groningen werden vanaf 1947 jeugdige ex-wapendragers van 18 tot 23 jaar in een oud arbeidsdienstkamp geconcentreerd. Het kamp werd afgesloten met prikkeldraad en de inrichting van het kamp was nog lange tijd primitief.⁴⁵ Maar niet alle jongeren kwamen achter prikkeldraad. Net als voor volwassen collaborateurs werd in Nederland rond dezelfde tijd ook met 'open' kampen voor jongeren geëxperimenteerd. Op initiatief van het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden startte Justitie in het voorjaar en in de zomer van 1948 een proef met vierenzeventig jonge collaborateurs in de Westpolder (provincie Groningen). In een voormalig kamp van de Dienst Uitvoering Werken werden deze jongeren in de lokale landbouw tewerkgesteld omdat in die sector indertijd een groot tekort aan arbeiders bestond. De groep werd geselecteerd op basis van ervaring in de

landbouw en naar psychische geschiktheid. De officier-fiscaal stelde de jongens buiten vervolging op voorwaarde dat ze anderhalf jaar lang in de Westpolder werkzaam zouden zijn. Wanneer tijdens de wintermaanden de landbouwwerkzaamheden stillagen, was er aandacht voor vakopleidingen. De jongeren ontvingen loon waarvan hun kost en inwoning werden afgetrokken en elke maand kregen ze drie dagen verlof om naar huis te gaan.⁴⁶

Na afloop blikte de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten tevreden terug op de tewerkstelling, al waren volgens de rapportage niet alle jongeren 'geheroriënteerd': sommigen hadden nog geen afstand genomen van de nationaalsocialistische ideologie. Maar het besef opnieuw 'nuttige leden van de maatschappij' te zijn, was volgens de STPD door dit experiment wel doorgedrongen.⁴⁷ Naast dit experiment was begin 1947 ook in een jeugdkamp Eese bij Steenwijk (Overijssel) geëxperimenteerd met onbewaakte tewerkstelling.⁴⁸ Elders werden jongeren op weekends gestuurd waar zij in het kader van de 'heropvoeding' in contact moesten komen met de vrije samenleving, bijvoorbeeld met andere jongens uit de padvinderij.⁴⁹ In België vroeg een groep jeugdige gevangenen van het Klein Kasteeltje in 1949 aan Hanssens of zij naar het voorbeeld van andere landen in contact mochten komen met de vrije maatschappij om zo 'nationale verzoening' tot stand te brengen.⁵⁰ Voor zover bekend werd dit verzoek niet ingewilligd.

Bij deze experimenten met jeugdige gevangenen was het ideaal van het buitenleven van belang. Ook in België maakte de blik naar buiten opmars. De penitentiaire landbouwcentra voor jongeren in Marneffe en Hoogstraten waren bewust niet in de 'bekrompen atmosfeer' van de stad geplaatst maar in de buitenlucht, 'gunstig geschikt voor hun gezondheid en voor hun arbeid'.⁵¹ De jongeren werden in de inrichtingen waar een gemeenschapsregime heerste, geobserveerd door de 'opvoeders', zodat er een gepaste 'behandeling' werd ingezet. Het milieu waarin de jongeren waren opgegroeid en de opvoeding die zij hadden gekregen, werden als verklarende factoren voor hun 'afwijkend' gedrag tijdens de bezetting gezien.⁵² Ook in Nederland zag Le Poole, de directeur van de STPD, de jonge collaborateurs als slachtoffers van hun opvoeding.⁵³

Hierboven was sprake van 'jongeren', maar het ging doorgaans

alleen over jongens en jonge mannen. Zowel in Nederland als in België werden de meisjes en jonge vrouwen onder de jeugdige collaborateurs niet alleen beoordeeld vanuit het perspectief van ‘fout’ geweest zijn, maar ook vanuit het indertijd seksistische perspectief van vrouw-zijn. De STPD beoordeelde in haar publicaties opgesloten jonge meisjes fundamenteel anders dan de jongens. Het tijdschrift van de stichting vermeldde dat slechts bij een ‘zeer klein percentage’ van de meisjes de nationaalsocialistische ideologie aanvankelijk het motief voor collaboratie was geweest. Maar als ze eenmaal in de nationaalsocialistische wereld ondergedompeld waren geweest, bijvoorbeeld door het verblijf in Duitsland als verpleegster, bleken de jonge vrouwen volgens de reclasseringsstichting fanatieker dan hun mannelijke leeftijdsgenoten in het aanhangen van de nazi-ideologie. De naoorlogse opsluiting zorgde er vervolgens voor dat de meisjes veel meer dan de jongens hun lot aan elkaar verbonden. Daarbij komt dat de reclasseringsstichting hun ook de veronderstelde omgang met Duitse soldaten kwalijk nam – zij schilderde hen af als meisjes met een ‘zwakke zedelijke ruggegraat’ en ‘zwak van karakter’.⁵⁴

In de inspectierapporten van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging is ook te lezen hoe het samenbrengen van grote groepen vrouwen in de ogen van de autoriteiten problemen opleverde. Volgens ir. Mentrop, hoofd van de kampen onder het Militair Gezag en daarna werkzaam voor het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging, was dat niet verwonderlijk, want zo verklaarde hij voor het personeel van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging: ‘Het vrouwelijk element is onderhevig aan tal van andere aandoeningen en reflexen dan het mannelijke element’.⁵⁵ Naast het feit dat justitie in het algemeen veel minder ervaring had met vrouwen in de gevangenis, was hier ook duidelijk sprake van genderstereotypen. De opsluiting van mannelijke collaborateurs werd door justitie en door de samenleving als veel minder problematisch ervaren dan de opsluiting van vrouwelijke collaborateurs.

Net als mannen konden vrouwen tijdens de bezetting op verschillende manieren collaboreren. Zij konden lid zijn van een nationaalsocialistische vrouwenorganisatie en uit ideologische oertui-

ging samenwerken met de bezetter, op militair gebied collaboreren of zich schuldig maken aan verklikking. Daarachter stak een duidelijk politiek-ideologisch motief, wat bij de zogenaamde 'horizontale' collaboratie niet het geval hoefde te zijn, want die betrof seksuele relaties met Duitsers. Na de bezetting bleek hoe moeilijk de meestal mannelijke rechercheurs en rechters konden aannemen dat vrouwen in staat waren een eigen politieke overtuiging te hebben. In de processen-verbaal die in het kader van de naoorlogse rechtspleging werden opgesteld, lag de nadruk dan ook doorgaans niet op politiek, maar veel meer op de beschuldiging van onzedelijk gedrag.⁵⁶ Het 'vrouw-zijn' overschaduwde daarmee de achterliggende reden van collaboratie. In de jaren veertig moest de vrouw een kuise en fatsoenlijke huisvrouw en moeder zijn. Vrouwen die tijdens de bezetting hadden gecollaboreerd, waren van de norm afgeweken en moesten daarom worden gestraft. Hun gedrag werd niet geaccepteerd en als een schending en verraad van de maatschappelijke orde bestempeld. Zij golden als 'hoeren' die onzedelijk en immoreel hadden gehandeld. Voor vrouwen die niet werden beschuldigd van (seksuele) relaties met de vijand, gold een ander stereotype. In de direct na de oorlog afgelegde verklaringen in de strafdossiers werden zij in verband gebracht met verklikking en als 'gevaarlijke vrouwen' beschreven, voor wie men bang moest zijn.⁵⁷

Dat vrouwelijke collaborateurs anders werden bejegend dan mannelijke collaborateurs, is ook terug te zien in de beschrijvingen van deze groep in de inspectierapporten van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging. In het interneringskamp de Hoefslag in Rotterdam, waar midden 1946 zeshonderd vrouwelijke gedetineerden zaten, zouden volgens de inspectiecommissie bijvoorbeeld 'balorige toestanden' plaatsvinden. Met toestemming van de kampcommandant, die de vrouwen aansprak met 'lieve kind', vonden er feesten plaats waar de vrouwen Duitse liederen zongen en op een 'ondoenlijke manier met opgeschoven kleeren' zonnebaadden. Het kamp leek in de ogen van de bewaakster die rapport uitbracht wel op een 'vacantie-kamp'.⁵⁸ Een voormalig gedetineerde wiens vrouw in een kamp te Zeeland zat, schreef in de zomer van 1946 een brief aan het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging waarin de genderstereotypering maar al te duidelijk

werd: 'Het is mij bekend, dat onder meer voorwerpen werden gebezigd, uit watten en linnen samengesteld, die als surrogaat dienden voor sexuele bevrediging [...] en dat deze voorwerpen door meerderen werden gebruikt.' De briefschrijver beoordeelde de vrouwelijke interneringskampen als 'poefs en hoerenkasten'. Een groep vrouwen die bekendstond als de 'kittelploeg', zou volgens de brieven schrijver mannelijke bewakers 'afleiden, opwinden en inpalmen'. Op hun beurt stelden de bewakers zich ook 'onfatsoenlijk' op.⁵⁹ Door deze praktijken aan te kaarten, hoopte de man misschien dat zijn vrouw eerder vrijkwam. Respectabele vrouwen hoorden immers in de heersende opvatting niet thuis in inrichtingen waar zulk onzedelijk gedrag voorkwam.

De bezorgdheid over de seksuele moraal in de kampen waar vrouwelijke gevangenen verbleven, werd gedeeld door de vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht die alle kampen in 1946 en 1947 inspecteerde: 'Vooral in de vrouwenkampen geeft het tot allerlei ongewenschte toestanden aanleiding, dat "Moffenmeiden" en andere vrouwen, op wie op zedelijk gebied veel aan te merken is, zich bevinden midden tusschen fatsoenlijke vrouwen, die alleen maar op politiek gebied verkeerd gehandeld hebben en op een geheel ander peil staan, hoe haar handelswijze ook geweest moge zijn.'⁶⁰ In eerdere hoofdstukken kwam al naar voren dat dit beeld ook in de Belgische interneringskampen onder zowel de gevangenen als het personeel alom aanwezig was: goede katholieke huisvrouwen en moeders mochten niet met onfatsoenlijke types worden opgesloten.

Volgens ds. Bardeloos, geestelijk verzorger van kamp Westerbork, waren de vrouwen door de langdurige opsluiting 'desperado's en asocialen' geworden 'van wie weinig of niets meer te verwachten is'.⁶¹ De dominee uitte zijn bezorgdheid over de reclasseerbaarheid van vrouwen in 1947. Op dat moment waren de meeste vrouwen in zowel België als Nederland echter alweer op vrije voeten gesteld. In het algemeen kwamen de vrouwen veel eerder vrij dan mannen omdat zij zoals gezegd veel minder geassocieerd werden met (politieke) delinquentie. Vrouwen hoorden niet in een gevangenis of interneringskamp, maar thuis bij hun gezin. De heropvoedingsexperimenten in Nieuw-Guinea en de mijnen waren dan ook niet voor vrouwelijke

gevangenen bedoeld. De arbeid gold in beide gevallen als te zwaar voor vrouwen. In België werden er ongeveer 6800 vrouwen veroordeeld, zo'n 12 procent van het totaal aantal veroordelingen. Daarnaast kregen 7100 vrouwen te maken met de burgerlijke epuratie.⁶² Toch hebben er meer vrouwen in een interneringskamp of gevangenis gezeten dan bovenstaande cijfers doen vermoeden. Geïnterneerde vrouwen werden in België namelijk vaker dan mannen uiteindelijk niet gestraft. In de Gentse Wollestraat bijvoorbeeld werd een meerderheid van de vrouwen niet gestraft tegenover drie kwart van de mannen die wel werden gestraft.⁶³ Voor Nederland zijn geen soortgelijke gegevens bekend. Wel bekend is dat van de 90.000 gevangenen midden 1945 er ruim 22.000 vrouwen op verdenking van collaboratie werden opgesloten.⁶⁴ Waarschijnlijk waren toen al een hoop vrouwen vrijgelaten, waardoor het totale aantal opgesloten vrouwen hoger heeft gelegen. De behandeling van vrouwen op straat was dus doorgaans strenger dan de behandeling van vrouwen door de staat, wat opnieuw duidelijk maakt dat, in de perceptie van toen, vrouwen niet in een gevangenis of kamp thuishoorden.

De seksuele omgang tussen mannelijke bewakers en vrouwelijke gevangenen was niet het enige probleem met het personeel in deze periode. In eerdere hoofdstukken was te lezen dat het gebrek aan professioneel personeel moeilijkheden met zich meebracht. Het tekort aan personeel werd minder prangend toen het aantal gevangenen afnam. In februari 1946 waren er in Nederland bijvoorbeeld 17.366 mensen werkzaam in de kampen en gevangnissen, en in januari 1947 waren dat er 17.525.⁶⁵ Het aantal gevangenen was toen al met ongeveer 50.000 afgenomen. Een belangrijke ontwikkeling in Nederland was dat de Binnenlandse Strijdkrachten die belast waren met de buitenbewaking van de kampen, in de loop van 1946 werden teruggetrokken. Vanaf dat moment organiseerde het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging zelf alle personeelsaangelegenheden. Hiermee maakte het militaire karakter van de kampen en gevangnissen langzaam plaats voor een civiel karakter.⁶⁶

De houding van het personeel bepaalde in sterke mate het regime van een gevangenis of kamp. Het waren medewerkers van de gevangnissen en kampen die het (ideologische) beleid van bovenaf in de praktijk vorm gaven. Soms pakte dit anders uit dan de beleidsma-

kers graag zagen. Directeur Hanssens van de Belgische DWRV was het niet eens met de gevangenisbestuurder van Merksplas die de gedetineerden door een regime van dwang onder de duim probeerde te houden. Volgens Hanssens werkte dit averechts: de gedetineerden voelden zich aangevallen en trokken daarom een schild op. In de ogen van Hanssens stond dit de re-integratie van deze groep na de vrijlating in de weg.⁶⁷

De visie van de bewaking op de gevangenen en vice versa beïnvloedde de stemming onder de gevangenen. In Sint-Gillis veranderde begin 1947 de houding van het personeel tegenover de collaborateurs na de komst van een zesentwintigjarige paviljoenoverste. Deze man was de mening toegedaan dat de naoorlogse bestraffing van collaborateurs niet streng genoeg was: in zijn ogen moesten alle ter dood veroordeelden daadwerkelijk gefusilleerd worden. Hij wilde dan ook een strenger beleid voeren in Sint-Gillis. Hij spoorde het overige personeel aan een onvriendelijke houding tegenover de collaborateurs aan te nemen. Gevangenen mochten niet langer tijdschriften ontvangen, mochten de muren in de cellen niet meer versieren en hun horloges en vulpennen moesten weer worden ingeleverd. Het gerucht deed vervolgens de ronde dat de collaborateurs binnenkort hetzelfde uniform als de gemeenrechtelijke gevangenen moesten aantrekken. Dit kwam niet overeen met het uitgestippelde beleid. Een bestuurssecretaris van de DWRV beklagde zich hierover tegen Hanssens: 'Er moet op gewezen worden dat in St. Gillis vele vooraanstaande intellectuelen zitten die ten minste op een normale behandeling aanspraak maken.'⁶⁸ Uit dit voorbeeld blijkt opnieuw dat medewerkers van de kampen of heropvoedingsdiensten zich in bepaalde mate identificeerden met de opgesloten intellectuelen. Dit resulteerde erin dat die een voorkeursbehandeling ten opzichte van de gewone gevangenen kregen.

Uit een inspectierapport van het Gerechtshof Arnhem bleek dat ook in Nederland het regime in het kamp sterk afhing van de organisatie van de bewaking. Als een kampcommandant aan het kamp op de juiste wijze leiding gaf, waren er volgens de inspectie geen klachten. Een 'slappe' leiding zorgde daarentegen voor geweld, ontsnappingen, smokkel door zowel gevangenen als personeelsleden en het houden van feestjes in de kampen.⁶⁹ Ook diefstal door het personeel

was na 1945 nog steeds niet verdwenen. Aan de Amsterdamse Levantkade werden vijfhonderd enveloppen waarin geld en andere eigendommen van de gedetineerden zaten, door personeelsleden ontvreemd. Tussen oktober 1945 en april 1946 werden in dit kamp 33 personeelsleden oneervol en 55 personen eervol ontslagen.⁷⁰ De algemene verslagen van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging maakten ook melding van corruptie. In een Amsterdams interneringskamp bijvoorbeeld kon je volgens een gevangene eind 1946 voor vijftientig gulden een dag en voor vijftig gulden een weekend naar huis.⁷¹ Ook smokkel bleek op sommige plaatsen midden 1948 nog steeds een onopgelost probleem. Ter Veer liet in een aantal gevallen een strafvervolging instellen waardoor sommige bewakers tot enkele maanden gevangenisstraf werden veroordeeld.⁷² Voor België zijn dergelijke klachten op dat moment echter niet meer terug te vinden, misschien als gevolg van de snellere professionalisering van het personeel.

Zoals eerder al aangekaart, maakten de autoriteiten zich in België vóór 1946 vaak zorgen over de houding van de communisten onder de bewakers. In stemmingsrapporten werd de angst geuit dat zij de gevangenen indoctrineerden met hun ideologie. Dit veranderde in 1946. Communisme werd niet of nauwelijks meer genoemd in de dossiers waarin de (politieke) houding van het personeel en de gedetineerden werd gemonitord. Uit een rapport over kamp Beverlo kwam bijvoorbeeld naar voren dat de uitslag van een handbalwedstrijd de gevangenen meer interesseerde dan de situatie in Berlijn op dat moment. Zij waren politiek apathisch geworden en interesseerden zich ook niet voor het communisme. Wel verklaarden zij bang te zijn om bij een eventuele Russische inval door de Russen te worden geëxecuteerd. Mocht er een oorlog uitbreken, dan zouden zij als soldaat het nationale grondgebied willen verdedigen.⁷³

De katholieke en patriottische krant *La Libre Belgique* plaatste in december 1948 een bericht over vermeende communistische propaganda in de gevangenschappen. Naar aanleiding van dit artikel schreef Hanssens een brief naar de krant dat zij roddels verspreidde en op die manier bijdroeg aan de verdeeldheid in het land.⁷⁴ Hanssens schreef vaker naar de pers die, in zijn ogen, op een onheuse manier over de gedetineerde collaborateurs rapporteerde.⁷⁵

In Nederland was de chronologie net omgekeerd. Hier kwam communisme pas vanaf 1946 aan de orde in de verslagen van de Nederlandse autoriteiten. Een greep uit de dossiers laat zien dat de angst voor het 'rode gevaar' in de naoorlogse jaren steeds verder toenam. In de Nederlandse mijnstreek zouden 'opvallend veel extremistische georiënteerde bewakers zijn'.⁷⁶ Het contact van deze communistische bewakers met de geïnterneerden werd als gevaarlijk gezien. Volgens een rapport van het gerechtshof in Amsterdam zou de commandant in de Rijkswerkinstelling te Hoorn een communist zijn, evenals achtendertig van de zeventig man binnenbewaking. 'Zij zijn allen volgelingen van Stalin en moeten beschouwd worden als de 5e colonne van Rusland.' De communistische krant *De Waarheid* zou in het kamp worden gelezen en het kamp zou al met al een 'niet ongevaarlijke haard' van het communisme zijn.⁷⁷ Ook in kampen binnen het district Utrecht werd volgens de officier van justitie in Utrecht *De Waarheid* 'gretig' gelezen. De Communistische Partij Nederland (CPN) werd ervan verdacht betrokken te zijn bij ontsnapingen uit het kamp omdat zij relaties onderhield met het personeel en de gevangenen.⁷⁸ Ook in Maastricht zou de kampcommandant communistische propaganda voeren en de gevangenen hulp en steun bij bekering tot het communisme in het vooruitzicht stellen. Bij een bezoek aan het kamp kwam het een rijksrechercheur ter ore dat diegenen die begrip toonden voor het communisme, meerdere voorrechten in het kamp genoten.⁷⁹ In Vught maakten bewakers propaganda voor de communisten in het kamp. Dit zorgde voor geschillen met bewakers die niet-communistisch waren. De rijksrecherche had het vermoeden dat alleen nog communistisch gezinde bewakers werden aangesteld.⁸⁰ Ook in het kamp Standaardbuiten deden geruchten de ronde dat de voormalige collaborateurs tijdens het werk door leiders van de CPN werden aangesproken. Als zij lid werden, konden ze op snelle invrijheidstelling rekenen.⁸¹

Zulke meldingen van communisme hoefden niet te betekenen dat, zoals in België het geval was, de verslagen een waarheidsgetrouw beeld gaven van de potentiële aanhang hiervan in de gevangenen en interneringskampen. Net als in België lieten de communisten in Nederland zich kennen als tegenstanders van het (vervroegd) vrijlaten van collaborateurs. De Belgische regering was tijdens en vlak na

de bevrijding in september 1944 bang geweest dat het communis-tisch geïnspireerde verzet van een eventueel machtsvacuüm ge-bruik kon maken. De Nederlandse regering was tijdens de bevrij-ding niet bang geweest voor de dreiging van het communisme. Pas in 1946 begon men onder invloed van internationale spanningen het 'rode gevaar' te vrezen.

Het veronderstelde oprukkend communisme in de kampen gold voor sommigen juist als een goed argument voor eerdere vrijlating van de collaborateurs. De dominee van het Groningse kamp in de Carel Coenraadpolder schreef in zijn rapport:

In dezen hoek van ons vaderland heeft het nationaal-socia-lisme veel voet aan den grond gehad. Het is een harde bevol-king en zooals het voor de bevrijding hard tegen hard ging, is dit nu bij omgekeerde verhoudingen voortgezet. Hier is veelal sprake van persoonlijke wraakneming. Verder is het kamp-personeel gerecruteerd uit den groep landarbeiders ed, waar-onder zeel veel communisten voorkomen, gezien de groote tegenstelling in deze buurt tusschen rijke boeren en arme landarbeiders. Deze communistische bewakers hebben de ge-legenheid gezien en gegrepen om hun gram te halen op een aantal vroeger boven hen geplaatsten, die thans gedetineerd zijn. Bovendien kennen deze lieden geen ander systeem van gezagshandhaving dan de vuist en de gummistok. De kamp-bevolking zal dit kamp ongetwijfeld in een zeer verbitterde stemming verlaten en van heropvoeding is eenvoudig geen sprake. In dit opzicht is de invloed van dit kamp zeer slecht.⁸²

5.4 Het heropvoedingsexperiment in de praktijk

In de heropvoeding lag in zowel België als Nederland de nadruk op zinvolle arbeid. Dat was een gevolg van het nieuwe denken over strafvoltrekking. In Nederland was in zowel het Tribunaalbesluit, het Besluit Politieke Delinquenten en in de al reeds bestaande Ge-vangenisregeling bepaald dat alle gedetineerden moesten werken. De Interneringsregeling van 1946 maakte werken vervolgens ver-

plicht. Voordat werken in het kader van resocialisatie officieel beleid werd, gingen de gevangenen her en der al aan de slag. In Londen was besloten dat gevangenen hun dag moesten besteden aan werk. Volgens een inspecteur van het Militair Gezag was er sprake van 'den heelen dag rondhangen' door de gevangene wanneer er geen werkobjecten voorhanden waren.⁸³ Dit kwam het moreel en de discipline volgens de inspectierapporten niet ten goede, want het zou voor een gedeprimeerde houding zorgen.⁸⁴ Ook de gehoorde gevangenen verklaarden zelf dat ze graag iets te doen hadden. Fysieke inspanning zorgde er immers voor dat er minder gepiekerd werd over de situatie waarin men terecht was gekomen. Dat de nadruk in de beginperiode sterk op arbeid lag, bleek ook uit het feit dat kampen opgeheven werden als er in de buurt geen werk te vinden was. Volgens het Militair Gezag moesten gevangenen gecentraliseerd worden 'in grote kampen op plaatsen waar door den geïnterneerden nuttig werk voor de gemeenschap kan worden verricht'.⁸⁵ De kampcommandant van Leeuwarden onderstreepte in zijn dagboek ook het belang van arbeid:

In 'n verwoest Europa is werk de enige mogelijkheid tot herstel. En dat werk is nodig voor allen in 't bijzonder voor de kampbevolking. Leven moet het, kloppend als 'n menschenhart en alle sombere gedachten zullen worden opgelost in arbeid.⁸⁶

Er werd geprobeerd om zo veel mogelijk werkplaatsen buiten het kamp te vinden. In kamp Westerbork werkte in de zomer van 1945 iedereen op de zieken en invaliden na. De collaborateurs deden dat in de werkplaatsen van het kamp en in de landbouw in de nabije omgeving van het kamp.⁸⁷ Tijdens de oorlog waren Joodse gevangenen ook bij de boeren in de omgeving tewerkgesteld. Daarbij komt dat er in de zomer van 1945 een groot tekort aan werkkrachten in de landbouw was. Gevangenen werden waar dat kon, ingezet bij de oogst. Buiten het kamp werken was niet altijd mogelijk als er niet genoeg buitenbewaking was. Dan moest er binnen het kamp gewerkt worden. Ook hier was genoeg werk te doen zoals schoonmaken, het bereiden van eten, onderhoudswerken aan de barakken of admini-

stratief werk. Particulieren konden ook werk aanbieden dat door gevangenen in de kampen kon worden verricht. In een Gronings kamp waar overwegend vrouwen zaten, werden bijvoorbeeld poppen gemaakt.⁸⁸ In het interneringskamp Vliegveld in Leeuwarden was een munitieploeg actief en in Veendam werkten geïnterneerden in een werkplaats waar geweren werden gemaakt en munitie aanwezig was. Het personeel van Veendam vond blijkbaar dat de gevangenen geen gevaar vormden wanneer ze met wapens werkten, maar het Militair Gezag zag dat anders en gaf na inspectie de opdracht deze werkplaats te sluiten.⁸⁹ Zware gevallen mochten in het belang van het lopende onderzoek niet in contact komen met andere gevangenen.⁹⁰

Anders dan in het voorbeeld van Westerbork werkte een groot deel van de Nederlandse gevangenen begin 1946 nog altijd niet. Dit was onder andere te wijten aan het feit dat veel mensen nog altijd niet veroordeeld waren en daarom voor het onderzoek in de buurt van de plaatselijke Politieke Recherche Afdeling moesten blijven. Daar was niet altijd voor iedereen werk voorhanden. Daarnaast waren de ongewenste gevolgen van tewerkstelling buiten de kampen groot gebleken. Er vonden ontsnappingen plaats, er werd volop gesmokkeld en de behandeling van de gedetineerden door het personeel of de omgeving liet soms te wensen over. Zo ontving het directoraat-generaal klachten dat sommige werkgevers extra eten aan de tewerkgestelde gevangenen gaven. Een ander veel gehoorde klacht was dat gevangenen van de situatie gebruikmaakten om in contact te komen met de buitenwereld: mannen knepen er bijvoorbeeld op de werkplaats even tussenuit om bij hun vrouw te zijn. De bewaking zou in deze gevallen, al dan niet tegen betaling, een oogje dichtknijpen. Bij de vrouwen zou volgens het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging onvoldoende toezicht zijn, wat 'onzedelijkheid' bevorderde.⁹¹ Opnieuw gold ook hier weer de dubbele standaard waarmee mannelijke en vrouwelijke gevangenen werden beoordeeld.

Het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging bleef desondanks pogingen ondernemen alle gevangenen aan het werk te krijgen. De geestesgesteldheid van de mensen in de kampen zou immers beter zijn als zij aan het werk gingen. Een betere stemming zou

vervolgens de terugkeer in de maatschappij ook ten goede komen. Daarnaast kon de opbrengst van de werkzaamheden de kosten van de kampen drukken. Zo droeg de tewerkstelling in de ogen het van het directoraat in belangrijke mate bij aan de wederopbouw van Nederland.⁹² De dringende behoefte aan landbouwkrachten zorgde ervoor dat Ter Veer eind april 1946 iedereen die kon werken, in de landbouw tewerkstelde. Via een collectieve arbeidsovereenkomst kwam een vergoeding tot stand.⁹³ Voedselvoorziening en energie werden de voornaamste takken van tewerkstelling van collaborateurs in Nederland. Toch bleek in het voorjaar van 1947 dat er nog altijd gedetineerden waren die niet werkten en hun tijd doorbrachten met nietsdoen.⁹⁴ Er bestonden ook op dit vlak grote regionale verschillen tussen de kampen. Waar in sommige Hollandse kampen niets te doen was, werd in Limburg het interneringskamp van Weert uitgebreid omdat de plaatselijke dakpannenindustrie moeite had met het aantrekken van vrije arbeiders. Het dakpannenbedrijf draaide op voor de kosten van de kampuitbreiding in ruil voor de tewerkstelling van de collaborateurs.⁹⁵

Net als in België was er vlak na de oorlog ook in Nederland veel werk in de mijnen. Onder het Militair Gezag had er al mijnarbeid op kleine schaal plaatsgevonden. Het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging breidde dit uit en vanaf oktober 1946 werden voormalige collaborateurs hier op vrijwillige basis tewerkgesteld. Mijndirecties wilden verplichte tewerkstelling bewust vermijden omdat dit nadelige gevolgen zou hebben voor de kolenproductie.⁹⁶ Er dreigden ook problemen met de reguliere werknemers, die hun positie zagen verzwakken door de toestroom van goedkope arbeid door gevangenen. Medio 1947 waren er 2500 mannelijke collaborateurs werkzaam in de Limburgse mijnen. Kolen nood in Nederland zorgde ervoor dat de vraag naar arbeiders in de kampen bleef bestaan. In maart 1948 werden er nog elke week aspirant-mijnwerkers geworven.⁹⁷ De voorwaarden werden zo aantrekkelijk mogelijk gemaakt. Het regime in de mijnen van Nederlands Limburg was beter dan in andere kampen. Net als in België was er in deze kampen meer contact met familie mogelijk en was het toegestaan extra pakketten te ontvangen. Ook het loon was er gunstiger in vergelijking met ander werk: er gold een volledige betaling volgens dezelfde voor-

waarden als bij vrije arbeiders. Een deel van het loon kon naar het gezin worden opgestuurd, en de gezinsleden konden ook van bijkomende sociale verzekeringen gebruikmaken.⁹⁸

In het jeugdkamp Marum moesten de jongeren, net als de mijnarbeiders in België, een verklaring tekenen voordat ze aan het werk gingen.⁹⁹ Daarin moesten ze verklaren het geschonken vertrouwen niet te willen beschamen. Door het werken in de fabriek, kantoor of werkplaats zou de gedetineerde ‘aan het Nederlandse volk bewijzen, dat het mij ernst is de schade die ik eens, bewust of onbewust aan ons Volk toebracht, zoveel mogelijk te herstellen’.¹⁰⁰ In België ging het om het ‘herstellen van de vergissing’ en de ‘bevordering van de eenheid van het land’.¹⁰¹ Het ondertekenen van dergelijke contracten was vooral symbolisch. Het is niet erg waarschijnlijk dat de kampbestuurders de ondertekenaars daadwerkelijk allemaal op hun woord geloofden.

Het is goed mogelijk dat Nederlandse tewerkstellingen in bijvoorbeeld de mijnen geïnspireerd werden door de manier waarop de zuiderburen dat hadden georganiseerd. Omdat verschillende pogingen om alle gevangenen aan het werk te zetten steeds op niets uitliepen en de arbeidsprestaties ondermaats bleven, informeerde de Nederlandse minister van Justitie Van Maarseveen in de zomer van 1947 naar het Belgische *travail par rachat*-systeem. Dit hield in dat voor het werken in de mijnen of werk aan het spoor positief advies voor strafvermindering kon worden gegeven.¹⁰² Om zich te verdiepen in deze methode, bezocht Van Maarseveen in 1947 samen met Hanssens de Belgische kampen Beverlo en het Klein Kasteeltje. De Nederlandse beleidsmakers zagen zich met het invoeren van een *travail par rachat*-stelsel echter geconfronteerd met obstakels. In tegenstelling tot België, waar uitsluitend de krijgsraden de bevoegdheid hadden voor de berechting, waren er in Nederland verschillende vormen van berechting mogelijk. Een grote groep collaborateurs was bijvoorbeeld nog niet veroordeeld maar wel opgesloten (zie de tabel op p.///), een andere groep kreeg door een tribunaal de maatregel van internering opgelegd en de laatste, kleinste, groep werd daadwerkelijk veroordeeld door een Bijzonder Gerechtshof. Er werden moeilijkheden voorzien in een eenduidige toepassing van het regime op deze verschillende groepen. Andere problemen zagen de

Nederlandse beleidsmakers in het onderhoud van de kampen, de levering van (extra) voeding en de kosten. Het was ook niet duidelijk onder wiens beheer het experiment zou moeten vallen, want er was, ook in tegenstelling tot België, geen overkoepelende instantie voor alle gevangenen en kampen.¹⁰³

In België was mijnarbeid de belangrijkste poot geworden van de heropvoedingspolitiek. In de ogen van de beleidsmakers konden de Belgische collaborateurs hun schuld tegenover België inlossen en op die manier hun waardigheid terugvinden. Een gedetineerde man in het Limburgse mijnkamp Beringen ontving eind februari 1947 een brief van een goede vriend die de draak stak met deze politiek:

Besef jij werkelijk Jos dat jij in een instituut van 'nationaal' belang zit? Kolenmijnen! Kolen! De klok slaat niks anders tegenwoordig. Als je van kolen spreekt tegen iemand, wit of zwart, het is om 't even, dan zijn ze dadelijk je vriend, wel te verstaan, als die zwarte brokken goed in 'hun' kelder leggen. Het werk dat de incivieken in de kolenmijnen doen, overtreft al het andere, het is dus het werk van het hoogste nationaal (?) belang Joske dat je doet, ze zullen het zover drijven he Joske met die kolenkwesatie dat de incivieken van gisteren, de nationalisten van morgen zullen genoemd worden.¹⁰⁴

Stemmingsverslagen uit de mijnkampen lieten ook een minder vrolijk beeld zien. Over de mijnwerkers werd geconcludeerd: 'Door hun maandenlange, zware arbeid zijn deze jongens onverschillig en lusteloos geworden. Niets kan hen nog interesseeren en wat de zaak nog erger maakt, is dat zij de andere jongens ook aantasten.'¹⁰⁵ Toch prefereerde een groep gevangenen het werken in de Limburgse mijnen boven tewerkstelling in de Belgische Ardennen. Een groep mannen die vanuit Beverlo naar Saint-Hubert was gestuurd om daar op het vliegveld werkzaamheden te verrichten, beklaagde zich bij de bestuurder. Zij wilden niet in deze afgelegen streek maar tussen de mensen zitten. Een gevangene dreigde dat hij het personeel in Saint-Hubert het dusdanig moeilijk zou maken dat ze hem wel terug moesten sturen.¹⁰⁶

De geïnterneerde NSB'er Harterink ervoer de tewerkstelling als

dwang. Hij moest in de zomer van 1946 op het Groningse platteland in de oogstvoorziening aan de slag. Hij vond dat er ‘wederrechtelijk’ gebruik van de situatie werd gemaakt. Hij was tot één jaar en negen maanden internering veroordeeld: niet tot werkkamparbeid.¹⁰⁷ Elders werd ook geklaagd over de arbeid. Een man die gevangen zat in een kamp van de Dienst Uitvoering Werken in Zeeland, waar grondwerk werd verricht, maakte ook de vergelijking met dwangarbeid. In een brief aan de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten deed hij zijn beklag en vroeg hij of het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging hiertoe wel gerechtigd was.¹⁰⁸ De STPD liet weten liever niet over ‘dwangarbeid’ maar over ‘zeer zware arbeid’ te spreken. Iets wat deze mensen niet gewend waren, vooral de schrijver van de brief, die meende ‘als ingenieur niet op zijn plaats te zijn tussen gewone mensen.’¹⁰⁹ In België liet een gewezen provinciaal VNV-leider ook weten dat hij te goed was voor het type werk dat ze hem lieten doen: ‘Het eenige verwijt dat wij beslist niet verdienen is: dat wij a-sociale elementen zijn. Zakskens plakken en adressen schrijven aan 0,10 fr. per uur, tot goede Belgen. Alles wijst op het tegendeel.’¹¹⁰

Om mensen zoals Harterink mentaal te ondersteunen en te zorgen dat zij niet verbitterd uit het kamp zouden terugkeren, werd er in Nederland sociale en geestelijke verzorging tijdens gevangenschap georganiseerd. Deze verzorging was in handen van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging. De STPD die hier in theorie niet voor bevoegd was, had dikwijls kritiek op de aanpak van de sociale problemen van de gevangenen. In haar eindverslag concludeerde de stichting dat er pas in de loop van 1947 aandacht voor sociale en geestelijke verzorging was gekomen.¹¹¹ In inspectieverslagen van het directoraat is inderdaad te lezen dat in 1946 aan sociale verzorging nog weinig concreets tot niets werd gedaan.¹¹² Pas in de Interneringsregeling van november 1946 werd officieel bepaald dat in kampen aan heropvoeding gedaan moest worden. Waar kwam dit streven in de praktijk op neer? Was er een wezenlijk verschil in het inzicht in schuld in België en Nederland?

De sociale verzorging vond in Nederland op zowel het individuele als het collectieve vlak plaats. De sociaal verzorgers ontvingen de

collaborateurs tijdens spreekuren, waar gedetineerden hun problemen konden voorleggen. Deze problemen hadden dikwijls betrekking op de achtergebleven gezinnen. Het was de taak van de sociaal verzorger om de gezinsbelangen te behartigen en extra correspondentie of bezoek te organiseren. Ook werd samengewerkt met de STPD om bijvoorbeeld reisgeld ter beschikking te stellen voor behoeftige families.¹¹³ Een grote bron van zorg voor zowel de Nederlandse als de Belgische autoriteiten was dat de langdurige scheiding van mannen en vrouwen op vele echtscheidingen uitliep. Om hoeveel echtscheidingen het precies ging, is niet met zekerheid te zeggen. In de maandelijksse rapportages van de afdeling sociale en geestelijke verzorging is met regelmaat te lezen dat huwelijken verbroken werden. Men verklaarde de leus voor nationale wederopbouw 'Gezinsherstel is volksherstel' daarom dus ook van toepassing op de collaborateurs.¹¹⁴

In het vorige hoofdstuk was al te lezen hoe de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten vreesde dat hele gezinnen op het verkeerde pad kwamen door de opsluiting van een echtgenoot. In het dagboek van Harterink is te lezen hoe zijn houding tegenover zijn vrouw na verloop van tijd veranderde. Wanneer hij ongeveer een jaar gevangen is, wil hij zijn echtgenote niet meer op bezoek ontvangen. Hij schrijft dat ze van elkaar vervreemd waren en hij liever had dat zij de herinnering aan hun liefdevolle relatie van vroeger koesterde in plaats van deze strijd nu.¹¹⁵ Een strijd die hij in zijn beleving overigens zonder haar voerde – hierdoor waren ze juist uit elkaar gegroeid. Het was in zijn ogen beter geweest als zij destijds ook was gearresteerd, want 'dan hadden wij geestelijk aan één kant gestaan en had zij ook haar vijand onderkend'.¹¹⁶

Naast individuele begeleiding werd ook aandacht besteed aan gezamenlijke activiteiten binnen de kampen. Op momenten dat er niet gewerkt hoefde te worden, was er in zowel de Belgische als Nederlandse kampen ruimte voor ontspanning. Die moest op het collectieve niveau worden beleefd. Zo werd op een conferentie van Nederlandse sociaal verzorgers in 1947 de vrees geuit dat de individuele problemen ten koste gingen van het gemeenschapsgevoel: 'In het kamp gaat het individu gebukt onder tal van zorgen, onder een geestelijke, morele en materiële depressie, waardoor juist die elementen

ontbreken, wier aanwezigheid van elementair belang is te achten voor de vorming van gemeenschapsmensen.¹¹⁷ Daarom werd onderwijs georganiseerd en werden gevangenen gestimuleerd aan culturele ontwikkeling en ontspanning te doen. Met name culturele vorming moest ervoor zorgen ‘kampbewoners uit te heffen boven de sfeer van het prikkeldraad’.¹¹⁸

Hierbij werd de methode van zelfwerkzaamheid gehanteerd: gevangenen werden actief bij culturele ontwikkeling en ontspanning betrokken en gestimuleerd om te participeren. Het ging volgens leden uit de Nederlandse commissie voor sociale en geestelijke verzorging dan ook niet zozeer om ‘heropvoeding’ en ‘heroriëntering’ in de strikte zin van het woord: ‘De methode van den opvoeder is niet die van het injecteeren van de opvoeding met wat hij (de opvoeder) meent, dat goed en noodig is voor zijn pupil. Nog minder, het van buiten af inpompen van zekere begrippen of zelfs beginselen.’ Integendeel: ‘De taak van den opvoeder is: hen als persoonlijkheid te activeren.’¹¹⁹ Maar die activering van het individu moest in de ogen van de ‘opvoeders’ dan wel plaatsvinden binnen de nationale gemeenschap.

Zelfwerkzaamheid kwam binnen het kamp vooral tot uiting in sportcommissies, studiegroepen en culturele clubjes. Ook de aankondigingen van de activiteiten die binnen de centra plaatsvonden, maakten de gevangenen zelf. Vooral op het vlak van culturele activiteiten werden de gedetineerden gestimuleerd zelf wat te ondernemen. Vooraanstaande figuren die voor hun internering in de culturele sector actief waren, vervulden op dit vlak in de kampen een voortrekkersrol. Cabaretier Paul Duval bijvoorbeeld, die tijdens de bezetting lid was van de NSB, had in het interneringskamp Fort Erfprins in Den Helder de leiding over ‘Ontwikkeling en Ontspanning’. Onder zijn leiding werden toneel- en muziekvoorstellingen georganiseerd in het kamp.¹²⁰ Ook de geïnterneerde voormalige leider van het orkest van de Jeugdstorm werkte in verschillende kampen mee aan muziekuitvoeringen. Van de kampcommandant kreeg hij toestemming zich te wijden aan de muziekstudie op het orgel of piano van het kamp.¹²¹

In tegenstelling tot Nederland werden er in de Belgische interneringskampen en gevangnissen geen sociaal verzorgers aangesteld.

De zelfwerkzaamheid ging hier nog verder door de sociale dienst volledig in handen van de collaborateurs te geven. In België werden er animatoren onder de gedetineerden aangesteld die een leidende rol speelden en dicht bij de directeur van een kamp stonden. Zij moesten de belangstelling voor de 'heropvoedende' activiteiten opwekken en gedetineerden stimuleren hieraan actief mee doen. De animatoren konden op verschillende vlakken actief zijn: in de bibliotheek, in het opstellen van de muurkranten, in het organiseren van praatgroepen, het maken van een radioprogramma of in het theater, het koor en orkest, de bioscoop enzovoort.¹²² Net als de sociaal verzorgers in Nederland behartigden de uit gedetineerden bestaande Belgische sociale diensten de belangen van de gedetineerden binnen en buiten het kamp of gevangenis. Zij schoten vooral te hulp wanneer iemand onvoldoende of geen steun van hun familie ontving. De sociale dienst kon bijvoorbeeld kleding en schoenen verstrekken aan gevangenen die hier zelf geen geld voor hadden. Zij verzamelden deze artikelen via collectes of uit overschotten van andere kampen en gevangnissen. Er werden in de kampen en gevangnissen door de sociale dienst ook verkopen georganiseerd van handwerkjes die de gedetineerden tijdens hun vrije tijd maakten in het kamp, zoals sieraden of houten speelgoed. Die werden dan tijdens de bezoeken verkocht, en de opbrengst belandde in de kas. Deze vorm van *self-government* versterkte ongetwijfeld de solidariteit onder de opgesloten Belgische collaborateurs.

Ook de 'Welfare', de organisatie voor culturele activiteiten in het kamp waar bijvoorbeeld de animatoren onder vielen, bestond volledig uit gedetineerden. Zij boden op moreel gebied hulp en zorgden voor ontspanning. De Belgische staat betaalde niet mee aan de activiteiten die door de Welfare werden georganiseerd. Het waren de gedetineerden zelf die hiervoor een deel van hun loon afstonden. Ook werd geld verzameld door het heffen van entree op bioscoopbezoek en abonnementsgeld op kampkranten. Deze zelfwerkzaamheid ging in België een stap verder dan in Nederland en werd gezien als een belangrijk deel van de 'heropvoeding'. Zelfbestuur van gevangenen was een belangrijk experiment van de studiegroep Dupréel, die vanaf september 1945 bijeenkwam om te kijken hoe de strafuitvoering van diegenen die door een militaire rechtbank waren veroor-

deeld, eruit moest zien. Zelfbestuur was natuurlijk deels ook noodzakelijk omdat er te weinig personeel beschikbaar was. Maar de invoering van *self-government* kwam bij de studiegroep Dupréel en de Dienst Wederopvoeding vooral voort uit het idee dat een dergelijk systeem de collaborateurs zou voorbereiden op actief en democratisch burgerschap.¹²³

In België werd er voor de collaborateurs ook geen aparte geestelijke verzorging opgericht. Zowel in de kampen als gevangenissen viel men terug op de al bestaande praktijken van de gevangenis-aalmoezeniers die de kerkdiensten verzorgden. De rooms-katholieke kerk speelde in België dan ook geen rol in de heropvoeding van collaborateurs. In tegenstelling tot de actieve houding van de verschillende kerkgenootschappen in Nederland hield de katholieke kerk zich over het algemeen afzijdig in het publieke en politieke debat over de bestraffing en behandeling van verdachten van collaboratie in de kampen en gevangenissen. In de ogen van de Belgische kardinaal Van Roey was het niet de taak van de kerk om zich met dergelijke zaken in te laten.¹²⁴ Hier was het niet de kerk die het volk moest opvoeden, maar was het de Belgische staat die 'civisme' onder de burgers moest bevorderen. Kerk en staat waren in België dan ook sterker gescheiden dan in Nederland het geval was.¹²⁵

Op individueel niveau sprongen Belgische geestelijken wel in de bres voor de gevangenen. Zo stuurde een aalmoezenier een brief met drie verzoeken voor de vrijlating van armlastige families op naar sociaalassistent De Vreught van de Dienst Wederopvoeding Re-classering en Voogdij: 'Het zou me veel genoeg doen, moest U iets voor deze familie kunnen doen. Het beste evenwel nog was dat ze onmiddellijk zouden mogen naar huis gaan. Het zijn allen lichte gevallen. Sommigen hadden enkel een pro-deo-advokaat. Mijn hart bloedt als ik al deze dingen overdenk...'¹²⁶ Directeur van de Dienst Wederopvoeding Hanssens was niet gediend van enige bemoeizucht van de kant van de kerk. Dit bleek bijvoorbeeld toen een aalmoezenier uit Heusden zich inzette voor de vrijlating van een van zijn beschermelingen en Hanssens hem er beleefd maar dringend aan herinnerde dat de kerk hiertoe niet bevoegd was. Alleen de gerechtelijke overheid bepaalde wie er in aanmerking kwam voor vroegde invrijheidstelling.¹²⁷

Geheel anders was de rol van de kerken in de heropvoeding van de Nederlandse collaborateurs. In het algemeen stelden de kerken zich als vriend van de voormalige vijanden op en bemoeiden zij zich openlijk met deze problematiek. De Stichting Toezicht Politieke Delinquenten vond al vroeg steun bij de Nederlandse kerken voor het vrijlaten en begeleiden van de 'lichte' gevallen. Volgens de STPD konden aannemen 'dat het toch de Kerken zijn geweest, welke de kentering hebben doen ontstaan in de absolute afweershouding van ons volk'.¹²⁸ De Nederlandse kerken hadden zich tijdens de bezetting al laten kennen als voorstander van een milde behandeling van collaborateurs.¹²⁹ Net als de STPD wezen de kerken ter verklaring van de collaboratie op de jaren dertig. Door gebrek aan steun van de kerken hadden mensen hun heil gezocht bij het nationaalsocialisme. Na de bevrijding lieten geestelijken in de openbaarheid hun afkeer en zorgen om de overvolle interneringskampen blijken, zoals de vooraanstaande Nederlands-hervormde predikant Krijn Strijd en de geestelijke M. C van Wijhe dat in hun publicaties deden.

Geestelijken namen ook de rol van 'heropvoeder' op zich in de Nederlandse kampen. Dit deden ze door bijvoorbeeld met de gevangenen te discussiëren over de bezettingsperiode. In het interneringskamp Wezep zou de dominee volgens de inspectie van het ministerie van Justitie deze zaak 'kordaat' hebben aangepakt door het organiseren van debatavonden. Hier liet hij een voormalige vormingsleider van de ss de beginselen van deze militaire organisatie uiteenzetten, waarna de dominee deze 'belachelijk maakt en afkraakt', aldus het rapport.¹³⁰ De kerken vervulden ook een belangrijke rol in de totstandbrenging van de inhoud van *Uitzicht*, een kampkrant die gedurende 1946 het hele jaar door werd uitgegeven door het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging. *Uitzicht* was lange tijd de enige toegestane lectuur in de kampen, naast bijvoorbeeld kerkelijke (dag)bladen als het katholieke *Sursum Corda* en de Hervormde *Kerkbode*.¹³¹ In de rubriek 'Stem der kerken' spraken geestelijken in *Uitzicht* tot de geïnterneerden en maakten duidelijk dat de kerken zich 'barmhartig' opstelden tegenover collaborateurs en hun gezinnen. In de kampkrant brachten zij de gevangenen op de hoogte van hun herderlijk schrijven en de kanselboodschap van 23 juni 1946, waarin zij de bevolking hadden opgeroepen

zich tegenover de voormalige collaborateurs te laten leiden door ‘gevoelens van liefde en gerechtigheid’.¹³²

Geestelijken spraken de gevangenen in *Uitzicht* moed in. Zo werd toegegeven dat de gevangenen door de opsluiting veel was ontvallen: na de bevrijding waren hun kinderen in een tehuis of jeugdkamp geplaatst en waren vrouwen berooid achtergebleven. Maar dit was volgens de geestelijken geen reden tot wanhopen, want zo redeneerde de kerk: ‘Beste vriend, ge hebt nog altijd een Vader in den hemel, een Vader die machtiger is dan Uw aardsche Vader, een vader die milder is dan Uw aardsche Moeder, een Vader, die wel tuchtigen kan, maar niemand boven zijn krachten beproeft, een Vader, die niemand ooit in den steek liet, die zich niet ’t eerst van Hem terugtrok.’¹³³ De boodschap was dat mensen moesten vasthouden aan of terugkeren naar het christendom: daar lagen het antwoord en de oplossing wanneer men zich onzeker voelde over de toekomst.

Lezersbrieven die de boodschap van de kerken onderschreven, werden ook in *Uitzicht* geplaatst. Een geïnterneerde man uit de Harskamp schreef in juni 1946: ‘Deze steun, de eenige die door alle stormen heen stand houdt, is Jezus Christus. Heusch lezer, ik werd vroeger ook wat kregelig als ik de naam van Christus hoorde. Waarom eigenlijk?’¹³⁴ In dergelijke brieven werd de terugkeer naar het christendom als een noodzakelijke voorwaarde voor integratie in de Nederlandse maatschappij voorgesteld. Sociale en geestelijke verzorgers beaamden dit maar al te graag in de kampkrant. Voor de opbouw van het vaderland was een ‘op christelijke beginselen gebaseerde levenshouding’ nodig, aldus een sociaal verzorger in *Uitzicht*.¹³⁵ In hoeverre de briefwisseling tussen gedetineerden en geestelijk en sociaal verzorgers in *Uitzicht* over het christendom als nieuw begin was geënceneerd, is niet meer te achterhalen. Het zou in ieder geval naïef zijn te veronderstellen dat de brieven schrijvers die schreven wat de kerken wilden horen, een representatief beeld gaven van hoe gevangenen tegenover het geloof en de geestelijke verzorgers stonden. Een inspecteur van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging bracht in de zomer van 1947 verslag uit van onoprechte godsdienstige interesse van voormalige collaborateurs. Volgens de inspecteur werden zij enkel uit berekening lid van godsdienstclubjes.¹³⁶ Ook gevangenisdirecteur H. Stouten

noemde het aanvankelijke godsdienstige reveil in zijn kamp vals. Er was maar weinig aandacht voor de diensten en bijbelclubjes van de kerken. De bijeenkomsten werden in zijn ogen strategisch door gevangenen gebruikt om in aanmerking te komen voor voorwaardelijke invrijheidstelling.¹³⁷

De sociale en geestelijke verzorgers schreven immers mee aan het adviesrapport voor de voorwaardelijke invrijheidstelling en de gevangenen waren zich hier dikwijls van bewust. Naast deze officiële weg konden geestelijken ook op eigen initiatief een goed woordje bij de gerechtelijke instanties doen. Dit kon in de vorm van een geschreven rapport aan de kampcommandant of als brief à decharge aan de gerechtelijke instanties. Het idee bestond dat het mobiliseren van de omgeving om brieven ten faveure van iemands zaak te schrijven zou helpen om eerder vrij te komen. In een aantal gevallen schreven geestelijken, ook buiten het kamp, daadwerkelijk brieven. Een geestelijke stuurde in juli naar procureur-fiscaal in Den Haag een getuigschrift dat een voormalige mannelijk NSB-lid het nationaalsocialisme al in april 1944 had verworpen. Een door de voormalige NSB'er ondertekende brief moest bewijzen hoe hij de nationaalsocialistische ideologie verfoeide en deze strijdig zag met de christelijke beginselen. De man had beloofd zich in de toekomst onvoorwaardelijk aan de leiding van de hervormde kerk te onderwerpen. De man werd eind maart 1946, een klein jaar na de brief à decharge, voorwaardelijk buiten vervolging gesteld.¹³⁸ Op 22 december 1945 schreef de voorzitter van een kerkenraad van de Nederlands-hervormde gemeente te Simonshaven een brief aan dezelfde procureur-fiscaal om te pleiten voor een vrouw die lid was geweest van de NSB. Hij schreef:

Ook de kerkraad is van meening, dat de werkelijk schuldigen op politiek gebied, gestraft worden. In dit zeer lichte geval voelt hij zich evenwel gedwongen bij U op vrijlating van bovenbedoelde vrouw aan te dringen, zoo noodig gepaard gaande met oplegging van huisarrest e. d.¹³⁹

Deze vrouw werd een week na deze brief onvoorwaardelijk buiten vervolging gesteld.

Of er een verband bestaat tussen die twee gebeurtenissen, is

moeilijk te bepalen. De strafdossiers laten niet zien of dergelijke brieven effect hadden op de strafmaat. Wat de brieven echter wel laten zien, is hoe betrokken de omgeving was bij de strafrechtelijke behandeling van collaboratiezaken. Gerechtelijke instanties ontvingen vele brieven van personen die een goed woordje wilden doen voor hun familielid, vriend, collega of kennis die verdacht werd van collaboratie. De laatste verklaring van de voorzitter van de kerkenraad van de Nederlands-hervormde gemeente is treffend voor de argumentatie die in vele brieven is terug te zien. Er werd wel degelijk erkend dat alle landverraders straf hadden verdiend, maar voor de persoon die zij kenden, vroegen zij een uitzondering te maken. De verdachten werden in de brieven geïndividualiseerd en niet beschouwd als deel van de groep die als 'fout' werd bestempeld. Fout was de ander, niet degenen die zij persoonlijk kenden. Ook lijkt het van belang dat de persoonlijke relatie voor de brieven schrijver belangrijker was dan de handelingen van de verdachten tijdens de oorlog.¹⁴⁰

Het hoofd van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging Ter Veer waarschuwde de sociaal en geestelijk verzorgers in oktober 1946 echter dat zij de gedetineerden niet te veel mochten helpen om in aanmerking te komen voor vervroegde vrijlating. Het zou ertoe leiden dat 'de gedetineerden worden gestijfd in hun gevoel, ten onrechte gedetineerd te zijn, waardoor de kloof tussen hen en het Nederlandsche volk eerder wordt verbreed dan overbrugd'.¹⁴¹ Ter Veer had hiermee een vooruitziende blik gehad, al is het twijfelachtig of de latere kloof tussen voormalige collaborateurs en de rest van de Nederlandse samenleving daadwerkelijk was ontstaan alleen door de tussenkomst van de geestelijken in de kampen.

Om iets van het isolement van de opgesloten collaborateurs te doorbreken, was regelmatige nieuwsvoorziening van groot belang. In het kader van de 'wederopvoeding' verschenen in België en Nederland verscheidene kampkranten. Onder het Nederlandse Militair Gezag was het ontvangen of lezen van dag- en weekbladen en het verspreiden van kampkranten officieel verboden. Dit betekende echter niet dat er geen werden gemaakt. Er waren meerdere lokale initiatieven

zoals *De Kampkoerier* in Fort Erfprins te Den Helder. *De Kampkoerier* bracht nieuwsfeiten en verscheen zo mogelijk elke dag. Deze kampkrant werd pas eind januari 1946 verboden en vervangen door *Het Journaal*, opnieuw een bloemlezing van nieuwsfeiten maar zonder de persoonlijke noot van *De Kampkoerier*. Voor de ontspanning en interne berichtgeving verscheen vanaf februari 1946 de krant *Contact*.¹⁴² Aan de Amsterdamse Levantkade maakten gevangenen wekelijks het weekblad *de Loodskrant*, waarvan in totaal 75 edities verschenen. De krant was opgezet door nationaalsocialist Jan van Dam, voormalige secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. Van Dam organiseerde bovendien een leesclub en cursussen voor zijn medegeïnterneerden en beheerde de bibliotheek in het kamp. Het Militair Gezag vond dit niet juist, maar de Levantse kampcommandant had geen problemen met deze activiteiten van Van Dam.¹⁴³ Ook op andere plekken werden eind 1945 al kampkranten opgezet, een beweging die in 1946 goed op gang kwam. Zo verscheen in november 1945 in Amersfoort de eerste kampkrant om een einde te maken aan alle roddels die er de ronde deden. De kampkrant moest de geïnterneerden voorlichten over de bestraffing en een brug vormen tussen de kampen en de buitenwereld.¹⁴⁴ De Marumse kampkrant *Kop Op* had tot doel de voormalige jeugdige collaborateurs aan te zetten zichzelf te blijven ontwikkelen, hun verleden en heden te blijven overpeinzen en vooral geen passieve houding aan te nemen maar juist de gemeenschap te dienen.¹⁴⁵

In België mochten mensen die in preventieve hechtenis waren, zich in tegenstelling tot de Nederlandse gevangenen abonneren op een dagblad.¹⁴⁶ Het oprichten van bibliotheken in kampen was vanaf 30 oktober 1945 al landelijk beleid geworden.¹⁴⁷ Het censureren van de kranten, waartoe sommige bestuurders van de interneringscentra blijkbaar overgingen, werd niet door de minister van Justitie getolereerd. Er mocht geen wantrouwen onder de gedetineerden worden gewekt.¹⁴⁸

Omdat het lezen en ontvangen van dag- en weekbladen in de Nederlandse interneringskampen tot januari 1947 officieel was verboden door het ministerie van Justitie, verscheen vanaf maart 1946 de al eerder genoemde kampkrant *Uitzicht*. Die krant werd uitgegeven

door het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging en telde steeds drie tot zes bladzijden. De redactie bestond uit medewerkers van het directoraat. Tot juni verleende de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten haar medewerking aan de krant, maar door een verschil in visie op de heropvoeding werd de samenwerking al snel stopgezet en verdween de vermelding van de STPD van de voorpagina. Zoals in hoofdstuk 4 naar voren kwam, vond de stichting dat de krant te weinig oog had voor het sociale aspect van de collaboratie en internering. De krant gaf een selectie van nieuwsberichten uit binnen- en buitenland en informeerde over de Bijzondere Rechtspleging. Verder wilde *Uitzicht* ontspanning bieden door op de achterpagina een schaak- of damprobleem of een kruiswoordpuzzel te plaatsen. De ruimte voor de kerkelijke boodschap was zoals gezegd groot. Er werden bijdragen van aalmoezeniers en predikanten afgedrukt en verhalen uit de Bijbel kwamen aan de orde. De kampkrant besteedde vanaf oktober 1946 ook bijzondere aandacht aan vrouwen. Het ideaalbeeld van de vrouw als moeder stond centraal. In de vrouwenrubriek werden zij voorgelicht over handarbeid, zoals het breien van een kaboutermutsje en het huishouden, 'het mooiste beroep dat elke vrouw te wachten staat!', aldus *Uitzicht*. Er werden tips gegeven over het goed verzorgen van de ontbijttafel voordat de man naar zijn werk vertrok. Van een kantoorbaan werden vrouwen volgens de kampkrant niets wijzer, enkel 'eischender'. Een goede huisvrouw zijn was nodig voor de 'welstand van ons land', want deze steunde 'op het goede gezin en de huisvrouw is de spil van het gezin'.¹⁴⁹

In de Belgische kampen en gevangenissen verschenen ook verschillende tijdschriften die moesten bijdragen tot de 'wederopvoeding' van de gedetineerden.¹⁵⁰ De Welfare hield zich bezig met de productie, wat paste binnen het voorgestane heropvoedingsbeleid van actief burgerschap. Met toestemming en onder censuur van de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij werden de tijdschriften door de gevangenen geschreven, gezet en gedrukt. De productie van kampkranten was in vergelijking met Nederland vele malen groter. Er verschenen veel meer titels die omvangrijker waren dan de Nederlandse uitgaven.¹⁵¹ In Brugge werd het *Weekbulletin van de gevangenis te Brugge* verspreid. Het interneringskamp het Klein

Kasteeltje in Brussel had vanaf 1947 een eigen krant die in het Frans en Nederlands verscheen: *Het Klein Kasteel* / *Le Petit Château*. Vanaf 1950 werd deze vervangen door *Relais*, die in alle gevangenissen en kampen werd verspreid. Voor de Franstalige gedetineerden in Beverlo verscheen *Le Journal sans titre*, waarin eerdere krantjes zoals *Le Pic* uit het mijnkamp te Beringen opgenomen werden. *De Snavel* was de Nederlandstalige kampkrant voor en door gedetineerden van het mijnkamp Beverlo. *De Snavel* had als doelstelling 'stemming en moreel bij onze kameraden hoog te houden, en de averechtse invloed van het beknotte leven achter prikkeldraad of tralie zoveel mogelijk tegen te gaan'.¹⁵² De krant verscheen van 1946 tot hij in de zomer van 1947 opgenomen werd in *Opbouw*, het tijdschrift dat door de gevangenen van de gevangenis van Sint-Gillis werd geredigeerd. Een bekend redactielid was onder anderen de wegens collaboratie veroordeelde schrijver Filip De Pillecyn, die in Sint-Gillis ook verantwoordelijk was voor de taal- en literatuurrubriek in het radioprogramma.¹⁵³ Opnieuw een voorbeeld van vooroorlogse activiteiten die tijdens de gevangenschap werden doorgezet.

Alle gedetineerden konden zich op het tweemaandelijks tijdschrift *Opbouw* abonneren. Aan de ene kant was het een informatief tijdschrift. Er kwamen dezelfde onderwerpen aan bod als in *Het Klein Kasteel* en *Le Petit Château*. Gedetineerden schreven over geschiedenis, bijvoorbeeld die van Bourgondië, en over de Belgische koloniën. Een jurist verzorgde een juridische kroniek waar kwesties die betrekking hadden op collaborateurs werden behandeld, zoals genadeverlening, het verval van rechten en de toepassing van de wet-Lejeune. Met het oog op beroepsheroïentatie werden bepaalde beroepen uitgelicht. Het werk dat de collaborateurs in de mijnen verrichtten, werd dikwijls onder de aandacht gebracht. Voor de vrouw was er een speciale rubriek waar veelal korte verhalen werden afgedrukt. De oproep om vooral een goede huisvrouw te zijn zoals die in het Nederlandse *Uitzicht* werd gedaan, kwam hier niet voor. Ook was er ruimte voor wiskundige problemen, schaken, sportverslagen uit de kampen en gymnastiekoefeningen die in de cel of barak gedaan konden worden.

Opbouw besteedde verder veel aandacht aan wetenschap, kunst en letteren. Van belangrijke schrijvers en kunstschilders werden

portretten gemaakt. Aan *Het Klein Kasteel* werden soms kleurrijke linoprenten bijgesloten van personen of gebouwen, waarschijnlijk met de bedoeling dat gedetineerden die in hun cel of barak konden ophangen. Opvallend in *Opbouw* was de aandacht voor folklore, zoals heksen, kermissen, weerwolven en legendes. Hierbij lag de nadruk veelal op Vlaanderen: er werd geschreven over Vlaamse auteurs zoals Felix Timmermans en René De Clercq, over Vlaamse steden, over de oorsprong en betekenis van Vlaamse spreekwijzen. In de Franstalige bladen, zoals *Le Journal sans titre*, was er nauwelijks aandacht voor volkscultuur of folklore. Een alternatief volks, francofoon of Waals nationalisme was al tijdens de oorlog niet toonaangevend onder francofone collaborateurs: zij identificeerden zich veel meer met België.¹⁵⁴ De inhoud van de Franstalige bladen verschilde dan ook aanzienlijk van die van de Nederlandstalige bladen. De nadruk lag veel meer op het leven in het kamp en de dagelijkse arbeid in de mijnen. Anders dan in *Opbouw* werden er jolige cartoons afgedrukt.

Dergelijke Vlaams en volks georiënteerde artikelen in *Opbouw* kwamen blijkbaar zonder problemen door de censuur van de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij. Terwijl de DWRV in haar beleid altijd sterk de nadruk op Belgisch staatsburgerschap legde, kwam het woord 'België' in *Opbouw* niet of nauwelijks voor. Waarschijnlijk kon of wilde de DWRV niet zoveel doen tegen de belangstelling die bestond voor de Vlaamse volkscultuur. Het waren Vlaamse-nationalistische intellectuelen, zoals onderwijzers en schrijvers, die voor *Opbouw* stukken schreven en zolang zij niet over politiek schreven (en de Vlaamse identificatie zich niet in een anti-Belgisch programma uitte), werd er geen probleem van gemaakt.

Dit betekende niet dat het Vlaamse volkse karakter van de tijdschriften bij de beleidsmakers onopgemerkt bleef. Dat was in ieder geval in 1946 precies het commentaar van bestuurssecretaris van kamp Beverlo op de inhoud van *De Snavel*. Na het lezen van de eerste twaalf nummers stelde hij vast dat 'de naam zoowel als het begrip "België" doodgezwegen zijn'. Er moest in het blad 'meer aan positief-pro Belgische vorming' worden gedaan. 'De incivieken werden er nog aan herinnerd, dat zij in de fout waren... En niet het Belgisch gerecht. Afkeuring van Duitsland is evenmin waar te nemen. In deze

richting kan ons inziens nog heel wat gepresteerd worden.’¹⁵⁵ Ook op het eerste nummer van 1947 had de bestuurssecretaris kritiek. Er waren te veel verwijzingen naar de Nieuwe Orde, zoals het aanduiden van de maand januari als ‘louwmaand’, een benaming die door nationaalsocialistische bewegingen tijdens de bezetting werd gebruikt. Ook de gekozen namen voor de voetbalploegen die actief waren in het interneringskamp, vond de bestuurssecretaris ongelukkig gekozen. ‘De Geuzen’ was immers een groep in het Nationaal-Socialistisch Jeugd Verbond, ‘De Blauwvoeters’ verwees dan weer naar de eerste Vlaamse studentenvereniging, ‘De Vikingers’ deed te veel denken aan de ss-divisie ‘Wiking’ en de naam ‘De Kaproenen’ was de vermeende naam van een Frankische volksstam in de Vlaamse gewesten. Ook de behandeling van Vlaamse literatuur stuitte hem tegen de borst. Bepaalde besproken en bejubelde schrijvers zoals de eerder genoemde Timmersmans en De Clercq waren immers activisten uit de Eerste Wereldoorlog. Ook collaborerende schrijvers uit de Tweede Wereldoorlog werden in het tijdschrift te pas en te onpas genoemd, zoals de Vlaamse nationaalsocialist Ferdinand Vercnocke.¹⁵⁶

Hanssens had soortgelijke kritiek op het artikel ‘*Réconciliation*’ (‘Verzoening’) dat in de winter van 1947 bij de redactie van *Le Journal sans titre* was ingediend door een gedetineerde uit Merksplas. Hanssens zette in het novembernummer van *Le Journal sans titre* en het decembernummer van *Opbouw* uiteen waarom dit artikel niet door de censuur was gekomen. De schrijver van het stuk had zich volgens Hanssens te veel opgesteld als slachtoffer en niet als dader. Hanssens herinnerde de gedetineerden er nogmaals aan dat zij niet voor niets gevangenzaten. Dit hadden zij te danken aan hun eigen ‘delicate afdwalingen’. Het gebruik van woorden als ‘herstel’ en ‘verzoening’ was in zijn ogen daarom ongepast, ‘daar dit veronderstelt dat het gaat om personen die beiden in het ongelijk zijn en zich wederzijds verwijten mogen toesturen en deze elkander vergeven’. Dat was niet het geval.¹⁵⁷

Uit het dagboek van voormalig vnv’er Lambert Swerts bleek ook dat er binnen de gevangensystemen onder de Vlaams-nationalistische gevangenen geen verbintenis was met België: ‘Buiten jubelen de kranten dat de repressie volkomen gelukt is. Hier besluit één van

de brullers met de roep “België...” en unisono klinkt het antwoord oorverdovend alsof er hun ziel mee gemoeid ware: “Verrek...!” De repressie is gelukt, jawel...¹⁵⁸ De gewenste identificatie met België bleef bij deze groep gevangenen dus achterwege. Maar begrepen zij waarom de Belgische staat hen had opgesloten? En hoe zat dat bij de gewezen Nederlandse collaborateurs?

5.5 Boete en schuld

Het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging hamerde er in *Uitzicht* op dat de collaborateurs schuldig waren. Het hekelde diegenen die zich achter excuses verscholen: tijdens de bezetting hadden zij als leden van de NSB of SS het bezettingsregime gesteund dat vele slachtoffers had gemaakt. Door hun lidmaatschap, waren zij in de ogen van het directoraat medeverantwoordelijk voor het leed dat gedurende 1940–1945 was veroorzaakt.

In de rubriek ‘Brieven uit de kampen’ kwam het thema boete en schuld aan de orde. Sommige geïnterneerden schreven wat het directoraat wilde horen. Zoals een man uit het kamp Crailo te Laren die in zijn brief ‘Een biecht’ schreef dat zij als NSB’ers schuld droegen omdat zij het naziregime ‘met daad of moreel gesteund’ hadden. Zij hadden geen protest aangetekend en het was daarom hun eigen schuld dat ‘we ons hebben laten bedonderen’. Hij schreef dat hij de op dat moment al ruim dertien maanden durende internering niet had willen missen omdat die hem tijd gaf over de problematiek na te denken.¹⁵⁹ De redactie van *Uitzicht* liet een reactie op deze brief achterwege. Dat was een week later anders bij de brief ‘Goed en niet goed’ van een geïnterneerde *Unterscharführer* van de Waffen-SS. Deze man vergeleek de Duitse concentratiekampen met de Nederlandse naoorlogse interneringskampen. Vervolgens betoogde hij dat SS’ers niets te verwijten viel: zij hadden enkel de ‘Aziatische horden’ buiten Europa gehouden en gevochten voor het vaderland. Hij kon het verder niet verkroppen dat *Uitzicht* eerder had geschreven dat de redactie van de krant niets van nationaalsocialisme wilde afweten en elk dialoog hierover bij voorbaat afwees. Het nazisme werd in zijn ogen onterecht gelijkgesteld met de moord op de Joden.

Deze man zag niet in wat hij fout had gedaan en waaraan hij nu precies schuldig was: ‘De strijd tegen elke vorm van een “internationale”; tegen de “Indië los van Holland”-gedachte; tegen de schotjesgeest en klassenstrijd; tegen het kapitalisme; tegen de geest van “proletariër” zijn; de strijd voor een natie waarin elk lid daarvan zich geborgen voelt; voor een krachtig staatsbestuur [...]’ En zo ging hij nog een tijdje door. In een reactie liet de redactie van de kampkrant weten dat zij de vergelijking tussen Duitse concentratiekampen, die tot doel hadden mensen te vermoorden, en de Nederlandse interneringskampen onbegrijpelijk vond. De voormalige ss’er droeg volgens de krant wel degelijk schuld. ‘De enkeling is aansprakelijk voor de daden van het geheel, wanneer hij, daarvan kennis hebbende, deze accepteert. Het geheel is omgekeerd aansprakelijk voor de daden van de enkeling, indien het van die daden kennis heeft en deze tolereert.’¹⁶⁰

Volgens het directoraat moesten de voormalige collaborateurs hun schuld inzien en de gemaakte fouten erkennen. Pas dan kon er vergeving plaatsvinden en was re-integratie in de naoorlogse maatschappij mogelijk.¹⁶¹ Zij moesten afstand nemen van de ‘foute’ identiteit.¹⁶² Maar werd er echt *mea culpa* verwacht? In eerste instantie leek het daar in Nederland wel op. Zo vond er een schuldbelijdenis plaats op 13 juli 1947 van een groepje prominente NSB’ers, onder wie de voormalige partijvoorzitter en rechterhand van Mussert, C. J. Huygen. Op dat moment was een groot deel van de gevangenen al vrijgelaten en waren de ‘zware’ gevallen in de kampen en gevangnissen achtergebleven. De schuldbelijdenis kwam tot stand nadat Huygen vanuit de strafgevangenis in Utrecht contact had gezocht met de vooraanstaande Nederlands-hervormde predikant C. Gunning. In zijn eerste religieus gemotiveerde brief aan Gunning schreef de voormalige NSB’er dat hij het nationaalsocialisme intussen verwierp. Hij wees er tegelijkertijd op dat er een hoop goede mensen wat in de NSB hadden gezien en dat zij waren misleid door de Duitsers.¹⁶³ Hij kreeg vervolgens een sympathieke brief terug van Gunning, waarna blijvend contact tussen beiden ontstond. Gunning schreef later aan zijn ouders hoe hij naar aanleiding van de brief van Huygen en de hele problematiek van de bestraffing van collaboratie ‘het intense belang’ had gevoeld om ‘op deze wijze zo mogelijk een brug te

slaan in ons zieke volksleven – een kankergezwell uit te snijden dat ons volkslichaam verwoest'.¹⁶⁴

Samen met andere vooraanstaande geestelijke verzorgers kwam hij tot het idee van een schuldbelijdenis. Met steun van de katholieke minister van Justitie Van Maarseveen, die een beleid van 'barmhartigheid' tegenover de voormalige collaborateurs voorstond, werd voor het opstellen van de belijdenis in het interneringskamp Wezep een samenkomst van een groep van dertig vooraanstaande NSB'ers georganiseerd om vrijuit van gedachten te wisselen over boete en schuld. Die belijdenis werd vervolgens voorgelezen in de kerken. De voormalige collaborateurs verklaarden dat zij hun NSB-lidmaatschap tijdens de bezetting niet hadden opgegeven omdat zij juist hadden gedacht Nederland op die manier tegen nazi-Duitsland te beschermen. Hun lidmaatschap moest daarom als een vorm van vaderlandsliefde worden gezien en zeker niet als landverraad. Het was echter, zo verklaarden de NSB'ers, een 'noodlottige dwaling' geweest te denken dat de NSB Nederland zou 'redden'. Deze 'schulduitspraak', waarin zij hun goede bedoelingen naar voren brachten, sloot aan bij de visie die Mussert na de bevrijding over zijn rol had gehad. Ook hij had alleen het beste met het 'zieke' Nederland voorgehad en door samen te werken met de Duitsers had de NSB het Nederlandse volk slechts willen genezen.¹⁶⁵ In feite namen de vooraanstaande NSB'ers dus geen verantwoordelijkheid voor wat ze gedaan hadden en erkenden zij ook geen werkelijke schuld. De belijdenis was meer een poging tot toenadering naar het Nederlandse volk.¹⁶⁶

Ongeveer tegelijk met de belijdenis van de NSB schreven voormalige leden van het Waals Legioen op 21 juli 1947 – niet toevallig de Belgische Nationale feestdag – een brief aan de Belgische minister van Justitie.¹⁶⁷ Het Waals Legioen had tijdens de bezetting als deel van de Waffen-SS tegen de Sovjet-Unie gestreden. De meeste leden van deze militaire eenheid waren Rex-militanten. De brief was in 1947 geschreven door een klein groepje gedetineerden in Beverlo dat pretendeerde namens alle voormalige Waalse legionairs te spreken. De schrijvers wisten dat zij bewust uit de Belgische gemeenschap waren gestoten en zij zochten toenadering om hier weer in opgenomen te worden. Dat deden zij in hun ogen al door zich vrijwillig in te zetten in de mijnen en zo bij te dragen aan het herstel van het land. Nu wil-

den zij ook uitleggen waarom zij zich destijds bij het Waals Legioen hadden aangesloten. Zij zagen zichzelf als *'des citoyens abusés'* ('misbruikte burgers'). Hun intenties waren tijdens de bezetting immers altijd goed geweest. Met hun vertrek naar het Oostfront hadden zij de Belgische natie willen beschermen tegen het Russische gevaar.¹⁶⁸ Door het Duitse imperialisme en de evolutie naar het extremisme van de Rex-leiding waren hun idealen echter onbedoeld in een radicaler daglicht komen te staan en waren zij misleid. Zij schreven vervolgens te begrijpen dat hun goede wil als verraad werd gezien. Hun internering en veroordeling was daar logischerwijs een uitvloeisel van en had dan ook niets afgedaan aan hun respect voor België. Zij aanvaardden kortom hun lot en hoopten via hun brief en goede daden tijdens gevangenschap weer toenadering te vinden tot de Belgische gemeenschap.

De brief werd op verzoek van de minister van Justitie volledig afgedrukt in de kampkrant *Le Journal sans titre*. Hanssens schreef er een begeleidende noot bij, waaruit blijkt dat de brief zowel de minister als de directeur van de DWRV tot tevredenheid strekte. De voormalige soldaten erkenden niet zozeer hun schuld, ze noemden collaboratie enkel een *'erreur'* ('fout'), maar dit was in het kader van de 'heropvoeding' waarschijnlijk genoeg. Immers, zij presenteerden zichzelf als goede Belgen en toonden goede wil om (opnieuw) tot de Belgische gemeenschap toegelaten te worden.

Volgens een (Nederlandstalig) verslag uit het tweetalige kamp Beverlo zag de doorsnee Waal zich als een goede patriot. Anders was dit bij de intellectuelen, die zich wel Belg noemden maar weinig op hadden met Belgisch patriotisme: 'Het komt er voor hen op aan goede burgers te worden, niet in de zin van vaderlandslievende maar in de zin van degelijk. Ze willen zich zelf door studie en opleiding in staat stellen zo goed mogelijk als eerlijke burgers door het leven te komen.' Er werd niet gedacht over emigreren naar het buitenland maar ze zouden volgens het verslag wel te vinden zijn voor aansluiting bij Frankrijk of 'minstens althans voor een doorgevoerde separatie van Vlaanderen en Wallonië'.¹⁶⁹

Een ander groepje oud-legioensoldaten uit kamp Beverlo schreef in juli 1947 een soortgelijke brief aan de bisschop van Luik, die eerder die maand een bezoek aan het kamp had gebracht. Ook deze man-

nen legden uit dat hun toetreding tot het Waals Legioen vanuit christelijke motieven begrepen moest worden. Ze omschreven zichzelf als *'purement idéalistes'* ('pure idealisten'), voor de verdediging van de christelijke beschaving zouden zij destijds naar het Oostfront zijn gegaan. Het anticommunisme was hun naar eigen zeggen immers bijgebracht op de katholieke colleges en hun jonge geesten waren beïnvloed door beelden van bijvoorbeeld de Spaanse Burgeroorlog. Er had zich echter naar verloop van tijd een *'déviation'* ('afwijking') voltrokken in hun nobele ideaal. Degrelle had hun onvoorwaardelijke toewijding geëxploiteerd. De mannen wilden Degrelle achteraf niet verloochenen, maar ze benadrukten dat hun verbintenis aan de voormalige voorman van Rex was verdwenen. In het kamp Beverlo hielp het geloof hen nu door deze moeilijke periode. Ze schreven aan de bisschop hoe de goede moederlijke zorg van de kerk hen deed terugkeren naar de puurste vorm van het christelijk humanisme. Zij spraken vervolgens de wens uit dat de kerk hen kon helpen om een nationale verzoening tot stand te brengen.¹⁷⁰

Anders dan de brief aan de minister van Justitie die door de andere groep oud-soldaten was geschreven, ging het hier dus niet om een politieke uitleg van de collaboratie. Zij omschreven zichzelf niet als goede patriotten maar als goede katholieken. Aan de oorsprong van hun 'afwijking' gaven zij geen politieke maar een sociale en spirituele uitleg. Hun toekomstige re-integratie was ook op dit niveau gelegen: door terug te keren naar de puurste vorm van het christelijk humanisme hoopten zij op clementie en verzoening. Dit kwam overeen met wat het Nederlandse directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging voor ogen had met de Nederlandse collaborateurs. Door morele bekering en erkenning, of tenminste toch inzicht in schuld, zou het weer mogelijk zijn in de Nederlandse samenleving te integreren.¹⁷¹

Het is echter een illusie te denken dat dergelijke openlijke belijdenissen destijds de standaard waren. Degenen die openlijk schuld bekenden, vormden een minderheid onder de opgesloten collaborateurs. Tijdens een vergadering van de STPD in 1948 verklaarde een dominee: 'In de kampen zijn er lieden die komen tot inzicht, inderdaad. De meerderheid is m.i. toch nog wel anders. [...] men moet zich niet voorstellen dat er een "bekeringsrage" in de kampen

gaande is. Wij hebben vaak te doen met verstokte lieden die denken dat zij schandelijk behandeld zijn.¹⁷² De meeste verscholen zich achter passief zwijgen, anderen bleven achter hun nationaalsocialistische ideeën staan. Zo concludeerde de algemene inspectie van het directoraat in september 1947 dat een grote groep Nederlandse gedetineerden nog nationaalsocialistisch dacht en handelde. Zij zouden alleen de nadelen van de democratie willen inzien en niet de voordelen.¹⁷³

Grote groepen van gedetineerden zien volstrekt niet in, dat zij onjuist gehandeld hebben. Zij hebben naar hun eigen inzicht alleen maar gevochten voor hun ideaal en zijn zich niet bewust daarbij iets onbehoorlijks gedaan te hebben. Dat zij thans gevangen zitten beschouwen zij als een onrechtvaardigheid, waarover zij verbitterd zijn. Natuurlijk stoken zij in deze gedachten elkaar op. Indien er hier en daar misdaden begaan zijn, hebben zij het niet gedaan en het niet geweten. In elk geval niet goedgekeurd.¹⁷⁴

Zo bleek ook uit een brief die een man vanuit kamp fort Rhijnauwen aan zijn vrouw schreef: 'Je weet toch hoe ik de Russen en de Communisten haat. Morgen aan den dag zou ik weer aan het Oostfront staan [...]'.¹⁷⁵ In het artikel 'Zijn er nog nationaal-socialisten in ons land?' kaartte Le Poole bij de medewerkers van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten aan dat de voormalige ss-soldaten in de kampen niet inzagen wat zij verkeerd hadden gedaan. Zij zagen zichzelf als overwonnenen en martelaren voor de goede zaak.¹⁷⁶ Volgens de STPD was de bewering van collaborateurs dat ze bij het Duitse leger gingen om anticommunistische redenen, zelfbedrog achteraf.¹⁷⁷

Dat werd ook zo verwoord in *Elseviers Weekblad*. Journalisten van dat tijdschrift hadden in het voorjaar van 1946 interneringskamp de Harskamp bezocht en de collaborateurs als onverbeterlijk omschreven. Hierop schreef een gevangene uit het kamp de redacteur van *Elseviers Weekblad*, Godfried Bomans, een brief. De twee kenden elkaar persoonlijk. De gevangene noemde zichzelf en zijn medegevangenen 'gewone Nederlanders zoals ieder ander'. Zij hadden alleen een politieke vergissing gemaakt. De ware daders waren diegenen die

hen naar het front hadden gelokt. Bomans reageerde hierop door te schrijven dat het niet om een politieke fout ging, maar om een karakterfout: ‘Zeg niet, “Ik deed zelf die dingen niet.” Je deed het wel. Want je droeg het kleed van hen die het deden, je steunde hen, door je tijd en moeite te geven aan deze jammerlijke beweging. Je was me-deplichtig.’¹⁷⁸

Er was ook een groep collaborateurs die zich niet verschool achter het anticommunisme, maar het nationaalsocialisme openlijk bleef steunen. Volgens ir. Mentrop, hoofd van de kampen onder het Militair Gezag en daarna werkzaam voor het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging, was een groot aantal NSB'ers midden 1946 nog niet bekeerd en zou het ‘heel wat voeten in de aarde [...] hebben om ze tot andere gedachten te brengen.’¹⁷⁹ Zo verzochten enkele gedetineerden in kamp Amersfoort de kampcommandant om tijdens de executie van Mussert op 7 mei 1946 vijf minuten stilte te mogen houden. De kampcommandant reageerde verontwaardigd en zou iedereen die op die dag georganiseerd of uit eigen beweging stilte in acht zou nemen, bij de procureur-fiscaal aangeven. Zij zouden dan als ‘niet-lichte’ gevallen behandeld worden, waardoor hun vrijlating langer op zich zou laten wachten.¹⁸⁰ In kamp Westerbork werd na de executie van Mussert tijdens het appel wel daadwerkelijk een minuut stilte ter nagedachtenis aan de voormalige leider gehouden. Het zaalhoofd (ook een collaborateur) van een barak had hiertoe opdracht gegeven en alle gedetineerden van de barak hadden hieraan gehoor gegeven. Als straf moesten deze gedetineerden in de houding staan, op water en brood leven, werden de onruststokers in de bunker gezet en werd iedereen kaalgeknipt.¹⁸¹ Ook Hartelink bleef Mussert in het dagboek dat hij tijdens de kampperiode bijhield, nog als ‘de Leider’ betitelen.¹⁸² In België vonden soortgelijke voorvallen plaats, zoals in de jeugdinstelling van Mol waar jonge mannelijke collaborateurs zaten opgesloten. Enkele van hen hadden op 15 februari 1947 een herdenkingsbijeenkomst voor een gevallen officier van Rex aan het Oostfront georganiseerd.¹⁸³

Volgens een inspectierapport van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging zouden voormalige nationaalsocialistische kopstukken in de cellenbarakken van Scheveningen nog steeds leidende figuren zijn en vanuit hun cel ‘opdrachten’ geven

naar buiten. Volgens de inspecteur wilden sommigen helemaal niet in vrijheid worden gesteld omdat ze 'nergens anders zoo rustig kunnen werken!!!'.¹⁸⁴ Het is echter maar de vraag in hoeverre deze berichten kloppen. In december 1945 deden bijvoorbeeld verhalen de ronde dat er in het interneringskamp Schoorl wapens het kamp in werden gesmokkeld. Tweehonderd mannen van de marechaussee hielden hierop in het kamp een zoekactie maar er werd niets gevonden.¹⁸⁵ In dezelfde periode meldde de kampcommandant van De Vergulde Hand in Vlaardingen een ophanden zijnde aanval op de kampen door de Weerwolf, een Duitse terroristische eenheid die vanaf de zomer van 1944 tegenaanvallen moest uitvoeren. Een voormalig ss'er zou hem die informatie hebben gegeven.¹⁸⁶ Een dergelijke aanval bleef echter uit. Het was hoe dan ook zowel binnen als buiten de kampen nog een roerige tijd en zulke geruchten vonden snel gehoor.

Een andere zorg voor de autoriteiten was de eventuele (her)groepering van de voormalige collaborateurs in de gevangenis of in het kamp. Dit zou de re-integratie van deze groep volgens de beleidsmakers bemoeilijken en was daarom niet gewenst. Toch was het, juist door het gemeenschappelijk opsluiten van grote groepen gelijkgestemden, onvermijdelijk dat een dergelijke aaneensluiting plaatsvond. Het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging constateerde in september 1947 dat de collaborateurs zich in de kampen en gevangenissen groepeerden als gevolg van hun internering. Zij zouden zich verstoten voelen uit hun vroegere kennissenkring en andere maatschappelijke betrekkingen.¹⁸⁷ Er kan zelfs gezegd worden dat door de gezamenlijke opsluiting een nieuw groepsbewustzijn ontstond. Tijdens de bezetting waren deze mensen verbonden omdat zij aan de kant van de Duitsers stonden, nu waren zij verbonden omdat zij achter het prikkeldraad zaten. 'Doordat zij voortdurend verkeren in een gelijkgezinde omgeving, worden zij in hun opvattingen nog versterkt.'¹⁸⁸ In het jeugdkamp Marum bijvoorbeeld, waar veel voormalige ss'ers zaten, bleef de oude hiërarchie bestaan. Er was sprake van een kampsamenleving met een militair karakter en een 'vitale, stoere sfeer'. Door deze groep oud-soldaten die het idee hadden het juiste gedaan te hebben door tegen het bolsjewisme te strijden, werd in het kamp fanatiek sport

beoefend. Hun discipline als soldaat kwam ook naar voren in hun onberispelijke verzorging en het vlekkeloze verloop van de appels.¹⁸⁹

De scheidslijnen die in de samenleving tijdens de bezetting tussen collaborateurs en niet-collaborateurs waren ontstaan, verdwenen na de bevrijding niet zomaar. De gedetineerde collaborateurs stonden nog altijd tegenover de vrije samenleving, dit keer versterkt door prikkeldraad. Naarmate de opsluiting voortduurde, versterkte deze tegenstelling. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in het dagboek van NSB'er Harterink. Dacht hij in het begin nog snel vrij te komen, na verloop van tijd realiseerde hij zich dat zijn opsluiting niet van tijdelijke aard was, waardoor hij zich steeds meer ging afzetten tegen de buitenwereld die hem in zijn ogen klein wilde krijgen.¹⁹⁰

Ook voor België zijn er aanwijzingen dat de opsluiting gedetineerden deed volharden in hun ideeën en dat die de onderlinge solidariteit versterkte. Een lied dat door voormalige collaborateurs in het interneringskamp van Sint-Kruis werd gezongen, getuigt daarvan:

Deelen wij stroozak en soep, kameraad!
Dan deelen wij vreugde en smarte.
Omsluit men dit kamp ook met prikkeldraad.
Vrij blijft de droom in ons harte!
Vrij stijgt de droom, maar moeder, naar huis.
Eens de dagen vervliegen, de weken.
Wij waken en dulden in St Kruis.
Maar 't leed zal ons harte niet breken!

Zingen wij samen een lied, kameraad.
Wij deelen ook kommer en zorgen.
En als een illusie verloren gaat.
Wij dromen een nieuwe, voor morgen!
Zingen wij samen naar huis kameraad!
Wij drukken elkander de handen.
Dat nooit deze vriendschap verloren gaat.
Dat eeuwig St. Kruisvuur blijft branden.¹⁹¹

Oversteeg dit groepsgevoel ook de Belgische taalgrens? Volgens een verslag uit het tweetalige kamp Beverlo was de verstandhouding tussen Nederlandstalige en Franstalige Belgen niet optimaal. De doorsnee Waal zou zich als een 'goede patriot' willen laten kennen en keek daarom 'verachtelijk neer op de Vlamingen die ze dan toch maar als landverraders beschouwen'.¹⁹² Ook zouden de Walen – volgens de Nederlandstalige opsteller van het verslag – zich achtergesteld voelen op de Vlamingen in het kamp en daar dikwijls over klagen. Met betrekking tot de tweetalige school te Merksplas berichtte de katholieke en Vlaamsgezinde krant *De Standaard* over achtergestelde Vlamingen. Er zouden grote spanningen bestaan tussen het onevenredig grote aantal Franstalige docenten en de Vlaamse leerlingen, die op hun beurt in de meerderheid waren. Volgens de krant zouden de Franstalige leraren zich daarbij arrogant opstellen tegenover de Nederlandstalige leerlingen.¹⁹³ In het Klein Kasteeltje, dat ook een tweetalige school binnen het wederopvoedingsprogramma omvatte, zouden er daarentegen geen problemen tussen de Nederlands- en Franstalige gedetineerden zijn. Integendeel: de leerlingen wilden zich juist bekwamen in beide talen. Talrijke leerlingen drongen aan op een paar extra lessen Frans of Nederlands in de week.¹⁹⁴

Het gevangenispersoneel probeerde de stemming min of meer systematisch in kaart te brengen. In dergelijke verslagen valt op dat de stemming in grote mate werd bepaald door de actualiteit van de vrijlatingen. De vrijlatingspolitiek was in zowel Nederland als België voortdurend aan verandering onderhevig. De mensen in de kampen en gevangenissen waren hiervan dikwijls op de hoogte. De publieke opinie en overheidsbeslissingen over de strafuitvoering waren belangrijk voor het moreel onder de gedetineerden. In mijnkamp Beverlo werd in juni 1947 spanning veroorzaakt door de verwachte gunstmaatregelen inzake vrijlatingen. De verwachting was dat als deze niet binnen korte tijd kwamen, de 'depressie des te dieper' zou zijn.¹⁹⁵ In de gevangenis van Dinant heerste volgens de gevangenisdirecteur een '*grande dépression*' ('diepe neerslagtigheid') nadat de gevangenen in de krant hadden gelezen hoe het vrijlatingsbeleid van minister Paul Struye onder vuur had gelezen¹⁹⁶

Wanneer er uitzicht was op collectieve vrijlatingen, waar het Be-

sluit Politieke Delinquenten in Nederland voor was bedoeld, dan was de stemming onder de gedetineerden duidelijk opgetogen. Een rapportage over de sfeer in het Nederlandse interneringskamp Wezep berichtte midden 1946 over een goede stemming onder de gevangenen aangezien zij dachten vóór 1 oktober vrij te komen omdat zij 'lichte' gevallen waren. De kampcommandant en de geestelijke verzorging waren echter bang voor teleurstellingen: zij gingen ervan uit dat veel van de gevangenen hiervoor nog niet in aanmerking kwamen. Inspelend op een gedeprimeerde stemming en eventuele zelfmoorden, werden alle geneesmiddelen in het kamp opgeborgen.¹⁹⁷ Al in de zomer van 1946 keken gevangenen in het Overijsselse Steenwijkerwolde bijvoorbeeld, uit naar de verwachte gratie van 1948.¹⁹⁸ Wanneer gratie uiteindelijk niet doorging, kon dit voor een grote desillusie zorgen, zoals het geval was onder een groep jongeren in het Groningse Marum.¹⁹⁹ Dat het uitblijven van de verwachte vrijlatingen felle reacties teweegbracht onder de gevangenen, werd duidelijk in de zomer van 1946 in kamp Duindorp. In de kampkrant *Uitzicht* had in juli 1946 het bericht gestaan dat er op korte termijn grootschalige vrijlatingen zouden plaatsvinden. Toen deze uitbleven, braken er rellen uit. Volgens onderzoek van het directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging zouden opstandige gevangenen stenen naar de bewaking hebben gegooid die daarop gericht op de gevangenen hadden geschoten. Eén gedetineerde werd geraakt en overleed korte tijd later aan zijn verwondingen. De gevangenen stichtten vervolgens brand en plunderden het magazijn van de technische dienst. Ook de volgende dag was het onrustig in het interneringskamp en vielen er meerdere gewonden. De opperwachtmeester en algemeen inspecteur zagen het feit dat de gevangenen nodeloos lang opgesloten zaten, als oorzaak van de rellen.²⁰⁰

De opsluiting die dikwijls langer duurde dan men verwachtte of hoopte, kon het gevoel van onrecht aanwakkeren. Vrouwen in de cellenbarak van Scheveningen hadden het gevoel dat soortgelijke gevallen verschillend werden berecht.²⁰¹ In het ressort Leeuwaren was in 1946 ook enkele malen onrust ontstaan in verschillende interneringskampen nadat er zogenaamde 'zware' gevallen waren vrijgelaten. Volgens de geruchten ging het om ss'ers en leden van de SD.²⁰²

Volgens NSB'er Harterink was het gevoel voor recht in Nederland verloren gegaan. 'Hoe durven mensen, die hieraan meedoen, iets van anderen te zeggen, of aan de bezetting te herinneren? Zij zijn dus in geen enkel opzicht beter.'²⁰³ En een paar dagen later: 'Ik kan niet begrijpen dat er nog mensen in Nederland zijn, die durven spreken van wat er in Duitsland gebeurd is. Moeten zij zich niet met schaamte stilhouden na wat ons aangedaan is?'²⁰⁴ Naast de duur van de straf, werden de bijkomende straffen waar sommigen mee te maken kregen ook als een groot onrecht ervaren. Volgens een lokale afdeling van de STPD werd de vervallenverklaring van pensioenrechten altijd als een onverdiende straf beschouwd. Het ontslag als gevolg van de opsluiting kon men nog wel verkroppen, maar het wegvallen van het pensioen, waarvoor men jarenlang premie had betaald, niet. Het verliezen van de Nederlandse nationaliteit zou bij de meeste collaborateurs het zwaarst wegen.²⁰⁵

In Nederland werden de meeste ontsnappingspogingen ondernomen nadat gevangenen vernomen hadden dat hun zaak zwaarder werd beoordeeld dan ze hadden verwacht: bijvoorbeeld wanneer ze hoorden dat niet het tribunaal maar het Bijzonder Gerechtshof hun zaak zou behandelen.²⁰⁶ Vanaf 1948 werden in de kampen extra maatregelen tegen ontsnappen genomen; er mocht nu ook zonder waarschuwing op de gevangenen die probeerden te ontsnappen worden geschoten. Wanneer iemand werd gepakt, volgde overplaatsing naar een kamp met strengere tucht.²⁰⁷

Met name in Nederland was de kritiek op de Bijzondere Rechtspleging niet mals.²⁰⁸ Het idee dat er vergissingen werden gemaakt, heerste niet alleen onder de mensen in het kamp of gevangenis. Ook buiten het kamp bestond discussie over het functioneren van de Bijzondere Rechtspleging. Het zou allemaal te traag gaan, kleine vissen werden hard gestraft terwijl de grote snel vrijkwamen en de mishandelingen werden als 'on-Nederlands' beschreven. In zekere zin veranderden de wraakgevoelens die tegen collaborateurs onder de bevolking tijdens de bezetting en bevrijding leefden, in gevoelens van wantrouwen in het justitieel apparaat. Er zou tijdens de berechting te weinig oog zijn voor sociale omstandigheden van de verdachten, en de lichte gevallen zouden te hard worden gestraft in vergelijking met de zware. Zoals in hoofdstuk 3 naar voren kwam, had de bro-

chure van dominee Van der Vaart Smit over het geweld in de kampen en gevangenissen ook een groot maatschappelijk en politiek effect. Dergelijke berichten bereikten ook de interneringskampen en versterkten de gevangenen in hun gevoel dat hun onrecht werd aangedaan.

In België drukte de vrijlatingspolitiek eveneens een stempel op de stemming in de kampen en gevangenissen. In rapporten van de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij werd het uitblijven van vrijlating dikwijls als de grootste oorzaak van een bedrukte sfeer aangewezen. Net als in Nederland bestond het idee onder de gevangenen dat de vrijlatingen willekeurig geschieden. Met name de Vlaams-nationalisten zagen de naoorlogse berechting als de ultieme poging van de Belgische staat om hen te onderdrukken. Aan de andere kant van de taalgrens bestond ook het idee dat er regionale verschillen in de berechting bestonden, maar dan in de omgekeerde richting. Een dochter schreef begin februari 1948 aan haar vader:

U zegt me dat in de streek ginder alle kleine gevallen reeds opgelost zijn. 'k Geloof het want in het Vlaamse land bestaan er praktisch gezien geen gevallen meer van 5 jaar en minder. Wij zitten echter in Wallonië...!!! Ik hoop, zoals u, vlug naar huis te komen want het is groot nodig 'k maak me echter geen illusies meer en wacht geduldig de dag der verlossing af. Ondertussen gaat de heropvoeding verder. [...] Het leven is eentonig en elke dag is dezelfde.²⁰⁹

In Belgisch Limburg, waar in de mijnkampen na verloop van tijd de meeste Franstalige en Nederlandstalige collaborateurs zaten opgesloten, bestond onder de gedetineerden begin 1947 het idee dat zij achtergesteld bleven in de vrijlatingen. In hun ogen zouden medegevangenen in andere districten sneller vrijkomen omdat hun zaken eerder werden behandeld.²¹⁰ In het mijnkamp Beverlo was volgens een medewerker van de Dienst Wederopvoeding in december 1947 het moreel verder gezonken nadat er in de voorafgaande periode veel strafrechtelijke executies waren voltrokken. Op 10 november waren er 27 mannen gefusilleerd. De gedetineerden in Beverlo vonden dat deze terdoodveroordeelden, die dikwijls terreur

tegen het verzet op hun geweten hadden, verantwoordelijk waren voor het feit dat alle wapendragers hoge straffen opgelegd hadden gekregen. Ook waren de gevangenen in Beverlo geschrokken van het in hun ogen hoge aantal geëxecuteerden.²¹¹ In Beverlo hadden gedetineerden begin 1948 niet het gevoel dat hun vrijwillige arbeid in de mijnen hun kansen op vervroegde vrijlating vergrootte.²¹² Het feit dat gewone gevangenen wel en zij niet in aanmerking kwamen voor de toepassing van de wet-Lejeune, vonden zij 'een pijnlijke ongelijkheid die, het rechtsgevoel diep kwetst'.²¹³ De collaborateurs hadden dus geen moeite de schuld bij een ander te leggen, terwijl zij die bij zichzelf niet zagen. Dit zorgde er automatisch voor dat zij zich benadeeld voelden ten opzichte van de rest.

Over andere Belgische inrichtingen werden evenmin rooskleurige stemmingsrapporten opgesteld. In de gevangenis van Merksplas zouden de mensen verbitterd en ontevreden zijn. Door de berichtgeving in de media over een mogelijke nieuwe oorlog met de Sovjet-Unie voelden zij dat hun keuze voor de strijd van de Waffens aan het Oostfront gerechtvaardigd was geweest.²¹⁴ In het Klein Kasteeltje was in de zomer van 1948 het moreel ook laag, wat volgens De Vreught, sociaalassistent van de Dienst Wederopvoeding, kwam dit doordat veel gratieverzoeken waren afgewezen en vrijlatingen zich onverwachts en zonder logica aandienden. Ook bestond er onder de gedetineerden van het Klein Kasteeltje het idee dat er te streng werd gestraft.²¹⁵

Wat naast het vrijlatingsbeleid een negatieve invloed op de stemming had, waren de ontberingen als gevolg van de winter en de slechte materiële omstandigheden in de kampen en gevangenissen. Ook maakten de gevangenen zich zorgen over hun achtergebleven families. Wie geen echtgenote of kinderen had, was vaak een stuk optimistischer. Jongeren maakten zich in het kamp minder zorgen dan ouderen. In vergelijking met de volwassen collaborateurs waren hun toekomstperspectieven ook dikwijls een stuk beter.²¹⁶ Zij vreesden niet dat hun jeugdige misstap hun verdere leven zou achtervolgen.

Omdat gevangenen hun achtergebleven gezin misten, ontstond er aan de Amsterdamse Levantkade in maart 1946 een flinke rel. In de vrouwenloods brak onrust uit toen een bewaakster van een opge-

sloten vrouw een foto van haar kind had afgepakt en verscheurd. Hierop ontstond onenigheid en deden de vrouwen een poging uit de barak te ontsnappen. Er werd geschoten door de bewaking, waardoor in de mannenbarak onrust en brand uitbraken. Vier geïnterneerden raakten gewond van wie er een in het ziekenhuis overleed.²¹⁷ Wanneer het gevangenisbestuur de gevangenen in hun ogen unfair behandelde, kwamen zij hier gemakkelijk tegen in opstand. Niet alleen aan de Levantkade maar ook in het vrouwenkamp Erica-dorp ontstond ruzie tussen een commandante en een groepje vrouwelijke gevangenen omdat het hun werd verboden te dansen en te kaarten in de barak na afloop van hun werk.²¹⁸ In het Nederlandse gevangenisregime van de jaren veertig was het ondenkbaar dat kaartspelletjes en dansen aan gevangenen zouden worden toegestaan. Maar de ‘politieke’ delinquent voelde zich geen crimineel en wenste ook niet zo behandeld te worden.

Het gevangenispersoneel en de Nederlandse en Belgische autoriteiten maakten zich over de slechte stemming zorgen. Gedetineerden gingen er minder hard door werken, waardoor de productie terugviel. Dat moest worden voorkomen.²¹⁹ Ook zouden de gevangenen zich in deze omstandigheden van de kerk afkeren en steun zoeken bij het communisme, zoals een gevangen man in Naarden in een brief aan dominee Gravemeyer schreef: ‘Als paupers leven de mensen hier [...]. Is het een wonder, dat velen geestelijk en lichamelijk te gronde gaan, en langzaam maar zeker in de armen van het communisme gedreven worden? Anderen worden door onderzonden leed nihilist en staan totaal onverschillig tegenover God en Zijn gebod’²²⁰ Het was volgens een medewerker van de Belgische ‘heropvoedingsdienst’ dan ook niet verwonderlijk dat sommige mannen alleen hoop zagen in het uitbreken van een nieuwe oorlog.²²¹

Invrijheidstellingen konden ineens plaatsvinden. Zo werd naar een jongeman van de Nederlandse Arbeidsdienst pas na twintig maanden onderzoek ingesteld. Een week later kreeg hij bericht dat hij per direct naar huis mocht: met een kwartje voor de tram kon hij kamp Duindorp verlaten, nog altijd gekleed in zijn oude uniform.²²² In een brief die een gevangene in april 1946 van een voormalige kamp-

genoot ontving en die niet door de censuur van het kamp kwam, is verwondering over de plotselinge invrijheidstelling te lezen:

Beste Leo. [...] Ik ben gewoon losgelaten, nooit iets gehoord en weer gewoon naar huis gestuurd, het is fraai. [De schrijver schetste vervolgens een positief beeld over de toekomst.] Zeg ouwe kerel, ik hoop dat je spoedig thuis bent en NSB'ers hebben ze hier graag, ze zijn eerlijk, hebben begrip van vaderlandsliefde, hadden een ideaal, wat de meeste anderen nooit hebben gehad. Op enkele uitzonderingen na – en dat zijn de fabrieken waar de leiding het hardst geheuld heeft met de Duitschers – daar weigeren ze. Ik kon op 5 plaatsen in dezelfde week aan de gang en heb het beste uitgepikt en als er iemand durft te schelden op mij, dan wordt hij er uit geknikkerd, dus maak je geen zorgen. Ik ben er trots op dat ik gezeten heb. [...] ²²³

Inspecteur Snouck Henkemans raadde aan om deze vrijgelaten persoon nog eens door de Politieke Recherche Afdeling te laten bekijken, het was immers duidelijk dat deze man nog niet was 'bekeerd'.

In België kwam een brief met positieve toekomstgeluiden wel door de censuur: 'Mijn thuiskomst is schitterend geweest. Ongeveer een maand is er verlopen vooraleer ik overal op visite geweest was. Was er bij ons thuis geen koffiefest dan moest ik bij kennissen of kameraden op diner of souper gaan. Jef, ik was zo vet als een varken. Nooit in mijn leven ben ik zoo dik geweest'.²²⁴ Een jaar later schreef hij: 'Ik kom dagelijks in aanraking met verschillende incivieken en ik heb ondervonden dat de meesten daarvan die aan 't werk zijn, dit werk gevonden hebben met dag- of weekbladen te doorsnuffelen en de interessantste aangeboden betrekkingen aan te schrijven, of te bezoeken. [...]' ²²⁵

Deze brieven geven een positief beeld over de toekomst die de vrijgelaten collaborateurs in Nederland of België te wachten stond. Zij bleken in de naoorlogse samenleving te kunnen terugvallen op bestaande netwerken of op connecties die in het interneringskamp waren opgedaan. Hierdoor konden zij vaak weer snel aan het werk. Toch was er ook een groep voor wie het er allemaal niet zo rooskleu-

rig uitzag. Bij terugkeer uit het kamp werden zij, met name in Nederland, geconfronteerd met de algemene woningnood. Als tijdelijke oplossing werden zij soms in een doorgangshuis opgevangen. Dit kon het vinden van een nieuwe baan bemoeilijken. De STPD bemiddelde zowel voor de werkzoekende oud-gevangenen als voor werkgevers die met vacatures zaten.²²⁶ Maar de stichting hield in 1950 volledig op te bestaan, waardoor de voormalige collaborateurs verdwenen in de reguliere overheidskanalen.²²⁷

5.6 Conclusie

Aan de bestraffing van collaboratie kwam veel sneller een einde dan oorspronkelijk was gedacht. Begin jaren vijftig waren de meeste interneringskampen alweer opgedoekt en waren de nog gedetineerde collaborateurs overgebracht naar de gevangnissen. In januari 1950 zaten er in België nog 5858 collaborateurs gevangen en 3252 in Nederland. Tien jaar later waren daar in België ruim honderd van overgebleven en in Nederland zestig.²²⁸ De snelle afwikkeling van de bestraffing was deels ingegeven door pragmatische gronden: het project drukte op de begroting. Ook de achtergebleven gezinnen vervielen door de opsluiting van de kostwinner in armoede, wat een bijkomende zorg betekende.

Tegen het einde van de jaren veertig was de noodzaak van de massale opsluiting ook verdwenen. De Belgische en Nederlandse overheid hadden de collaborateurs tijdens de bevrijding moeten opsluiten in het belang van politieke normalisering en sociale stabiliteit.²²⁹ Die werden snel bereikt. De naoorlogse opsluiting van collaborateurs heeft daarmee een sterk symbolisch karakter gekregen. Ook de 'heropvoeding' van deze grote groep mensen was symbolisch. Het experiment had in beide landen bij voorbaat weinig kans van slagen. Door de schaal van de opsluitingen, de politieke emoties, de materiële nood en de (financiële) tijdsdruk om de zaak op te lossen, stond het experiment steeds onder druk. Daar kwam bij dat zowel de verantwoordelijke autoriteiten als de gevangenen steeds in onduidelijkheid verkeerden. Bij de verantwoordelijke autoriteiten bestond die over de doelen en middelen, over de eisen die ze aan de gevangene-

nen moeten stellen om vrijlating en terugkeer in de samenleving mogelijk te maken en over de faciliteiten die daarvoor nodig waren. Bij de gevangenen bestond fundamentele onduidelijkheid over de toekomst, over het bestraffingstraject dat hun te wachten stond, over het gewenste gedrag en over de wereld buiten het kamp. Daar kwam bij dat hoe langer de opsluiting duurde, hoe verbitterder de gevangenen raakten.

Een pragmatisch ‘heropvoedingsbeleid’ was het gevolg. In zowel België als Nederland kon de voormalige collaborateur worden ‘vergeven’ en zich weer verzoenen met de natie wanneer hij zijn fouten zou erkennen en tot ‘inkeer en zelfreflectie’ kwam. De grootschalige snelle vrijlatingen lijken te impliceren dat dit het geval was, dat de voormalige landverraders inderdaad ‘heropgevoed’ waren tot goede vaderlanders. Maar zoals al uit hoofdstuk 4 bleek, was de invulling van goed burgerschap niet zo eenduidig. Er werd in ieder geval geen politieke uitleg aan gegeven en de voormalige collaborateurs moesten vooral met daden aantonen weer volwaardig lid van de maatschappij te zijn om te kunnen terugkeren. Voor de meeste mensen moet het erkennen van hun ‘fouten’ dan ook niet meer dan een lippendienst zijn geweest om sneller vrij te komen. De verantwoordelijke autoriteiten waren zich hier vast van bewust. Maar op het moment dat voor de meeste mensen de noodzaak van de massale opsluiting was verdwenen, was dit goed genoeg.

ALGEMEEN BESLUIT

Zo goed als iedereen werd uiteindelijk blind in de roman van Saramago. De quarantaine had besmetting niet kunnen voorkomen. De massale opsluiting bracht wel grote problemen met zich mee. Faciliteiten ontbraken nagenoeg in het psychiatrisch ziekenhuis waar de blinden waren opgesloten. De voedselvoorziening schoot ook al snel tekort. De gevangenen probeerden in deze noodtoestand te overleven, en de honger zorgde voor onderlinge strijd. Maar net zo plotseling als de mensen destijds blind waren geworden, kwam het zicht bij iedereen geleidelijk aan weer terug. Twee hoofdpersonen van het boek zoeken naar een verklaring:

Waarom zijn we eigenlijk blind geworden, Weet ik niet, misschien wordt de oorzaak ooit gevonden, Wil je weten wat ik denk, Ja, wat, Ik denk dat we niet blind zijn geworden, ik denk dat we blind zijn, Blinden die zien, Blinden die ziende niet zien.¹

Net zo onverwacht als de blindheid in de roman van Saramago verdween, kwam in België en Nederland binnen enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog al een einde aan de massale opsluiting. De noodzaak om hen allemaal 'buiten de samenleving' te houden, was ogenschijnlijk verdwenen. In januari 1950 zaten er in België nog 5858 collaborateurs en 3252 in Nederland opgesloten. Tien jaar later waren daar in België ruim honderd van overgebleven en in Nederland zestig.² Collaborateurs waren in organische beeldspraak als een 'ziek' onderdeel van de samenleving beschouwd. Hun vrijlating impliceert dat zij in het toen heersende vertoog, net als de blinden, ineens zouden zijn 'genezen'. Toch bleef België volgens Luc Huyse uyse 'ziek van zijn jaren veertig'.³ Er zou sprake zijn van een 'neurose

van chronische aard', in tegenstelling tot Nederland, waar 'het probleem aan malaria doet denken: jaren van stille rust worden geregeld gevolgd door momenten van hoge koorts'.⁴ In Nederland blijft de herinnering eerder een 'open zenuw'.⁵ Hoe is dit verschil tussen beide landen te verklaren? Waarom hebben de collaboratie en bestraffing daarvan zo'n uiteenlopend effect gehad op de op het eerste gezicht zo goed vergelijkbare Belgische en Nederlandse naoorlogse samenlevingen?

Voor het verschil in de naoorlogse impact van de collaboratie in beide landen is dikwijls gewezen op de uiteenlopende aanpak van de bestraffing. De conclusie luidt dat dit proces in België minder succesvol zou zijn geweest dan in Nederland en dat België daarom 'ziek van zijn jaren veertig' bleef. Uit de vergelijking van de Belgische en Nederlandse casussen blijkt echter dat deze conclusie te snel is getrokken. Het proces in beide landen verschilde namelijk niet wezenlijk van elkaar. Tussen eind jaren dertig en eind jaren vijftig volgden in zowel België als Nederland drie fasen elkaar op. In eerste instantie werden de nationaalsocialisten vanaf midden jaren dertig in toenemende mate in een politiek en sociaal isolement gedreven, al zouden de gradaties van isolering in diversen contexten variëren. Dat proces zou aanhouden tot aan het einde van de bezetting. Bij de bevrijding begon vervolgens de overgangsfase. In deze transitie werden alle verdachten van collaboratie tijdelijk opgesloten. Die massale opsluiting werd in de laatste fase afgestemd op de herintegratie in de 'gezuiverde' samenleving. 'Heropvoeding' werd hiertoe een geschikt middel bevonden.

Gezien het feit dat het opsluitingsproces gelijkaardig verliep, moet voor de verklaring van de verschillende uitkomsten niet zozeer gekeken worden naar de opsluitingspraktijken als wel naar de uiteenlopende processen van betekenisgeving achteraf. In beide landen bepaalden de nationale politieke omstandigheden namelijk de omgang met de erfenissen van de collaboratie. De afwijkende betekenisgeving van de bestraffing van de collaboratie door Vlaams-nationalisten springt daarbij in het oog.

Opvallend is dat ondanks het gelijklopende karakter er tussen beide casussen op het niveau van de regeringen, de beleidsmakers, de pressiegroepen, het gevangeniswezen, de reclassering en de opge-

sloten groepen geen interactie van enige betekenis voorkwam. Er was nauwelijks transfer tussen beide landen in praktijken, terwijl de gebeurtenissen toch zoveel op elkaar leken.

Isoleren

Het isoleren van 'zieke' mensen in het 'gezonde lichaam' begon eind jaren dertig. Het nationaalsocialisme werd als vreemd ervaren en vormde in de ogen van de heersende elites een gevaar voor de maatschappelijke orde en de staatsveiligheid. Op politiek niveau werd deze mensen steeds meer participatie ontzegd. Ook op sociaal vlak ontstonden tegenstellingen. Met name leden van Rex en de NSB waren – in sterkere mate dan VNV'ers – aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog in een marginale positie terechtgekomen. De toenemende agressie van nazi-Duitsland creëerde vervolgens in zowel Nederland als België angst voor een binnenlandse 'vijfde colonne'. Beide regeringen voelden zich daarom genooddaakt om voorbereidingen te treffen voor de internering van de 'binnenlandse vijand' bij het uitbreken van een oorlog.

Die interneringen van mei 1940 duurden niet lang. Vanaf het moment dat beide landen waren bezet, konden de nationaalsocialisten zich weer vrij bewegen. Samen met de Duitsers streefden zij vervolgens naar waar de heersende elites altijd al bang voor waren geweest, namelijk de omverwerping van de bestaande en installatie van een nieuwe orde. Deze collaboratie met de Duitsers ontketende een collectieve afkeer van 'landverraders'. Op persoonlijk niveau bleven relaties tussen collaborateurs en niet-collaborateurs misschien wel voortbestaan, maar het was als groep dat collaborateurs grote afkeer wekten. Als geweld een indicator is voor de mate waarin een samenleving is gepolariseerd, dan valt op dat de tegenstellingen in België groter waren dan in Nederland. In België was de interactie tussen de nationaalsocialisten en de rest van de samenleving al vroeg tijdens de bezetting een stuk gewelddadiger. Collaborateurs werden met name in het zuidoosten van het land tot de dood erop volgde, bejaagd door de verschillende verzetsbewegingen. De strijd was hier intenser dan in Nederland ooit het geval zou worden. Waar de Belgi-

sche collaborateur de banden met niet-collaborateurs grotendeels verloor, kreeg de Nederlandse NSB'er niet te maken met volledig gesloten sociale netwerken.

Toch resulteerde in België de vroegere radicalisering in de omgang met collaborateurs er niet in dat er na de bevrijding meer Belgen dan Nederlanders werden gearresteerd. Opvallend genoeg werden in Nederland bijna twee keer meer mensen op verdenking van collaboratie naar een interneringskamp of gevangenis gebracht. Dit is misschien te verklaren uit het feit dat het laatste bezettingsjaar in vooral Noord-Nederland zeer zwaar was geweest. Dat resulteerde in een grote, collectieve euforie. Alle 'landverraders' werden uitgesloten. Ook staken de neuzen in Nederland dezelfde richting uit, namelijk alle collaborateurs uit de samenleving verwijderden en bestraffen. In België bestond er anders dan in Nederland politieke verdeeldheid, bijvoorbeeld als gevolg van de positie van de koning. Dit had effect op de vraag of en hoe collaborateurs bestraft moesten worden.

Transitie

Toch zorgde de politisering van het bestraffingvraagstuk in België niet voor een volledig andere uitkomst van de bestraffing van collaboratie dan in Nederland. In beide landen kwamen verdachten van collaboratie in eerste instantie in groten getale in interneringskampen en gevangenissen terecht. Vervolgens werden er snel maatregelen getroffen om deze mensen weer in vrijheid te stellen. Wel zegt de wijze waarop de Belgische en Nederlandse regering vorm gaven aan de opsluitingen veel over de manier waarop beide staten op dat ogenblik functioneerden. Voor de Belgische regering in ballingschap stapelden de uitdagingen zich vanaf mei 1940 snel op. De Belgische regering wantrouwde het communistische en leopoldistische verzet. Door het gebruik van geweld tegen collaborators en de Duitse bezetter hadden zij het legitieme staatsmonopolie van geweld aangetast. Bovendien waren die groepen, in tegenstelling tot de regering in ballingschap, populair onder de bevolking. De regering vreesde dat zij tijdens de bevrijding in een eventueel machtsvacuüm

de macht naar zich toe zouden trekken. Onduidelijk bleef vooralsnog wat de positie van de koning bij dit alles zou zijn.

Voor Nederland zag de politieke situatie er anders uit. Ook hier waren de tegenstellingen tussen het verzet enerzijds en de Duitsers en hun Nederlandse geestverwanten anderzijds geëscaleerd. Het verzet echter was, verenigd onder de vlag van Oranje en de legitimiteit van de Nederlandse regering in ballingschap, in vergelijking met die van België, veel minder aangetast als gevolg van de bezetting. Er was geen ernstige uitdager van de te herstellen politieke orde. Het naoorlogse perspectief op de erfenis die de collaboratie zou nalaten, was in Nederland dan ook niet zozeer verbonden met de politieke problemen in de overgangstijd als wel met moreel en sociaal herstel. Ook in België was er weliswaar een zekere preoccupatie met fatsoen en de goede zeden, maar de grootste angst was gelegen in de politieke problemen.

Dit verschil in legitimiteit van de uit ballingschap terugkerende overheid had effect op de urgentie die de regeringen voelden om hun macht te herstellen. Zo was het in de ogen van de Belgische regering, gezien de politieke uitdagingen die haar te wachten stonden, absoluut noodzakelijk bij de bevrijding het gezag direct te herstellen. Het klassieke en ultieme middel hiervoor was het geweldsmopolie van de staat. Hiervoor ontmantelde de regering het verzet en nam zij al snel de regie over de bestraffing van de collaboratie in handen. Binnen korte tijd trad een imposant militair gerecht in werking, en eind september 1944 werd de eerste rechtszaak gevoerd. Deze snelle werking bracht met zich mee dat de straffen hoog waren.

In Nederland daarentegen duurde het veel langer vooraleer er recht werd gesproken. De gefaseerde bevrijding van het land bracht problemen met zich mee en ook moest anders dan in België een heel nieuwe vorm van rechtspleging opgetuigd worden. Hierdoor verkeerden de Nederlandse verdachten van collaboratie veel langer in onzekerheid in een van de vele de kampen. Dit leidde al snel tot capaciteitsproblemen. Tijdens de bevrijding van het zuiden werd de politie gewantrouwd bij het uitvoeren van de arrestaties, daarna was er te weinig materiaal beschikbaar om interneringskampen in te richten en geen personeel om de gearresteerden te bewaken. In deze omstandigheden viel de Nederlandse regering noodgedwongen

terug op de Binnenlandse Strijdkrachten, de naoorlogse bundeling van verzetsbewegingen. Deze irreguliere troepen speelden in de beginperiode daarom een grote rol. Zij waren echter slecht voorbereid en vaak niet gekwalificeerd om dergelijke taken uit te voeren, waardoor al snel van alles misging in de kampen. De periode van improvisatie duurde langer dan in België. In Nederland vielen de diverse gerechtelijke instanties weliswaar onder de hoede van het Militair Gezag, maar werden niet eenhoofdig werden geleid. Dat was anders in België, waar de regie in handen was van de auditeur-generaal Ganshof van der Meersch. Dit had tot gevolg dat het opsluitingsbeleid veel minder ad hoc werd gevoerd dan lange tijd in Nederland het geval was.

Integratie

Verwijdering van alle verdachten van collaboratie was vanuit het organische perspectief tijdelijk nodig geweest om vervolgens weer in de ‘gezuiverde’ naoorlogse samenleving terug te kunnen keren. De ‘heropvoeding’ in de kampen en gevangenissen moest bijdragen tot een succesvolle terugkeer als ‘goed vaderlander’. Ook dit proces voltrok zich in België en Nederland opvallend gelijkaardig. Wel verschilden de inhoud en aanpak van de ‘heropvoeding’. Net als bij de arrestatie en bewaking van collaborateurs in de kampen nam de Nederlandse regering de zaak niet volledig in eigen handen, maar sprong opnieuw een derde partij bij. De ‘heropvoeding’ werd al snel overgelaten aan particulieren en kerkelijke instellingen die op zoek gingen naar een oplossing voor de overvolle kampen. Ook wilden zij de negatieve houding onder grote delen van de Nederlandse bevolking tegenover de voormalige collaborateurs ombuigen. Het doorschuiven van de ‘heropvoeding’ naar derden paste binnen de vooroorlogse traditie van particuliere reclassering, maar geeft ook aan dat de Nederlandse regering het niet noodzakelijk vond de ‘heropvoeding’ in eigen hand te houden. Geheel anders was dat in België, waar de ‘heropvoeding’ een exclusieve staatsaangelegenheid was en bleef. Hier was het ondenkbaar dat iemand anders dan de Belgische staat zich met de bestraffing en opsluiting van collaborateurs zou inlaten.

Zowel de Nederlandse als Belgische diensten vonden het noodzaak de collaborateurs te heropvoeden om te voorkomen dat er een groep paria's in de naoorlogse samenleving zou ontstaan. Volgens de Nederlandse en Belgische 'heropvoeders' waren verreweg de meeste collaborateurs slachtoffer van hun tijd: collaboratie was niet altijd een bewuste keuze geweest, maar kon zijn voortgekomen uit de omstandigheden. Op de achterliggende oorzaak van de collaboratie bestond in beide landen echter een andere kijk. In België werd collaboratie als een politiek probleem gezien dat was voortgekomen uit gebrekkige staatkundige opvoeding. In Nederland werd collaboratie minder als een politiek en meer als een sociaal probleem gezien: mensen hadden geen weerstand kunnen bieden aan samenwerking met de Duitse bezetter vanwege sociale en economische factoren.

De invulling van de 'heropvoeding' laat vervolgens zien waar de prioriteiten lagen en welke uitdagingen de collaboratie aan de staat had gesteld. In België was de heropvoeding georiënteerd op het staatsburgerschap als gevolg van het bestaan van een anti-Belgisch nationalisme. De collaborateur moest binnen de eenheid van de Belgische natiestaat herintegreren. In Nederland was de resocialisatiepolitiek qua conceptie van burgerschap minder eenduidig. De 'heropvoeding' was minder patriottistisch; de nadruk lag niet zozeer op het politieke als wel op het sociale en morele vlak. In de naoorlogse beeldspraak werd in Nederland met eenheid ook meer dan alleen de natiestaat bedoeld. Vlak na de bevrijding probeerde de Nederlandse regering halsstarrig vast te houden aan Nederlands-Indië. De eenheid van het koloniale imperium werd bedreigd. De positie van de NSB'ers was hierbij van geringe betekenis waardoor ze politiek gesproken al snel tot het verleden gingen behoren.

Het nationaalsocialisme kon in de directe naoorlogse periode nog steeds op aanhangers rekenen in de Nederlandse en Belgische kampen en gevangenissen. Velen ervoeren hun opsluiting bovendien als onrechtvaardig. Dat versterkte nog eens hun afkeer van de Nederlandse of Belgische regering. In dit opzicht had opsluiting in de kampen niet de beoogde 'genezende' werking. De voorbeelden van de eerbiedige stilte die verschillende Nederlandse gevangenen naar aanleiding van de executie van Mussert wilden houden, laten zien dat deze mensen een jaar na de bevrijding nog achter hun poli-

tieke idealen stonden. Zulke uitingen van gevangenen sterkten de Belgische en Nederlandse regering in het idee dat deze mensen niet vrij rond konden lopen. Ook de vaak nog afwijzende reacties vanuit de bevolking in de directe naoorlogse periode op zowel de terugkeer van individuele gevallen als op het idee dat grote groepen collaborateurs weer vrijgelaten zouden worden, was een argument om deze mensen voorlopig opgesloten te houden.

De geesten ombuigen van de voormalige collaborateurs was in de ogen van de beleidsmakers noodzakelijk voor succesvolle re-integratie, maar het heropvoedingsexperiment kon op de langere termijn alleen maar slagen als de voormalige collaborateurs daarvoor open zouden staan. Er bestond een verschil in ontvankelijkheid tussen de NSB'ers en Franstalige collaborateurs enerzijds en de Vlaams-nationalisten anderzijds. De eerste groepen vonden altijd al dat zij goede vaderlanders waren geweest. Zij hadden naar eigen zeggen het beste met Nederland of België voor gehad. Bij de Vlaams-nationalisten lag dat anders: zij hadden zichzelf nooit als goede vaderlanders gezien en zouden dat ook nooit gaan doen. Zij erkenden dat vaderland immers niet. In tegenstelling tot de Nederlanders en de Franstalige Belgen hadden zij een alternatief voor het opgaan in de natie staat, namelijk de creatie van een onafhankelijke Vlaamse staat.

Dat verschil in ontvankelijkheid uitte zich vervolgens in de manier waarop de collaborateurs in de gevangenissen en kampen zich al dan niet strategisch – in de hoop op vervroegde vrijlating – naar het voorgeschreven beleid voegden. Sommige collaborateurs in Nederland keerden als verloren schapen terug naar de kerk. Op die manier konden zij zich in de ogen van de 'heropvoeders' moreel en daarmee ook sociaal rehabiliteren. In België claimden Franstalige collaborateurs altijd al ware patriotten te zijn geweest. Hun inzet in de naoorlogse kolenslag moest dit onderschrijven. Vlaams-nationalisten maakten zich sterk op het vlak van het voorgeschreven 'actieve burgerschap' door kampkranten vol te pennen. De invulling hiervan liet weliswaar doorschemeren dat zij een andere visie op België hadden dan wat de 'heropvoeders' voor ogen hadden, maar meer dan dit signaleren konden de Belgische beleidsmakers niet doen. De 'heropvoeding' was dan ook niet veel meer dan een symbolisch onderdeel van het bestraffingritueel.

DANKWOORD

Dit onderzoek kon plaatsvinden dankzij een NWO-subsidie voor het onderzoek *Legacies of collaboration*. Ik had het voorrecht om onder de enthousiaste begeleiding van mijn promotor Peter Romijn en projectcoördinator Ismee Tames met het deelproject over de naoorlogse opsluitingen aan de slag te gaan. Samen met de andere projectmedewerkers Bram Enning en Josje Damsma genoot ik van de vele besprekingen, workshops, borrels en etentjes. De jaren op de Herengracht waren in vele opzichten een verrijking en ik wil ook alle andere NIOD-collega's bedanken voor de vele interessante en plezierige gesprekken.

Voor de bestudering van het Belgische luik werd ik op het SOMA in Brussel gastvrij ontvangen door de staf en door de directeur Rudi Van Doorslaer. Hier mocht ik in alle vrijheid archiefonderzoek doen. Door mijn verblijf hier stak ik niet alleen veel op over België, vanaf een afstand ging ik ook mijn eigen Nederland steeds beter kennen. De gesprekken met mijn kamergenoten Mathieu Roeges en Vincent Scheltiens droegen daar zeker toe bij. Dirk Luyten was zo vriendelijk om mij er wegwijs te maken in de bibliotheek en de archieven. Ook wil ik hem bedanken voor het grondig becommentariëren van een van de hoofdstukken uit mijn manuscript.

Zonder de archivarissen was het onderzoek niet mogelijk geweest. Bijzondere dank ben ik verschuldigd aan Filip Strubbe van het Algemeen Rijksarchief in Brussel. Hij zorgde ervoor dat ik de tot dan toe onbekende archieven van de Belgische 'werderopvoedingsdienst' kon inzien. Op het Nationaal Archief in Den Haag kon ik altijd rekenen op de hulp van Lennart Bes en Sierk Plantinga. Ook de medewerkers van de kleinere archieven en de mensen die mij hun persoonlijk archief in bruikleen gaven, wil ik bedanken voor hun medewerking.

Verschillende mensen ben ik erkentelijk voor hun raad en voor hun commentaar op het boek in wording. Machteld De Metsenaere, die als mijn tweede promotor optrad, becommentarieerde het hele manuscript. Ook Sjoerd Faber las grote delen mee en gaf nuttige aanwijzingen. Ido de Haan gaf verschillende zetjes in de goede richting en Christian De Vito hielp mij de inleiding beter structureren. Koen Aerts las en becommentarieerde in hoog tempo alle hoofdstukken. Ook uitgeverij Balans wil ik bedanken voor de prettige samenwerking.

Mijn vrienden en familie ben ik dankbaar voor hun onmisbare belangstelling en aanmoediging. Jade Wissink zorgde de laatste jaren voor de nodige afleiding en het is fijn om te weten dat ik altijd op haar kan rekenen. Ook Marloes Lagerweij bood meer dan eens een luisterend oor en bovendien een fijne plek om te logeren. Lieke de Jong inspireerde mij met de roman *Stad der blinden* en Marjon Meijer wil ik bedanken omdat zij tussen de luiers en voedingen van Begga door het hele manuscript bewonderenswaardig grondig redigeerde. Aan de keukentafel van Zwaan Timmer beleefde ik de afgelopen jaren bovendien vele gezellige en ontroerende. Ik kan me niet voorstellen ooit nog betere burens te krijgen.

Ik prijs mij zeer gelukkig dat ik op de onvoorwaardelijke steun en liefde van mijn moeder, vader en zusje mag rekenen. Mijn ouders leerden me dat ik datgene in het leven moet doen wat me gelukkig maakt en niet schuw moet zijn om daar hard voor te werken. Ik wil hun bedanken voor de vrijheid en het vertrouwen die zij mij gaven om mijn eigen weg te volgen.

Bijzonder dankbaar ben ik jou, mijn lieve Toon. Vanaf het begin heb ik elke dag opnieuw van je bemoediging mogen genieten. De vele gesprekken die we over het onderwerp hadden, vormden steeds een grote bron van inspiratie. Door jou bleef ik scherp en hield ik de vaart erin, vooral toen het na de geboorte van Emile wat drukker werd in huis. Ik besef me hoe geweldig ik met jou bof.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

Archivalia

Algemeen Rijksarchief, Brussel

Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij – Administratieve archieven

Hoog Commissariaat voor 's Rijks Veiligheid; Justitie – Interneringskampen

Archief Documentatie en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme, Antwerpen

BE ADVN AC 362, Archief Andreas Van Houwe-Godelieve Daels

BE ADVN AC 23, Archief J. Coenen

BE ADVN AC 231, Archief Jaak De Mylle

BE ADVN AC 800, Archief familie Ravys

BE ADVN AC 72, Archief Hilde Uytterhoeven

BE ADVN AC 422, Fonds Repressie

Brabant Historisch Informatie Centrum, Den Bosch

Gemeentebestuur Vught 1930–1985, 5131

Militair Gezag in Noord-Brabant 1944–46, 127

Groninger Archieven, Groningen

Archief van de gevangenis te Groningen, fungerend als interneringskamp voor politieke gedetineerden, 2018

Archief van de strafgevangenis, tevens Rijkswerkinrichting 'De Slikken' te Westernieland 1947–1950, 2025

Instellingen van het gevangeniswezen provincie Groningen 1670–1961, 83

Militair Gezag: DMC Veendam 1945, 66

Militair Gezag: Provinciale Militaire Commissaris 1945–1947, 63

Strafgevangenis, tevens Rijkswerkinrichting 'Marum', 2022

Nationaal Archief, Den Haag

Militair Gezag, 2.13.25

Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09

Ministerie van Justitie: directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging, 2.09.08

Ministerie van Justitie: Stukken Van Tuyl van Serooskerken: Verzameling Misstanden Bewaringskampen; Proces te Neurenberg, 2.09.10

Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01

Nationaal Monument Kamp Vught

Collectie BOT 2002-04

NIOD. Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam (NIOD)

Archief J. C. Woestenburg, 870

Collectie Bijzondere Rechtspleging, 270 A

244 Dagboekencollectie

248-0822, Dagboek J., W. A.

1347 P., A. P.

1342 Anoniem

Dossier Illegaliteit – Maastricht, 249-1050

Knipselarchief

‘Interneringskampen’, KB 141, KB 141-A en KB 141-B.

‘Rodrigues Lopes, Leonard Alexander’, KB 15782

‘Vaart Smit, Hendrik Willem van der (dr.)’, KB 16874-6874 A

Politieke delinquenten DOC II 629

Particulier archief

Privéarchief familie D.

Privéarchief familie Guljé – Verslagen uit de Doelenkazerne

Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, Brussel

Service des Instructions Générales, Auditoraat-Generaal, 145-151

Theater Instituut Nederland, Amsterdam

Archief Ritsko van Vliet, 2, Paul Duval

Trezoar Leeuwarden

Archief van het kamp ‘Arendstuin’, 2.11.1

Digitale bronnen

Cijfermateriaal Duitse bezetting (Centraal Bureau voor de Statistiek) via:
www.niod.knaw.nl/nl/content.asp?s=/nl/CijfermateriaalDuitsebezetting.htm

RV D Filmarchief 2-507 via: www.geschiedenis24.nl

Fascistische en nationaal-socialistische organisaties, jaarbericht A, 1937, via:
www.historici.nl/pdf/cid/2100-2199/2143.pdf

Interviews

Dhr. H. Aronson, 6 augustus 2009
Dhr. W. Bakker (pseudoniem), 2 december 2008
Dhr. F. Janssen (pseudoniem), 4 mei 2009
Dhr. J. Halland, 10 maart 2010
Dhr. F. de Leeuw, 21 april 2009

Uitgegeven bronnen

Besluit Politieke Delinquenten 1945, 26 oktober 1945, Staatsblad, F 244.
Bray, L. De, 'La répression de l'incivisme en Belgique. Le milieu familial des condamnés pour incivisme', in: *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1946–1947, 889–923.
Brouns, Theo, *Dagboek van mijn gevangenisleven*, 28 oktober 1944–28 maart 1946 (Antwerpen 1969).
Brouwers, A., *Uit het zwartboek der zwarten* (Antwerpen 1945).
Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen. Ministerie van Justitie. Studiebureau van het Bestuur der Gevangeniszen.
Claes, Ernest, *Cel 269* (Antwerpen 1952).
Commissie Fick, *Rapport van de commissie voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen* (Den Haag 1947).
Cornil, Léon, 'Considérations générales sur le régime des condamnés pour incivisme' in: *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1946–1947, 924–933.
Cotvooghel, L. H., *Ik was een onwaardige: memoires van een inciviek* (Antwerpen 1974).
Craene, E. De, en M. Alexander, 'Psychologie des condamnés pour incivisme', in: *Revue du droit pénal et de criminologie*, 1946–1947, 885–888.
Degrelle, Léon, *Oorlog achter tralies* (Brussel z. d.).
Dorlodot, Réne de, *Pour une juste répression. Contre les manœuvres politiques, arrestations arbitraires, atrocités honteuses* (Charleroi 1945).
Dupréel, Jean, 'La répression de l'incivisme en Belgique. Aspects judiciaire, pénitentiaire et social' in: *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1947, 834–933.
Duynstee, Frans, *Beschouwing over en naar aanleiding van het politieke delict* (Den Bosch 1949).
Ganshof van der Meersch, Walter, 'Réflexions sur la répression des crimes contre la sûreté extérieure de l'état belge. Mercuriale prononcée devant la Cour militaire le 17 septembre 1946', in: *Journal des Tribunaux*, 1946, 445–459.

- Gijsegem, M. Van, *Het bloedbad te Abbeville Het verhaal van de spionnenkoorts en de moord op Joris Van Severen* (Antwerpen 1941).
- Gilissen, John, 'Étude statistique sur la répression de l'incivisme', in: *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1950–1951, 513–628.
- Haas, Jan de, *Vijfdagen terreur* (Amsterdam 1940).
- Hanssens, William, 'La rééducation des inciviques', in: *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1947–1948, 141–179.
- Harterink, F. J., *Verslag van mijn internering. Bergum, Wolvega, Leeuwarden, Amland, Farmsum, 15 april 1945–17 januari 1947* (Leeuwarden 1997).
- Jonasse, W., *De keerzijde. De strijd om orde en menselijkheid in het kamp Levantkade te Amsterdam in de periode na juli 1945* (1983).
- Koderitsch, M. H., en M. Koderitsch, *Herstelwetgeving* (Den Haag 1946).
- Lagrou, René, *Wijverdachten* (Brussel 1940).
- Laplace, Irma, *Dagboek van Irma Laplace: gelijkwideerd op 15 mei 1945 te Brugge: een Vlaamse heldin*. Met inleiding van Louis De Lentdecker (Antwerpen 1945).
- Lopes, L. A., *Witboek betreffende het gebeurde in de Nederlandse internerings- en bewakingskampen in de jaren na de bevrijding* (Amsterdam 1949).
- Meyer, Arnold, *Pruisische praktijken in herrijzend Nederland* (Oisterwijk 1945).
- Muyt, Renaat De, *Het feest van de haat: kollaboratie, verzet, repressie, amnestie* (Diksmuide 1966).
- Nieuwenhuis, E., *Verbanning van de Nederlandse ss-troepen in Nieuw-Guinea* (1946).
- Noach, W. M. E., *De Bijzondere Rechtspleging: straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren* (Den Haag 1948).
- Parlementaire Documenten, Kamer der Volksvertegenwoordigers, Verslag Henri Lambotte, *Tweede deel, wederopleiding en herclassering van de incivieken*, 17 oktober 1946, 16–32.
- Parlementaire Enquête Commissie naar het Regeringsbeleid in de Tweede Wereldoorlog*.
- Pauwels, Wilfried, *De bevrijdingsdagen van 1944. Honderd dagen tussen anarchie en burgeroorlog. De geheime rapporten van François-Louis Ganshof* (Antwerpen 1994).
- Pillecyn, Filip De, *Face au mur* (Leuven 1979).
- Pompe, W. P. J., *Eenige aspecten van het politieke strafrecht* (Nijmegen 1947).
- Querido, A., *Het Zeeburgerdorp. Een sociaal-psychiatrische studie* (Leiden/Amsterdam 1932).
- Schenk, M. G., en J. H. Spaan (red.), *De koningin sprak. Proclamaties en radiotoespraken van H. M. Koningin Wilhelmina 1940–1945* (Driebergen 1985).
- Schermsakse, Claus, *Het boek der schande* (z. p. 1950).
- Stouten, Henk, *Naar verkeerd spoor. Achtergronden van Nederlandse politieke delinquenten 1940–1945* (Hoogezand 1986).
- Strijd, Krijn, *Wat moet er met de NSB-ers gebeuren?* (Almelo 1945).
- Struye, Paul, en Guillaume Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation allemande*

- (1940–1944). *Édition préfacée et annotée par José Gotovitch* (Brussel 2002).
- Swerts, Lambert, *Dagboek van een zware tijd: repressiejaren 1944/1950* (Antwerpen 1968).
- Tichelman, G. L., en W. H. Alting van Geusau, *N.S.B. deportatie naar oost en west* (Amsterdam 1945).
- Toezicht. Tijdschrift voor en door medewerkers van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten* (Den Haag 1948–1949).
- Tribunaalbesluit*, 17 september 1944.
- Uitzicht. Weekblad voor de bewarings- en interneringskampen* ('s-Gravenhage 1946).
- Vaart Smit, H. W. van der, *Kamptoestanden 1944–'45–'48* (Haarlem 1949).
- Verslag der werkzaamheden van de afdeling Friesland van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten*, januari 1946–december 1949.
- Verslag der werkzaamheden van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten over de jaren 1945 t/m 1947* (Den Haag 1948).
- Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie 1944–1950*.
- Watthy, Raymond, *Dagboek interneringskamp Sint-Kruis Brugge, September 1944 tot januari 1946* (Woumen-Diksmuide 1993).
- Wijhe, M. C. van, *Het kamp te Vught* (Vught 1945).

Kranten/periodieken

- De Roode Vaan*
De Gazet van Antwerpen
De Groene Amsterdammer
De Nieuwe Post
De Standaard
De Telegraaf
De Zwerver
Front
Groot Gouda
Het Binnenhof
Het Parool
Indonesia. Weekblad uitgegeven door de Perhimpoean Indonesia
Limburger Koerier
Leidsch Dagblad
La Dernière Heure
Le Mors aux dents: Hebdomadaire indépendant
Trouw
Veritas
Vrij Nederland

LITERATUURLIJST

- Aerts, Koen, 'Repressie zonder maat of einde?' *De juridische re-integratie van incivieken in de Belgische Staat na de Tweede Wereldoorlog*, ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2011.
- Aerts, Koen, 'De bestraffing van collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Beeldvorming en onderzoek', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 21, 2009, 55-92.
- Aerts, Koen, 'Het politiek misdrijf in de repressiepolitiek na de Tweede Wereldoorlog. De schizofrene paringsdans tussen werkelijk en wettelijk land', ongepubliceerde paper studiedag *Malcontenten van de moderniteit. Het politiek misdrijf en de strafrechtelijke bescherming van de politieke structuren in België (1831-heden)*, juni 2013.
- Aerts, Koen, en Antoon Vrints, 'Re-establishing the state monopoly on violence: death penalty and military justice in post-war Belgium (1944-1950)', ongepubliceerde paper ESSHCLissabon, 2010.
- Agamben, Giorgio, *States of Exception* (Chicago 2005).
- Bachmann, Klaus, *Vergeltung, Strafe, Amnestie. Eine vergleichende Studie zu Kollaboration und ihrer Aufarbeitung in Belgien, den Niederlanden und Polen* (Frankfurt am Main 2011).
- Baclin, Guillaume, Laurence Bernard en Xavier Rousseaux, *En première ligne. La justice militaire belge face à 'l'incivisme' au sortir de la Première Guerre mondiale* (Brussel 2010).
- Bakhuizen, Petra, 'Ook deze gedetineerden zijn schepselen Gods'. Heropvoeding en reclassering van politieke delinquenten in Nederland na de Tweede Wereldoorlog, ongepubliceerde scriptie, Rijksuniversiteit Utrecht, 1996.
- Balace, Francis, 'Collaboratie en repressie in Wallonië: anders bekeken?' in: José Gotovitch en Chantal Kesteloot (red.), *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent 2002).
- Balace, Francis, 'Les hoquets de la liberté', in: *Jours de guerre. Jours libérés II* (Brussel 1995), 75-134.
- Ballegeer, Joost, *Repressie en interneringskampen in Kortrijk (1944-1947)* (Kortrijk 1995).
- Beyen, Marnix, 'Zwart wordt van langsom meer de zwartgezinde massa': de Vlaamse beeldvorming over bezetting en repressie, 1945-2000' in: José Gotovitch en Chantal Kesteloot (red.), *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent 2003), 105-120.

- Beyens, Kristel, *Straffen als sociale praktijk. Een penologisch onderzoek naar straf-toemeting* (Brussel 2000).
- Beyens, Nele, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009).
- Belinfante, A. D., *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de tweede wereldoorlog* (Assen 1978).
- Bleecker-Ingelaere, Huguette De, *Vrouwen in de repressie 1944–1945* (Gent 1985).
- Blom, J. C. H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930–1950* (Den Haag 1989).
- Blom, J. C. H., I. Schöffers en A. C. 't Hart, *De affaire-Menten, 1945–1976: eindrapport van de Commissie van Onderzoek betreffende het opsporingsbeleid inzake Menten vanaf de bevrijding tot de zomer van 1976 en de invloeden waaraan dat beleid al dan niet heeft blootgestaan* (Den Haag, 1979), 191-206.
- Bont, Raf De, 'Meten en verzoenen. Louis Vervaeck en de Belgische criminele antropologie, circa 1900–1940' in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2001, 9, 63-104.
- Boom, Bart van der, 'We leven nog'. *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003).
- Bossenbroek, Martin, *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).
- Broek, Gertjan, *Weerkorpsen* (te verwachte publicatie, AUP).
- Brossat, Alain, *Les tondues. Un carnaval moche* (Levallois-Perret 1992).
- Bruyneel, Elisabeth, *Dagboek achter tralies. De evolutie van het Belgische gevangenisregime tussen 1944 en 1950* (Merksplas 2006).
- Bruynseels, Kris, *Het leven na de repressie: organisatie en vereniging van incivieken in de onmiddellijke naoorlogse periode: case study: de Zilvermewuwtjes*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1998–1999.
- Campion, Jonas, *Les Gendarmes belges, français et néerlandais à la sortie de la Seconde Guerre mondiale* (Brussel 2011).
- Christiaensen, Stef, *Tussen klassieke en moderne criminele politiek: leven en beleid van Jules Lejeune* (Leuven 2004).
- Cohen, Deborah, en Maura O'Conner. 'Introduction: comparative history, cross-national history, transnational history – definitions', in: Deborah Cohen en Maura O'Conner (red.), *Comparison and History. Europe in Cross-National Perspective* (New York 2004), ix-xxiv.
- Conway, Martin, en Peter Romijn, 'Belgium and the Netherlands', in: Robert Gerwarth (red.) *Twisted Paths: Europe 1914–1945* (Oxford 2007), 84-110.
- Conway, Martin, *Collaboration in Belgium. Léon Degrelle and the Rexist Movement* (New Haven/Londen, 1993).
- Conway, Martin, 'Justice in Post-War Belgium. Popular passions and political realities', in: Istvan Deák, Jan T. Gross en Tony Judt (red.), *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath* (Princeton 2000), 133-156.
- Conway, Martin, *The Sorrows of Belgium. Liberation and Political Reconstruction, 1944–1947* (New York 2012).

- Dauphin, Frédéric, *La Belgique libérée. Septembre 1944–novembre 1945. Faits, opinions, et représentations*, ongepubliceerd, SOMA, 1998.
- Damsma, Josje, en Erik Schumacher, 'De strijd om Amsterdam. Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden – LCHR*, 124:3, 2009, 329–348.
- Damsma, Josje, en Erik Schumacher, *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam 2010).
- Damsma, Josje, *Nazis in the Netherlands. A Social History of National Socialist Collaborators, 1940–1945* ongepubliceerd proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2013.
- Debruynne, Emmanuel, 'Vluchtelingen en buitenlanders in een land op voet van oorlog', in: Rudi Van Doorslaer (red.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgving tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Brussel 2007), 117–170.
- Debruynne, Emmanuel, 'De arrestaties van mei 1940 en de gevolgen', in: Rudi Van Doorslaer (red.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgving tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Brussel 2007), 171–236.
- Demuyneck, Stijn, *Kind van de collaboratie. Beleidsinitiatieven ten aanzien van kinderen van incivieken (1944–1948)*, ongepubliceerde MA scriptie, Universiteit Gent, 2010.
- Dercksen Adrienne, en Loes Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914–1970* (Amsterdam 1987).
- Diederichs, Monika, *Wie geschoren wordt moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (Amsterdam 2006).
- Donker, Gretha, en Sjoerd Faber, *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944–2000) en de 'lichte' gevallen* (Haarlem 2000).
- Donselaar, Jaap van, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950–1990* (Amsterdam 1991).
- Doorslaer, Rudi Van, 'Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945–2000', in: Gita Deneckere en Bruno De Wever (red.), *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar* (Gent 2003), 227–266.
- Doorslaer, Rudi Van, 'Is het dezelfde ziekte en bestaat er een diagnose?', in: *Herfst-tij van de 20ste eeuw: extreem-rechts in Vlaanderen 1920–1990*, (Leuven 1992).
- Duchen, Claire, 'Crime and punishment in liberated France: the case of les femmes tondues' in: Claire Duchon (red.), *When the War Was Over. Woman, War and Peace in Europe, 1940–1945* (New York 2000), 233–251.
- Eefting, Henk, *De Bijzondere Rechtspleging 1944–1952: rampzalige gevolgen voor politieke delinquenten en collaborateurs* (Soesterberg 2007).
- Eijnde, Jeroen van den, *Vught in de Tweede Wereldoorlog* (Vught 1994).
- Elaut, Geertrui, *De consultatieve commissies (1944–1946) binnen de repressie. Een onderzoek naar de Consultatieve Commissie van Leper*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2005.
- Elster, Jon, *Closing the Books. Transitional Justice in Historical Perspective* (Cambridge 2004).

- Enning, Bram, en Helen Grevers, 'Kollaboration als Pathologie? Psychiatrische Gutachten beim Umgang met politischen Delinquenten in den Niederlanden nach 1945' in: Ulrike Winkler, Babette Quinkert en Paul Rauh (red.), *Krieg und Psychiatrie. Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*, 26, (Göttingen 2010) 165 – 188.
- Enning, Bram, *Spreken over fout. Hoe kinderen van collaborateurs het zwijgen verbraken* (verschijnt gelijktijdig met dit boek).
- Foucault, Michel, *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (Parijs 1975).
- François, Aurore, *Guerres et délinquance juvénile (1912–1950). Un demi-siècle de pratiques judiciaires et institutionnelles envers des mineurs en difficulté* (Brugge 2011).
- Franke, Herman, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland*, (Amsterdam 1996).
- Galesloot, Hansje, en Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld: zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987).
- Gans, Evelien, 'Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader. De Nederlandse Historikerstreit over de grijze oorlog', in: *De Groene Amsterdammer* 134,4, 2010.
- Gérard-Libois, Jules, en José Gotovitch, *L'an '40. La Belgique occupée* (Brussel 1971).
- Ghistelinck, G., *Het interneringscentrum van Beverlo te Leopoldsbrug 1945–1949. Het penitentiair beleid t. a. v. politieke gedetineerden: breuk of evolutie?* ongepubliceerde doctoraatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 2000–2001.
- Goethem, Herman Van, 'De historicus tussen hamer en aambeeld: het collectieve geheugen in België anno 2001, t. a. v. de collaboratie, Nieuwe Orde en Jodenvervolgving in 1940–1944', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2001, 9, 237–253.
- Gosewins, C., *Een licht geval* (Amsterdam 1980).
- Greven, M. E., 'De opsluiting van jeugdige politieke delinquenten in de rijks-werkinrichting Marum, 1947–1951' in: *Tijdschrift voor criminologie* 31, 1989 317–332.
- Grevers, Helen, "'Enkel en alleen in dit geval". Pleidooien voor de vrijlating van voormalige collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog in Nederland', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden – LCHR*, 124:3, 2009, 368–389.
- Grevers, Helen, en Ismee Tames, 'De Levantkade' in: Madelon de Keizer en Marije Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 351–359.
- Grevers, Helen, en Lawrence Van Haecke, 'The use of administrative internment after WWII: The different policies of the Belgian and Dutch governments' in: Margo De Koster, Dirk Luyten en Xavier Rousseaux (red.), *Justice in Wartime and Revolutions* (Brussel 2012), 287–304.
- Grevers, Helen, 'Van zwarte bladzijde naar zwartboek: vijfenzestig jaar beeldvor-

- ming van naoorlogse interneringskampen' in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, 2011-1, 93-113.
- Grevers, Helen, 'Voorbij Bijltesdag? Recente werken over de afrekening met collaboratie na beide wereldoorlogen in de Lage Landen' in: *B M G N – Low Countries Historical Review* 127, 1, 2012, webeditie.
- Groen, Koos, *Landverraders, wat deden we met ze? Een documentaire over de bestraffing en berechting van NSB-ers en kollaborateurs en de zuivering van pers, radio, kunst en bedrijfsleven na de tweede wereldoorlog* (Baarn 1974).
- Groen, Koos, 'Er heerst orde en rust...: chaotisch Nederland tussen september 1944 en december 1945' (Nijmegen 1979).
- Groen, Koos, *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland*, (Weesp 1984).
- Groen, Koos, *Fout en niet goed. De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2009).
- Gysel, Inge Van, *Zwarte netwerken na de Tweede Wereldoorlog: een inleidende studie*. ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2008.
- Haan, Ido de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland, 1945–1995* (Den Haag 1997).
- Haan, Ido de, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht 2004).
- Haecke, Lawrence Van, 'Bronnen voor de bestudering van de repressie na de Tweede Wereldoorlog', in: Margo De Koster, Xavier Rousseaux en Karel Velle (red.), *Bronnen en perspectieven voor de sociaal-politieke geschiedenis van justitie in België (1795–2005)* (Brussel 2010), 111-128.
- Heijden, Chris van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. (Amsterdam/Antwerpen 2001).
- Heinrich, Jean-Paul, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (Arnhem 1996).
- Hoflack, Kris, en Luc Huyse, 'De afrekening met de vrienden van de vijand', in: Kris Hoflack en Luc Huyse (red.), *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw in politiek België 1944–1950* (Leuven 1995), 27-44.
- Hoving, Richard, *Het 'foute' kamp. De geschiedenis van het Amersfoortse interneringskamp Laan 1914 (1945–1946)* (Rotterdam 2011).
- Huyse, Luc, Kris Hoflack en Peter Romijn, 'Het spook van de collaboratie. De bestraffing en perceptie van onvaderlands gedrag in België en Nederland' in: *Spiegel Historiae* 29, 3 1994, 123-130.
- Huyse, Luc, 'Ongelijke wegen van herstel? België en Nederland in de eerste jaren na de oorlog' in: *Ons Erfdeel*, 40, 1997, 341-350.
- Huyse, Luc, Steven Dhondt e. a., *Onverwerkt verleden: collaboratie en repressie in België, 1942–1952* (Leuven 1991).
- Huyse, Luc, 'Waarom België ziek is van zijn jaren veertig', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 10, 2002, 185-193.
- Ignatieff, Michael, 'State, civil society, and total institutions: a critique of recent

- social histories of punishment' in: *Crime & Justice: An Annual Review of Research*, 3, 1981, 153-192.
- Jacquemyns, Herwig, *België in de Tweede Wereldoorlog. Een bezet land* (Kapellen 1982).
- Jong, Loe de, *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1953).
- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 10. A. Het laatste jaar* (Den Haag 1980).
- Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 12. Epiloog* (Den Haag 1988).
- Jonge, A. A. de, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968).
- Kaajan, D., 'Het getuigenis van de classis Utrecht uit het voorjaar van 1943 en de bemoeienis van dr. H.W. van der Vaart Smit ermee', in: *Historisch Tijdschrift GKN*, 7, 2005, 3-20.
- Keizer, Madelon de, *Putten. De razzia en de herinnering* (Amsterdam 1999).
- Kesteloot, Chantal, 'Waalse beweging' in: Reginald De Schryver e.a., *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998), 3635-3651.
- Klemann, Hein A. M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).
- Kooistra, Jack, en Albert Oosthoek, *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945* (Leeuwarden 2009).
- Koreman, Megan, *The Expectation of Justice. France 1944-1945* (Durham/Londen 1999).
- Kortholt, Bas, en Guido Abuis, *Interneringskamp Westerbork. Verhalen van een vergeten verleden, 1945-1948* (Hilversum 2010).
- Kossmann, E. H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België, deel II 1914-1980* (Amsterdam 1986).
- Kotek, Joël, en Pierre Rigoulot, *Le siècle des camps. Détention, concentration, extermination. Cent ans de mal radical*, (z.p. 2000).
- Kroon, Krista, 'Heropvoedend zal een langere detentie niet werken'. *Vrijlating en reclassering van 'foute' Nederlanders*, ongepubliceerde scriptie, Universiteit van Amsterdam, 1995.
- Lagrou, Pieter, *The Legacy of the Nazi Past. Patriotic Memory and National Recovery in Western-Europe, 1945-1965* (Cambridge 2000).
- Lagrou, Pieter, 'U. S. politics of stabilization in Liberated Europe. The view from the American Embassy in Brussels, 1944-1946', in: *European History Quarterly* 25, 1995, 209-246.
- Lagrou, Pieter, 'Verzet en naoorlogse politiek', in: Luc Huyse en Kris Hoflack (red.), *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw in politiek België. 1944-1950* (Leuven 1995) 47-51.
- Laureys, Eric, *Het bevrijde België. Feiten, opinies en voorstellingen*, ongepubliceerd, SOMA, 1998.
- Leeuw, Frank de, *Herinneringen aan de bewaking van het kamp Vught*, ongepubliceerd, 2008.

- Limpens, Ingrid, *Les centres d'internement à la Libération (1944) vu par le Haut Commissariat à la Sécurité de l'Etat*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Louvain-la-Neuve, 2003.
- Lis, Catharina, Hugo Soly en Dirk Van Damme, *Sociale politiek in West-Europa (1450–1914)*, (Leuven 1995).
- Loon, Carolien Van, 'De geschorene en de scheerster. De vrouw in de straatrepressie na de Tweede Wereldoorlog' in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 19, 2008, 45-78.
- Luyten, Dirk, *Burgers boven elke verdenking? Vervolg van economische collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog* (Brussel 1996).
- Luyten, Dirk, 'Prosecution, society and politics: the penalization of economic collaboration in Belgium after the Second World War' in: *Crime, History and Society/Crime, Histoire et Sociétés*, 1998, 1, 2, 111-133.
- Maes, Eric, *Van gevangenisstraf naar vrijheidsstraf. 200 jaar Belgisch gevangeniswezen* (Antwerpen 2009).
- Matthé, Sis, *Het tweede deel van de repressie: genade, voorwaardelijke en vervroegde invrijheidstelling*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2002.
- Matthée, Zonneke, *Voor Volk en Vaderland: vrouwen in de NSB 1931–1948* (Amsterdam 2007).
- Martin, Dirk, 'De Duitse "vijfde kolonne" in België 1936–1940', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 11, 1-2, 1980, 85-117.
- Martyn, George, e.a., *150 jaar Nieuwewandeling. Gevangenis Gent (1862–2012)* (Heule 2012).
- Meek, Harmen, 'Nieuw-Guinea als utopie. Nederlandse kolonisatieplannen 1920–1940' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 122, 3, 2010, 348-361.
- Meeuwenoord, Marieke, *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad. Een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught (1943–1944)*, ongepubliceerd proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2011.
- Meiboom, W.E., *Bijzondere rechtspleging in de praktijk: analyse van 125 dossiers van het Bijzondere Gerechtshof Leeuwarden, Kamer Groningen*, ongepubliceerde thesis Universiteit Leiden, 2007.
- Meihuizen, Joggli, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003).
- Meijer, Hans, 'Het "uitverkoren land". De lotgevallen van de Indo-Europese kolonisten op Nieuw-Guinea 1949–1962', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 112, 1999, 353-384.
- Melossi, Dario, en Massimo Pavarini, *The Prison and the Factory: Origins of the Penitentiary System* (Londen 1981).
- Metsenaere, Machteld De, e.a., *Vrouwen en de repressie. Een genderanalyse van de repressie van de collaboratie van vrouwen in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog. Casus: het interneringscentrum Gent Wollestraat*, ongepubliceerd eindrapport van FWO-onderzoeksproject, 2005.

- Metsenaere, Machteld De, en Sophie Bollen, 'Schandelijke liefde. Sentimentele collaboratie en haar bestraffing in België na de Tweede Wereldoorlog' in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 66, 3, 2007, 229-259.
- Mühlhahn, Klaus, 'The concentration camp in global historical perspective', in: *Historical Compass*, 8, 6, 2010, 543-561.
- Panayi, Panikos, (red.), *Minorities in Wartime. National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia During the Two World Wars* (Oxford 1993).
- Pauwels, Wilfried, *De verdachten van september '44. Illegale interneringen tijdens de repressie* (Antwerpen 1990).
- Peschanski, Dennis, *La France des camps. L'internement, 1938-1946* (Parijs 2002).
- Piersma, Hinke, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap, 1945-1989* (Amsterdam 2005).
- Piersma, Hinke, *Op oorlogspad. Jaap le Poole, verzetsman voor het leven* (Amsterdam 2006).
- Plisnier, Flore, *Ten wapen voor Hitler: gewapende collaboratie in Franstalig België 1940-1944* (Antwerpen/Amsterdam 2008).
- Ramaekers, Wilfried, *Het dagelijks leven in het interneringscentrum Beverlo (1945-1950)*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1987.
- Reynebeau, Marc, *Een geschiedenis van België* (Tielt 2003).
- Ridderbos, Jan, en Helen Grevers, 'Rusteloos op zoek naar eerherstel. De ex-predikant dr. H.W. van der Vaart Smit in het interneringskamp en als "vrij man"' in: George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak. Gevangenen Nederlandse predikanten 1940-1947 en de cultuur van herinnering* (Zoetermeer 2011) 152-166.
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).
- Romijn, Peter, 'Pastors and perpetrators': Dutch Churches and the reintegration of Nazi-collaborators', in: *Journal of European Studies*, 26, 1996, 373-387.
- Romijn, Peter, 'Politiek geweld op straat: succes en falen van de Weerafdeling van de NSB' in: C. M. Kristel en J. C. H. Blom (red.) *Met alle geweld: botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003).
- Romijn, Peter, *Snel, steng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders* (Houten 1989).
- Romijn, Peter, 'The image of collaboration post-war Dutch society' in: *Consequences and Sequels of the Second World War. Bulletin of the International Committee of the History of the Second World War*, 27/28, 1995, 311-324.
- Rondas, Jos, en Kurt Ravvits, *Het interneringskamp Sint-Kruis I. C. S. K., Het Brugse 1940-1945, Deel 4 A + B*, (Kortrijk 2003-2004).
- Rousseaux, Xavier, en Laurence Van Ypersele (red.), *La patrie crie vengeance ! La répression des 'inciviques' belges au sortir de la guerre 1914-1918* (Brussel 2008).
- Rusche G., en O. Kirchheimer, *Punishment and Social Structure* (Columbia 1939).
- Rzoska, Björn, *Zij komen allen aan de beurt, de zwarten. Het kamp van Lokeren* (Leuven 1999).

- Saramago, José, *De stad der blinden* (Amsterdam 1998).
- Sax, Aline, *Voor Vlaanderen, Volk en Führer. De motivatie en het wereldbeeld van Vlaamse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen 2012).
- Schandevyl, Eva, 'Intellectuele geschiedenis in België: lange tijd een magere oogst' in: Guy Vanthemsche, Machteld De Metsenaere en Jean Paul Burgelman (red.), *De tuin van het heden. Dertig jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse samenleving* (Brussel 2007).
- Schwegman, Marjan, en Jolande Withuis, 'Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuws Nederland', in: Georges Duby en Michelle Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw. De twintigste eeuw* (Amsterdam 1993), 557-585.
- Schinkel, Willem, 'Reïntegratie? Me reet! De Nederlandse gevangenis: insluiting of uitsluiting?' in *Sociologische Gids*, 48, 2001-4, 438.
- Schoonoord, D. C. L., *Het 'Circus Kruls'. Militair Gezag in Nederland, 1944-1946*, ongepubliceerd, 2011.
- Schrijvers, Peter, *De schaduw van de bevrijding. België 1944-1945* (Antwerpen 2008).
- Seberechts, Frank, 'Het onderzoek naar de aanhoudingen en wegvoeringen van mei 1940. Een stand van zaken', in: *ADVN-Mededelingen* 30, 4, 2010, 4-8.
- Seberechts, Frank, *Ieder zijn zwarte. Verzet, collaboratie en repressie* (Leuven 1994).
- Seberechts, Frank, en Frans-Jos Verdoodt, *Leven in twee werelden. Belgische collaborateurs en de diaspora na de Tweede Wereldoorlog* (Leuven 2009).
- Sintmaartensdijk, Jan, en Yfke Nijland, *Operatie Black Tulip. De uitzetting van Duitse burgers na de oorlog* (Amsterdam 2009).
- Slaa, Robin te, en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging* (Amsterdam 2009).
- Smeets, Hetty, *Het bewaringskamp Levantkade. Een onderzoek naar enige structurele problemen*, ongepubliceerde scriptie, Universiteit van Amsterdam, 1986.
- Spienburg, Pieter, *The Spectacle of Suffering: Executions and the Evolution of Repression: from a Preindustrial Metropolis to the European Experience* (Cambridge 1984).
- Spinhoven, Marian, *Niet te geloven. Ex-priester Eugène Guljé over de oorlog, moord op zijn vader, de kerk, drugs, geloof en geluk* (Soesterberg 2007).
- Tames, Ismee, *Besmette jeugd. Kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam 2009).
- Tames, Ismee, *Doorn in het vlees. Foute Nederlanders, 1950-1970* (verschijnt gelijktijdig met deze publicatie).
- Termeer, Henk, *Het geweten der natie. De voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden september 1944-mei 1945* (Assen 1994).
- Thijs, Krijn, 'Kontroversen in Grau. Revision und Moralisierung der niederländischen Besatzungszeit', in: N. Colin, M. N. Lorenz en J. Umlauf (red.), *Täter und Tabu. Grenzen der Toleranz in deutschen und niederländischen Geschichtsdebatten* (Essen 2011), 11-24.

- Tollebeek, Jo, Geert Vanpaemel en Kaat Wils (red.), *Degeneratie in België. Een geschiedenis van ideeën en praktijken (1860–1940)*, (Leuven 2004).
- Trachet, Tim, *Het drama van Abbeville* (Antwerpen/Amsterdam 2009).
- Tuinier, Jan Durk, en Geu Visser, *Fort de Bilt. NSB vrouwenkamp 1945–1946* (Utrecht 2004).
- Vanderlinden, Jean-Marc, 'La réinsertion socio-professionnelle des anciens de la « Légion Wallonie ». Première approche' in: *Cahiers-Bijdragen*, 1991, 14, 203-268.
- Tulkens, Françoise, (red.), *Généalogie de la défense sociale en Belgique (1880–1914)* (Brussel 1988).
- Velaers, Jan, en Herman Van Goethem, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog* (Tielt 1994).
- Verhoeyen, Etienne, 'De Abwehr en "de verdachten van mei 1940"' in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 68, 4, 2009, 302-316.
- Virgili, Fabrice, *La France "virile": des femmes tondues à la libération* (Parijs 2000).
- Vito, Christian G. De, Helen Grevers en Ralf Futselaar (red.), *Incarceration and Regime Change. European Prisons in and around the Second World War* (te verwachte publicatie).
- Vrints, Antoon, 'Alles is van ons. Anonieme brieven over de voedselvoorziening in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog' in: *BMGN – Low Countries Historical Review*, 126, 3, 2011, 25-51.
- Vrints, Antoon, *Het theater van de straat. Publiek geweld, respectabiliteit en sociabiliteit* (ca. 1910–1950) ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2006.
- Vrints, Antoon, 'Patronen van polarisatie. Homicide tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 15, 2005, 177-204.
- Vos, Luc De, en Frank Decat, *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 10* (Kapellen 1990).
- Wachsmann, Nikolaus, 'Concluding remarks', workshop *Internment, Incarceration and Detention. Captivation Histories in Europe Around the First and Second World War*, Wassenaar 3–4 november 2011.
- Wachsmann, Nikolaus, *Hitlers gevangenen. De rechtsorde in nazi-Duitsland* (Amsterdam 2005).
- Walston, James, 'History and memory of the Italian concentration camps', in: *The Historical Journal*, 40, 1, 1997, 169-183.
- Wever, Bruno De, 'Goede Belgen, foute Vlamingen, grijze Nederlanders', in: Eric Corrijn (red.), *Collaboratie in Vlaanderen: vergeten of vergeven?* (Antwerpen 2002), 51-62.
- Wever, Bruno De, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933–1945* (Tielt 1994).
- Wever, Bruno De, en Petra Gunst, 'Van Kamerleden tot burgemeesters', in: Luc Huyse en Kris Hoflack (red.), *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw in politiek België. 1944–1950* (Leuven 1995), 69-89.

- Wever, Bruno De, 'Van wierook tot gaslucht. De beeldvorming over de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse historiografie', in: J. Art en L. François (red.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eeno* (Gent 1999), 607-614.
- Wielenga, Friso, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010).
- Wiegeraad, Annelieke, *De keerzijde van de Bevrijding. De omgang met 'moffenmeiden' in Bergen op Zoom, 1944-1948* ongepubliceerde MA thesis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2009.
- Wijngaert, Mark Van den, e. a., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen 2004).
- Wilde, Maurice De, *België in de Tweede Wereldoorlog. De Nieuwe Orde* (Kapellen 1982).
- Witte, Els, *Voor vrede, democratie, wereldburgerschap en Europa. Belgische historici en de naoorlogse politiek-ideologische projecten (1944-1956)* (Kapellen 2010).
- Wouters, Nico, *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België* (Tielt 2004).
- Ypersele, Laurence Van, 'Sortir de la guerre, sortir de l'occupation : les violences populaires en Belgique au lendemain de la Première Guerre mondiale', in: *Le Vingtième Siècle. Revue d'Histoire*, 83, 2004, 65-74.
- Zwinkels, Esther, 'Contesting "potential subversives". The treatment of NSB members and Germans in the Netherlands Indies around the Second World War', ongepubliceerde paper workshop *Internment, Incarceration and Detention. Captivation Histories in Europe Around the First and Second World War*, Wassenaar 3-4 november 2011.

NOTEN

Inleiding

- 1 José Saramago, *De stad der blinden* (Amsterdam 1998), 38.
- 2 Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA), Service des Instructions Générales (IG), Auditoraat-Generaal (AG) 151 A, *plakbrief Onafhankelijkheidsfront*, z. d.
- 3 Martin Conway, 'Justice in postwar Belgium: popular passions and political realities', in: Istvan Deák, Jan T. Gross en Tony Judt (red.), *The Politics of Retribution in Europe. World war II and Its Aftermath* (Princeton 2000), 142-143.
- 4 Henk Stouten, *Naar verkeerd spoor. Achtergronden van Nederlandse politieke delinquenten, 1940-1945* (Hoogezand 1986), 99-103; Francis Balace, 'Collaboratie en repressie in Wallonië: anders bekeken?' in: José Gotovitch en Chantal Kesteloot (red.), *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent 2002), 64.
- 5 A. Brouwers, *Uit het zwartboek der zwarten* (Antwerpen 1945).
- 6 F. J. Harterink, *Verslag van mijn internering. Bergum, Wolvega, Leeuwarden, Ameland, Farmsum, 15 april 1945-17 januari 1947* (Leeuwarden 1997), 195.
- 7 Herman Van Goethem, 'De historicus tussen hamer en aambeeld: het collectieve geheugen in België anno 2001, t. a. v. de collaboratie, Nieuwe Orde en Jodenvervolging in 1940-1944', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 9, 2001, 237-253; Marnix Beyen, "'Zwart wordt van langsom meer de zwartgezinde massa": de Vlaamse beeldvorming over bezetting en repressie, 1945-2000' in: José Gotovitch en Chantal Kesteloot (red.), *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent 2003), 105-120.
- 8 Enkele voorbeelden zijn: Ernest Claes, *Cel 269* (Antwerpen 1952); Theo Brouns, *Dagboek van mijn gevangenisleven, 28 oktober 1944-28 maart 1946* (Antwerpen 1969); L. H. Cotvooghel, *Ik was een onwaardige: memoires van een inciviek* (Antwerpen 1974); Lambert Swerts, *Dagboek van een zware tijd: repressiejaren 1944/1950*, (Antwerpen 1968); Filip De Pillecyn, *Face au mur* (Leuven 1979).
- 9 Bruno De Wever, 'Van wierook tot gaslucht. De beeldvorming over de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse historiografie', in: J. Art en L. François (red.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eeno* (Gent 1999), 607-614.
- 10 Koen Aerts, 'De bestrafing van collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Beeldvorming en onderzoek' in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 21, 2009, 65.

- 11 Bijvoorbeeld: Walter Ganshof van der Meersch, 'Réflexions sur la répression des crimes contre la sûreté extérieure de l'état belge. Mercuriale prononcée devant la Cour militaire le 17 septembre 1946', in: *Journal des Tribunaux*, 1946, 445-459; John Gilissen, "Étude statistique sur la répression de l'incivisme", in: *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1950-1951, 513-628.
- 12 Zie hierover: Peter Romijn 'The image of collaboration post-war Dutch society' in: *Consequences and Sequels of the Second World War. Bulletin of the International Committee of the History of the Second World War*, 27/28, 1995, 311-324.
- 13 Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Militair Gezag in Noord-Brabant, 1944-46 (MG), 127, 142, Toestand in kamp Vught, gerapporteerd door Gemeenschap Oud Illegale Werkers Nederland (GOIWN), 1944-1945, *rapportage* z.d., vermoedelijk februari 1945.
- 14 Hierover verscheen al eerder: Helen Grevers, 'Van zwarte bladzijde naar zwartboek: vijftenzestig jaar beeldvorming van naoorlogse interneringskampen' in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, 1, 2011, 93-113.
- 15 Jaap van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990* (Amsterdam 1991), 33-34.
- 16 Geciteerd in: A. D. Belinfante, *In plaats van bijtjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978), 240.
- 17 Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland, 1945-1995* (Den Haag 1997), 99-129.
- 18 Zie voor de discussie over het vrijlaten van de 'drie van Breda': Hinke Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989* (Amsterdam 2005).
- 19 Zie ook: Helen Grevers en Ismee Tames, 'De Levantkade' in: Madelon de Keizer en Marije Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de tweede wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010), 351-359; Koos Groen, *Landverraders, wat deden we met ze? Een documentaire over de bestraffing en berechting van NSB-ers en kollaborateurs en de zuivering van pers, radio, kunst, bedrijfsleven na de tweede wereldoorlog* (Baarn 1974); Koos Groen, "'Er heerst orde en rust...': chaotisch Nederland tussen september 1944 en december 1945' (Nijmegen 1979); Koos Groen, *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland* (Weesp 1984).
- 20 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*; Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Houten 1989).
- 21 J. C. H. Blom, 'In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland (1983)', in: *Crisis bezetting en Herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989), 102-120.
- 22 Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Antwerpen 2001).
- 23 Evelien Gans, 'Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader. De Nederlandse Historikerstreit over de grijze oorlog', in: *De Groene Amsterdammer* 134-4, 2010. Zie ook: Krijn Thijs, 'Kontroversen in Grau. Revision und Moralisie-

- ring der niederländischen Besatzungszeit', in: N. Colin, M. N. Lorenz en J. Um-
lauf (red.), *Täter und Tabu. Grenzen der Toleranz in deutschen und niederländischen
Geschichtsdebatten* (Essen 2011), 11-24.
- 24 Bram Enning, *Spreken over fout. Hoe kinderen van collaborateurs het zwijgen
verbraken* (te verwachte publicatie).
- 25 Bijvoorbeeld: Henk Eefting, *De Bijzondere Rechtspleging 1944-1952: ramp-
zalige gevolgen voor politieke delinquenten en collaborateurs* (Soesterberg
2007).
- 26 Koos Groen, *Fout en niet goed. De vervolging van collaboratie en verraad na de
Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2009), 13, 31.
- 27 Bas Kortholt en Guido Abuis, *Interneringkamp Westerbork. Verhalen van een
vergeten verleden, 1945-1948* (Hilversum 2010)
- 28 Jan Sintmaartensdijk en Yfke Nijland, *Operatie Black Tulip. De uitzetting van
Duitse burgers na de oorlog* (Amsterdam 2009).
- 29 Zie voor een uitgebreidere bespreking: Helen Grevers, 'Voorbij Bijltesdag?
Recente werken over de afrekening met collaboratie na beide wereldoorlogen in
de Lage Landen' in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 127, 1, 2012, webedi-
tie.
- 30 Aerts, 'De bestraffing van collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Beeld-
vorming en onderzoek', 69-70.
- 31 Bijvoorbeeld: Wilfried Pauwels, *De verdachten van september '44. Illegale in-
terneringen tijdens de repressie* (Antwerpen 1990); Frank Seberechts, *Ieder zijn
zwarte. Verzet, collaboratie en repressie* (Leuven 1994); Joost Ballegeer, *Repressie en
interneringskampen in Kortrijk (1944-1947)* (Kortrijk 1995); Jos Rondas en Kurt
Ravyts, *Het interneringskamp Sint-Kruis I. C. S. K., Het Brugse 1940-1945, Deel 4 A +
B*, (Kortrijk 2003-2004).
- 32 Bruno De Wever, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde.
Het vnv 1933-1945* (Tiel 1994).
- 33 Luc Huyse en Steven Dhondt e. a., *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repres-
sie in België 1942-1952* (Leuven 1991).
- 34 Gretha Donker en Sjoerd Faber, *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bij-
zondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte' gevallen* (Haarlem 2000); Lawrence
Van Haecke, 'Bronnen voor de bestudering van de repressie na de Tweede We-
reldoorlog', in: Margo De Koster, Xavier Rousseaux en Karel Velle (red.), *Bronnen
en perspectieven voor de sociaal-politieke geschiedenis van justitie in België (1795-
2005)* (Brussel 2010), 111-128.
- 35 Er worden er hier een paar genoemd: Sis Matthé, *Het tweede deel van de re-
pressie: genade, voorwaardelijke en vervroegde invrijheidstelling*, ongepubliceerde
licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2002; Ingrid Limpens, *Les centres
d'internement à la Libération (1944) vu par le Haut Commissariat à la Sécurité de
l'Etat*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Louvain-la-Neuve, 2003; Geer-
trui Elaut, *De consultatieve commissies (1944-1946) binnen de repressie. Een onder-
zoek naar de Consultatieve Commissie van Ieper*, ongepubliceerde licentiaatsver-
handeling, Vrije Universiteit Brussel, 2005.

- 36 Björn Rzoska, *Zij komen allen aan de beurt, de zwarten. Het kamp van Lokeren* (Leuven 1999); Machteld De Metsenaere e. a., *Vrouwen en de repressie. Een genderanalyse van de repressie van de collaboratie van vrouwen in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog. Casus: het interneringscentrum Gent Wollestraat*, ongepubliceerd eindrapport van FWO-onderzoeksproject, 2005; Machteld De Metsenaere en Sophie Bollen, 'Schandelijke liefde. Sentimentele collaboratie en haar bestraffing in België na de Tweede Wereldoorlog' in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, 66-3, 2007, 229-259.
- 37 Richard Hoving, *Het 'foute' kamp. De geschiedenis van het Amersfoortse interneringskamp Laan 1914 (1945-1946)* (Rotterdam 2011).
- 38 Zie over de voor- en nadelen van de vergelijkende methode: Deborah Cohen en Maura O'Conner. 'Introduction: comparative history, cross-national history, transnational history – definitions', in: Deborah Cohen en Maura O'Conner (red.), *Comparison and History. Europe in Cross-National Perspective* (New York 2004), ix-xxiv.
- 39 Dit voorzag immers een bijzondere en gunstigere status binnen de rechtspraak. Zie: Koen Aerts, 'Het politiek misdrijf in de repressiepolitiek na de Tweede Wereldoorlog. De schizofrene paringsdans tussen werkelijk en wettelijk land', ongepubliceerde paper studiedag *Malcontenten van de moderniteit. Het politiek misdrijf en de strafrechtelijke bescherming van de politieke structuren in België (1831-heden)*, juni 2013.
- 40 Luc Huyse, 'Ongelijke wegen van herstel? België en Nederland in de eerste jaren na de oorlog' in: *Ons Erfdeel*, 40, 1997, 341-350; Luc Huyse, Kris Hoflack en Peter Romijn, 'Het spook van de collaboratie. De bestraffing en perceptie van onvaderlands gedrag in België en Nederland' in: *Spiegel Historiae* 29, 3, 1994, 123-130; Martin Conway en Peter Romijn, 'Belgium and the Netherlands', in: Robert Gerwarth (red.) *Twisted Paths: Europe 1914-1945* (Oxford 2007), 84-110; Klaus Bachmann, *Vergeltung, Strafe, Amnestie. Eine vergleichende Studie zu Kollaboration und ihrer Aufarbeitung in Belgien, den Niederlanden und Polen* (Frankfurt am Main 2011).
- 41 Bruno De Wever, 'Goede Belgen, foute Vlamingen, grijze Nederlanders', in: Eric Corijn (red.), *Collaboratie in Vlaanderen: vergeten of vergeven?* (Antwerpen 2002), 51-62.
- 42 Groen, *Fout en niet goed*.
- 43 Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 12. Het laatste jaar* (Den Haag 1980), 522-523. Ook aspect bij D. C. L. Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'. Militair Gezag in Nederland, 1944-1946*, ongepubliceerd, 2011, 665.
- 44 Bijvoorbeeld : Nathalie Genet-Rouffiac (red.), *Des prisonniers de guerre aux personnes capturées* (z. p. 2010); Christian G. De Vito, Helen Grevers en Ralf Futselaar (red.), *Incarceration and Regime Change. European Prisons in and around the Second World War* (te verwachte publicatie).
- 45 Emanuel Debruyne, 'De arrestaties van mei 1940 en de gevolgen', in: Rudi Van Doorslaer (red.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Brussel 2007), 171-236.

- 46 Joël Kotek en Pierre Rigoulot, *Le siècle des camps. Détention, concentration, extermination. Cent ans de mal radical* (z. p. 2000).
- 47 Klaus Mühlhahn, 'The concentration camp in global historical perspective', in: *Historical Compass*, 8, 6, 2010, 543-561.
- 48 Panikos Panayi (red.), *Minorities in Wartime. National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia During the Two World Wars* (Oxford 1993).
- 49 Giorgio Agamben, *States of Exception* (Chicago 2005).
- 50 Zie over de continuïteit in het gebruik van kampen bijvoorbeeld: Dennis Peschanski, *La France des camps. L'internement, 1938-1946* (Parijs 2002).
- 51 Nikolaus Wachsmann, 'Concluding remarks', workshop *Internment, Incarceration and Detention. Captivation Histories in Europe Around the First and Second World War*, Wassenaar 3-4 november 2011.
- 52 James Walston, 'History and memory of the Italian concentration camps', in *The Historical Journal*, 40, 1, 1997, 169-183.
- 53 Nikolaus Wachsmann, *Hitlers gevangenen. De rechtsorde in nazi-Duitsland* (Amsterdam 2005), 161.
- 54 Kristel Beyens, *Straffen als sociale praktijk. Een penologisch onderzoek naar straftoemeting* (Brussel 2000), 116-117.
- 55 Dit is ook een terechte opmerking van Marieke Meeuwenoord, die hier vervolgens wel aandacht aan besteedt: Marieke Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad. Een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught (1943-1944)*, ongepubliceerd proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2011.
- 56 Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag*, 248.
- 57 Er verschenen wel enkele verkennende studies. Bijvoorbeeld voor België: Jean-Marc Vanderlinden, 'La réinsertion socio-professionnelle des anciens de la 'Légion Wallonie'. Première approche' in *Cahiers-Bijdragen*, 1991, 14, 203-268; Elisabeth Bruyneel, *Dagboek achter tralies. De evolutie van het Belgische gevangenisregime tussen 1944 en 1950* (Merksplas 2006). Voor Nederland: Krista Kroon, "'Heropvoedend zal een langere detentie niet werken'. Vrijlating en reclassering van "foute" Nederlanders', ongepubliceerde scriptie, Universiteit van Amsterdam, 1995; Petra Bakhuizen, "'Ook deze gedetineerden zijn schepselen Gods". Heropvoeding en reclassering van politieke delinquenten in Nederland na de Tweede Wereldoorlog', ongepubliceerde scriptie, Rijksuniversiteit Utrecht, 1996; Ismee Tames, *Besmette jeugd. Kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam 2009).
- 58 Catharina Lis, Hugo Soly en Dirk Van Damme, *Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven 1995), 16.

Hoofdstuk 1 – Toenemend isolement

- 1 Zie voor een recent overzicht: Josje Damsma en Erik Schumacher, 'De strijd om Amsterdam. Een nieuwe benadering in het onderzoek naar de NSB', in: *BMGN – Low Countries Historical Review* 124, 3, 2009, 329-348.

- 2 Aline Sax, *Voor Vlaanderen, Volk en Führer. De motivatie en het wereldbeeld van Vlaamse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen 2012); Josje Damsma, *Nazis in the Netherlands. A Social History of National Socialist Collaborators, 1940–1945*, ongepubliceerd proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2013. Een soortgelijk onderzoek naar de positie van collaborateurs in Franstalig België zou in de toekomst inzicht moeten geven in de gradaties van polarisatie aldaar.
- 3 Zie over het vnv: De Wever, *Greep naar de macht*.
- 4 Xavier Rousseaux en Laurence Van Ypersele (red.) *La patrie crie vengeance ! La répression des ‘inciviques’ belges au sortir de la guerre 1914–1918* (Brussel 2008).
- 5 Zie over DeVlag en het Verdinaso: Sax, *Voor Vlaanderen, Volk en Führer*, 82–85.
- 6 Zie over Rex: Martin Conway, *Collaboration in Belgium. Léon Degrelle and the Rexist Movement* (New haven/Londen 1993).
- 7 Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal Socialistische Beweging* (Amsterdam 2009), 399–400.
- 8 Damsma, *Nazi’s in the Netherlands*, 18.
- 9 Etienne Verhoeyen, ‘De Abwehr en de verdachten van mei 1940’ in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 68, 4, 2009, 302–316.
- 10 Maurice De Wilde, *België in de Tweede Wereldoorlog. De Nieuwe Orde* (Kapellen 1982), 9–12.
- 11 Te Slaa en Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst*, 351–352.
- 12 Nationaal Archief (NA), Generale Staf (Algemeen Hoofdkwartier), 1914–1940, 1572, *Verslag van een vergadering van de Nationaal Socialistische Beweging over het verbod aan leden van de burgerwacht om lid te zijn van een fascistische partij*, 5 december 1933 via www.historici.nl/pdf/cid/2100-2199/2143.pdf.
- 13 Damsma, *Nazis in the Netherlands*, 18.
- 14 Gertjan Broek, *Weerkorpsen* (te verwachte publicatie, AUP).
- 15 Te Slaa en Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst*, 234–236.
- 16 *Limburger Koerier*, ‘Inzichten van lezers: landverraad’, 4 maart 1940.
- 17 Dirk Martin, ‘De Duitse “vijfde kolonne” in België 1936–1940’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 11, 1–2, 1980, 85–117.
- 18 Voor de problematiek in België zie: Emmanuel Debruynne, ‘Vluchtelingen en buitenlanders in een land op voet van oorlog’, in: Rudi Van Doorslaer (red.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgving tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Brussel 2007), 117–170. Dit was ook in Frankrijk het geval. Zie: Peschanski, *La France des camps*.
- 19 Debruynne, ‘Vluchtelingen en buitenlanders in een land op voet van oorlog’, 126.
- 20 Jules Gérard-Libois en José Gotovitch, *L’an ’40. La Belgique occupée* (Brussel 1971), 71–74.
- 21 M. H. Koderitsch en M. Koderitsch, *Herstellwetgeving*, (Den Haag 1946).
- 22 *Parlementaire Enquête Commissie naar het Regeringsbeleid in de Tweede Wereldoorlog*, Verhoor W. P. C. Molenaar, 14 oktober 1948.
- 23 Loe de Jong, *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1953), 93.

- 24 A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968), 165.
- 25 De Jong, *De Duitse vijfde colonne*; Debruyne, 'De arrestaties van mei 1940 en de gevolgen', 171-236; Luc De Vos en Frank Decat, *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 10* (Kapellen 1990), 56-59.
- 26 De Jong, *De Duitse vijfde colonne*, 101.
- 27 Esther Zwinkels, 'Contesting "Potential Subversives". The Treatment of NSB Members and Germans in the Netherlands Indies Around the Second World War', ongepubliceerde paper, workshop *Internment, Incarceration and Detention. Captivation Histories in Europe Around the First and Second World War*, Wassenaar, 2011.
- 28 De Wever, *Greep naar de macht*, 346.
- 29 Tim Trachet, *Het drama van Abbeville* (Antwerpen/Amsterdam 2009). Zie ook: Frank Seberechts, 'Het onderzoek naar de aanhoudingen en wegvoeringen van mei 1940. Een stand van zaken', in: *ADVN-Mededelingen* 30, 4, 2010, 4-8.
- 30 Damsma, *Nazis in the Netherlands*, 66-67.
- 31 De Wever, *Greep naar de macht*, 347; Gérard-Libois en Gotovitch, *L'an '40*, 121. Direct na de oorlog verscheen literatuur hierover van de weggevoerden zelf, bijvoorbeeld: Jan de Haas, *Vijf dagen terreur* (Amsterdam 1940); M. Van Gijsegem, *Het bloedbad te Abbeville Het verhaal van de spionnenkoorts en de moord op Joris Van Severen* (Antwerpen 1941); Léon Degrelle, *Oorlog achter tralies* (Brussel z.d.); René Lagrou, *Wijverdachten* (Brussel 1940).
- 32 Bart van der Boom, 'We leven nog'. *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003), 19-20.
- 33 Van der Boom, 29, 39-40, 87; De Jong, *De Duitse vijfde colonne*, 249-251.
- 34 Debruyne, 'De arrestaties van mei 1940 en de gevolgen', 171-236.
- 35 Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2010), 147-148.
- 36 Marc Reynebeau, *Een geschiedenis van België* (Tiel 2003), 260.
- 37 Jan Velaers en Herman Van Goethem, *Leopold 111. De koning, het land, de oorlog* (Tiel 1994).
- 38 Paul Struye en Guillaume Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation allemande (1940-1944). Édition préfacée et annotée par José Gotovitch* (Brussel 2002), 65; Herwig Jacquemyns, *België in de Tweede Wereldoorlog. Een bezet land* (Kapellen 1982), 47-52.
- 39 Van der Boom, 'We leven nog', 23.
- 40 Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006), 201; Van der Boom, 'We leven nog', 39-40.
- 41 Struye en Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation*, 109; Van der Boom, 'We leven nog', 133.
- 42 De Jong, *Het Koninkrijk, deel 1*; De Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*; Van der Heijden, *Grijs verleden*.
- 43 Damsma en Schumacher, 'De strijd om Amsterdam', 329-348; Te Slaa en Klein, *De NSB. Ontstaan en opkomst*; Zonneke Mattheé, *Voor Volk en Vaderland*:

vrouwen in de NSB 1931–1948 (Amsterdam 2007); Sax, *Voor Vlaanderen, Volk en Führer*.

44 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 322.

45 Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44. Lokaal bestuur en collaboratie in België* (Tielt 2004). Zie ook Bruno De Wever en Petra Gunst, 'Van Kamerleden tot burgemeesters', in: Luc Huyse en Kris Hoflack (red.), *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw in politiek België 1944–1950* (Leuven 1995), 69–89.

46 Flore Plisnier, *Te wapen voor Hitler: gewapende collaboratie in Franstalig België 1940–1944* (Antwerpen/Amsterdam 2008), 53, 68–69; Conway, *Collaboration in Belgium*, 153.

47 Mark Van den Wijngaert e. a., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen 2004), 82–87.

48 Van der Boom, 'We leven nog', 69–80.

49 Hein A. M. Klemann, *Nederland 1938–1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).

50 Struye en Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation*; Antoon Vrints, 'Alles is van ons. Anonieme brieven over de voedselvoorziening in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog' in: *BMGN – Low Countries Historical Review*, 126, 3, 2011, 25–51.

51 Origineel: 'une émotion et une consternation profonde', Struye en Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation*, 168. Zie ook: 117, 159 en 250.

52 Conway, *Collaboration in Belgium*, 75.

53 Struye en Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation*, 162.

54 M. G. Schenk en J. H. Spaan (red.), *De koningin sprak. Proclamaties en radio-toespraken van H. M. Koningin Wilhelmina 1940–1945* (Driebergen 1985), 24.

55 Schenk en Spaan, *De koningin sprak*, 39.

56 Geciteerd in: Peter Romijn, *Snel, steng en rechtvaardig*, 41.

57 Conway, *Collaboration in Belgium*, 75; Sax, *Voor Vlaanderen, Volk en Führer*, 390–391; Damsma, *Nazis in the Netherlands*, 208.

58 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 160, 172–176. Zie ook: Peter Romijn, 'Politiek geweld op straat: succes en falen van de Weerafdeling van de NSB' in: C. M. Kristel en J. C. H. Blom (red.) *Met alle geweld: botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003), 94–115; Conway, *Collaboration in Belgium*, 62 en 78; Plisnier, *Te wapen voor Hitler*, 41, 47.

59 Zie: Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 436 e.v.

60 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 430.

61 Van den Wijngaert e. a., *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 156.

62 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 200.

63 Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44*, 467–468.

64 Conway, *Collaboration in Belgium*, 208.

65 Antoon Vrints, 'Patronen van polarisatie. Homicide tijdens de Tweede Wereldoorlog', in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 15, 2005, 177–204.

66 Origineel: 'atmosphère de "terreur" et de "guerre civile"'; Struye en Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation*, 204.

- 67 Conway, *Collaboration in Belgium*, 329.
- 68 Plisnier, *Te wapen voor Hitler*, 104-106.
- 69 Vrints, 'Patronen van polarisatie', 187-e.v.
- 70 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 431.
- 71 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 508-515.
- 72 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 582-583.
- 73 Damsma, *Nazis in the Netherlands*, 185.
- 74 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 513.
- 75 Jack Kooistra en Albert Oosthoek, *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland, 1940-1945* (Leeuwarden 2009), 75, 136-168.
- 76 Naar Rudi Van Doorslaer, 'Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000', in: Gita Deneckere en Bruno De Wever (red.), *Geschiedenis maken. Liber amicorum Herman Balthazar* (Gent 2003), 238.
- 77 Naar CBS, 1: www.niod.knaw.nl/nl/content.asp?s=/nl/Cijfermateriaal-Duitsebezetting.htm.
- 78 Niet meegerekend zijn de terechtgestelde collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog.
- 79 Kooistra en Oosthoek, *Recht op wraak*, 75, 136-168.
- 80 Van der Boom, 'We leven nog', 41.
- 81 'De komende afrekening' in: *Het Parool*, 25 juni 1943.
- 82 Struye en Jacquemyns, *La Belgique sous l'Occupation*, 189.
- 83 Deze vragen komen uitgebreid aan bod in het lopende onderzoek 'Gerechtigheid in oorlogstijd 1914-1950', dat wordt uitgevoerd door Lawrence Van Haeccke (SOMA/UGent).
- 84 Schenk en Spaan, *De koningin sprak*, 72.
- 85 Laurence Van Ypersele, 'Sortir de la guerre, sortir de l'occupation: les violences populaires en Belgique au lendemain de la Première Guerre mondiale', in: *Le Vingtième Siècle. Revue d'Histoire*, 83, 2004, 65-74.
- 86 Origineel: "la question du châtiement des collaborateurs et des profiteurs de guerre, du haut en bas de l'échelle. 'Faire expier' et 'faire rendre gorge' sont les maîtres mots d'un appel qui met en garde contre une 'politique de coups d'éponge après quelques exécutions pour l'exemple. Si tel était le cas, on risquerait un 'véritable soulèvement'", Geciteerd in: Frédéric Dauphin, *La Belgique libérée. Septembre 1944-novembre 1945. Faits, opinions, et représentations*, ongepubliceerd, SOMA, 1998, 33, 42.
- 87 Conway, *Sorrows of Belgium*, 36.
- 88 Helen Grevers en Lawrence Van Haeccke, 'The use of administrative internment after WWII: The different policies of the Belgian and Dutch governments' in: Margo De Koster, Dirk Luyten en Xavier Rousseaux (red.), *Justice in Wartime and Revolutions* (Brussel 2012), 287-304.
- 89 Zie voor de ontstaansgeschiedenis van het Hoog Commissariaat: Eric Laureys, *Het Bevrijde België (1944-1945). Feiten, opinies en voorstellingen*, ongepubliceerd, SOMA, 1998.

- 90 Dirk Martin, 'Ganshof van der Meersch, burggraaf Walter', in: Reginald De Schryver e.a., *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998), 1230-1231.
- 91 Schenk en Spaan, *De koningin sprak*, 66; Geciteerd in: Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 41.
- 92 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 89.
- 93 Nele Beyens, *Overgangspolitiek: de strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009), 116-118; Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 31, 34, 49-51.
- 94 Zie voor een uitgebreide bespreking Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 59-71.
- 95 Geciteerd in: Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 67.
- 96 Zie over de werking van het militair gerecht na de Eerste Wereldoorlog in België: Guillaume Baclin, Laurence Bernard en Xavier Rousseaux, *En première ligne. La justice militaire belge face à 'l'incivisme' au sortir de la Première Guerre mondiale* (Brussel 2010).
- 97 Grevers en Van Haecke, 'The use of administrative internment after ww11', 287-304.
- 98 Zie voor een uitgebreide bespreking: Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 41-48.
- 99 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 27-50.
- 100 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 44-45.
- 101 Wel werden er militaire raadsheren in de bijzondere gerechtshoven opgenomen om met name het opleggen van de doodstrafe kunnen rechtvaardigen.
- 102 SOMA, IG AG, 145, *Internering van verdachten*, z. d.
- 103 Grevers en Van Haecke, 'The use of administrative internment after ww11', 287-304.
- 104 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 62-66.
- 105 Koderitsch en Koderitsch, *Herstelwetgeving*, 8-12.
- 106 Nationaal Archief (NA), Militair Gezag (MG), 2.13.25, 1342: *Enige beschouwingen betreffende zuivering Gevangenis-personeel en organisatie Kampen van Bewaring, Londen*, 4 november 1943.
- 107 NA, MG, 1342, *Enige beschouwingen betreffende zuivering Gevangenis-personeel en organisatie Kampen van Bewaring, Londen* 4 november 1943.
- 108 NA, MG, 1342, *Enige beschouwingen betreffende zuivering Gevangenis-personeel en organisatie Kampen van Bewaring, Londen* 4 november 1943.
- 109 NA, MG, 1342, *Enige beschouwingen betreffende zuivering Gevangenis-personeel en organisatie Kampen van Bewaring, Londen* 4 november 1943.
- 110 Geciteerd in: Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 53.
- 111 NA, MG, 1342: *Richtlijnen voor het inrichten van plaatselijke bewarings- en verblijfkampen; Instructie voor de commandanten van bewarings- en verblijfkampen*, maart 1944.

Hoofdstuk 2 – Opsluiting in oorlogstijd

- 1 De Wever, *Greep naar de macht*, 617-620.
- 2 Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 10A. Het laatste jaar* (Den Haag 1980), 185.
- 3 Damsma, *Nazis in the Netherlands*, 177.
- 4 Josje Damsma en Erik Schumacher, *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam 2010), 135.
- 5 Voor rexisten bijvoorbeeld: Conway, *Collaboration in Belgium*, 257.
- 6 Antoon Vrints, *Het theater van de straat. Publiek geweld, respectabiliteit en sociabiliteit (ca. 1910-1950)*, ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent, 2006, 499.
- 7 Zie ook: Bachmann, *Vergeltung, Strafe, Amnestie*, 332-333.
- 8 NA, MG, 1342, *Instructies voor de militaire commissarissen met betrekking tot Bijltjesdag*, 1944.
- 9 Peter Schrijvers, *De schaduw van de bevrijding. België 1944-1945* (Antwerpen 2008), 92.
- 10 Martin Conway, *The Sorrows of Belgium. Liberation and Political Reconstruction, 1944-1947* (New York 2012), 59-60.
- 11 Dirk Luyten, 'Prosecution, society and politics: The penalization of economic collaboration in Belgium after the Second World War' in *Crime, History and Society/Crime, Histoire et Sociétés*, 1998, 2, 111-133.
- 12 Archief, Documentatie en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-nationalisme (ADV N), AC 422, Fonds Repressie, D7999, *Dagboeknotities en brieven familie M.*
- 13 ADV N, AC72, Archief Hilde Uytterhoeven, D606(1), *Memoires opgesteld in 1965*.
- 14 Huguette De Bleecker-Ingelaere *Vrouwen in de repressie 1944-1945* (Gent 1985), 55.
- 15 Bijvoorbeeld: Alain Brossat, *Les tondues. Un carnaval moche* (Levallois-Perret 1992); Claire Duchén, 'Crime and punishment in liberated France: the case of les femmes tondues' in: Claire Duchén (red.) *When the War Was Over. Woman, War and Peace in Europe, 1940-1945* (New York 2000), 233-251; Fabrice Virgili, *La France 'virile': des femmes tondues à la libération* (Parijs 2000); Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (Amsterdam 2006); Vrints, *Het theater van de straat*; Carolien Van Loon, 'De geschorene en de scheerster. De vrouw in de straatrepressie na de Tweede Wereldoorlog' in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 19, 2008, 45-78.
- 16 Uit interviews en enquêtes die in de jaren tachtig werden afgenomen, blijkt hoe de vrouwen de arrestaties en acties als vernederend hebben ervaren. Zie: De Bleecker-Ingelaere *Vrouwen in de repressie*.
- 17 In Nederland was dit niet het geval. Toch was er wel sprake van emancipatie van vrouwen, onder andere door toegenomen onafhankelijkheid en politieke

- participatie. Zie: Marjan Schwegman en Jolande Withuis, 'Moederschap: van springplank tot obstakel. Vrouwen, natie en burgerschap in twintigste-eeuwen Nederland' in: Georges Duby en Michelle Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw. De twintigste eeuw* (Amsterdam 1993) 557-585.
- 18 Van Ypersele, 'Sortir de la guerre, sortir de l'occupation', 65-74.
- 19 Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 162.
- 20 Schrijvers, *De schaduw van de bevrijding*, 94.
- 21 Schrijvers, *De schaduw van de bevrijding*, 90.
- 22 Francis Balace, 'Les hoquets de la liberté', in: *Jours de guerre. Jours libérés 11* (Brussel 1995), 75-134.
- 23 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 163.
- 24 Martin Conway, 'Justice in Post-War Belgium. Popular passions and political realities', in: Istvan Deák, Jan T. Gross en Tony Judt (red.), *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath* (Princeton 2000), 133-156.
- 25 Zoals in Maastricht: NIOD. Instituut voor Oorlog- Holocaust- en Genocide-studies (NIOD), 249-1050, Illegaliteit – Maastricht, A1-4, *Correspondentie met arts*, z.d.
- 26 Rondas en Ravyts, *Het interneringskamp Sint-Kruis, deel 4 A*, 132-33.
- 27 Martin Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001), 31.
- 28 De Jong, *Het Koninkrijk, deel 12 A*, 493.
- 29 Megan Koreman, *The Expectation of Justice. France 1944-1945*, (Durham/Londen 1999), 92-147.
- 30 De Jong, *Het Koninkrijk, deel 10 B*, 822.
- 31 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 119-121.
- 32 Over het conflict rond de arrestatiebevoegdheid is al veel gepubliceerd. De Parlementaire Enquête Commissie besteedde in 1950 veel aandacht aan de kwestie. Zie verder De Jong, *Het Koninkrijk deel 10 A*, 770-856; Belinfante, *In plaats van bijltjesdag* 52-86; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 49-61; Henk Termeer, *Het geweten der natie. De voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden september 1944-mei 1945* (Assen 1994), 353-370 en Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 203-252.
- 33 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 206.
- 34 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 210-211.
- 35 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 215.
- 36 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 226.
- 37 De Jong, *Het Koninkrijk, deel 10 A*, 873.
- 38 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 119-121.
- 39 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 226.
- 40 Pieter Lagrou, 'U.S. politics of stabilization in liberated Europe. The view from the American embassy in Brussels, 1944-1946', in: *European History Quarterly*, 25, 1995, 209-246.
- 41 Zie over de rol van de Rijkswacht bij de arrestaties: Jonas Campion, *Les Gendarmes belges, français et néerlandais à la sortie de la Seconde Guerre mondiale* (Brussel 2011).

- 42 Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40-4*, 4252.
- 43 Grevers en Van Haecke, 'The use of administrative internment after WWII', 287-304.
- 44 Conway, *The Sorrows of Belgium*, 91-92.
- 45 Zie voor de bronnenuitgave: Wilfried Pauwels, *De bevrijdingsdagen van 1944. Honderd dagen tussen anarchie en burgeroorlog. De geheime rapporten van François-Louis Ganshof* (Antwerpen 1994).
- 46 Origineel: '*inspirées par des rancunes personnelles*', SOMA, IG AG, 148, *Nota over de interneringen in Oost-Vlaanderen*, 6 oktober 1944.
- 47 SOMA, IG AG, 148, *Brief aan AG van KA Gent*, 3 maart 1945.
- 48 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 49-80.
- 49 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 68.
- 50 *PEC Regeringsbeleid*, Verhoor Walter Ganshof van der Meersch, 20 september 1950, 785. Zie ook: Walter Ganshof van der Meersch, 'Réflexions sur la répression des crimes contre la sûreté extérieure de l'état belge', 104.
- 51 SOMA, IG AG, 145, *Brief aan minister van Justitie van de stafhouder van de balie van Leuven*, 7 oktober 1944.
- 52 Pieter Lagrou, 'Verzet en naoorlogse politiek' in: Luc Huyse en Kris Hoflack (red.), *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw in politiek België 1944-1950* (Leuven 1995), 47-51.
- 53 Pauwels, *De verdachten van september '44*, 11-12.
- 54 Jon Elster, *Closing the Books. Transnational Justice in Historical Perspective* (New York 2004), 98.
- 55 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 93.
- 56 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 53.
- 57 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 642.
- 58 Bruyneel, *Dagboek achter tralies*, 43.
- 59 Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad*, 344-347.
- 60 BHIC, MG, 127, 130, *Brief van Van der Schueren aan Staf Bureau MG Brussel*, 16 februari 1945.
- 61 Rsozka, *Zijkomen allen aan de beurt*, 15-17.
- 62 Rondas en Ravyts, *Het interneringskamp Sint-Kruis deel 4A*, 18-19.
- 63 'Het interneringscentrum St-Kruis' in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen. Ministerie van Justitie*. – Brussel: Studiebureau van het Bestuur der Gevangnissen, 7-8, 1950.
- 64 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 642.
- 65 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 649.
- 66 *PEC Regeringsbeleid*, Verhoor Ir. J. Mentrop, 13 oktober 1950, 942.
- 67 SOMA, IG AG, 147, *Verslag van KA J. Matthijs aan Ganshof van der Meersch*, 18 maart 1945.
- 68 SOMA, IG AG, 148, *Nota over de interneringen in Oost-Vlaanderen*, 6 oktober 1944.
- 69 De Metsenaere e. a., *Vrouwen en de repressie*, 62.

- 70 SOMA, IG AG, 148, *Nota over de interneringen in Oost-Vlaanderen*, 6 oktober 1944.
- 71 SOMA, IG AG, 147, N/1-10-3-D *Oostduinkerke*.
- 72 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 649.
- 73 SOMA, IG AG, 149, *Brief van Louwage aan AG*, 13 januari 1945; *Brief van de minister van Justitie aan AG*, 10 maart 1945; *Brief van AG aan minister van Justitie*, 17 maart 1945; *Brief van AG aan minister van Justitie*, 21 maart 1945.
- 74 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 311-312.
- 75 BHIC, MG 127, 119, 'Bewarings- en verblijfkampen', z. d.
- 76 SOMA, IG AG, 147, *Brief van AG aan KA*, 26 maart 1945. Zie over corruptie onder het personeel ook: Limpens, *Les centres d'internement à la Libération*, 92-111.
- 77 SOMA, IG AG, 148, *Bezoek kampen Casteau, Jemappes en Nimy van Procureur des Konings*, 17 januari 1945.
- 78 SOMA, IG AG, 148, *Verslag incidenten Wollestraat te Gent*, 5 maart 1945.
- 79 SOMA, IG AG, 149, *Radiowaarschuwing door de Veiligheid van de Staat*, z. d. vermoedelijk december 1944-januari 1945.
- 80 BHIC, MG, 127, 142, *Brief van Raaijmakers aan de MC provincie NB*, 23 februari 1945.
- 81 Lagrou, 'Verzet en naoorlogse politiek', 49.
- 82 Rzoska, *Zij komen allen aan de beurt*, 89-90.
- 83 Conway, *The Sorrows of Belgium*, 104-105 ; Algemeen Rijksarchief (ARA), Hoog Commissariaat voor 's Rijks Veiligheid (HCRV), 1199, *Verslag Veiligheid van de Staat*, 22 november 1944.
- 84 Bijvoorbeeld: SOMA, IG AG, 148, *Bezoek aan de gevangenis van Charleroi*, 17 november 1944.
- 85 SOMA, IG AG, 147, *Uittreksel uit een Verslag van de Veiligheid van de Staat, Ieper*, 13 april 1945.
- 86 Orginieneel: 'Cependant, quelques gardiens ne se font pas faute de se montrer compréhensifs et doux pour les détenus tout en affichant ostensiblement leur appartenance au parti communiste. Ils critiquent le nouvel état de chose l'incurie du gouvernement et des anglais devant la détresse du peuple belge', SOMA, IG AG, 147, *Stemningsrapport het Klein Kasteeltje te Brussel*, z. d.
- 87 Bijvoorbeeld: SOMA, IG AG, 150, *Geheim rondschrijven Nederlandstalige geïnterneerden*, 1 april 1945.
- 88 Conway, *The Sorrows of Belgium*, 91-114.
- 89 George Martyn e. a., *150 jaar Nieuwewandeling. Gevangenis Gent (1862-2012)* (Heule 2012), 135.
- 90 SOMA, IG AG, 148, *Brief van burgemeester en schepenen aan KA Gent*, 29 december 1944.
- 91 Bijvoorbeeld in Waterschei: SOMA, IG AG 148, *Brief van AG aan minister van Justitie*, 12 december 1944.
- 92 SOMA, IG AG 148, *Brief van AG aan minister van Justitie*, 6 december 1944.

- 93 SOMA, IG AG 148, *Rapport van het bezoek aan het interneringskamp in La Louvière*, 18 januari 1945.
- 94 SOMA, IG AG 148, *Brief van KA Matthijs aan DG De Foy*, 30 november 1944.
- 95 *De Roode Vaan*, 'Terwijl ons volk gebrek lijdt', 5 januari 1945.
- 96 SOMA, IG AG 147, *Stemmingsrapport van het Klein Kasteeltje te Brussel*, z. d.; smokkel in Vilvoorde zie SOMA, IG AG 147, *Wekelijks verslag Veiligheid van de Staat, Vilvoorde*, 5 tot 10 februari 1945.
- 97 SOMA, IG AG, 147, *Brief van AG aan KA*, 28 februari 1945.
- 98 SOMA, IG AG, 147, *Van KA aan minister van Justitie*, 14 maart 1945.
- 99 *PEC Regeringsbeleid*, Verhoor prof. dr. J.M. van Bemmelen, 12 oktober 1950, 879.
- 100 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 51-52.
- 101 BHIC, MG, 127, 142, *Rapportage door GOIWN over Vught*, z. d, vermoedelijk februari 1945.
- 102 Interview met voormalig lid van de Binnenlandse Strijdkrachten dhr. F.G. de Leeuw, 21 april 2009.
- 103 BHIC, MG, 127, 143, *Brief van Mennes aan staf in Brussel*, 19 februari 1945.
- 104 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 642-644.
- 105 BHIC, MG, 127, 133, *Rapport van Boerrigter aan PG, MG en Commandant Marechaussee 's-Hertogenbosch*, eind november 1944.
- 106 BHIC, MG, 127, 133, *Gedrag commandant kamp Vught, ook als commandant kamp Reusel, 1944-1945*, z. d.
- 107 BHIC, MG, 127, 142 *Brief van Raaijmakers aan de MC provincie NB*, 23 februari 1945.
- 108 *PEC Regeringsbeleid, Verhoor ir. J. Mentrop*, 13 oktober 1950, 942.
- 109 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 648-649. Ook *PEC Regeringsbeleid*, Verhoor ir. J. Mentrop, 13 oktober 1950, 943.
- 110 Raymond Watthy, *Dagboek interneringskamp Sint-Kruis - Brugge. September 1944-januari 1946* (Woumen-Diksmuide 1993), 41, 53.
- 111 SOMA, IG AG, 146, *Verslag van de vergadering van de Senaat*, 28 maart 1945.
- 112 ADVN, AC 422, Fonds Repressie, D7999, *Dagboeknotities en brieven familie M. Brief van echtgenoot aan echtgenote*, 25 september 1944.
- 113 Van Loon, 'De geschorene en de scheerster', 69.
- 114 Brouwers, *Uit het zwartboek der zwarten*.
- 115 Bijvoorbeeld: Beyen, 'Zwart wordt van langsom meer de zwartgezinde massa', 105-120.
- 116 SOMA, IG AG, 147, *Brief van Van Cauwelaert aan de minister van Justitie*, 7 september 1944.
- 117 SOMA, IG AG, 147, *Brief van minister van Justitie aan Ganshof van der Meersch*, 12 oktober 1944.
- 118 SOMA, IG AG, 148, *Verslag van de Veiligheid van de Staat. Gerechtelijke politie Genk*, 21 december 1944.
- 119 ARA, HCRV, 1215, Casteau, *Rapport*, 26 oktober 1944.

- 120 NA, MG, 127, *Toestand in kamp Vught, gerapporteerd door GOIWN, z.d., vermoedelijk februari 1945.*
- 121 Arnold Meyer, *Pruisische practijken in herrijzend Nederland!* (Oosterwijk 1945).
- 122 *Veritas*, 'Dachau in Maastricht', 6 maart 1945.
- 123 De Jong, *Het Koninkrijk, deel 10A*, 831.
- 124 ADVN, AC 422, Fonds Repressie, D7999, *Briefwisseling familie M.*, 11 september 1944.
- 125 BHIC, MG, 127, 140, *Rapport inzake het Bewarings- en verblijfkamp te Vught*, 25 februari 1945 t/m 10 maart 1945.
- 126 BHIC, MG, 127, 140, *Rapport inzake het Bewarings- en verblijfkamp te Vught*, 11 maart 1945 t/m 31 maart 1945.
- 127 BHIC, MG, 127, 140. *Rapport inzake het Bewarings- en verblijfkamp te Vught*, 21 januari t/m 27 januari 1945.
- 128 SOMA, IG AG, 148, *Rapport over de interneringen in Eupen*, 4 oktober 1944.
- 129 ADVN, AC 422, Fonds Repressie, D7999, Familie M., *Dagboek J.M.*, 3 maart 1945.
- 130 Watthy, *Dagboek interneringskamp Sint-Kruis*, 176.
- 131 SOMA, IG AG, 147, *Brief van commandant van de Rijkswacht aan AG*, 16 februari 1945.
- 132 Origineel: 'elles tendent à faire ressortir que l'emprisonnement de ces collaborateurs de la pensée est une injustice et qu'après tout ils sont les meilleurs des belges', SOMA, IG AG, 147, *Stemmingsrapport het Klein Kasteeltje te Brussel*, z.d.
- 133 ADVN, AC800, Archief familie Ravyts, *Bindteksten cabaretvoorstellingen in hechteniskamp Lokeren*, 15 september 1944–24 december 1944.
- 134 ADVN, Fonds Repressie, D7999, Familie M., *Brief vader aan moeder*, 24 september 1944; *brief vader aan moeder*, 27 september 1944.
- 135 Marnix Beyen, 'Bert Peleman', in: Reginald De Schryver e. a., *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998), 2415-2416.
- 136 SOMA, IG AG, 147, *Nota over geniekazerne*, 18 januari 1945.
- 137 Luc Leytens, 'Jef van Hoof' in: Reginald De Schryver e. a., *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998), 1459-1461.
- 138 ADVN, AC 422, Fonds Repressie, D7999, Familie M., *Brief van moeder*, 19 oktober 1944.
- 139 Watthy, *Dagboek interneringskamp Sint-Kruis*, 67.
- 140 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief, 19 december 1944.
- 141 Theo Brouns, *Dagboek van mijn gevangenisleven*, 28 oktober 1944–28 maart 1946 (Antwerpen 1969), 68, 75.
- 142 SOMA, IG AG, 147, *Verslag van de Veiligheid van de Staat*, 1 februari 1945.
- 143 NA, MG, 1342: *Richtlijnen voor het inrichten van plaatselijke bewarings- en verblijfkampen; Instructie voor de commandanten van bewarings- en verblijfkampen*, maart 1944; SOMA, IG AG, 145, *Bepalingen bezoek, pakketten en briefwisseling*, z.d.

- 144 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 6 oktober 1944.
- 145 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 8 februari 1945.
- 146 SOMA, 1G AG, 145, *Bepalingen bezoek, pakketten en briefwisseling*, z. d.
- 147 NA, MG, 1342: *Richtlijnen voor het inrichten van plaatselijke bewarings- en verblijfkampen; Instructie voor de commandanten van bewarings- en verblijfkampen*, maart 1944.
- 148 BHIC, 127, 140, *Rapport inzake het Bewarings- en verblijfkamp te Vught*, 15 december 1945.
- 149 Kris Bruynseels, *Het leven na de repressie: organisatie en vereniging van incivieken in de onmiddellijke naoorlogse periode: casestudy: de Zilvermeeuwjes*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1999. Zie ook: Inge Van Gysel, *'Zwarte' netwerken na de Tweede Wereldoorlog: een inleidende studie*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2008.
- 150 Watthy, *Dagboek interneringskamp Sint-Kruis*, 45.
- 151 ADVN, AC 422, Fonds Repressie, D7999, Familie M., *Brief*, 11 september 1944.
- 152 Bijvoorbeeld: SOMA, 1G AG, 147, *Rapport geallieerden over gevangenis Ieper*, 4 februari 1945.
- 153 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 640.
- 154 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 640.
- 155 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 642-644.
- 156 PEC *Regeringsbeleid*, Verhoor E. Seypart van Woerden, 3 oktober 1950, 575-76.
- 157 Huysse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 95.
- 158 SOMA, 1G AG, 148, *Brief van militair commandant Zwartberg*, 14 december 1944.
- 159 ADVN AC 72, Archief Hilde Uytterhoeven, D606(1).
- 160 Rondas en Ravyts, *Het interneringskamp Sint-Kruis Deel 4A*, 277.
- 161 SOMA, 1G AG, 147, *Stemmingsrapport het Klein Kasteeltje te Brussel*, z. d.
- 162 BHIC, MG, 127, 144 *Verslag verbindingsofficier Nijmegen*, 5 februari 1945.
- 163 Rondas en Ravyts, *Het interneringskamp Sint-Kruis Deel 4A*, 220.
- 164 SOMA, 1G AG, 148, *Brief van burgemeester en schepenen aan KA te Gent*, 29 december 1944.
- 165 Origineel: *'l'atmosphère épouvantable'*, SOMA, 1G AG, 148, *Bezoek aan de kazerne van Charleroi*, 17 november 1944.
- 166 SOMA, 1G AG, 148, *Bezoek aan de kazerne van Charleroi*, 17 november 1944.
- 167 SOMA, 1G AG, 147, *Doorgestuurde brief aan Felix Landrien*, 22 november 1944.
- 168 Rondas en Ravyts, *Het interneringskamp Sint-Kruis Deel 4A*, 141.
- 169 SOMA, 1G AG, 147, *Brief van Dr. Fierens aan onbekend*, 13 februari 1945.
- 170 SOMA, 1G AG, 147, *Brief over Antwerpse gevangenis van substituut AG Sabbe aan AG*, 10 januari 1945.
- 171 SOMA, 1G AG, 147, *Brief van Dr. Fierens aan onbekend*, 13 februari 1945.
- 172 SOMA, 1G AG, 147, *Brief van Dr. Fierens aan onbekend*, 13 februari 1945.

- 173 SOMA, IG AG, 147, *Brief van Dr. Fierens aan onbekend*, 13 februari 1945.
- 174 PEC *Regeringsbeleid*, Verhoor ir. J. Mentrop, 13 oktober 1950, 942-943.
- 175 Conway, *The Sorrows of Belgium*, 77; Klemann, *Nederland 1938-1948*.
- 176 Bijvoorbeeld: Arnold Meyer, *Pruisische practijken*, 30-31.
- 177 Lambert Swerts, *Dagboek van een zwarte tijd. Repressiejaren '44/50* (Antwerpen 1968).
- 178 Rondas en Ravyts, *Het interneringskamp Sint-Kruis Deel 4A*, 276.
- 179 Origineel: 'La nourriture qui nous est distribuée en ce moment étant plus infecte que le plus affreux brouet, que servent à leurs cochons', SOMA, IG AG, 147, *Doorgestuurde briefadvocaat aan Felix Landrien*, 22 november 1944.
- 180 Watthy, *Dagboek interneringskamp Sint-Kruis*, 118.
- 181 Meyer, *Pruisische practijken*, 22-24.
- 182 SOMA, IG AG, 147, *Stemmingsrapport het Klein Kasteeltje te Brussel*, z.d.
- 183 SOMA, IG AG, 146, *Verslag van de vergadering van de Senaat*, 28 maart 1945.
- 184 ARA, HCVR, 2011, Brugge, *Rapport Rijkswacht Brugge*, 21 januari 1945.
- 185 Watthy, *Dagboek interneringskamp Sint-Kruis*, 64; Bruyneel, *Dagboek achter tralies*, 65.
- 186 SOMA, IG AG, 147, *Doorgestuurde brief aan Felix Landrien*, 22 november 1944.
- 187 SOMA, IG AG, 147, *Brief van KA aan AG Generaal*, 1 februari 1945; *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief, 8 februari 1945.
- 188 PEC *Regeringsbeleid*, Verhoor ir. J. Mentrop, 13 oktober 1950, 942.
- 189 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 642.
- 190 *De Roode Vaan*, 'Wijl kinderen honger lijden worden verraders vetgemest', 1 december 1944.
- 191 *De Roode Vaan*, 'Terwijl ons volk gebrek lijdt', 5 januari 1945.
- 192 *De Roode Vaan*, 'Opstand in het interneeringskamp 'Wiking' te Kortrijk', 18 april 1945.
- 193 *Vooruit*, 'Een 'miljoenenkwartier' in het kamp te Lokeren', 20 december 1944.
- 194 *De Roode Vaan*, 'Die arme verraders...', 11/12 december 1944.
- 195 PEC *Regeringsbeleid*, Verhoor ir. J. Mentrop, 13 oktober 1950, 942.
- 196 BHIC, MG, 127, 126, *Brief van Philips adjunct-directeur Franken aan Ariens*, 14 maart 1945.
- 197 *De Roode Vaan*, 'Opstand in het interneeringskamp 'Wiking' te Kortrijk', 18 april 1945.
- 198 BHIC, MG, 127, 130, *Brief van MC district 's-Hertogenbosch aan MC van Noord-Brabant*, 24 januari 1945.
- 199 Origineel: 'traitement plus adéquat à leur situation d'incivique ou de collaborateur', SOMA, IG AG, 148, *Brief van oud politiek gevangenen aan KA Luik*, 21 februari 1945.
- 200 SOMA, IG AG, 148, *Brief van KA aan Landrien*, 24 maart 1945.
- 201 ARA, HCVR, 2011 Brugge, *Brief van J. Mausset aan de KA*, 13 december 1944.
- 202 ARA, HCVR, 2011 Brugge, *Brief van M. Van Looke aan de KA Brugge*, 13 december 1944.

- 203 Conway, 'Justice in postwar Belgium', 139-141.
- 204 BHIC, MG, 127, 138, *Brief van MC Den Bosch aan chef van het MG Velde*, 1 mei 1945.
- 205 Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*, 163-164.
- 206 SOMA, IG AG, 146, *Brief van politiecommissaris Diest aan KA Brussel*, 26 december 1944.
- 207 Bijvoorbeeld: SOMA, IG AG, 145, *Brief van de KA Bergen aan de AG*, 15 december 1944.
- 208 SOMA, IG AG, 146, *Brief van de minister van Justitie aan de voorzitter van de consultatieve commissie*, 12 maart 1945.
- 209 SOMA, IG AG, 149, *Bericht aan de bevolking*, z.d.
- 210 SOMA, IG AG, 149, *Verslag van de Veiligheid van de Staat, provincie West-Vlaanderen*, eind december 1944–begin januari 1945.
- 211 SOMA, IG AG, 149, *Uittreksel uit een verslag van de Veiligheid van de Staat te Veurne*, 7 t/m 14 april 1945.
- 212 SOMA, IG AG, 149, *Uittreksel uit een verslag van de Veiligheid van de Staat provincie Oost-Vlaanderen*, 7 april 1945.
- 213 SOMA, IG AG, 149, *Brief van AG aan minister van Justitie*, 12 april 1945.
- 214 SOMA, IG AG, 149, *Brief van majoor Cattoir aan minister van Justitie*, 14 maart 1945.
- 215 SOMA, IG AG, 149, *Brief van KA Huens aan AG*, 25 maart 1945.
- 216 SOMA, IG AG, 149, *Handtekeningenlijst inwoners Boom*, z.d., vermoedelijk februari 1945.
- 217 SOMA, IG AG, 149, *Brief van AG aan minister van Justitie*, 3 april 1945; SOMA, IG AG, 149, *Verslag van de Veiligheid van de Staat, provincie Limburg*, 13 januari 1945.
- 218 SOMA, IG AG, 149, *Brief van de burgemeester, schepenen en gemeenteraadsleden Diest aan KA*, 6 januari 1945.
- 219 SOMA, IG AG, 149, *Verslag commissaris Veiligheid van de Staat*, 24 april 1945.
- 220 SOMA, IG AG, 148, *Dagbericht algemeene toestand*, 17 december 1944.
- 221 SOMA, IG AG, 149, *Verslag HC provincie Henegouwen*, 18 januari 1945.
- 222 ADVN AC 72, Archief Hilde Uytterhoeven, D606(1), *Memoires opgesteld in 1965*.
- 223 Volgens Aline Sax was er echter tijdens de bevrijding tussen de gewone leden al weinig van het conflict tussen DeVlag en het VNV te merken: Sax, *Voor Vlaanderen, Volken Führer*, 394
- 224 Meyer, *Pruisische practijken*.
- 225 SOMA, IG AG, 150, *Geheim rondschrijven Nederlandstalige geïnterneerden*, 1 april 1945.
- 226 ADVN, AC 422 Fonds Repressie, D7999, Familie M., *Brief*, 13 september 1944.
- 227 Privéarchief familie D., *Brief geïnterneerde man aan vrouw, Eindhoven*, 24 oktober 1944.
- 228 Origineel: '*des femmes honnêtes et les mineures*', SOMA, IG AG, 148, *Rapport van de Veiligheid van de Staat*, 17-24 maart 1945.

- 229 *Dagboek van Irma Laplasse: gelijkwideerd op 15 mei 1945 te Brugge: een Vlaamse heldin*. Met inleiding van Louis De Lentdecker (Antwerpen 1945), 24.
- 230 ADVN AC 72, Archief Hilde Uytterhoeven, D606(1). Zie hierover ook Watthy, *Dagboek interneringskamp Sint-Kuis*, 53.
- 231 Rondas en Ravyts, *Het interneringskamp Sint-Kruis Deel 4A*, 121-122.
- 232 Rondas en Ravyts, *Het interneringskamp Sint-Kruis Deel 4A*, 192.
- 233 ADVN, AC 72, Archief Hilde Uytterhoeven, D606(1), *Brief aan moeder van priester bestuurder Lyceum Ursulinen OLV Waver*, 3 februari 1945.
- 234 SOMA, IG AG, 147, *Nota over geniekazerne*, 18 januari 1945.
- 235 ADVN, AC 422, Fonds Repressie, D7999, Familie M., *Dagboek J.M.*, 27 maart 1945.
- 236 SOMA, IG AG, 147, *Doorgestuurd verslag van de aalmoezenier Sint-Kruis aan de minister van Justitie*, 22 maart 1945.
- 237 Zie ook: Limpens, *Les centres d'internement à la Libération*, 112-133.
- 238 ADVN, AC 72, Archief Hilde Uytterhoeven, D606(1); ADVN, AC 422, Fonds Repressie, D7999, Familie M., *Briefman aan echtgenote*, 27 september 1944.
- 239 SOMA, IG AG, 148, *Verslag van de Veiligheid van de Staat*, 3 maart 1945 t/m 10 maart 1945.
- 240 SOMA, IG AG, 147, *Uittreksel uit een verslag van de Veiligheid van de Staat te Kortrijk*, 14 april 1945.
- 241 ADVN, AC 422, Fonds Repressie, D7999, Familie M., *Dagboek J.M.*, 16 februari 1945; 15 maart 1945.
- 242 Origineel: 'Cependant, les VNV se font remarquer par leur entêtement silencieux à la cause flamande et de là anti-belge. Les wallons – minorité – et les bruxellois ne paraissent pas avoir été mus par un idéal et seraient prêts à regretter leurs fauteurs si on leur en donnant l'occasion', SOMA, IG AG, 147, *Stemmingsrapport het Klein Kasteeltje te Brussel*, z. d.
- 243 Van Goethem, 'De historicus tussen hamer en aambeeld', 237-253.
- 244 De Wever, *Greep naar de macht*, 347; Gérard-Libois en Gotovitch, *L'an '40*, 121.
- 245 SOMA, IG AG, 150, *Geheim rondschriften Nederlandstalige geïnterneerden*, 1 april 1945.
- 246 Brouns, *Dagboek van mijn gevangenisleven*, 371.
- 247 ADVN, AC 23, Archief J. Coenen, D428(3).
- 248 Beyen, "'Zwart wordt van langsom meer de zwartgezinde massa'", 105-120.
- 249 ADVN, AC 422, Fonds Repressie, D7999, Familie M., *Briefman aan echtgenote*, 27 september 1944.
- 250 ADVN, AC 422, Fonds Repressie, D7999, Familie M., *Dagboek J.M.*, 16 februari 1945; 15 maart 1945.
- 251 SOMA, IG AG, 147, *Nota over geniekazerne*, 18 januari 1945.
- 252 SOMA, IG AG, 149, *Verslag door de commissaris van de Veiligheid van de Staat*, 2 februari 1945.
- 253 MG 127, 119, 'Bewarings en verblijfkampen', z. d.; M. C van Wijhe, *Het kamp te Vught*. (Vught 1945), 6.

- 254 SOMA, IG AG, 147, *Proces-verbaal no 318/45*, 9 januari 1945.
- 255 SOMA, IG AG, 150, *Brief van AG aan minister van Justitie*, 20 maart 1945.
- 256 SOMA, IG AG, 147, *Stemmingsverslag van het Klein Kasteeltje te Brussel*, z. d.
- 257 SOMA, IG AG, 147, *Nota over geniekazerne*, 18 januari 1945.
- 258 *Dagboek van Irma Laplasse*, 24.
- 259 Wathy, *Dagboek interneringskamp Sint-Kruis*, 75 en 117.
- 260 SOMA, IG AG, 147, *Nota over geniekazerne*, 18 januari 1945.
- 261 Zie over de bestraffing van economische collaboratie: Dirk Luyten, *Burgers boven elke verdenking? Vervolg van economische collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog* (Brussel 1996); Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003).
- 262 SOMA, IG AG, 147, *Wekelijks verslag Veiligheid van de Staat; Vilvoorde*, 19 tot 26 januari 1945.
- 263 SOMA, IG AG, 149, *Brief van AG aan de minister van Justitie*, 3 maart 1945.
- 264 SOMA, IG AG, 150, *Brief van AG aan de minister van Justitie*, 20 maart 1945.
- 265 Origineel: 'Un état général d'euphorie accueillit les bruits fantaisistes de l'avance allemande. Les femmes croyaient se lever chaque matin à l'appel de "Aufstehen!" Et on ne parlait plus de travail des commissions consultatives. On attendait la Commission Von Rundstedt', SOMA, IG AG, 149, *Brief van AG aan KA Luik*, 23 december 1944.
- 266 BHIC, MG, 127, 127, *Instructies kampcommandant in geval gevaar herovering bevrijd gebied*, 24 januari 1945.
- 267 SOMA, IG AG, 146, *Verslag van de vergadering van de Senaat, uiteenzetting van Edgard Missian*, 28 maart 1945.
- 268 Zoals in Eupen: SOMA, IG AG, 148, *Verslag van de interneringen in Eupen*, 4 oktober 1944.
- 269 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 179-196.
- 270 SOMA, IG AG, 146, *Verslag van de vergadering van de Senaat*, 28 maart 1945.
- 271 Geciteerd in: Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 145.
- 272 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 642-644.
- 273 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 87-95.
- 274 BHIC, MG, 127, 143, *Brief van medewerkers kamp Vught aan Kruls*, 10 februari 1945. Zie ook De Jong, *Het Koninkrijk, deel 10A*, 839.
- 275 BHIC, MG, 127, 134, *Brief van PMC Gelderland Blaauw aan den MC Noord-Bra-bant*, 5 januari 1945.
- 276 BHIC, MG, 127, 119, *Brief van MC Den Bosch aan chef van het MG Velde*, 1 mei 1945.
- 277 BHIC, MG, 127, 135, *Lijst van gedetineerden ouder dan 70 jaar in het kamp Vught*, z. d.
- 278 BHIC, MG, 127, 138, *Omzetting van internering in huisarrest voor aantal vrouwen uit kamp Vught*, 28 april 1945.
- 279 BHIC, MG, 127, 140, *Rapport inzake het Bewarings- en Verblijfkamp te Vught van 11 maart 9145 t/m 31 maart 1945*.

- 280 BHIC, 127, 134, *Brief van Raaijmakers aan de MC provincie Noord-Brabant*, 29 januari 1945.
- 281 NA, MG, 1342: *Richtlijnen voor het inrichten van plaatselijke bewarings- en verblijfkampen; Instructie voor de commandanten van bewarings- en verblijfkampen*, maart 1944.
- 282 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 237.
- 283 NIOD, 244, Dagboeken collectie, 1342, *Anoniem*. De medewerker was vermoedelijk M. C. van Wijhe. Het citaat komt uitgebreider aan bod in de brochure *Het kamp Vught* dat van zijn hand verscheen in 1945.
- 284 SOMA, IG AG, 145, *Brief van inspecteur Veiligheid van de Staat aan Landrien*, 16 november 1944.
- 285 SOMA, IG AG, 150, *Brief van AG aan minister van Justitie*, 20 maart 1945.
- 286 SOMA, IG AG, 149, *Correspondentie tussen Ganshof van der Meersch en generaal Erskine*, 6 en 13 januari 1945.
- 287 Zie hierover: Elaut, *De consultatieve commissies (1944–1946) binnen de repressie*.
- 288 PEC *Regeringsbeleid*, Verhoor Walter Ganshof van der Meersch, 20 september 1950, 786.
- 289 Gebeurde ook in Frankrijk over de rechters: Koreman, *Expectation of Justice*, 99.
- 290 SOMA, IG AG, 146, *Brief van de procureur des konings aan de minister van Justitie*, 2 februari 1945.
- 291 Zie bijvoorbeeld: SOMA, IG AG, 146, Sint-Niklaas Gent.
- 292 Geciteerd in: *De Gazet van Antwerpen*, 'Repressie en wederopvoeding. Merkwaardige rede van raadsheer Hanssens', 14 februari 1948.

Hoofdstuk 3 – Collectieve uitsluiting na de bevrijding

- 1 SOMA, IG AG, 151 A, *Brief van KA Gent aan AG*, 22 mei 1945.
- 2 SOMA, IG AG, 151 A, *Correspondentie Ganshof van der Meersch en minister van Justitie*, april 1945.
- 3 Origineel: '*La population saine du pays exige l'arrestation immédiate des traîtres & collaborateurs. S'ils ont souhaité ou favorisé la victoire allemande qu'ils périssent avec l'Allemagne.*', SOMA, IG AG, 151 A, *Plakbrief OF*, 3 mei 1945.
- 4 Van Loon, 'De geschorene en de scheerster', 54-57; Conway, 'Justice in post-war Belgium', 147-149.
- 5 SOMA, IG AG, 151 A, *Plakbrief OF*, z. d.
- 6 SOMA, IG AG, 149, *Brief van KA Gent aan AG*, 11 mei 1945.
- 7 SOMA, IG AG, 151 A, *Brief van KA Brugge aan AG*, 16 mei 1945.
- 8 SOMA, IG AG, 151 A, *Brief van KA Hasselt aan AG*, 1 juni 1945.
- 9 SOMA, IG AG, 151 A, *Verslag van de Veiligheid van de Staat*, 9 juni 1945.
- 10 SOMA, IG AG, 151 A, *Circulaire*, 11 mei 1945.
- 11 SOMA, IG AG, 151 A, *Brief van de voorzitter krijgsraad Charleroi aan president militair gerecht te Brussel*, 17 mei 1945.

- 12 SOMA, IG AG, 151 B, *Brief KA Matthijs aan AG*, 18 mei 1945.
- 13 Van Loon, 'De geschorene en de scheerster', 55.
- 14 Damsma, *Nazi's in the Netherlands*, 177-202.
- 15 RVD Filmarchief 2-507 via www.geschiedenis24.nl, laatst geraadpleegd: 5 april 2012.
- 16 Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stilzitten*.
- 17 Hoving, *Het 'foute' kamp*, 53-54.
- 18 Zie hierover: Madelon de Keizer, *Putten. De razzia en de herinnering* (Amsterdam 1999).
- 19 NA, 2. 09.10, Stukken Tuyll van Serooskerken, *Proces-verbaal Klinkenberg, Scheveningen*, 2 augustus 1949.
- 20 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 49-80.
- 21 NIOD, DOC II 629 A, Politieke delinquenten, *Arrestatieregeling Militair Gezag*, z. d.
- 22 Tames, *Besmette jeugd*, 53.
- 23 Tresoar Leeuwarden, 2.11.1 Archief van het kamp 'Arendstuin', 1088: *Dagboek van het interneringskamp Arendstuin. Overgenomen door het Militair Gezag op 15 mei 1945 van de NSB. Kampcommandant T. Kuik. 10 juli 1945-15 juni 1946*.
- 24 Interview met voormalig geïnterneerde dhr. W. Bakker (pseudoniem), 2 december 2008.
- 25 J.C.H. Blom, I. Schöffner en A.C. 't Hart, *De affaire-Menten, 1945-1976: eindrapport van de Commissie van Onderzoek betreffende het opsporingsbeleid inzake Menten vanaf de bevrijding tot de zomer van 1976 en de invloeden waaraan dat beleid al dan niet heeft blootgestaan* (Den Haag 1979), 191-206.
- 26 BHIC, MG, 127, 128, *Lijst van kampen*, 25 september 1945.
- 27 Voor het aantal Belgische geïnterneerden zie: Gilissen, 'Étude statistique sur la répression de l'incivisme'; voor een geschat totaal in België: Marcel Van Helmont 1947, 'Het bestuur der gevangenen in 1946' in *Bulletin van het Bestuur der Gevangenen*, 1947, 13-27 en 'Tienjarig verslag 1945-1955' in *Bulletin van het Bestuur der Gevangenen*, 1955, 241; zie ook Koen Aerts, 'Repressie zonder maat of einde? De juridische reïntegratie van incivieken in de Belgische Staat na de Tweede Wereldoorlog', ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, 2011, Universiteit Gent, 92-93. Voor het aantal Nederlandse geïnterneerden zie: Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*.
- 28 *Front*, 'Breendonk lustoord der incivieken!', 16 september 1945.
- 29 SOMA, IG AG, 147, *Brief KA Antwerpen aan AG*, 1 augustus 1945.
- 30 Wachsmann, 'Concluding remarks', workshop *Internment, Incarceration and Detention*.
- 31 Interview met voormalig geïnterneerde dhr. W. Bakker (pseudoniem), 2 december 2008.
- 32 'Het bestuur der gevangenen in 1946' in: *Bulletin van het bestuur der straf-inrichtingen*, 1947, 2, 14-15.
- 33 NA, MG, 799, Rapporten van de 'vliegende colonne' *Inspectierapport nr. 19, Veendam*, 27 september 1945.

- 34 ARA, HC, 1203 Antwerpen, *Verslag*, 4 september 1945.
- 35 Over de angst voor homoseksualiteit zie bijvoorbeeld: NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 5, rapport bezoek kamp Bontienkazerne te Dordrecht*, 7 september 1945; SOMA, IG AG, 147, *brief AG aan minister van Justitie*, augustus 1945.
- 36 SOMA, IG AG, 147, *Nota over Sint-Kruis*, 15 juni 1945.
- 37 Voor België: SOMA, IG AG, 151 A, *Uittreksel Veiligheid van de Staat Brugge*, 9 juni 1945.
- 38 BHIC, MG, 127, 127, *Snijders aan alle kampcommandanten*, 24 juli 1945.
- 39 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 16, Bezoek aan het ss-kamp 'De Harskamp'*, 24 september 1945.
- 40 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 26, Bezoek aan het kamp Fort Honswijk*, 9 oktober 1945.
- 41 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 12, Bezoek aan het kamp Gr. Looiersstraat, Maastricht*, 18 september 1945.
- 42 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr. 1, z. d.*
- 43 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr. 2, z. d.*
- 44 Groninger Archief (GA), Militair Gezag: DMC Veendam, 1945 (MG), 66, 26, *Brief van inwoner Muntendam aan commandant van het MG Veendam*, 22 juni 1945.
- 45 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 169.
- 46 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr. 1, z. d.*
- 47 Conway, *The Sorrows of Belgium*, 128.
- 48 Watthy, *Dagboek interneringskamp Sint-Kruis*, 214-215.
- 49 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 18 mei 1945.
- 50 Conway, *The Sorrows of Belgium*, 128.
- 51 E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België, deel II 1914-1980*, (Amsterdam 1986), 209-211.
- 52 De Jong, *Het Koninkrijk deel 12A*, 517.
- 53 NA, MG, 799, *PV kamp Spekholzerheide*, 21 september 1945.
- 54 BHIC, MG, 127, 125, *Brief van chef van het MG Philips aan alle MC en kampcommandanten*, 4 juli 1945.
- 55 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 164-165.
- 56 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr. 1, z. d.; Verzamelrapport nr. 5, z. d.*
- 57 NA, MG, 799, *PV Koudenhornkazerne te Haarlem*, 5 september 1945.
- 58 NA, MG, 799, *PV Kamp Laren*, 10 september 1945.
- 59 NA, MG, 799, *Bezoek aan kamp Vught, inspectierapport nr. 11*, 17 september 1945.
- 60 Nationaal Monument Kamp Vught, BOT 2002-04, *Briefjes met overledenen*, z. d.
- 61 Jeroen van den Eijnde, *Vught in de Tweede Wereldoorlog* (Vught 1994), 172-173.
- 62 NA, MG, 799 *Rapporten van de 'vliegende colonne' nr. 16, Bezoek aan het ss-kamp 'De Harskamp'*, 24 september 1945.
- 63 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr. 1, z. d.*

- 64 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr 3*, z. d.
- 65 NA, MG 490, *Rapport Harskamp, inspecteur gevangenkampen Gelderland, 10 augustus 1945*.
- 66 Schoonoord, *Het 'Circus Kruls'*, 664, 666.
- 67 NA, MG 490, *Brief van souschefstaf MG, De Kolonel*, 8 augustus 1945.
- 68 NA, MG, 799, *Bezoek aan het ss-kamp 'De Harskamp', nr. 16*, 24 september 1945.
- 69 PEC *Regeringsbeleid*, verhoor S. M. S. Reitsma, 11 oktober 1950.
- 70 Interview met voormalig geïnterneerde dhr. W. Bakker (pseudoniem), 2 december 2008. Dit probleem wordt ook aangekaart door de GOIWN: BHIC, MG, 127, 127, Toestand in kamp Vught, gerapporteerd door Gemeenschap Oud Illegale Werkers Nederland (GOIWN), 1944–1945, *rapportage* z. d., vermoedelijk februari 1945.
- 71 PEC *Regeringsbeleid*, verhoor J. Mentrop, 13 oktober 1950, 942.
- 72 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 93, bezoek aan o. a. kamp Wierda te Wolvega*, 30 oktober 1945.
- 73 BHIC, 127, 134, *Reactie op schrijven van kampcommandant Mennes aan Marienhof*, 19 maart 1945.
- 74 Rzoska, *Zijkomen allen aan de beurt*, 94–95.
- 75 PEC *Regeringsbeleid*, verhoor J. Mentrop, 13 oktober 1950, 943.
- 76 SOMA, IG AG, 147, *Brief van AG aan KA Antwerpen*, 6 augustus 1945.
- 77 SOMA, IG AG, 148, *Uittreksel Verslag van de Veiligheid van de Staat te Gent*, 9 september 1945.
- 78 Interview met voormalig lid Binnenlandse Strijdkrachten dhr. H. Aronson, 6 augustus 2009.
- 79 Cotvooghel, *Ik was een onwaardige*, 68.
- 80 BHIC, MG, 127, 127, Toestand in kamp Vught, gerapporteerd door Gemeenschap Oud Illegale Werkers Nederland (GOIWN), 1944–1945, *rapportage* z. d., vermoedelijk februari 1945.
- 81 *Veritas*, 'Dachau in Maastricht?', 6 maart 1945; later ook in *De Groene Amsterdammer*, 'Wij zijn geen nazi's', 1 juli 1949.
- 82 Meyer, *Pruisische praktijken*; *Krijn Strijd, Wat moet er met de N.S.B.-ers gebeuren?* (Almelo 1945).
- 83 Van Wijhe *Het kamp te Vught*, 16.
- 84 BHIC, Gemeentebestuur Vught, 1930–1985, 5131, 1227, *Rapport kampcommissie samengesteld door O.I.W.*, juli 1945.
- 85 *Trouw* 'Gerechtigheid jegens politieke gevangenen', 24 oktober 1945.
- 86 *Groot Gouda*, 'Misdadige grofheid', 6 december 1945.
- 87 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 177.
- 88 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 138.
- 89 Zie over de beeldvorming over de naoorlogse interneringskampen: Grevers, 'Van zwarte bladzijde naar zwartboek', 93–113.
- 90 D. Kaajan, 'Het getuigenis van de classis Utrecht uit het voorjaar van 1943 en

de bemoeienis van dr. H.W. van der Vaart Smit ermee', in *Historisch Tijdschrift GKN*, 7, 2005, 3–20. Zie over de levensloop van Van der Vaart Smit: Jan Ridderbos en Helen Grevers, 'Rusteloos op zoek naar eerherstel. De ex-predikant dr. H.W. van der Vaart Smit in het interneringskamp en als "vrij man"', in George Harinck en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak. Gevangenen Nederlandse predikanten 1940–1947 en de cultuur van herinnering* (Meinema, Zoetermeer 2011) 152–166.

91 L. A. Lopes, *Witboek betreffende het gebeurde in de Nederlandse internerings- en bewakingskampen in de jaren na de bevrijding* (Amsterdam 1949).

92 *De Nieuwe Post*, 'Duitsers over Hollanders', 31 december 1949.

93 *De Nieuwe Post*, 'De misstanden in de kampen', 2 juni 1951.

94 Geciteerd in: Belinfante, *In plaats van bijltesdag*, 240.

95 *De Nieuwe Post*, 'Voor hen, die de bezetting hebben meegemaakt', 24 september 1949.

96 *De Nieuwe Post*, 'Onder elkander', 19 augustus 1950.

97 *De Telegraaf*, 'In memoriam', 3 december 1952; www.inghist.nl/pdf/kpp/groep_lopes.pdf. Laatst geraadpleegd op 19 januari 2011.

98 *De Nieuwe Post*, 'Voor hen, die de bezetting hebben meegemaakt', 24 september 1949.

99 *Vrij Nederland*, 'Schandelijke opwindings', 16 april 1949.

100 W.P.J. Pompe, 'Sensatie over politieke berechting' in *De Zwerver*, 29 juli 1949.

101 Jaap le Poole, 'De brochure – Van der Vaart Smit' in *Toezicht*, nr. 3/4 mei/juni 1949, 25.

102 De documenten uit het onderzoek zijn te raadplegen via: NA, 2.09.10, Stukken Tuyl van Serooskerken. Zie ook de *Parlementaire Enquête Commissie naar het Regeringsbeleid in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5.

103 Belinfante, *In plaats van bijltesdag*, 219.

104 NA, directoraat-generaal voor de Bijzondere Rechtspleging 2.09.08 (DGBR), 1353, Rapporten van de procureur-generaal bij het Gerechtshof te 's-Gravenhage 1949, *Brief van geïnterneerde aan vrouwen kinderen, 19 juni 1949*.

105 NA, DGBR, 1350, *Brief van de minister van Justitie aan Kruls*, 29 augustus 1945.

106 NA, MG, 799, *PV bezoek Nooroortspolder*, 12 september 1945.

107 NA, MG, 799, *PV bezoek te Wezep*, 11 september 1945.

108 Belinfante, *In plaats van bijltesdag*, 176.

109 NA, MG, 799, *PV vliegende colonne Doelenkazerne*, 5 september 1945.

110 Marian Spinhoven, *Niet te geloven. Ex-priester Eugène Guljé over de oorlog, moord op zijn vader, de kerk, drugs, geloof en geluk* (Soesterberg 2007).

111 *Leidsch Dagblad*, 'Verzetsstrijder Atie Visser schoot Guljé dood', 26 april 2012.

112 Privécollectie familie Guljé, Verslagen uit de Doelenkazerne, *Brief nr. 1*, augustus 1945.

113 NA, DGBR 1352, *PV inzake het onderzoek in het kamp 'De Heuvel' te Velp, Verklaring voormalig bewaker*, 1949.

- 114 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 45.
- 115 NA, DGBR, 1329, *Rapport van de PG*, 13 juni 1946.
- 116 Michael Ignatieff, 'State, civil society, and total institutions: A critique of recent social histories of punishment' in *Crime & Justice: An Annual Review of Research*, 3, 1981, 162.
- 117 NA, DGBR, 1329, *Rapporten ressort Gerechtshof Arnhem No 20a/46*, z. d.
- 118 NA, DGBR, 1329, *Circulaire van Ter Veer*, 27 november 1946.
- 119 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 49, bezoek aan o.a. De Kuiper te Schiedam*, 16 november 1945.
- 120 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 114.
- 121 Privécollectie familie Guljé, Verzameling verslagen uit de Doelenkazerne, *brief nr. 25. juli–augustus 1945*.
- 122 Privécollectie familie Guljé, Verslagen uit de Doelenkazerne, *Brief nr. 7*, 20 augustus 1945.
- 123 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 175.
- 124 NA, Tuyll van Serooskerken, *Ooggetuigenverslag van het gebeurde in het interneringskamp voor politieke gevangenen aan de Levantkade te Amsterdam op 9, 10 en 11 maart 1946*.
- 125 Privécollectie familie Guljé, *Verzameling verslagen uit de Doelenkazerne*, juli–augustus 1945.
- 126 Interview met voormalig lid Binnenlandse Strijdkrachten, dhr. F. de Leeuw, 21 april 2009.
- 127 NA, MG, 799, *PV Hulpgevangenis Hillevliet, Rotterdam*, 6 september 1945.
- 128 NA, DGBR, 1351, *Proces-verbaal inzake het onderzoek in het kamp 'Avergoor', met bijlagen 1949*
- 129 NA, MG, 799, *PV mishandeling Halfweg, juli 1945*.
- 130 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 209–210.
- 131 Hoving, *Het 'foute' kamp*, 109.
- 132 NA, Stukken Tuyll van Serooskerken, *PV Klinkenberg, Scheveningen, verklaring Goedvree*, 2 augustus 1949.
- 133 NA, Stukken Tuyll van Serooskerken, *PV Klinkenberg, Scheveningen verklaring hoofd POD*, 2 augustus 1949.
- 134 NA, Stukken Tuyll van Serooskerken, *PV Klinkenberg, Scheveningen*, 2 augustus 1949.
- 135 NA, Stukken Tuyll van Serooskerken, *PV Klinkenberg, Scheveningen*, 2 augustus 1949.
- 136 NA, DGBR, 1375, *Rapport Mishandeling Koudehornkazerne Haarlem*, 20 mei 1946.
- 137 NA, DGBR, 1351, *PV inzake het onderzoek in het kamp Avergoor*, 1949.
- 138 NA, DGBR, 1351, *PV inzake het onderzoek in het kamp Avergoor, verklaring bewaker*, 1949.
- 139 NA, DGBR, 1351, *PV inzake het onderzoek in het kamp Avergoor, verklaring bewaker*, 1949.

- 140 Tresoar, 1088, *Dagboek van het interneringskamp Arendstuin*.
- 141 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 69.
- 142 Frank de Leeuw, *Herinneringen aan de bewaking van het kamp Vught*, ongepubliceerd, 2008.
- 143 NA, MG, 799, *PV Koudenhornkazerne te Haarlem*, 5 september 1945.
- 144 Brouns, *Dagboek van mijn gevangenisleven*, 206.
- 145 Bijvoorbeeld: Brouwers, *Zwartboek der Zwartten*; Claus Schermsakse *Het boek der schande* (z. p. 1950) of Renaat De Muyt *Het feest van de haat: kollaboratie, verzet, repressie, amnestie* (Diksmuide 1966).
- 146 Van zijn hand verscheen tevens: Réne de Dorlodot, *Pour une juste répression. Contre les manœuvres politiques, arrestations arbitraires, atrocités honteuses* (Charleroi 1945).
- 147 SOMA, IG AG, 147, *Verslag van KA J. Matthijs aan Ganshof van der Meersch*, 18 maart 1945.
- 148 SOMA, IG AG, 150, *Verslag van KA Hasselt aan Ganshof*, 18 maart 1945.
- 149 SOMA, IG AG, 150, *Verslag van KA Hasselt aan Ganshof*, 18 maart 1945.
- 150 SOMA, IG AG, 150, *Beknopt verslag van de Senaat. Vergadering*, 3 oktober 1945.
- 151 SOMA, IG AG, 150, *Rapporten krijgsauditeurs over vermeende mishandeling*, oktober 1945.
- 152 SOMA, IG AG, 150, *Brief van AG aan minister van Justitie*, 8 november 1945.
- 153 SOMA, IG AG, 150, *Proces-verbaal*, 24 april 1946.
- 154 SOMA, IG AG, 145, *Rapport 10 augustus 1945*.
- 155 SOMA, IG AG, 151 A, *Verslag van de Veiligheid van de Staat, Mechelen*, 1 juni 1945.
- 156 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 30 oktober 1945.
- 157 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr. 8*, z. d.
- 158 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr. 17*, 25 september 1945.
- 159 NA, MG, 799, *Bezoek aan Vliegvelde en kamp Ericadorp te Leeuwarden*, 14 september 1945.
- 160 NA, MG, 799, *PV bezoek Noordoostpolder*, 12 september 1945.
- 161 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 91.
- 162 Zie ook: Tames, *Besmette jeugd*, 126-128.
- 163 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 48, bezoek aan o.a. Tamboerstraat te Rotterdam*, 15 november 1945.
- 164 NA, MG, 799, *PV bezoek Westerbork*, 13 september 1945; zie ook Catharina Gosewins, *Een licht geval* (Amsterdam 1980).
- 165 Jan Durk Tuinier en Geu Visser, *Fort de Bilt. NSB vrouwenkamp 1945-1946* (Utrecht 2004), 14.
- 166 Zie ook: Rondas en Ravvys, *Het interneringskamp Sint-Kruis Deel 4A*, 232-233.
- 167 Privécollectie familie P., *Briefachtgenote aan echtgenoot*, 29 oktober 1945.
- 168 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 80.
- 169 Watthy, *Dagboek interneringskamp Sint-Kruis*, 209; Zie hierover ook: Frank

Sebrechts en Frans-Jos Verdoodt, *Leven in twee werelden. Belgische collaborateurs en de diaspora na de Tweede Wereldoorlog* (Leuven 2009).

170 NIOD, 244, Dagboekencollectie, 1347, P., A. P.

171 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 9, Bezoek aan kamp Westerbork*, 13 september 1945.

172 NA, MG, 799, *PV bezoek Westerbork*, 13 september 1945.

173 NA, MG, 799, *PV bezoek Vught*, 17 september 1945.

174 NA, MG, 799, *PV bezoek Vught* 17 september 1945.

175 Elster, *Closing the Books*, 83.

176 NA, MG, 799, *PV kamp Ravensbosch te Valkenburg*, 19 september 1945.

177 BHIC, MG, 127, 140, *14 daags kamprapport van den kamppredikant Ds. W. Melis*, 14 mei 1945.

178 NA, MG, 799, *PV bezoek Wezep*, 11 september 1945.

179 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 181.

180 GA, Archief gevangenis Groningen, fungerend als interneringskamp voor politieke gedetineerden, 2018, 37, *Brief aan vader*, z. d.

181 Brouns, *Dagboek van mijn gevangenisleven*, 198.

182 SOMA, IG AG, 146, *Verslag van de vergadering van de Senaat*, 28 maart 1945.

183 SOMA, IG AG, 148, *Uittreksel Verslag van de Veiligheid van de Staat te Gent*, 9 september 1945.

184 SOMA, IG AG, 147, *Brief AG Landrien aan minister van Justitie*, 17 november 1945.

185 SOMA, IG AG, 147, *Verslag brand interneringscentrum Hemiksem*, 30 juni 1945.

186 SOMA, IG AG, 151 A, *Proces-verbaal* 8 juni 1945.

187 ARA, HC, 1214 Sint-Gillis, *Rapport Veiligheid van de Staat*, 7 mei 1945.

188 Origineel: 'Faut absolument que j'écrive à ma femme de ne plus mettre les cartouches dans la beurre. Elle n'a qu'à envoyer un colis postal', *Le Mors aux dents : Hebdomadaire indépendant, 'Villégiature à Sint-Gillis'*, 8 juni 1945.

189 Watthy, *Dagboek interneringskamp Sint-Kruis*, 202.

190 SOMA, IG AG, 147, *PV bewaker gevangenis Begijnenstraat Antwerpen*, 18 juni 1945.

191 Van der Heijden, *Grijs verleden*, 351.

192 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 147.

193 Brouns, *Dagboek van mijn gevangenisleven*, 164, 186.

194 SOMA, IG AG, 147, *Uittreksel Verslag van de Veiligheid van de Staat te Kortrijk*, 16 juni 1945.

195 Rondas en Ravyts, *Het interneringskamp Sint-Kruis Deel 4A*, 211.

196 SOMA, IG AG, 148, *Uittreksel Verslag van de Veiligheid van de Staat te Gent*, 26 augustus 1945.

197 Velaers en Van Goethem, *Leopold III. De koning, het land, de oorlog*.

198 Over de ontwikkelingen van het gevangeniswezen in België en Nederland zie: Eric Maes, *Van gevangenisstraf naar vrijheidsstraf. 200 jaar Belgisch gevangeniswezen* (Antwerpen 2009); Herman Franke, *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland*, (Amsterdam 1996).

- 199 *Dagboek van Irma Laplasse*, 22, 31.
- 200 Interview met voormalig lid Binnenlandse Strijdkrachten, dhr. H. Aronson, 6 augustus 2009.
- 201 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 192-198. Zie hierover ook hoofdstuk 5.
- 202 Cotvooghel, *Ik was een onwaardige*, 12-13.
- 203 SOMA, IG AG, 147, *Brief KA Brugge aan AG*, 13 oktober 1945.
- 204 *Vooruit*, 'In de concentratie-oorden der "zwarten" en der "collaborateurs"', 23 september 1945.
- 205 SOMA, IG AG, 147, *Brief KA Leuven aan AG*, 29 mei 1945.
- 206 SOMA, IG AG, 147, *Doorgestuurd verslag van de aalmoezener Sint-Kruis aan de minister van Justitie*, 22 maart 1945.
- 207 Swerts, *Dagboek van een zware tijd*, 103.
- 208 Volgens *Vooruit* zongen de gevangenen in het interneringscentrum de Wollestraat in Gent naziliederen in koor. *Vooruit*, 'In de concentratie-oorden der "zwarten" en der "collaborateurs"', 23 september 1945.
- 209 SOMA, IG AG, 151 A, *Verslag van de Rijkswacht Gent*, 6 juni 1945; *Verslag van de Veiligheid van de Staat*, Gent, 7 juni 1945.
- 210 SOMA, IG AG, 148, *Ministerie van Landsverdediging, Bijzonder verslag*, 31 augustus 1945.
- 211 Orgineel: 'Vivre le roi! À bas le gouvernement! Vive la révolution communiste! À bas le roi! Qu'on nous donne à manger!', ARA, HC, 1216, Charleroi, *rapport*, 27 juni 1945.
- 212 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 22 mei 1945.
- 213 SOMA, IG AG, 148, *Rapport*, 18 juni 1945; ARA, HC, 1216 Charleroi, *rapport* 28 juni 1945; *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 12 juni 1945.
- 214 SOMA, IG AG, 147, *Brief van AG aan minister van Justitie*, augustus 1945.
- 215 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 25, Bezoek aan o. a. Fort de Bilt in Utrecht*, 8 oktober 1945.
- 216 NA, MG, 799, *PV Scheveningen*, 1 oktober 1945.
- 217 GA, Militair Gezag: Provinciale Militaire Commissaris, 1945-1947 (MG), 63, 88, *Gevonden brief van geïnterneerde NSB'er aan gezin*, 31 juli 45.
- 218 Brouns, *Dagboek van mijn gevangenisleven*, 254.
- 219 Geciteerd in Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 167-168.
- 220 Aerts, 'Repressie zonder maat of einde?', 93-94.
- 221 Gilissen, 'Étude statistique sur la répression de l'incivisme', 616-617.
- 222 BHIC, MG, 127, 119, *Van Bemmelen aan alle militair commissarissen*, 12 juli 1945.
- 223 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 5, rapport bezoek Fort Haerlem te Hellevoetsluis*, 7 september 1945.
- 224 NA, 799, *Inspectierapport nr. 6, rapport bezoek Kamp Laan 1914 te Amersfoort*, 10 september 1945.
- 225 NA, 799, *Inspectierapport nr. 17, Groningen*, 25 september 1945.

- 226 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 598.
- 227 BHIC, MG, 127, 127, *Snijders aan alle militair commissarissen*, 31 juli 1945.
- 228 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr. 1, z.d.*
- 229 GA, MG, 63, 88, *Gevonden brief van geïnterneerde NSB'er aan zijn gezin*, 31 juli 45.
- 230 BHIC, MG 127, 121, *Besluit Smulders*, 28 juli 1945.
- 231 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 123.
- 232 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 115.
- 233 PEC *Regeringsbeleid*, verhoor J. M. van Bemmelen, 12 oktober 1950, 879.
- 234 Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 202.
- 235 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr. 2, z. d.*
- 236 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr. 2, z. d.*
- 237 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 17 Groningen*, 25 september 1945. Dit was ook het geval in Frankrijk, waar geschoren vrouwen voor hun eigen veiligheid naar een interneringskamp vluchtten: Peschanski, *La France des camps*.
- 238 J. M. Barents, 'De advocaat en het politieke strafproces', in: *Toezicht*, december 1949, 126.
- 239 SOMA, IG AG, 151, N 1-55-11 *Weigering van advocaten om te pleiten voor collaborateurs omwille van bedreigingen en geweld*.
- 240 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 177.
- 241 Stbl. F 244, *Besluit Politieke Delinquenten 1945*, 26 oktober 1945.
- 242 Geciteerd in: Aerts, 'Repressie zonder maat of einde?', 379.
- 243 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 129.
- 244 Aerts, 'Repressie zonder maat of einde?'
- 245 *Vooruit*, 'In de concentratie-oorden der "zwarten" en der "collaborateurs"', 23 september 1945.
- 246 ADVN, AC 422, Fonds Repressie, D7999, Familie M.
- 247 Bijvoorbeeld: *La Dernière Heure*, 4 juni 1945.
- 248 SOMA, IG AG, 151A, *Politieverslag 22 mei 1945*.
- 249 ARA, HC, 2011, Brugge, *Verslag van de Veiligheid van de Staat*, 9 juni 1945.
- 250 ARA, HC, 2011, Brugge, *Verslag van de Veiligheid van de Staat*, 9 juni 1945.
- 251 Aerts, 'Repressie zonder maat of einde?', 409.
- 252 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 589.
- 253 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 542.
- 254 NA, STPD, 1654, *Transcriptie van radiolezing Jaap le Poole, 'Het probleem der politieke delinquenten'*, 9 maart 1946; zie ook *Verslag der werkzaamheden*, 29.
- 255 Elster, *Closing the Books*, 228.
- 256 Geciteerd in: Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 573.
- 257 Database Koen Aerts van alle geëxecuteerden en hun respectieve executie-data.
- 258 Koen Aerts en Antoon Vrints, 'Re-establishing the state monopoly on violence: Death Penalty and Military Justice in Post-war Belgium (1944–1950)', ongepubliceerde paper ESSHC Lissabon, 2010.

- 259 PEC Regeringsbeleid, verhoor S. M. S. Reitsma, 11 oktober 1950, 876.
 260 PEC Regeringsbeleid, verhoor J. M. van Bemmelen, 12 oktober 1950, 882.
 261 Elaut, *De consultatieve commissies (1944–1946) binnen de repressie*, 40.

Hoofdstuk 4 – Ideeën over de ‘morele verbetering’ van collaborateurs

- 1 Kris Hoflack en Luc Huyse, ‘De afrekening met de vrienden van de vijand’, in: Luc Huyse en Kris Hoflack (red.), *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw in politiek België 1944–1950* (Leuven 1995), 39. Peter Romijn noemt politieke heropvoeding ook een ‘hachelijke zaak’: Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 219.
- 2 Bijvoorbeeld: Van der Heijden, *Grijs verleden*, 351.
- 3 Willem Schinkel, ‘Reintegratie? Me reet! De Nederlandse gevangenis: insluiting of uitsluiting?’ in *Sociologische Gids*, 48, 2001-4, 438.
- 4 Belinfante, *In plaats van bijltesdag*, 314-321.
- 5 Stouten, *Naar verkeerd spoor*, 95.
- 6 Frans Duynstee, *Beschouwing over en naar aanleiding van het politieke delict* (Den Bosch 1949), 29. De auteur doelde hier niet alleen op de NSB, ook de aanhangers van de Communistisch Partij Nederland schaarde hij hieronder.
- 7 Belinfante, *In plaats van bijltesdag*, 119-120.
- 8 *Verslag der werkzaamheden van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten over de jaren 1945 t/m 1947*, (Den Haag 1948), 5.
- 9 NA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD), 2.09.42.01, 1653, *Lezing door prof. Duynstee, ‘Rehabilitatie der pol. delinquenten’ gehouden te Utrecht voor de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid*, 11 maart 1947.
- 10 NA, STPD, 1653, *Lezing door prof. Duynstee, ‘Rehabilitatie der pol. delinquenten’ gehouden te Utrecht voor de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid*, 11 maart 1947.
- 11 Zie over Le Poole: Hinke Piersma, *Op oorlogspad. Jaap le Poole, verzetsman voor het leven* (Amsterdam 2006).
- 12 Piersma, *Op oorlogspad*, 42-43.
- 13 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 179.
- 14 Jean-Paul Heinrich, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (Arnhem 1996), 159-170.
- 15 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 187 en 190-191.
- 16 NA, DGBR, 18, *Brief van B. ter Veer aan de kamp commandanten*, 29 april 1946.
- 17 *Verslag der werkzaamheden van de STPD*, 34-35.
- 18 NA, STPD, 1626, *Brief medewerker afdeling Zwolle aan het hoofdbestuur van de STPD*, 2 september 1946.
- 19 NA, STPD, 1612, *Brief afdeling Haarlem aan hoofdbestuur STPD*, 11 mei 1946.
- 20 Over de opleving van het Belgisch patriottisme in de eerste naoorlogse jaren: Pieter Lagrou, *The Legacy of the Nazi Past. Patriotic Memory and National Recovery in Western-Europe, 1945–1965* (Cambridge 2000) en Conway, *The Sorrows of Belgium*.

- 21 ARA, Dienst Wedervoeding Reclassering en Voogdij (DWRV), 01, *Programma 'Congrès national du civisme', gehouden te Brussel, september 1945*.
- 22 Els Witte, *Voor vrede, democratie, wereldburgerschap en Europa. Belgische historici en de naoorlogse politiek-ideologische projecten (1944–1956)* (Kapellen, 2010), 121–128.
- 23 Origineel: 'des individus qui, du point de vue strictement juridique sont, pour la plupart, des délinquants politiques', Jean Dupréel, 'La répression de l'incivisme en Belgique. Aspects judiciaire, pénitentiaire et social' in *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1947, 834–835.
- 24 Tribunaalbesluit, 17 september 1944.
- 25 Huysse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 131.
- 26 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 7 september 1945.
- 27 Dupréel, 'La répression de l'incivisme en Belgique', 843.
- 28 NA, STPD, 1651, *Brief van W. Pompe aan de STPD*, 21 januari 1946.
- 29 'Het bestuur der gevangenen in 1946' in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen. Ministerie van Justitie: studie bureau van het Bestuur der Gevangenis- en 1947-2*, 14–15.
- 30 Albert Luyckx, 'De penitentiaire mijncentra', in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen*, 1947-3, 29.
- 31 Pierre Mahillon, 'In Memoriam William Hanssens', *Revue du notariat Belge*, 1982, 448.
- 32 Eva Schandevyl, 'Intellectuele geschiedenis in België: lange tijd een magere oogst' in: Guy Vanthemsche, Machteld De Metsenaere en Jean Paul Burgelman (red.), *De tuin van het heden. Dertig jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse samenleving* (Brussel 2007), 307.
- 33 Zie over Lejeune: Stef Christiaensen, *Tussen klassieke en moderne criminele politiek: leven en beleid van Jules Lejeune* (Leuven 2004).
- 34 Voor de geschiedenis van het sociaal verweer: Françoise Tulkens (red.), *Généalogie de la défense sociale en Belgique (1880–1914)* (Brussel 1988).
- 35 Denise Genonceaux, 'Penitentiaire dienst voor maatschappelijk dienstbetoon', in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen*, 1947-12, 199–218.
- 36 Raf De Bont, 'Louis Vervaeck en de Belgische criminele antropologie', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 9, 2001, 63–104.
- 37 Maes, *Van gevangenisstraf naar vrijheidsstraf*, 440–451; Genonceaux, 'Penitentiaire dienst voor maatschappelijk dienstbetoon', 199–218.
- 38 Zie voor de geschiedenis van het gevangeniswezen in Nederland: Franke, *De macht van het lijden*.
- 39 Heinrich, *Particuliere reclassering*, 120–124.
- 40 Adrienne Dercksen en Loes Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914–1970* (Amsterdam 1987), 11–49.
- 41 A. Querido, *Het Zeeburgerdorp. Een sociaal-psychiatrische studie* (Leiden/Amsterdam 1932).

- 42 Hansje Galesloot en Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld: zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987); Schrijvers, *De schaduw van de bevrijding*.
- 43 Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding*, 49-104.
- 44 Kotek en Rigoulot, *Le siècle des camps*.
- 45 Geciteerd in: Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding*, 87.
- 46 Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding*, 65-67.
- 47 Jo Tollebeek, Geert Vanpaemel, Kaat Wils (red.), *Degeneratie in België. Een geschiedenis van ideeën en praktijken (1860-1940)* (Leuven 2004).
- 48 Van der Heijden, *Grijs verleden*, 352.
- 49 NA, STPD, 1651, *Transcriptie radio-uitzending F. Hollander, 'Al weer over: die politieke delinquenten!'*, 18 juli 1946.
- 50 NA, STPD, 1654, *Transcriptie radio-uitzending Jaap le Poole, 'Overheid en nazorg van politieke delinquenten'*, 18 september 1946.
- 51 Stouten, *Naar verkeerd spoor*, 30.
- 52 Origineel: *chancre de l'incivisme* en *'le membre malade'*, William Hanssens, 'La rééducation des inciviques', in: *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1947-1948, 2, 141-179.
- 53 Parlementaire Documenten, Kamer der Volksvertegenwoordigers 231, Verslag Henri Lambotte, *Tweede deel, wederopleiding en herclassering van de incivieken*, 17 oktober 1946, 16-32.
- 54 Hanssens, 'La rééducation des inciviques', 148-151.
- 55 'De leidende beginselen inzake wederopvoeding', in *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen 1949-6*, 157.
- 56 Tames, *Besmette jeugd*.
- 57 *Verslag der werkzaamheden van de STPD*, 36.
- 58 Volgens Ido de Haan ging het in Frankrijk en Nederland in directe naoorlogse terugblikken veel meer over de crisis van de jaren dertig dan over de Duitse bezetting: Ido de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Utrecht 2004), 19.
- 59 W. P. J. Pompe, *Eenige aspecten van het politieke strafrecht* (Nijmegen 1947), 15.
- 60 Luyckx, 'De penitentiaire mijncentra', 45.
- 61 Geciteerd in: Parlementaire Documenten, Kamer der Volksvertegenwoordigers 231, Verslag Henri Lambotte, *Tweede deel, wederopleiding en herclassering van de incivieken*, 17 oktober 1946, 16.
- 62 Bram Enning en Helen Grevers, 'Kollaboration als Pathologie? Psychiatrische Gutachten beim Umgang mit politischen Delinquenten in den Niederlanden nach 1945' in: Ulrike Winkler, Babette Quinkert en Paul Rauh (red.), *Krieg und Psychiatrie. Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*, 26, (Göttingen 2010) 165 - 188.

- 63 E-mailcorrespondentie met Aline Sax over de frequentie van deze rapporta-
ges in haar doctoraatsonderzoek, 30 augustus 2012.
- 64 W. M. E. Noach, *De Bijzondere Rechtspleging : straf- en tuchtrechtelijk optreden
tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren* (Den Haag 1948), 74; Belin-
fante, *In plaats van bijltjesdag*, 289-294.
- 65 GA, Archief van de strafgevangenis, tevens Rijkswerkinrichting 'De Slikken'
te Westernieland, (1945) 1947-1950 (De Slikken), 2025, 48, *Advies van strafdirecteur
Marum aan minister van Justitie*, 9 september 1947.
- 66 Stouten, *Naar verkeerd spoor*, 28-29.
- 67 Zie over de opkomst van de antropologische dienst: De Bont, 'Met en ver-
zoenen'; 'De observatie der jeugdige veroordeelden in de Straflandbouw- en nij-
verheidsschool te Hoogstraten', in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen*,
1947-1.
- 68 'Antropologisch onderzoek van gedetineerden', in: *Bulletin van het bestuur
der strafinrichtingen*, 1949-3, 98-99. Tijdens dit onderzoek werden de archieven
van de antropologische diensten toegankelijk gemaakt door het Algemeen
Rijksarchief te Brussel. Hierdoor is inzage mogelijke in 123.000 'morele' dossiers
van gedetineerden, waaronder ook die van collaborateurs. Toekomstig onder-
zoek in deze dossiers zou kunnen aantonen hoe vaak en om welke reden de colla-
borateurs naar de laboratoria werden doorverwezen.
- 69 NA, STPD, 1626, *Brief medewerker afdeling Zwolle aan het hoofdbestuur van de
STPD*, 2 september 1946.
- 70 NA, STPD, 1651, *Radio-uitzending F. Hollander, 'Al weer over: die politieke delin-
quenten!'*, 18 juli 1946.
- 71 G. De Vreught, 'De leidende beginselen inzake wederopvoeding', in: *Bulletin
van het bestuur der strafinrichtingen*, 158.
- 72 Origineel: 'Les Droits de l'Homme et du Citoyen ont pour corollaire des devoirs,
dont les premiers sont les devoirs envers la Nation.', ARA, DWRV, 13, *Brief W. Hanssens
aan directeur van CPM Beverloo*, 22 juli 1949.
- 73 F. Duynstee, 'Het probleem der politieke delinquenten' in: *Het Binnenhof*, 4
augustus 1945.
- 74 NA, STPD, 1654, *Transcriptie radiolezing Jaap le Poole, 'Het probleem der politie-
ke delinquenten'*, 9 maart 1946; zie ook *Verslag der werkzaamheden*, 29.
- 75 Bijvoorbeeld: NA, DGBR, 1336, *Rede van de heer Toornstra*, 2 juli 1947.
- 76 Aurore François, *Guerres et délinquance juvénile (1912-1950). Un demi-siècle de
pratiques judiciaires et institutionnelles envers des mineurs en difficulté* (Brugge
2011), 368; F. Cox, 'Tewerkstelling extra-muros der veroordeelden incivieken' in:
Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen, 5, 1947; Hanssens, 'La rééducation
des inciviques' 151.
- 77 NA, DGBR, 1336, *Verslag van de inspecteur van de reclassering*, 24 februari 1947.
- 78 ARA, DWRV, 86, *Nota aan animators*, 8 mei 1947.
- 79 *Verslag der werkzaamheden van de afdeling Friesland van de Stichting Toezicht
Politieke Delinquenten*, januari 1946-december 1949, 16.

- 80 *Verslag der werkzaamheden van de STPD*, 6-8.
- 81 'Stichting Toezicht Politieke Delinquenten. Organisatie en doel' in: *Toezicht*, 1, maart 1948, 15.
- 82 Bijvoorbeeld: *Verslag der werkzaamheden der STPD*.
- 83 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr. 1*, z. d.
- 84 Tresoar, Kamp 'Arendstuin', 1088: *Dagboek van het interneringskamp Arendstuin*.
- 85 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 42, bezoek aan de kampen: jeugdgevangenis te Zutphen*, 5 november 1945.
- 86 NA, MG, 799, *PV Harderwijk*, 28 september 1945.
- 87 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 26, bezoek aan o. a. het kamp Nieuwersluis*, 9 oktober 1945.
- 88 NA, MG, 799, *PV Kamp Duin en Bosch*, 5 oktober 1945.
- 89 Stouten, *Naar verkeerd spoor*, 97.
- 90 DGBR, 1339, *Verslag van de vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht omtrent bezoeken aan interneringskampen voor politieke delinquenten*, 7 mei 1946 en 27 oktober 1947.
- 91 NA, MG, 799, *PV Kamp aan de Plompentorengracht Utrecht*, 8 oktober 1945.
- 92 NA, MG, 799, *PV Kamp te Steenberg*, 22 oktober 1945.
- 93 Luyckx, 'De penitentiare mijncentra', 45.
- 94 ARA, DWRV, 9, *Verslag over de bedrijvigheid van de 'welfare'*, 17-21 februari 1948.
- 95 ARA, DWRV, 1, *Brief van kamp Eisden aan Hanssens*, 5 augustus 1947.
- 96 ARA, DWRV, 11, *Brief van W. Hanssens aan P. Cornil*, 4 juni 1947.
- 97 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 40-41.
- 98 ARA, DWRV, 13, *Brief W. Hanssens aan P. Cornil*, 4 december 1948.
- 99 ARA, DWRV, 176, *Overzichtsrapport het Klein Kasteeltje*, februari 1948.
- 100 Hanssens, 'La rééducation des inciviques', 141.
- 101 ARA, DWRV, 86, *Nota voor muurkrant*, 30 december 1948.
- 102 De Vreught, 'De leidende beginselen inzake wederopvoeding', 157.
- 103 ARA, DWRV, 1, 'Bezoek aan de school van wederopvoeding te Brussel' in: *Rechtskundig Weekblad*, 19 juni 1949.
- 104 ARA, DWRV, 39, *Overzicht werkzaamheden*, 10 maart 1948.
- 105 ARA, DWRV, 9, *Rapport over de organisatie van beroepsopleiding voor vrouwen*, 1 december 1950.
- 106 ARA, DWRV, 8, *Oproep inrichten V. O. C. Leopoldsburg*, 10 juni 1947.
- 107 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief van secretaris-generaal P. Cornil, 22 mei 1947.
- 108 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief van W. Hanssens, 23 mei 1947.
- 109 ARA, DWRV, 273, 't *Gazetje van 't Kasteeltje*, *Bijblad bij het Klein Kasteel*, 'Feestelijke overhandigingen der getuigschriften in het C. W. B.', nr. 11, november 1949.
- 110 ARA, DWRV, 202, *Verschillende brieven*, 1947-1948.

- 111 NA, STPD, 1654, *Transcriptie radiolezing Jaap le Poole, 'Het probleem der politieke delinquenten'*, 9 maart 1946.
- 112 NA, STPD, 1651, *Transcriptie radio-uitzending F. Hollander, 'Al weer over: die politieke delinquenten!'*, 18 juli 1946.
- 113 Origineel: *'Celle-ci se refuse à admettre qu'une fois le peine purgé, tout condamné doit pouvoir reprendre place dans la Communauté Nationale, par son travail, gagner honnêtement sa vie, et élever dignement sa famille dans le respect du Pays et de ses institutions.'*, ARA, DWRV, 39, *Overzicht werkzaamheden*, 10 maart 1948.
- 114 ARA, DWRV, 2, *Briefwisseling tussen W. Hanssens en J. Gits*, 6-11 december 1950.
- 115 NA, STPD, 1652, *Brief van de directeur van de Nederlandse Vaticaan Missie aan Duynstee*, 26 maart 1946.
- 116 *Toezicht*, nr. 1, maart 1948, 6.
- 117 *Toezicht*, nr. 1, maart, april 1949, 24.
- 118 NA, STPD, 1654, *Transcriptie radiolezing W.P.J. Pompe 'De vrijlating der politieke delinquenten'*, 15 augustus 1946.
- 119 NA, STPD, 1651, *Brief van Le Poole aan L. Frantzen*, 14 oktober 1946.
- 120 *Verslag der werkzaamheden der STPD*, 23.
- 121 NIOD, DOC II 629A, *Politieke Delinquenten, Verslag werkzaamheden afdeling Haarlem STPD* 20 november 1945–31 december 1946.
- 122 *Verslag der werkzaamheden van de STPD*, 24.
- 123 *Verslag der werkzaamheden van de afdeling Friesland van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten*, januari 1946–december 1949, 20.
- 124 Bijvoorbeeld: NA, STPD, 1651, *Brief van Evers Steenfabrieken Roermond aan STPD*, 15 december 1945.
- 125 NA, STPD, 1600, *Correspondentie hoofdkantoor en bureau Amsterdam*, 4 december 1948; *Verslag der werkzaamheden van de STPD*, 30.
- 126 *Verslag der werkzaamheden van de STPD*, 17.
- 127 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 199.
- 128 *Toezicht* nr. 3, juli, augustus 1949, 69.
- 129 Enning en Grevers, *'Kollaboration als Pathologie?'*, 186.
- 130 NA, STPD, 1651, *Nota van OF Arnhem W.H.C. Klein, 'Schetsmatig plan tot wederopvoeding van vrijgelaten en gedetineerde politieke delinquenten, alsmede hervorming van de kampen'*, z. d., vermoedelijk zomer 1946.
- 131 ARA, DWRV, 13, *Nota voor het kabinet van de Heer Minister door W. Hanssens*, 13 maart 1948.
- 132 Genonceaux, *'Penitentiaire dienst voor maatschappelijk dienstbetoon'*, 203-204.
- 133 ARA, DWRV, 11, *Brief van E. van Soest aan E. Wouters*, 14 juli 1946.
- 134 Origineel: *'Car la sauvegarde actuelle et future de celle ci exige que la répression n'ait point fait des condamnés inciviques, de leurs épouses ou époux, de leurs enfants et de leurs parents, des milliers – et sans doute des centaines milliers – de parias et de révoltés, obligés pour vivre, a recourir aux pires expédients, et amenés, par l'excès même de leurs souffrances à souhaiter, sinon à provoquer le renversement de l'Etat, le-*

- quel, après les avoir frappés, n'aurait rien fait pour leur permettre de se racheter,' Hanssens, 'La rééducation des inciviques', 8.
- 135 Genonceaux, 'Penitentiaire dienst voor maatschappelijk dienstbetoon', 199-218.
- 136 ARA, DWRV, 12, *Richtlijnen voor de voogd bij het vervullen van zijn taak*, 1 juli 1949.
- 137 ARA, DWRV, 2, *Brief van W. Hanssens aan conservator Museum Schone Kunsten Gent*, 9 november 1948.
- 138 ARA, DWRV, 12, *Brief van W. Hanssens aan Mechelynck-Masson*, 21 november 1948.
- 139 ARA, DWRV, 6, *Briefwisseling Hanssens met potentiële voogden*.
- 140 ARA, DWRV, 39, *Overzicht werkzaamheden* 10 maart 1948.
- 141 ARA, DWRV, 13, *Nota voor het kabinet van de Heer Minister door W. Hanssens*, z. d.
- 142 ARA, DWRV, 12, *Richtlijnen voor de voogd bij het vervullen van zijn taak*, 1 juli 1949.
- 143 ARA, DWRV, 12, *Richtlijnen voor de voogd bij het vervullen van zijn taak*, 1 juli 1949.
- 144 ARA, DWRV, 13, *Brief van directeur Hanssens aan voogd*, 9 januari 1949.
- 145 ARA, DWRV, 13, *Brief van directeur Hanssens aan voogd*, 9 januari 1949.
- 146 ARA, DWRV, 13, *Richtlijnen betreffende de rol van voogd tijdens hechtenis*, z. d.
- 147 Origineel: 'Il est absolument inutile d'essayer d'anesthésier les esprits des 'inciviques' en les gorgeant de grands mots dont personne parmi eux ne connaît plus le sens et de faire l'apologie d'une liberté qui se traduit pour eux par oppression et persécution' en 'A la place de gaver les inciviques de discours sur la démocratie, histoire de Belgique, il serait plus sage de leur montrer la réalité, c'est dire leur enlever tout espoir factice dans une Allemagne ruinée, appauvrie démantelée. Il faut en faire des réalistes en leur prouvant que leur seule chance de salut est une réintégration dans le sein de la communauté belge', ARA, DWRV, 1, 'L'incivisme' in: *Bulletin mensuel de l'Union Provinciale Liégeoise de la presse Clandestine*, nr 6, juni 1947.
- 148 ARA, DWRV, 1, 'L'incivisme' in: *Bulletin mensuel de l'Union Provinciale Liégeoise de la presse Clandestine*, nr 06, juni 1947.
- 149 Origineel: 'de se racheter sincèrement et complètement des fautes qu'ils ont commises et de se montrer dignes par le mérite de ce rachat volontaire, de reprendre dans la communauté nationale la place qui pourra leur être fixée selon l'intérêt national', *Transcriptie radiorede minister van Justitie Albert Lilar* 16 september 1946.
- 150 Aerts, 'Repressie zonder maat of einde?', 112-113.
- 151 Origineel: 'Il faut que ceux qui ont eu des défaillances puissent espérer qu'ils pourront un jour retrouver dans la communauté une place honorable dans la mesure, bien entendu, où ils auront fourni la preuve de la sincérité de leur amendement et de leur volonté de participer à la reconstruction de la Belgique. Voilà la tâche à laquelle aujourd'hui je vous invite à collaborer, en réfléchissant à cette évidence: "On ne saurait inculquer une conception de civisme à des hommes auxquels on refuserait tout es-

- poir de redevenir un jour des citoyens”, Transcriptie radiorede minister van Justitie, Albert Lilar 16 september 1946.
- 152 Luyckx, ‘De penitentiaire mijncentra’, 44.
- 153 ARA, DWRV, 14, *Algemeen reglement het Klein Kasteeltje*, z. d.
- 154 F. Cox, ‘Tewerkstelling extra-muros der incivieken veroordeelden’ in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen*, 5, 1947, 75-76.
- 155 ‘Het bestuur der gevangenen in 1946’, in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen*, 1947-2, 15-16.
- 156 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 133.
- 157 ARA, DWRV, 1, *Verklaring wederopvoedingsactie*, 14 oktober 1947.
- 158 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 12 oktober 1946.
- 159 Luyckx, ‘De penitentiaire mijncentra’, 35. Zie ook: E. De Craene en M. Alexander, ‘Psychologie des condamnés pour incivisme’, in: *Revue du droit pénal et de criminologie*, 1946-47, 885-888.
- 160 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 132-135.
- 161 Bijvoorbeeld: G. Rusche en O. Kirchheimer, *Punishment and Social Structure* (Columbia 1939); Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (Parijs 1975); Dario Melossi en Massimo Pavarini, *The Prison and the Factory: Origins of the Penitentiary System* (Londen 1981).
- 162 *De Standaard*, ‘De arbeidsslaven in de Belgische kampen’, 19 september 1948.
- 163 Commissie Fick, *Rapport van de commissie voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen* (Den Haag 1947).
- 164 Pieter Spierenburg, *The Spectacle of Suffering: Executions and the Evolution of Repression: from a Preindustrial Metropolis to the European Experience* (Cambridge 1984); Franke, *Twee eeuwen gevangen*.
- 165 Marcel Van Helmont, ‘Bezoek aan de gedetineerden’ in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen*, 7, 1947, 11-113.
- 166 ARA, DWRV, 63, *Weekverslagen Winterslag*, 10 mei 1948.
- 167 Wilfried Ramaekers, *Het dagelijks leven in het interneringscentrum Beverlo* (1945-1950), ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1987; Gilbert Ghistelinck, *Het interneringscentrum van Beverlo te Leopoldsbrug 1945-1949. het penitentiair beleid tav politieke gedetineerden: breuk of evolutie?* ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2001.
- 168 Albert Luyckx, ‘De penitentiaire mijncentra’, in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen*, 3, 1947, 29-46.
- 169 Luyckx, ‘De penitentiaire mijncentra’, 32.
- 170 ARA, DWRV, 2, *Brief van gedetineerde in Sint-Kruis aan gedetineerde broer in Beverlo*, 11 oktober 1947.
- 171 ‘Op bezoek in een Belgisch kamp’ in: *Toezicht*, nr 1, maart 1948, 12-14.
- 172 Luyckx, ‘De penitentiaire mijncentra’, 38.
- 173 DWRV, 217, *Brief aan hoofdredacteur Opbouw heer Hadermann, afz. onbekend*, 13 augustus 1948.

- 174 ARA, DWRV, 72, *Weekrapport Beverlo*, 11 januari 1948.
- 175 'De bedrijvigheid der gevangenen in 1947' in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen*, 1948-3.
- 176 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief Paul Struye aan de bestuurders, 26 februari 1948.
- 177 NA, STPD, 1654, *Transcriptie radiolezing W.P.J. Pompe 'De vrijlating der politieke delinquenten'*, 15 augustus 1946.
- 178 Luyckx, 'De penitentiare mijncentra', 46.
- 179 NA, STPD, *Concept memorandum i. z. vrijlating pol. Delinquenten*, z. d.
- 180 NA, STPD, 1653, *Lezing door prof. Duynstee, 'Rehabilitatie der pol. delinquenten' gehouden te Utrecht voor de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid*, 11 maart 1947.
- 181 NA, STPD, 1654, *Transcriptie radiolezing W.P.J. Pompe 'De vrijlating der politieke delinquenten'*, 15 augustus 1946.
- 182 *Toezicht*, nr. 4, juni 1948, 37.
- 183 NA, STPD, 1614, *Brief Commissie van Geestelijke en Sociale Verzorgers van kamp Vught aan de Koningin*, 12 september 1947.
- 184 Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding*, 73-74.
- 185 NA, DGBR 1335, *Rapport inzake tewerkstelling politieke delinquenten in den Noord-Oost Polder, uitgebracht namens de Gemeenschap Oud Illegale Werkers*, september 1946.
- 186 NA, DGBR, 1339, *Verslag van de vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht omtrent bezoeken aan interneeringskampen voor politieke delinquenten*, 7 mei 1946 en 27 oktober 1947.
- 187 NA, DGBR, 1334, *Verslag van de Afdeling III A over de periode van 1 januari 1946 tot 1 mei 1946*.
- 188 NA, STPD, 1599, *Rapport sociale verzorging kamp Westvaart*, 4 augustus 1948.
- 189 *Toezicht*, nr. 9, november 1948, 113-116.
- 190 NA, STPD, 1615, *Verslag vergadering afdelingsbestuur*, 5 oktober 1948.
- 191 *Verslag der werkzaamheden van de afdeling Friesland van de STPD*, januari 1946–december 1949, 38.
- 192 Stouten, *Naar verkeerd spoor*, 23.
- 193 NIOD, 870, archief J. C. Woestenburger, *Brief Directeur van Justitie aan Luitenant-gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië*, 15 juli 1947.
- 194 Jaap le Poole, 'Naar kampen zonder prikkeldraad', in *Toezicht*, nr. 2, april 1948.
- 195 NIOD, 870, Woestenburger, *Rapport betreffende de uitzending van een groep politieke delinquenten naar Nieuw-Guinea*, 21 juni 1946.
- 196 Harmen Meek, 'Nieuw Guinea als utopie. Nederlandse kolonisatieplannen 1920–1940' in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 122-3, 2010 348-361.
- 197 Te Slaa en Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst*, 747.
- 198 *Fascistische en nationaal-socialistische organisaties*, jaarbericht A, 1937, via www.historici.nl/pdf/cid/2100-2199/2143.pdf.

- 199 E. Nieuwenhuis, *Verbanning van de Nederlandse ss-troepen in Nieuw-Guinea*, november 1946.
- 200 G.L. Tichelman en W.H. Alting van Geusau, *N.S.B. deportatie naar oost en west* (Amsterdam 1945).
- 201 NIOD, 870, Woestenburg, *Brief Directeur van Justitie aan Luitenant-gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië*, 15 juli 1947.
- 202 NIOD, 870, Woestenburg, *Rapport betreffende de uitzending van een groep politieke delinquenten naar Nieuw-Guinea*, 21 juni 1946.
- 203 NA, DGBR, *Circulaire aan de commandanten der bewarings- en interneringskampen*, 28 maart 1947.
- 204 NIOD, 870, Woestenburg, *Rapport betreffende de uitzending van een groep politieke delinquenten naar Nieuw-Guinea*, 21 juni 1946.
- 205 NIOD, 870, Woestenburg, *Rapport betreffende de uitzending van een groep politieke delinquenten naar Nieuw-Guinea*, 21 juni 1946.
- 206 NA, STPD, 1655, *Uiteenzetting van H.J.K., Aanleiding tot mijn vertrek naar Nieuw-Guinea*, z. d.
- 207 Jaap le Poole, 'Naar kampen zonder prikkeldraad', in: *Toezicht*, nr. 2, april 1948.
- 208 'De uitzending naar Nieuw Guinea', in: *Toezicht*, nr. 2, april 1948, 5.
- 209 NIOD, 870, Woestenburg, *Rapport betreffende de uitzending van een groep politieke delinquenten naar Nieuw-Guinea*, 21 juni 1946.
- 210 NA, STPD, 1653, *Brief van Jaap le Poole aan D. Bout*, 24 mei 1947.
- 211 Archief STPD, 1653, *Brief D. Bout aan het Moderamen van de Generale Synode*, 23 mei 1947.
- 212 NIOD, 870, Woestenburg, *Rapport betreffende de uitzending van een groep politieke delinquenten naar Nieuw-Guinea*, 21 juni 1946.
- 213 NA, STPD, 1655, *Uiteenzetting van H.J.K., Aanleiding tot mijn vertrek naar Nieuw-Guinea*, z. d.
- 214 NA, STPD, 1655, *Uiteenzetting van H.J.K., Aanleiding tot mijn vertrek naar Nieuw-Guinea*, z. d.
- 215 NIOD, 870, Woestenburg, *Rapport betreffende de tewerkstelling van een groep voorwaardelijke invrijheidgestelde politieke delinquenten op Biak (Nieuw-Guinea)*.
- 216 NA, STPD, 1655, *Uiteenzetting van H.J.K., Aanleiding tot mijn vertrek naar Nieuw-Guinea*, z. d.
- 217 NA, STPD, 1655, *Uiteenzetting van H.J.K., Aanleiding tot mijn vertrek naar Nieuw-Guinea*, z. d.
- 218 NA, STPD, 1696, *Brief jeugdgroep aan J.C. Woestenburg*, 22 november 1947.
- 219 'De weervolven op pad' in: *Indonesia. Weekblad uitgegeven door de Perhimpoean Indonesia*, 16, nr. 11, 1 september 1945.
- 220 'Ballingsoord in Indonesië?' in: *Indonesia. Weekblad uitgegeven door de Perhimpoean Indonesia*, 16, nr. 14, 22 september 1945.
- 221 NIOD, 870, Woestenburg, *Brief van de Directeur van Justitie aan Luitenant-gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië*, 15 juli 1947.

- 222 *Verslag der werkzaamheden van de STPD*, 55.
- 223 NA, STPD, 1696, *Circulaire DGBR aan alle commandanten der bewarings- en interneringskampen*, 27 januari 1948.
- 224 NA, DGBR, *Circulaire Minister van Justitie aan de President van de Bijzondere Raad van Cassatie en de presidenten van de Bijzondere Gerechtshoven*, 2 februari 1948.
- 225 NA, STPD, 1654, *Brief van ex-politieke delinquent aan Woestenburg*, 8 januari 1948.
- 226 NA, STPD, 1696, *Brief van J. le Poole aan minister van Justitie*, 9 augustus 1948.
- 227 NA, STPD, 1696, *Brief van J. le Poole aan minister van Justitie*, 9 augustus 1948.
- 228 P. Cornil, 'Considérations générales sur le régime des condamnés pour incivisme', in: *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1946–1947, 932.
- 229 NA, STPD, 1696, *Brief vanuit interneringskamp Laren*, z.d.
- 230 NA, STPD, 1655, *Brief van E. J. H. aan de STPD*, 13 september 1948.
- 231 Hans Meijer, 'Het "uitverkoren land". De lotgevallen van de Indo-Europese kolonisten op Nieuw-Guinea 1949–1962', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 112, 1999, blz. 353–384.
- 232 NA, STPD, 1696, *Circulaire DGBR aan alle commandanten der bewarings- en interneringskampen*, 27 januari 1948.
- 233 NA, STPD, 1696, *Brief van jeugdgroep aan Woestenburg*, 22 november 1947.
- 234 Conway, *The Sorrows of Belgium*, 370.
- 235 ARA, DWRV, 67, *Brief van man aan zijn broer in interneringskamp Sint-Kruis*, 26 juli 1948.

Hoofdstuk 5 – Verzoening met de natie?

- 1 'Op bezoek in een Belgisch kamp' in: *Toezicht*, nr. 1, maart 1948, 13.
- 2 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 131.
- 3 NA, DGBR, 18–30, *Overzichten*.
- 4 NA, DGBR, 18–30, *Overzichten*.
- 5 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 109–158.
- 6 'De vrijlating van de politieke delinquent', radiorede uitgesproken door J. H. van Maarseveen in: *Uitzicht*, nr. 24, 31 augustus 1946.
- 7 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 259–260.
- 8 NA, STPD, 1654, *Transcriptie radiolezing W. P. J. Pompe 'De vrijlating der politieke delinquenten'*, 15 augustus 1946.
- 9 Bijvoorbeeld: Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 205; Balace, 'Collaboratie en repressie in Wallonië: anders bekeken?', 64.
- 10 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 149–150.
- 11 Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 205.
- 12 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 288–294.
- 13 Aerts, 'Repressie zonder maat of einde?', 110–111.
- 14 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 150.

- 15 Voor Nederland: NA, DGBR, 18-30, *Overzichten*. Voor België: database Koen Aerts gebaseerd op cijfers uit *Bevolking der Strafinrichtingen*.
- 16 SOMA, IG AG, 147, *Vraag en antwoorden Senaat*, 15 augustus 1946.
- 17 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 6 februari 1946; omzendbrief 23 mei 1946.
- 18 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief, 16 januari 1947.
- 19 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief, 16 januari 1947.
- 20 ARA, DWRV, 29, *Brief van de minister van Justitie*, 24 februari 1948.
- 21 Aerts, 'Repressie zonder maat of einde?', 124.
- 22 Aerts, 'Repressie zonder maat of einde?', 110.
- 23 Geciteerd in: *Toezicht*, nr. 7, september 1948.
- 24 Aerts, 'Repressie zonder maat of einde?', 119.
- 25 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 232.
- 26 Matthé, *Het tweede deel van de repressie*; Aerts, 'Repressie zonder maat of einde?', 92-93
- 27 W.E. Meiboom, *Bijzondere Rechtspleging in de praktijk : analyse van 125 dossiers van het Bijzondere Gerechtshof Leeuwarden*, Kamer Groningen, ongepubliceerde MA scriptie, Universiteit Leiden, 2007, 48.
- 28 Zie: Elster, *Closing the Books*, 226.
- 29 Meiboom, *Bijzondere Rechtspleging in de praktijk*, 48.
- 30 NA, DGBR, 1329, *Brief van Ter Veer aan de minister van Justitie*, 26 juni 1946.
- 31 NA, DGBR, 20, *Statistische gegevens betreffende gedetineerden in DGBR kampen*, 20 januari 1947.
- 32 NA, DGBR, 1339, *Verslag van de vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht omtrent bezoeken aan interneringskampen voor politieke delinquenten*, 7 mei 1946 en 27 oktober 1947.
- 33 NA, DGBR, 1375, *Rapport Carel Coenraad Polder*, 6 november 1946.
- 34 NA, DGBR, 21, *Brief van Mentrop aan alle kampcommandanten*, 22 mei 1947.
- 35 NA, DGBR, 1339, *Verslag van de vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht omtrent bezoeken aan interneringskampen voor politieke delinquenten*, 7 mei 1946 en 27 oktober 1947.
- 36 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 19 april 1947.
- 37 'De bedrijvigheid der gevangenen in 1947' in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen*, 1948-3, 75.
- 38 SOMA, IG AG, 147, *Het Nieuws van den Dag*, 26 oktober 1947.
- 39 ARA, DWRV, 14, *Maandverslag het Klein Kasteeltje*, mei 1948.
- 40 ARA, DWRV, 71, *Weekrapporten kamp Beverlo*, 1947.
- 41 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 28 december 1945; 'Het bestuur der gevangenen in 1946', in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen*, 1947-2, 14-15.

- 42 François, *Guerres et délinquance juvénile*, 358-372.
- 43 NA, DGBR, 1335, *Brief van Ter Veer aan de minister van Justitie*, 14 november 1946.
- 44 *Verslag der werkzaamheden van de STPD*, 25-26.
- 45 GA, Strafgevangenis, tevens Rijkswerkinrichting 'Marum', *Jaarverslag 1948 over de RWIMarum te Nuis*, z.d.
- 46 'Jeugdzaken' in: *Toezicht*, nr. 8, september 1948, 100-101.
- 47 'Jeugdzaken' in: *Toezicht*, nr. 8, september 1948, 100-101.
- 48 NA, DGBR, 1339, *Verslag van de vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht omtrent bezoeken aan interneringskampen voor politieke delinquenten*, 7 mei 1946 en 27 oktober 1947.
- 49 A. M. J. ten Holt-Taselaar, 'De reclassering der jeugdige politieke delinquenten', in: *Toezicht*, slotnummer, december 1949, 156-158. Zie ook Tames, *Besmette jeugd*, 145-152.
- 50 ARA, DWRV, 182, *Brief van gedetineerden het Klein Kasteeltje aan Hanssens*, 15 januari 1949.
- 51 'Ter gelegenheid van een bezoek aan het penitentiair centrum te Marneffe' in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen*, 1948-9/10.
- 52 François, *Guerres et délinquance juvénile*, 367; Ch. Schotte, 'De observatie der jeugdige veroordeelden in de Straflandbouw- en nijverheidsschool te Hoogstraten' in: *Bulletin van het bestuur der strafinrichtingen*, 1947-1, 2-9. Zie ook: L. De Bray, 'La répression de l'incivisme en Belgique. Le milieu familial des condamnés pour incivisme?', in: *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1946-1947, 889-923.
- 53 Jaap le Poole, 'Jeugdzaken' in: *Toezicht*, nr. 3, mei 1948, 20-21.
- 54 A. M. J. ten Holt-Taselaar, 'Jeugdzaken' in: *Toezicht*, nr. 5 en 6 - juli en augustus 1948, 53.
- 55 NA, DGBR, 18, *Lezing Ir. J. Mentrop voor het personeel over de werkzaamheden van Afdeling III A*, 13 juni 1946.
- 56 De Metsenaere e. a., *Vrouwen en de repressie*, 24-35; Van Loon, 'De geschorene en de scheerster', 61-62; Annelieke Wiegeraad, *De keerzijde van de Bevrijding. De omgang met 'moffenmeiden' in Bergen op Zoom, 1944-1948* ongepubliceerde MA thesis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2009, 82.
- 57 De Metsenaere e. a., *Vrouwen en de repressie*, 151-153.
- 58 NA, DGBR, 1329, *Rapport ressort Gerechtshof Den Haag No 44/46*, 2 juni 1946.
- 59 NA, DGBR, 1460, *Verslag over enkele vrouwenkampen zonder ondertekenaar*, 16 september 1946.
- 60 NA, DGBR, 1339, *Verslag van de vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht omtrent bezoeken aan interneringskampen voor politieke delinquenten*, 7 mei 1946 en 27 oktober 1947.
- 61 NIOD, Collectie Bijzondere Rechtspleging, 270 A, *Brief van Barledeos aan C. P. Gunning*, 3 juli 1947.
- 62 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 29. Volgens Gilissen ging het in 11 procent van de gevallen om een veroordeling van een vrouw: Gilissen, 'Étude

statistique sur la répression de l'incivisme', 566. Aline Sax komt in haar steekproef tot hetzelfde getal: Sax, *Voor Vlaanderen, Volk en Führer*, 189.

63 De Metsenaere e. a., *Vrouwen en de repressie*, 91.

64 NA, DGBR, 18-30, *Overzichten*

65 NA, DGBR, 20, *Circulaire*, 20 januari 1947.

66 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 295-296.

67 ARA, DWRV, 1, *Brief van Hanssens aan de directeur van Merksplas* (concept en niet verstuurd), z. d.

68 ARA, DWRV, 9, *Brief van bestuurssecretaris W. Vangeenberghe aan Hanssens*, 17 april 1947.

69 NA, DGBR, 1329, *Rapporten ressort Gerechtshof Arnhem*, z. d.

70 NA, DGBR, 1434, *Amsterdam, kamp Levantkade, 1945-1947*.

71 NA, DGBR, 1485, *Algemene inspectie, No 2141, opdr No 791, rapport*, 7 november 1947.

72 NA, DGBR, 20, *Brief van Ter Veer aan de kampcommandanten*, z. d.

73 NA, DWRV, 72, *Rapportage kamp Beverlo bestemd voor Hanssens*, 2 oktober 1948.

74 ARA, DWRV, 24, *La Libre Belgique*, 'Propagande communiste dans les prisons', 5 december 1948; *Brief van Hanssens aan redacteur La Libre Belgique*, 7 december 1948.

75 ARA, DWRV, 24, *Correspondentie gericht aan journalisten, varia*.

76 NA, DGBR, 1375, *Aan hoofd afd III No 899 onderwerp Kamp Hoensbroek*, 12 februari 1947.

77 NA, DGBR, 1329, *Rapport ressort Gerechtshof Amsterdam. Parket van den officier van justitie te Alkmaar*, 10 mei 1946.

78 NA, DGBR, 1329, *Rapport officier van justitie te Utrecht*, 16 mei 1946.

79 NA, DGBR, 1329, *Rapport rijksrecherche Maastricht*, 27 mei 1946.

80 NA, DGBR, 1329, *Rapport rijksrecherche 's-Hertogenbosch*, 27 mei 1946.

81 NA, DGBR, 1519, *Aan hoofd afd III A van JJ Snouck Henkemans*, 12 juli 1946.

82 NA, DGBR, 1375, *Rapport Carel Coenraad Polder*, 6 november 1946.

83 NA, MG, 799, *Verzamelrapport nr. 2*, z. d.

84 Zie voor België: ARA, DWRV, 71, *Weekrapporten kamp Beverloo*, 1947; 72, *Weekrapporten kamp Beverloo*, 1948.

85 GA, MG, 63, *Brief van hoofd der afdelingen Th. C. Bernsen aan P.M.C. provincie Groningen*, 19 mei 1945.

86 Tresoar Leeuwarden, Archief van het kamp 'Arendstuin', 1088: *Dagboek van het interneringskamp Arendstuin*, 10 juli 1945-15 juni 1946.

87 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 9 Bezoek aan kamp Westerbork*, 13 september 1945.

88 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 17*, 25 september 1945.

89 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 19, Kamp Veendam*, 27 september 1945.

90 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 39, bezoek aan o. a. het kamp te Crackstate te Heereveen*, 30 oktober 1945.

- 91 NA, DGBR, 19, *Circulaire van Ter Veer aan alle kampcommandanten*, 4 oktober 1946.
- 92 NA, DGBR, 19, *Circulaire van Ter Veer aan alle kampcommandanten*, 4 oktober 1946.
- 93 NA, DGBR, 18, *Brief van Ter Veer aan de commandanten*, 18 april 1946.
- 94 NA, DGBR, 23, *Circulaire Mentrop aan de kampcommandanten*, 4 juli 1947.
- 95 NA, DGBR, 26, *Verslag van de vergadering van de hoofden van de bureaux*, 26 september 1947.
- 96 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 308.
- 97 NA, DGBR, 28, *Brief van Ter Veer aan alle kampcommandanten*, 13 maart 1948.
- 98 NA, DGBR 1338, *Programma persbezoek aan de kampen van het DGBR in de Mijnstreek*, 31 maart en 1 april 1948.
- 99 Zie over het jeugdkamp van Marum: M.E. Greven, 'De opsluiting van jeugdige politieke delinquenten in de rijkswerkinrichting Marum, 1947–1951' in: *Tijdschrift voor criminologie* 31, 1989, 317–332.
- 100 Groninger Archieven, 2022–84, *Belofte kamp Marum*, z. d.
- 101 ARA, DWRV, 1, *Verklaring wederopvoedingsactie*, 14 oktober 1947.
- 102 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 12 oktober 1946.
- 103 NA, DGBR, 1341, *Rapport betreffende het in België ingestelde onderzoek naar de mogelijke invoering van het travail-rachatsysteem in Nederland met betrekking tot de politieke delinquenten*, 1947.
- 104 ADVN, ADVN AC 422, Fonds Repressie, D8789, *Brief* 26 februari 1947.
- 105 ARA, DWRV, 71, *Weekverslagen kamp Beverlo*, 14 april 1947.
- 106 ARA, DWRV, 1, *Brief bestuurder St. Hubert aan minister van Justitie*, 19 januari 1949.
- 107 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 203
- 108 NA, STPD, 1619, *Briefgeïnterneerde kamp Don Suisse*, 20 september 1947.
- 109 NA, STPD, 1619, *Reactie op brief door directie STPD aan afdeling Zeeland*, 24 oktober 1947.
- 110 ARA, DWRV, 193, *Hoe beoordeelt de inciviek de bestraffing?*, z. d., vermoedelijk januari 1947.
- 111 *Verslag der werkzaamheden van de STPD*, 33–35.
- 112 NA, DGBR, 1375, verschillende inspectierapporten.
- 113 GA, De Slikken, 2025, 14, *Concept van jaarverslagen*, 1947.
- 114 Tames, *Besmette jeugd*, 120.
- 115 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 207.
- 116 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 226.
- 117 NA, DGBR, 21, *Conferentie van sociale verzorgers*, 7 mei 1947.
- 118 NA, DGBR, 21, *Conferentie van sociale verzorgers*, 7 mei 1947.
- 119 NA, DGBR, 1336, *Onderwerp: Sociale en geestelijke verzorging door K. Toornstra, J.W.v.d. Linden en J. van Wezel*, maart 1946.
- 120 Theater Instituut Nederland, Amsterdam, Archief Ritsko van Vliet, 2, Paul

- Duval (09/09/1899–23/03/1984) *Documentatie Fort Erfprins/Album (internering)*.
- 121 NIOD, 244, Dagboekencollectie, 248-0822, *Dagboek J.*, W.A.
- 122 ARA, DWRV, 1, *Rolen werkzaamheden van een animator in een kamp*, z.d.
- 123 Dupréel, 'La répression de l'incivisme en Belgique', 834-933.
- 124 Stijn Demuyne, *Kind van de collaboratie. Beleidsinitiatieven ten aanzien van kinderen van incivieken (1944–1948)*, ongepubliceerde MA thesis, Universiteit Gent, 2010, 118-123.
- 125 Peter Romijn, 'Pastors and perpetrators': Dutch churches and the reintegration of Nazi-collaborators', in: *Journal of European Studies*, 26, 1996, 373-387.
- 126 ARA, DWRV, 17, *Brief van aalmoezenier aan G. De Vreught*, 22 maart 1947.
- 127 ARA, DWRV, *Brief van Hanssens aan eerw. Houtsen*, 1 augustus 1947.
- 128 *Verslag der werkzaamheden van de STPD*, 10.
- 129 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 192-193.
- 130 NA, DGBR, 1375, *Rapport van Mr. Ch. Hanegraff betreffende het bezoek aan kamp Wezep*, 2 augustus 1946.
- 131 NIOD, Dagboekencollectie, 248-0822, *J.*, W.A.
- 132 'Brief der bisschoppen over politieke delinquenten' in: *Uitzicht* nr. 21, 17 augustus 1946.
- 133 'Desperado-mentaliteit' in: *Uitzicht*, nr. 1, 30 maart 1946.
- 134 'Brieven uit de kampen' in: *Uitzicht*, nr. 13, 22 juni 1946.
- 135 'Indrukken van een sociaal verzorger' in: *Uitzicht*, nr. 22, 24 augustus 1946.
- 136 NIOD, Collectie Bijzondere Rechtspleging, 270 A, 5, *Rapport algemene inspectie DGBR*, 9 september 1947.
- 137 Stouten, *Naar verkeerd spoor*, 102.
- 138 NA, Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging, 2.09.08 (CABR), Procureur-Fiscaal (PF) Den Haag, *Brief van geestelijke*, 15 juli 1945.
- 139 NA, CABR, PF Den Haag, *Brief van de Kerkraad ned. herv. gem. te Simonshaven*, 22 december 1945.
- 140 Helen Grevers, "'Enkel en alleen in dit geval". Pleidooien voor de vrijlating van voormalig collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog in Nederland', in: *BMGN – Low Countries Historical Review*, 124, 3, 2009, 368-389.
- 141 NA, DGBR, 19, *Brief van Ter Veer aan de commandanten, sociale en geestelijke verzorgers*, oktober 1946.
- 142 TIN, Archief Ritsko van Vliet, 2, Paul Duval, *Documentatie Fort Erfprins*.
- 143 NA, MG, 799, *Inspectierapport nr. 22. Bezoek aan o.a. de Levantkaade te Amsterdam*, 3 oktober 1945.
- 144 Hoving, *Het 'foute' kamp*, 91-92.
- 145 NA, STPD, 1647, 'Kop Op' *Kampkrant Marum* nr. 13, 1 mei 1948.
- 146 SOMA, IG AG, 147, *Vraagen antwoorden Senaat*, 17 oktober 1946.
- 147 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief 30 oktober 1945.
- 148 *Verzameling van omzendbrieven uitgegeven door het Belgische ministerie van Justitie*, omzendbrief, 12 maart 1946.

- 149 'Voor de vrouw', in: *Uitzicht*, nr. 30, 19 oktober 1946.
- 150 ARA, DWRV, 327, *Brief van Dupréel aan Hanssens*, augustus 1950.
- 151 De tijdschriften zijn terug te vinden in het archief van de Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij (ARA).
- 152 ARA, DWRV, 284, *Publicitaire tekst om de gedetineerden van de andere strafinrichtingen aan te zetten te abonneren op 'De Snavel'*, z.d.
- 153 ADVN, Fonds AC362, Andreas Van Houwe-Godelieve Daels, D8781-82, *Programma overzicht*.
- 154 Chantal Kesteloot, 'Waalse beweging' in: Reginald De Schryver e.a., *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998), 3635-3651.
- 155 ARA, DWRV, 284, *Brief van Bestuurssecretaris W. Vangeenberghe*, 9 december 1946.
- 156 ARA, DWRV, 284, *Brief van Bestuurssecretaris W. Vangeenberghe aan W. Hanssens*, 8 februari 1947.
- 157 ARA, DWRV, 218, *Opbouw*, nr. 2, 5, 1 december 1947.
- 158 Swerts, *Dagboek van een zware tijd*, 88.
- 159 'Een biecht' in: *Uitzicht*, nr. 24, 7 september 1946.
- 160 'Goed en niet goed' in: *Uitzicht*, nr. 25, 14 september 1946.
- 161 Bijvoorbeeld: 'de Schuldvraag' in: *Uitzicht*, nr. 27, 28 september 1946.
- 162 Tames, *Besmette jeugd*, 226-229.
- 163 NIOD, Collectie Bijzondere Rechtspleging, 270 A, 5 *Brief Huygen (anoniem) aan Gunning*, 7 juni 1946.
- 164 NIOD, Collectie Bijzondere Rechtspleging, 270 A, 5 *Brief Gunning aan zijn ouders*, 6/7 juni 1947.
- 165 Van der Heijden, *Grijs verleden*, 352.
- 166 Tames, *Besmette jeugd*, 132-133.
- 167 ARA, DWRV, 66, 'Des légionnaires écrivent', in: *Le Journal sans titre*, nr. 6, 3, 15 september 1947.
- 168 Ook in brieven die oud-legionairs schreven om in aanmerking te komen voor gratie, werd het anticommunisme als voornaamste reden voor toetreding gegeven: Vanderlinden, 'La réinsertion socio-professionnelle des anciens de la Légion Wallonie', 210-211.
- 169 ARA, DWRV, 71, *Weekverslagen kamp Beverlo, stemmingsverslag*, 19 juli 1947.
- 170 ARA, DWRV, 1, *Brief van oud-legioensoldaten vanuit kamp Beverlo aan de bisschop van Luik*, 1 juli 1947.
- 171 Zie ook: Tames, *Besmette jeugd*, 124-138.
- 172 NA, STPD, 1625, *Notulen toezichthoudersvergadering*, 17 maart 1948.
- 173 NIOD, Collectie Bijzondere Rechtspleging, 270 A, 5, *Rapport algemene inspectie DGBR*, 9 september 1947.
- 174 NA, DGBR, 1339, *Verslag van de vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht omtrent bezoeken aan interneringskampen voor politieke delinquenten*, 7 mei 1946 en 27 oktober 1947.
- 175 NA, DGBR, 1532, *Afschrift clandestiene brief*, 11 november 1946.

- 176 Jaap le Poole, 'Zijn er nog nationaal-socialisten in ons land?', in: *Toezicht*, nr. 4, juni 1948, 47.
- 177 G. Langemeijer, 'Oost west thuis best' in: *Toezicht*, nr. 3, mei 1948, 18.
- 178 Geciteerd in: 'De gesmokkelde brief', in *Uitzicht*, nr. 6, 4 mei 1946.
- 179 NA, DGBR, 18, *Lezing gehouden door Ir. J. Mentrop in de vergaderzaal van het DGBR voor het personeel over de werkzaamheden van Afdeling III A*, 13 juni 1946.
- 180 NA, DGBR, 1375, *rapport kamp Amersfoort*, 4 april 1946.
- 181 NA, DGBR, 1375, *Rapport Westerbork*, 8 januari 1947.
- 182 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 237.
- 183 François, *Guerres et délinquance juvénile*, 371.
- 184 NA, DGBR, 1512, *Rapport algemene inspectie*, 23 juni 1946.
- 185 NA, DGBR, 1513, *Brief aan Ter Veer van Snouck Henkemans*, 15 juli 1946.
- 186 NA, DGBR, 1535, *PV n. a.v rapport kampcommandant over massaontvluchting*, 14 december 1945.
- 187 NIOD, Collectie Bijzondere Rechtspleging, 270 A, 5, *Rapport algemene inspectie DGBR*, 9 september 1947.
- 188 NA, DGBR, 1339, *Verslag van de vaste Commissie voor Privaat- en Strafrecht*, 7 mei 1946 en 27 oktober 1947.
- 189 Stouten, *Naar verkeerd spoor*, 30 e.v.; GA, 2022 Marum, 4, *Jaarverslag RWI Marum 1949 en 1950*.
- 190 Zie ook: Tames, *Besmette jeugd*, 126-128.
- 191 ADVN, AC 231 Archief Jaak De Mylle, *Notitieboekje bijgehouden in interneringskamp Sint-Kruis*.
- 192 ARA, DWRV, 71, *Weekverslagen kamp Beverloo, stemmingsverslag*, 19 juli 1947.
- 193 *De Standaard*, 'De Vlaams-Waalse verhoudingen in paviljoen E te Merksplas', 26 augustus 1949.
- 194 ARA, DWRV, 175, *Rapport Nederlandstalige school*, december 1947; *Maandverslag Nederlandstalige school*, januari 1948.
- 195 ARA, DWRV, 71, *Weekverslagen kamp Beverlo*, 10 juni 1947.
- 196 ARA, DWRV, 16, *Brief van de directeur gevangenis Dinant aan Hanssens*, 7 november 1947.
- 197 NA, DGBR, 1375, *Rapport van Mr. Ch. Hanegraff betreffende het bezoek aan kamp Wezep*, 2 augustus 1946.
- 198 NA, DGBR, 1375, *Rapport van Mr. Ch. Hanegraff betreffende het bezoek aan kamp Beenderribben te Steenwijkerwolde*, 2 augustus 1948.
- 199 GA, 2022 Marum, 4, *Jaarverslag 1948*.
- 200 NA, DGBR, 1459, *Vershillende verslagen kamp Duindorp*, 1946-1948.
- 201 NA, DGBR, 1375, *Rapport Cellenbarak van Scheveningen*, 15 november 1946.
- 202 GA, *Gevangenis te Groningen*, 2018, 9, *Brief van Inspecteur van de kampen ressort Leeuwarden aan alle kampcommandanten in dit ressort*, 30 september 1946.
- 203 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 195.
- 204 Harterink, *Verslag van mijn internering*, 197.
- 205 NA, STPD, 1612, *Rapport STPD Haarlem*, 9 augustus 1948.

- 206 NA, DGBR, 27, *Brief van Ter Veer aan de commandanten*, 20 januari 1948.
- 207 NA, DGBR, 28, *Brief van Ter Veer aan de kampcommandanten*, 18 mei 1948.
- 208 Bijvoorbeeld: Stouten, *Naar verkeerds spoor*, 99-103.
- 209 ARA, DWRV, 16, *Correspondentie aangaande mijncentra Zwartburg, Leopoldsburg, Hemiksem, Vilvoorde, Le Merinos (Dinant) en Nimy, Brief van dochter aan vader*, 8 februari 1948.
- 210 ARA, DWRV, 17, *Briefwisseling over stemming in kamp Beverlo*, 24 februari 1947.
- 211 ARA, DWRV, 1, *Brief van G. Figeys aan Hanssens*, 3 december 1947. Zie voor de cijfers van de terechtstellingen database Koen Aerts.
- 212 ARA, DWRV, 72, *Weekverslagen kamp Beverlo*, 11 januari 1948.
- 213 ARA, DWRV, 72, *Weekverslagen kamp Beverlo*, 25 januari 1948.
- 214 ARA, DWRV, 9, *Brief van W. Vangeenberghe aan Hanssens*, 18 april 1947.
- 215 ARA, DWRV, 1, *Rapport G. De Vreught*, 1 juli 1948.
- 216 Stouten, *Naar verkeerds spoor*, 31.
- 217 Zie over de Levantkade: W. Jonasse, *De Keerzijde. De strijd om orde en menselijkheid in het kamp Levantkade te Amsterdam in de periode na juli 1945*, ongepubliceerd manuscript, 1983; Hetty Smeets, *Het bewaringskamp Levantkade. Een onderzoek naar enige structurele problemen*, ongepubliceerde scriptie, Universiteit van Amsterdam, 1986; Grevers en Tames, 'De Levantkade', 351-359.
- 218 NA, DGBR, 1375, *Rapport Ericadorp*, 19 november 1946.
- 219 NA, DGBR, 1430, *Rapport algemene inspectie kamp Amstenrade*, 21 april 1947.
- 220 NA, DGBR, 1494, *Brief aan ds. Gravemeyer, afzender onbekend*, 8 oktober 1946.
- 221 ARA, DWRV, 1, *Brief van G. Figeys aan Hanssens*, 3 december 1947.
- 222 Interview voormalig geïnterneerde kamp Duindorp, dhr. F. Janssen (pseudoniem), 4 mei 2009.
- 223 NA, DGBR, 1451, *Brief Afd III A, aan Snoeck Henkemans*, 7 mei 1946.
- 224 ADVN AC 422, Fonds Repressie, D8789, *Briefwisseling*, 1 oktober 1948.
- 225 ADVN AC 422, Fonds Repressie, D8789, *Briefwisseling*, 27 november 1949.
- 226 Bijvoorbeeld: NA, STPD, 1651, *Brief van Evers Steenfabrieken Roermond aan STPD*, 15 december 1945.
- 227 Welk stempel de erfenis van de collaboratie op de collaborateurs na de straf in de Belgische en Nederlandse samenleving precies drukte, is een vraag die in dit onderzoek niet meer aan bod komt. Zie voor België het huidige FWO onderzoeksproject 'Het collectief geheugen van collaborateurs in de naoorlogse Belgische samenleving: een sociaal-politieke geschiedenis (1944-1970)' dat op de Universiteit Gent wordt uitgevoerd door Koen Aerts. Voor Nederland: Ismee Tames, *Doorn in het vlees. Foute Nederlanders, 1950-1970* (verschijnt gelijktijdig met deze publicatie).
- 228 Belinfante, *In plaats van bijtjesdag*, 600; Database Koen Aerts gebaseerd op cijfers uit *Bevolking der Strafinrichtingen*.
- 229 Conway, 'Justice in postwar Belgium', 133-156.

Algemeen besluit

- 1 Saramago, *De stad der blinden*, 303-304.
- 2 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, 600; Database Koen Aerts gebaseerd op cijfers uit *Bevolking der Strafinrichtingen*.
- 3 Huyse en Dhondt, *Onverwerkt verleden*, 9. Zie ook: Rudi Van Doorslaer, 'Is het dezelfde ziekte en bestaat er een diagnose?', in: *Herfsttij van de 20ste eeuw: extreem-rechts in Vlaanderen 1920-1990* (Leuven 1992), 132.
- 4 Luc Huyse, 'Waarom België ziek is van zijn jaren veertig', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 10-2002, 192.
- 5 Madelon de Keizer en Marije Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010).

RÉSUMÉ

Du statut de traîtres à la patrie à celui de bons patriotes. L’incarcération de collaborateurs aux Pays-Bas et en Belgique, 1944 – 1950

À la suite de la Seconde Guerre mondiale, plus de deux cent mille personnes ont été arrêtées aux Pays-Bas et en Belgique pour suspicion de collaboration avec l’occupant allemand. Elles ont ensuite été enfermées dans des prisons ou des camps provisoires spécialement aménagés à cet effet. Cet enfermement à grande échelle a été une réponse à la collaboration intérieure également d’une ampleur considérable. C’est de cette opération d’incarcération la plus importante jamais entreprise dans l’histoire néerlandaise et belge que traite cette étude. L’idée d’une vengeance aléatoire et irrationnelle, émanant des gouvernements, de la population et des mouvements de résistance, est souvent mise en avant dans l’histoire de l’incarcération des collaborateurs pendant la période de l’après-guerre. Le châtimement de la collaboration était en effet une question émotionnelle, mais avant tout un processus long et complexe d’intégration et d’exclusion sociale. Ce processus se composait d’une série d’actions symboliques et ritualisées, à savoir l’arrestation (publique), l’incarcération, les interrogatoires, le procès et la libération finale.

Le déroulement des incarcérations des collaborateurs néerlandais et belges démontre clairement qu’il s’agissait d’un processus dynamique. Sur plus de deux cent mille collaborateurs enfermés en 1945, les prisons n’en comptaient plus que quelques centaines dans les années cinquante. Tant pendant l’occupation que durant la première année après la libération, il était impensable pour une majorité de citoyens que ce groupe de ‘traîtres à la patrie’ retrouve un jour sa place dans la société belge ou néerlandaise. Il s’est cependant avéré que cette exigence de pénitence s’est rapidement muée en un objectif de ‘bonification’ de ces personnes. Les collaborateurs devaient être ‘rééduqués’ pour redevenir des

citoyens démocratiques à part entière. Leur peine était donc assortie à cet objectif. L'évolution qui occupe une place centrale dans cette étude est celle de l'exclusion vers l'intégration. Comment tous ces gens sont-ils passés en peu de temps du statut de « traîtres à la patrie » apparemment irrécupérables à celui de « bons patriotes » potentiels ?

En première instance, les membres du mouvement national-socialiste aux Pays-Bas et en Belgique étaient de plus en plus isolés d'un point de vue politique et social à partir des années trente. La collaboration avec les Allemands a ensuite déchaîné un rejet largement partagé des 'traîtres à la patrie' à partir de 1940. Même si les relations entre collaborateurs et non-collaborateurs persistaient peut-être au niveau personnel, elles suscitaient une aversion non dissimulée en tant que groupe. Aux Pays-Bas, les choses en sont restées très longtemps à des harcèlements ou des mouvements d'ignorance. Les membres du parti NSB faisaient l'objet d'injures, de moqueries ou de crachats. En Belgique, l'interaction entre les membres du mouvement national-socialiste et le reste de la société était par contre nettement plus violente dès les débuts de l'occupation. Les collaborateurs et les différents mouvements de résistance s'affrontaient jusqu'à ce que mort s'en suive. La lutte a été plus intense ici qu'elle ne l'a jamais été aux Pays-Bas.

Est venue ensuite la phase de transition accompagnant la libération à partir de septembre 1944. Compte tenu de leur comportement pendant l'occupation, les collaborateurs devaient - aux yeux de larges couches de la population et du Gouvernement - disparaître de la société. Pour une majorité de personnes, il était impensable que ce groupe de collaborateurs retrouve un jour sa place dans la société d'après-guerre : ils s'étaient fait connaître comme étant des traîtres et des ennemis de l'intérieur. Les incarcérations entre septembre 1944 et la libération totale de l'Europe en mai 1945 ont représenté une opération à grande échelle impliquant de très nombreuses personnes. Le fait que les deux pays aient encore été en guerre avec l'Allemagne pendant cette période de trois quarts d'une année a déterminé dans une large mesure les contours de la politique d'incarcération des deux gouvernements.

Aux Pays-Bas, le fait que le pays n'ait été que partiellement libéré

a compliqué le retour du Gouvernement ; sous ces conditions, celui-ci n'a pas eu d'autre choix que de confier la politique d'arrestation et d'incarcération au Commandement Militaire (*Militair Gezag*), les autorités militaires temporaires des Pays-Bas libérés. La Belgique a par contre été libérée pratiquement dans son intégralité à l'automne de 1944. Le Gouvernement belge a donc pu rentrer immédiatement en septembre 1944 et façonner lui-même la politique d'incarcération. Le Gouvernement belge a cependant été confronté à plusieurs défis politiques graves. En premier lieu, le gouvernement se méfiait de la résistance communiste et léopoldiste. En usant de violence contre les collaborateurs et l'occupant allemand, ces résistants s'étaient en effet attaqués au monopole d'état de la violence légitime. Contrairement au Gouvernement en exil, ces groupes bénéficiaient d'une grande popularité parmi la population. On craignait qu'ils mineraient (encore davantage) le monopole de la violence légitime et l'autorité bancaire du gouvernement, par exemple en jouant un rôle lors de l'arrestation des collaborateurs. En second lieu, on ignorait quelle serait la position du roi face à tous ces événements. Il avait fermement refusé de quitter la Belgique en mai 1940, ce qui avait provoqué une rupture avec le Gouvernement belge.

Le Commandement Militaire (*Militair Gezag*) néerlandais a lui aussi été confronté à des ingérences d'anciens mouvements de résistance dans le cadre de l'arrestation de personnes suspectes. Le chef d'état-major du Commandement Militaire (*Militair Gezag*) a dès lors décidé de formaliser cette situation et de faire appel à ces troupes irrégulières pour l'arrestation et l'incarcération des collaborateurs. Le Gouvernement belge tenait au contraire à éviter coûte que coûte une telle évolution ; il souhaitait avant tout limiter le plus rapidement possible l'implication des groupements de résistance dans les incarcérations. Il faut dire que la transition politique en Belgique après l'occupation était bien plus précaire qu'aux Pays-Bas. Compte tenu du fait que le Gouvernement belge avait conscience de la fragilité de sa légitimité, il a donné la priorité au rétablissement du monopole de la violence légitime, l'un des fondements centraux du pouvoir.

Entre-temps, la guerre incessante a débouché jusqu'en mai 1945

sur des problèmes dans les camps d'internement belges et néerlandais. La nourriture et le matériel faisaient défaut suite aux années de guerre. La distribution des faibles approvisionnements disponibles était en outre entravée par les efforts mis en œuvre pour les opérations militaires. Même si les autorités faisaient souvent preuve de bonne volonté, il ne leur était pas toujours possible d'améliorer la situation dans les circonstances données. En Belgique, du Haut-Commissariat à la Sécurité de l'Etat (*Hoog Commissariaat voor 's Rijks Veiligheid*) gérait la situation avec davantage de rigueur, grâce en particulier à l'action de l'Auditeur général Walter Ganshof van der Meersch. Pendant quelque temps, les mouvements de résistance ont néanmoins continué de s'immiscer dans les questions d'internement, avec ou sans l'appui de la population locale dans les rues.

L'usage de l'internement en tant que mesure de sécurité illustre parfaitement comment la poursuite incessante de la guerre a déterminé la politique d'incarcération. Les suspects ne devaient en effet pas seulement être protégés contre des actions violentes de la population, mais les gouvernements voulaient également éviter qu'ils assistent l'Allemagne dans ses efforts de guerre. Le combat militaire et idéologique n'était en effet pas encore terminé entre septembre 1944 et mai 1945 et l'incertitude régnait encore des deux côtés quant à l'issue de la guerre. Cette situation se reflétait aussi dans l'attitude des collaborateurs enfermés dans les camps. Même après leur enfermement, une partie des prisonniers restait fidèle aux idées du mouvement national-socialiste et l'espoir d'une victoire allemande persistait. Les collaborateurs étaient par ailleurs nombreux à percevoir leur incarcération comme étant une injustice. Cette réaction renforçait encore leur rejet du Gouvernement néerlandais ou belge. C'était principalement le cas des nationalistes flamands. Ils percevaient leur emprisonnement comme faisant partie d'une campagne anti-flamande ; déjà à l'automne de 1944 apparaissait dans leur milieu l'image des martyres flamands de la répression belge.

L'incarcération n'était pas seulement une mesure de sécurité, mais elle visait évidemment aussi une sanction. En septembre 1944, la population s'attendait en général à ce que la libération soit suivie

d'un châtement rapide. L'arrestation massive de personnes soupçonnées de collaboration symbolisait le passage de l'ancien au nouveau régime. La guerre toujours en cours a cependant marqué le déroulement des châtements d'une empreinte aussi lourde qu'indéniable. Aux Pays-Bas, la libération partielle du pays a empêché les tribunaux de faire correctement leur travail. Les prisonniers ne savaient pas où ils en étaient et passaient de longs mois dans un camp sans que leur dossier ne soit traité. En Belgique, la justice militaire s'est au contraire mise en branle dès la libération ; un premier procès a été mené dès la fin du mois de septembre 1944. Le châtement rapide de la collaboration a entraîné des peines élevées au début. La guerre n'était en effet pas encore terminée et le climat était dès lors particulièrement sévère. L'expérience antérieure de la Première Guerre mondiale a en outre clairement joué un rôle. Il s'était avéré que le châtement après 1918 n'avait pas permis de prévenir une répétition des faits. Les choses devaient cette fois se passer différemment.

L'Allemagne a capitulé en mai 1945 et la Seconde Guerre mondiale a pris définitivement fin en Europe. Après une dernière année d'occupation particulièrement dure, les Pays-Bas ont été libérés dans leur intégralité. A ce moment précis où le mouvement national-socialiste avait été définitivement battu, les collaborateurs ne représentaient plus la moindre menace. Dans les deux pays, des dizaines de milliers de personnes ont cependant encore été arrêtés en peu de temps pour suspicion de collaboration. L'idée que ces gens devaient 'disparaître de la société' était dominante. L'organisation de ces internements avait été déterminée par les lois de la guerre encore en cours entre septembre 1944 et mai 1945. Après mai 1945, cette situation n'allait pas changer d'emblée pour les Pays-Bas. Il faudra attendre 1946 pour voir l'approche ad hoc locale céder la place à une organisation nationale et centralisée des internements. La période d'improvisation a duré plus longtemps qu'en Belgique. Les Pays-Bas avaient fait le choix d'attribuer les enquêtes préliminaires, la direction des camps et l'initiation des procédures de jugement à diverses instances. Même si toutes ces opérations étaient confiées à la garde du Commandement Militaire (*Militair Gezag*), elles ne faisaient l'objet d'aucune direction

centrale. En Belgique, la direction a par contre été confiée à une forte personnalité disposant de vastes compétences, l'Auditeur général Ganshof van der Meersch. Celui-ci se sentait largement responsable des internements et veillait sur le traitement infligé aux prisonniers.

Aux Pays-Bas, les Forces Combattantes de l'Intérieur (*Binnenlandse Strijdkrachten*) exécutaient l'épuration selon leurs propres règles et lois dans une large majorité des cas. Ces mouvements avaient acquis un pouvoir sans cesse croissant et étaient désormais officiellement impliqués dans les arrestations et la surveillance des internés dans les camps néerlandais. Ces camps se soustrayaient peu à peu au pouvoir de contrôle de la justice pour se développer ensuite comme des instituts fermés où les internés subissaient parfois les traitements les plus violents. Les conditions locales à l'époque de l'occupation, les notions en vigueur à propos du 'bien' et du 'mal' et les interactions entre les prisonniers et les gardiens déterminaient l'ampleur de cette violence. Ces mauvais traitements démontrent que les Pays-Bas n'étaient pas encore redevenus un Etat de droit démocratique, libéral et stabilisé à cette époque. Cette reconstruction sur le plan judiciaire, économique et politique s'est déroulée plus rapidement en Belgique. Les conditions dans les camps d'internement et les camps de prisonniers n'étaient certes pas optimales pendant cette période, mais elles étaient nettement moins problématiques qu'aux Pays-Bas.

Dès les premiers mois après la libération, l'idée a fait son chemin qu'il convenait de faire quelque chose de toutes ces personnes enfermées dans ces camps bondés. Dans les deux pays, les autorités ont pris relativement rapidement des arrêtés permettant de libérer d'importants groupes de prisonniers sous certaines conditions. Ces conditions de libération ont eu des conséquences d'une grande portée pour les collaborateurs. Même s'ils pouvaient 'revenir au sein de la société', ils restaient provisoirement exclus de la citoyenneté pleine et entière. Les collaborateurs qui restaient dans les camps devaient être 'rééduqués' aux yeux des gouvernements belge et néerlandais.

Les Pays-Bas et la Belgique allaient aborder différemment le

problème de la ‘rééducation’. Aux Pays-Bas, la Fondation de Surveillance des Délinquants Politiques (*Stichting Toezicht Politieke Delinquenten*) a été constituée dès l’été de 1945. En Belgique, il a fallu attendre un an de plus pour voir émerger le Service de la Rééducation, du Reclassement et des Tutelles (*Dienst Wederopvoeding Reclassering en Voogdij*). Tant les services néerlandais que leurs collègues belges estimaient nécessaires de rééduquer les collaborateurs pour éviter de donner naissance à un groupe de parias dans la société d’après-guerre. Un aspect caractéristique de cette démarche est l’approche socialo-hypochondriaque de la société. Celle-ci est considérée comme étant une unité organique et les collaborateurs comme étant des composants malades. Un processus de guérison devait dès lors intervenir rapidement dans l’intérêt de l’ordre social et politique d’après-guerre.

Dans le contexte de la collaboration telle qu’elle était perçue en général, tant par les professionnels néerlandais que belges, l’idée était que la très grande majorité des collaborateurs, les cas ‘légers’, devaient être considérés comme étant des victimes de leur époque. La collaboration avec l’occupant n’avait pas toujours fait l’objet d’une considération rationnelle. Les services affichaient cependant une différence d’opinion en ce qui concernait la cause sous-jacente de la collaboration. En Belgique, elle était considérée comme étant un problème politique et civique. La collaboration est survenue parce que la Belgique n’avait pas bien éduqué ses citoyens. La ‘rééducation’ d’après-guerre devait changer cette situation. Aux Pays-Bas, l’interprétation de la ‘rééducation’ après 1945 était nettement moins patriotique. L’accent était mis nettement plus sur le contexte social : les gens n’avaient pas su résister à un comportement ‘fautif’ suite à des facteurs sociaux et économiques.

L’interprétation de la ‘rééducation’ montre ensuite où se situaient les priorités et quels étaient les défis que la collaboration avait imposés à l’Etat. En Belgique, la rééducation a été axée sur la citoyenneté suite à l’existence d’un nationalisme anti-belge. Le collaborateur devait réintégrer l’unité de l’Etat national belge. Aux Pays-Bas, la politique de resocialisation était moins univoque en ce qui concerne la conception de la citoyenneté. L’accent pesait moins sur le plan politique et davantage aux niveaux social et moral.

Compte tenu de cette distinction, ce n'est pas étonnant que la rééducation a été une question exclusivement étatique en Belgique, tandis qu'elle a été confiée à des initiatives particulières aux Pays-Bas.

Le mouvement national-socialiste a cependant subsisté dans les camps néerlandais et belges pendant la période d'après-guerre immédiate. Dans ce sens, les camps n'ont pas eu d'emblée l'effet 'curatif' visé. L'expérience de rééducation ne pouvait réussir à long terme qu'à la seule condition que les anciens collaborateurs soient ouverts à une telle démarche. Il existait cependant une différence de réceptivité entre d'une part les membres du parti NSB et les collaborateurs francophones et d'autre part les nationalistes flamands. Les membres du premier groupe estimaient qu'ils étaient toujours de bons patriotes. Selon leurs propres dires, ils avaient eu les meilleures intentions pour les Pays-Bas ou la Belgique. Les choses étaient différentes pour les nationalistes flamands : ils ne s'étaient jamais considérés comme étant de bons patriotes et déclaraient ouvertement qu'ils ne le seraient jamais. Ils ne reconnaissaient en effet pas cette patrie. Contrairement aux Néerlandais et aux Belges francophones, ils visaient une alternative à l'intégration d'un Etat national, à savoir la création d'un Etat flamand indépendant.

Cette différence en termes de réceptivité s'est exprimée ensuite dans la façon dont les collaborateurs dans les prisons et les camps se conformaient à la politique prescrite, selon des visées stratégiques ou non, dans l'espoir d'une libération anticipée. Aux Pays-Bas, certains collaborateurs sont revenus au sein de l'église comme des agneaux égarés. Ils pouvaient ainsi se réhabiliter moralement - et donc aussi socialement - aux yeux des 'rééducateurs'. En Belgique, les collaborateurs francophones alléguaient avoir toujours été de véritables patriotes. Leur engagement dans la fameuse bataille du charbon d'après-guerre devait entériner ce postulat. Les nationalistes flamands noircissaient des dizaines de pages en faveur de la citoyenneté active dans les journaux des camps. L'interprétation de cette citoyenneté laissait cependant entendre qu'ils avaient une vision très différente de la Belgique, mais les acteurs politiques belges de l'époque ne pouvaient guère faire plus que de signaler ce fait.

Les autorités belges et néerlandaises ont été obligées d'enfermer les collaborateurs après la libération dans l'intérêt de la normalisation politique et de la stabilité sociale. Seul l'éloignement temporaire de ce groupe allait permettre son retour ultérieur. La normalisation politique rapide et la stabilisation sociale qui s'en est suivie ont fait disparaître peu à peu la nécessité d'une incarcération prolongée. Ceci a mis fin en relativement peu de temps à un processus d'exclusion massif.

SAMENVATTING

In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog werden in Nederland en België tezamen meer dan tweehonderdduizend verdachten van samenwerking met de Duitse bezetter gearresteerd. Zij werden vervolgens in provisorisch opgerichte kampen en gevangenissen opgesloten. Deze grootschalige opsluiting was een antwoord op de eveneens omvangrijke binnenlandse collaboratie. Over deze grootste opsluitingoperatie in de Nederlandse en Belgische geschiedenis ooit gaat deze studie. In de historiografie over de naoorlogse opsluiting van collaborateurs staat het idee van een willekeurige, irrationele wraakoefening uitgaande van de regeringen, bevolking en verzetsbewegingen dikwijls voorop. De bestraffing van de collaboratie was inderdaad een emotionele aangelegenheid, maar bovenal ook een complex en langdurig proces van maatschappelijke in- en uitsluiting. Dit bestond uit een reeks van symbolische en geritualiseerde handelingen, te weten de (publieke) aanhouding, de opsluiting, de verhoren, de rechtszaak en de uiteindelijke vrijlating.

Dat het om een dynamisch proces gaat, blijkt duidelijk uit het verloop van de opsluitingen van de Nederlandse en Belgische collaborateurs. Van de meer dan tweehonderdduizend opgesloten collaborateurs in 1945, zaten er in de jaren vijftig nog maar enkele honderden vast. Gedurende de bezetting en in het eerste jaar na de bevrijding was het voor zeer veel mensen ondenkbaar dat deze groep 'landverraders' ooit weer zou terugkeren in de Belgische of Nederlandse maatschappij. Toch bleek dat de eis tot boetedoening na de bevrijding al snel omhoog naar een streven tot verbetering van deze mensen. Collaborateurs moesten 'heropgevoed' worden om weer volwaardig democratisch staatsburger te worden. Hun straf werd hierop afgesteld. De evolutie die in dit onderzoek centraal staat, is die van uitsluiting naar insluiting. Hoe werden al deze men-

sen in het beleid in korte tijd van ogenschijnlijk onverbeterlijke 'landverraders' tot potentiële 'goede vaderlanders'?

In eerste instantie waren de Nederlandse en Belgische nationaal-socialisten vanaf de jaren dertig in politiek en sociaal opzicht in toenemende mate in het isolement gedreven. De collaboratie met de Duitsers ontketende vervolgens vanaf 1940 een breed gedeelde afkeer van 'landverraders'. Op persoonlijk niveau bleven relaties tussen collaborateurs en niet-collaborateurs misschien wel voortbestaan, maar als groep wekten ze grote afkeer op. In Nederland bleef het lange tijd bij alleen pesterij en negeren. NSB'ers werden uitgescholden, uitgelachen of bespuugd. In België was de interactie tussen de nationaalsocialisten en de rest van de samenleving daarentegen al vroeg in de bezetting een stuk gewelddadiger. Collaborateurs en de verschillende verzetsbewegingen werden door elkaar tot de dood erop volgde belaagd. De strijd was hier intenser dan in Nederland ooit het geval zou worden.

Vervolgens begon de overgangsfase bij de bevrijding vanaf september 1944. Wegens hun houding tijdens de bezetting moesten de collaborateurs in de ogen van brede lagen van de bevolking en de regering uit de samenleving verdwijnen. Het was voor veel mensen ondenkbaar dat de groep collaborateurs ooit weer terug zou keren in de naoorlogse samenleving; zij hadden zich als verraders en als binnenlandse vijand laten kennen. De opsluitingen vanaf september 1944 tot de algehele bevrijding van Europa in mei 1945 vormden een grootschalige operatie waarbij talrijke mensen betrokken waren. Dat beide landen gedurende dat driekwart jaar nog volop in oorlog verkeerden met Duitsland, bepaalde in belangrijke mate de contouren van het opsluitingbeleid van beide regeringen.

In Nederland compliceerde de slechts gedeeltelijke bevrijding van het land de terugkeer van de regering; zij kon onder de gegeven omstandigheden niet anders dan het arrestatie en opsluitingbeleid over te laten aan het Militair Gezag, de tijdelijke militaire overheid in bevrijd Nederland. België werd in het najaar van 1944 wel nagenoeg integraal bevrijd. Als gevolg daarvan kon de Belgische regering in september 1944 onmiddellijk terugkeren en het opsluitingbeleid zelf vormgeven. De Belgische regering zag zich echter geconfronteerd met enkele ernstige politieke uitdagingen. Ten eerste wan-

trouwde de regering het communistische en leopoldistische verzet. Door het gebruik van geweld tegen collaborateurs en de Duitse bezetter hadden zij het legitieme staatsmonopolie op geweld aangetaast. Deze groepen waren, in tegenstelling tot de regering in ballingschap, populair onder de bevolking. Gevreesd werd dat zij het geweldsmonopolie en het wankel gezag van de regering (verder) zouden ondermijnen, bijvoorbeeld wanneer zij een rol zouden spelen bij de arrestatie van collaborateurs. Ten tweede bleef onduidelijk wat de positie van de koning bij dit alles zou zijn. Hij had in mei 1940 stellig geweigerd uit België te vertrekken wat tot een breuk met de Belgische regering had geleid.

Ook het Nederlandse Militair Gezag liep tegen bemoeienis van voormalige verzetsbewegingen bij het oppakken van verdachten aan. De Chef-Staf van het Militair Gezag besloot om deze situatie te formaliseren en de irreguliere troepen officieel in te schakelen bij het arresteren en opsluiten van collaborateurs. De Belgische regering wilde een dergelijke ontwikkeling daarentegen koste wat kost vermijden; zij stuurde er juist op aan de betrokkenheid van verzetsgroeperingen bij de opsluitingen zo snel mogelijk in te dammen. De politieke transitie na de bezetting was in België dan ook precairder dan in Nederland. Omdat de Belgische regering zich ervan bewust was hoe fragiel haar legitimiteit was, gaf zij prioriteit aan het herstel van het geweldsmonopolie, een van de centrale grondvesten van de staatsmacht.

De aanhoudende oorlog leidde intussen tot mei 1945 tot problemen in de Belgische en Nederlandse interneringskampen. Met name aan voedsel en materiaal was als gevolg van de oorlog gebrek. De distributie van hetgeen er wel was, werd vervolgens ook door de oorlogsvoering belemmerd. Bij de autoriteiten ontbrak het dikwijls niet aan de wil om dit te veranderen, maar het was niet altijd mogelijk de situatie onder de nog doorgaande oorlogsvoering te verbeteren. In België had het Hoog Commissariaat voor 's Rijks Veiligheid de toestand wel sterker in de hand, in het bijzonder door het optreden van de auditeur-generaal Walter Ganshof van der Meersch. Desondanks bleven verzetsbewegingen zich, al dan niet gesteund door de lokale bevolking op straat, nog een tijdje met de interneringen bemoeien.

Internering als veiligheidsmaatregel illustreert het beste in hoeverre het voortduren van de oorlog het opsluitingbeleid bepaalde. De verdachten moesten immers niet enkel tegen gewelddadige acties vanuit de bevolking worden beschermd, maar ook wilden de regering voorkomen dat zij Duitsland zouden bijstaan in de oorlogsvoering. De militaire en ideologische strijd was tussen september 1944 en mei 1945 immers nog niet gestreden en aan beide kanten heerste nog onzekerheid over de uitkomst van de oorlog. Dat is ook terug te zien in de houding van opgesloten collaborateurs in de kampen. Na hun opsluiting hing een deel van de gevangenen het nationaalsocialisme nog steeds aan en de hoop op een Duitse overwinning bleef bij hun bestaan. Velen ervoeren hun opsluiting bovendien als onrechtvaardig. Dat versterkte hun afkeer van de Nederlandse of Belgische regering verder. Dit was vooral het geval bij de Vlaams-nationalisten. Zij zagen hun opsluiting als een onderdeel van een anti-Vlaamse campagne; al in het najaar van 1944 ontstond in hun milieu het beeld van de Vlaamse martelaren van de Belgische repressie.

De opsluiting was niet alleen een veiligheidsmaatregel, maar was natuurlijk ook als straf bedoeld. In september 1944 was de algemene verwachting dat er op de bevrijding een snelle bestraffing zou volgen. Het massale oppakken van verdachten van collaboratie symboliseerde de overgang van het oude naar het nieuwe regime. De nog doorgaande oorlog drukte echter ook een zware stempel op het verloop van de bestraffing. In Nederland belemmerde de gedeelde bevrijding dat de rechtbanken hun werk konden doen. Gevangenen wisten hierdoor niet waar ze aan toe waren en zaten lange tijd in een kamp zonder dat hun zaak in behandeling was. In België trad het militair gerecht wel onmiddellijk na de bevrijding in werking; eind september 1944 werd al de eerste rechtszaak gevoerd. De snelle bestraffing van de collaboratie bracht met zich mee dat de strafmaat in het begin hoog was. De oorlog was immers nog bezig en als gevolg daarvan was het klimaat streng. Daarnaast speelde de eerdere ervaring met de Eerste Wereldoorlog duidelijk een rol. Het was gebleken dat de bestraffing na 1918 herhaling niet had kunnen voorkomen. Dat moest dit keer anders.

In mei 1945 capituleerde Duitsland en kwam de Tweede Wereldoorlog in Europa definitief tot een einde. Ook Nederland werd nu,

na een zwaar laatste bezettingsjaar, in zijn geheel bevrijd. De collaborateurs vormden op het moment dat het nationaalsocialisme definitief was verslagen, geen bedreiging meer. Toch werden in beide landen in korte tijd nog eens tienduizenden verdachten van collaboratie opgepakt. Het idee dat deze mensen 'uit de samenleving' moesten verdwijnen, was dominant. De manier waarop de interneringen plaatsvonden, was tussen september 1944 en mei 1945 door de doorgaande oorlogsvoering bepaald. Na mei 1945 veranderde dit voor Nederland niet meteen. Het zou nog tot in 1946 duren vooraleer de lokale ad-hoc aanpak van de interneringen plaats maakte voor een landelijke, gecentraliseerde aanpak van de opsluiting. De periode van improvisatie duurde langer dan in België. In Nederland was de keuze gemaakt om de leiding over het vooronderzoek, de kampen en het op gang brengen van de berechting aan diverse instanties toe te wijzen. Zij vielen weliswaar onder de hoede van het Militair Gezag, maar werden niet centraal geleid. In België daarentegen was de regie in handen van een sterke figuur met uitgebreide bevoegdheden, de auditeur-generaal Ganshof van der Meersch. Hij voelde zich sterk verantwoordelijk voor de opsluitingen en waakte over de behandeling van gevangenen.

In Nederland voerden de leden van de Binnenlandse Strijdkrachten onder deze omstandigheden de zuivering grotendeels naar eigen inzichten uit. Zij hadden een steeds grotere macht gekregen en waren nu officieel bij de arrestaties en bewaking van geïnterneerden in de Nederlandse kampen betrokken. Die kampen onttrokken zich aan de controlerende macht van justitie en ontwikkelden zich vervolgens als gesloten instituten waar geïnterneerden op sommige plaatsen gewelddadig werden behandeld. De lokale omstandigheden van tijdens de bezetting, de heersende ideeën over 'goed' en 'fout', en interactie tussen gevangenen en bewakers bepaalden de mate waarin dat geweld plaatsvond. De mishandelingen tonen aan dat Nederland in deze periode nog geen gestabiliseerde liberale, democratische rechtstaat was. Die reconstructie ging in België op gerechtelijk, economisch en politiek vlak sneller. De omstandigheden in de interneringskampen en gevangenkampen waren weliswaar in deze periode ook hier nog niet helemaal optimaal, maar aanzienlijk minder problematisch dan in Nederland.

In korte tijd na de bevrijding drong al het idee door dat er iets met mensen in de overvolle kampen moest gebeuren. Hiertoe werden in beide landen al in een vroeg stadium besluiten genomen die het mogelijk maakten grote groepen gevangenen onder bepaalde voorwaarden vrij te laten. De voorwaarden voor vrijlating hadden verstrekkende gevolgen voor de collaborateurs. Zij konden weliswaar ‘terugkeren in de samenleving’, maar bleven vooralsnog uitgesloten van het volwaardig burgerschap. Het deel van de collaborateurs dat achterbleef in de kampen, moest in de ogen van de Belgische en Nederlandse regeringen vervolgens worden ‘heropvoed’.

Nederland en België zouden het probleem van de ‘heropvoeding’ allebei anders gaan aanpakken. In Nederland werd al in de zomer van 1945 de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten opgericht. In België kwam ruim een jaar later de Dienst Wederopvoeding Reclasering en Voogdij tot stand. Zowel de Nederlandse als Belgische diensten vonden het noodzaak de collaborateurs her op te voeden om te voorkomen dat er een groep paria’s in de naoorlogse samenleving zou ontstaan. Kenmerkend is de sociaal-hypochondrische benadering van die samenleving. De samenleving werd als een organische eenheid beschouwd en collaborateurs als zieke onderdelen daarvan. In het belang van het naoorlogse maatschappelijke en politieke orde moest daarom snel een genezingsproces plaatsvinden.

In de visie op collaboratie van zowel de Nederlandse als Belgische professionals klonk het idee door dat verreweg de meeste collaborateurs, de ‘lichte’ gevallen, slachtoffer van hun tijd waren geweest. Samenwerken met de bezetter was niet altijd een rationele overweging geweest. Over de achterliggende oorzaak van de collaboratie verschilden de diensten wel van mening. In België werd het als een politiek en staatsburgerlijk probleem gezien. Collaboratie was voorgekomen omdat de Belgische staat zijn burgers niet goed had opgevoed. Daar moest de naoorlogse ‘heropvoeding’ verandering in brengen. In Nederland was de invulling van de ‘heropvoeding’ na 1945 veel minder patriottistisch. De nadruk lag hier veel meer op de sociale context: mensen hadden geen weerstand kunnen bieden aan ‘fout’ gedrag vanwege sociale en economische factoren.

De invulling van de ‘heropvoeding’ laat vervolgens zien waar de prioriteiten lagen en welke uitdagingen de collaboratie aan de staat

had gesteld. In België was de heropvoeding georiënteerd op het staatsburgerschap als gevolg van het bestaan van een anti-Belgisch nationalisme. De collaborateur moest binnen de eenheid van de Belgische natiestaat herintegreren. In Nederland was de resocialisatiepolitiek qua conceptie van burgerschap minder eenduidig. De nadruk lag minder op het politieke en meer op het sociale en morele vlak. Gezien dit onderscheid wekt het geen verwondering dat de heropvoeding in België een exclusieve aangelegenheid van de staat was, terwijl zij in Nederland werd doorgegeven aan particuliere initiatieven.

Het nationaalsocialisme bleef echter in de directe naoorlogse periode nog voortbestaan in de Nederlandse en Belgische kampen en gevangenissen. In dit opzicht hadden de kampen niet direct de beoogde ‘genezende’ werking. Het heropvoedingsexperiment kon op de langere termijn alleen maar slagen als de voormalige collaborateurs daar voor open zouden staan. Er bestond een verschil in ontvankelijkheid tussen enerzijds de NSB’ers en Franstalige collaborateurs en anderzijds de Vlaams-nationalisten. De eerste groep vond altijd al dat zij goede vaderlanders waren. Zij hadden naar eigen zeggen het beste met Nederland of België voor gehad. Bij de Vlaams-nationalisten lag dat anders: zij hadden zichzelf nooit als goede vaderlanders gezien en zouden dat ook nooit gaan doen. Zij erkenden dat vaderland immers niet. In tegenstelling tot de Nederlanders en de Franstalige Belgen hadden zij een alternatief voor het opgaan in de natiestaat, namelijk de creatie van een Vlaamse onafhankelijke staat.

Dat verschil in ontvankelijkheid uitte zich vervolgens in de manier waarop de collaborateurs in de gevangenissen en kampen zich al dan niet strategisch – in de hoop op vervroegde vrijlating – naar het voorgeschreven beleid voegden. Sommige collaborateurs in Nederland keerden als verloren schapen terug naar de kerk. Op die manier konden zij zich in de ogen van de ‘heropvoeders’ moreel en daarmee ook sociaal rehabiliteren. In België claimden Franstalige collaborateurs altijd al ware patriotten te zijn geweest. Hun inzet in de naoorlogse kolenslag moest dit onderschrijven. Vlaams-nationalisten maakten zich sterk op het vlak van het voorgeschreven actieve burgerschap door kampkranten vol te pennen. De invulling hiervan liet weliswaar doorschemeren dat zij een andere visie op België had-

den, maar meer dan dit signaleren konden de Belgische beleidsmakers niet doen.

De Belgische en Nederlandse overheid hadden de collaborateurs tijdens de Bevrijding moeten opsluiten in het belang van politieke normalisering en sociale stabiliteit. Enkel door tijdelijke verwijdering van de groep uit de samenleving zou latere terugkeer mogelijk zijn. Door de snelle politieke normalisering en sociale stabilisering verdween stap voor stap de noodzaak van langdurige opsluiting. Hiermee was in relatief korte tijd een einde gekomen aan een massaal proces van uitsluiting.